

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМЕНІ О. О. ПОТЕБНІ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВОЙЦЕХІВСЬКА НАТАЛІЯ КОСТЯНТИНІВНА

УДК 811.161.2'42

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОНФЛІКТНИЙ ДИСКУРС
В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ:
СТРУКТУРНИЙ, СЕМАНТИЧНИЙ,
КОМУНІКАТИВНИЙ І ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АСПЕКТИ**

10.02.01 – українська мова
(Філологічні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. К. Войцехівська

Науковий консультант – **Бріцин Віктор Михайлович**,
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Войцехівська Н. К. Конфліктний дискурс в українській художній літературі: структурний, семантичний, комунікативний і лінгвокогнітивний аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 «Українська мова» (філологічні науки). – Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, Київ, 2018.

У дисертації комплексно досліджено міжособистісне конфліктне спілкування, відбите в українській художній літературі ХХ – початку ХХІ століть.

Відповідно до мети сформовано теоретичні засади лінгвістичної інтерпретації конфлікту, які враховують дані прагма- та соціолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвокогнітивізму, теорії мовної гри, лінгвоконфліктології та інших соціогуманітарних дисциплін. Зокрема, лінгвокогнітивний аспект сприяв розкриттю причин непорозуміння мовців через особливості їх мислення: наявні розбіжності в мисленневих стереотипах, у прийомах міркування, невідповідність у когнітивних (ментальних) уявленнях про предмет обговорення тощо. Дисонанс комунікативної мети й засобів її втілення в процесі спілкування показано із залученням інструментарію лінгвопрагматики. Вивчення маніпулятивної поведінки та нав'язування власної думки співрозмовникові, який може мати різний соціальний статус і комунікативну роль, виступає об'єктом соціолінгвістичних студій. Лінгвокультурологічний погляд на міжособистісний конфлікт убачаємо в культурно-національній зумовленості спілкування, що передбачає типові для певної спільноти сценарії та моделі комунікативної поведінки в умовах напруженого, емоційно забарвленого суперництва за свої інтереси. У студіях із лінгвоконфліктології конфлікт досліджується як соціально-психологічне явище – зумовлений об'єктивними чи суб'єктивними причинами процес розвитку та вирішення протиріч у цілях, інтересах, стосунках і діях людей, що відбувається у двох взаємозалежних формах: суперечливих психологічних станах і відкритих

суперечливих діях сторін на індивідуальному та груповому рівнях через неможливість досягти мети в «мирний» спосіб. Погляд на конфлікт як комунікативну гру з маскуванням (приховуванням) власних інтенцій заради їхнього втілення поряд із нехтуванням комунікативними цілями співрозмовника притаманний теорії мовних ігор. Із погляду теорії ввічливості, підгрунття конфліктів полягає в нерівності соціально-комунікативних статусів: «рівний проти рівного» (горизонтальні/симетричні конфліктні ситуації), «вищий проти нижчого» та «нижчий проти вищого» (вертикальні/асиметричні конфліктні ситуації). Зазначена диференціація має відношення до вірогідності виникнення конфлікту: вона зростає зі збільшенням соціальної дистанції та ступеня втручання мовця в права комунікативного партнера.

Напружені й сповнені негативними емоціями стосунки нерідко зумовлені фізичними, культурними, соціально-рольовими, психологічними, логічними, когнітивними бар'єрами між учасниками конфліктного дискурсу. Можуть спровокувати вербальне протистояння також розбіжності в життєвих цілях і потребах, а також власне комунікативні бар'єри. До останніх належать міжмовний, стилістичний, семантичний (термінологічний) бар'єри, різноманітні мовні помилки, що спотворюють зміст висловлень, зовнішні перепони, що ускладнюють сприймання фізичних характеристик мовлення.

Детально проаналізовані різні види інтерактивних порушень та ускладнень у процесі отримання й інтерпретації інформації: мовний (комунікативний) шум/перешкода, комунікативний збій, комунікативний дискомфорт, комунікативна девіація, комунікативна (мовленнєва) невдача, комунікативна похибка, комунікативний провал, комунікативне самогубство, комунікативна (мовна) помилка/анорматив, семантична й прагматична аномалія та ін. Вони виникають через зовнішні чинники, недостатню компетенцію мовців або свідоме «нерозуміння» висловлення співрозмовника й унеможливають подальший діалог.

У дослідженні послідовно описано наявні в українській мовній свідомості протиставлення типів конфліктних ситуацій, що зумовило залучення етимологічного аналізу слів, що їх позначають. Це сприяло визначенню структурних

і процесуальних ознак конфліктної взаємодії. Зі структурного погляду, в конфліктному дискурсі наявні, по-перше, комунікативна ситуація, що характеризує обставини в цілому, по-друге, учасники спілкування, які використовують певні комунікативні ресурси (стратегії і тактики), вербальні й невербальні знаки для досягнення власних інтенцій, що, не збігаючись, становлять об'єкт конфлікту. Конфліктна взаємодія як процес включає етапи від виникнення протиріччя до його розв'язання: передконфліктну латентну стадію; власне конфліктну стадію, що містить інцидент, ескалацію, відкриту вербальну протидію учасників конфлікту та його конструктивне/деструктивне завершення; післяконфліктну стадію усунення протиріч і відновлення взаєностосунків.

На тлі виявленої природи й типології мовленнєвих конфліктів визначено фактори, що зумовлюють зародження, розвиток і вирішення конфліктної ситуації на різних етапах діалогу. Мотивацією до вступу в конфлікт слугує низка об'єктивно-суб'єктивних причин, унаслідок яких мовці викривлено сприймають комунікативну ситуацію й обирають деструктивний спосіб вирішення спірних питань. До зовнішніх передумов належать об'єктивні обставини та непереборні перешкоди в задоволенні інтенції, що спричиняють зіткнення інтересів учасників дискурсу. Внутрішніми конфліктогенними чинниками виступають соціально-психологічні особливості комунікантів, їхні взаєностосунки й особливості поведінки, а також фактори особистого чи ситуаційного характеру. Окрім суб'єктивно-об'єктивних причин, конфліктна активність мовців зумовлюється будь-яким структурним компонентом дискурсу, різницею в інтерпретації мовних знаків, розбіжністю поглядів та оцінок, невідповідністю в когнітивному (ментальному) уявленні про предмет обговорення.

Підґрунтям для виділення того чи іншого типу конфлікту слугує сфера, характер і форма прояву, тривалість, взаємини та соціально-комунікативні ролі учасників, спланованість їхніх дій, наслідки і способи розв'язання. Крім того, виділяють конфлікт у сфері коду, конфлікт контакту, конфлікт контексту, експресивний, метамовний та ін. різновиди конфліктів.

Значне місце посідає опис агресивно налаштованих мовців як основних творців

комунікативної ситуації «конфлікт». Встановлено, що конфліктність особистості має ситуативну чи постійну передумови. Описано типи мовної особистості в конфлікті залежно від настанови й стратегії поведінки в суперечці (спрямованість на власні інтереси чи інтереси суперника); особливостей нервової системи, темпераменту, рис характеру, психологічної стійкості; ступеню прояву агресії; прямого чи опосередкованого залучення в комунікативне протистояння; комунікативно-рольових, гендерних і психічних ознак, зокрема емоційних станів.

Серед останніх проаналізовано негативні емоції «тріади ворожості» (гнів, відразу та зневагу/презирство). За допомогою теорії когнітивної, чи концептуальної, метафори встановлено, що в уявленні українців конфлікт і негативні емоції, що його супроводжують, уподібнюється явищам вогню (спеки), небезпечної тварини та гарячої рідини (у вмістилищі). Як показало дослідження, метафори часто відбивають дуальну природу конфлікту: після вивільнення емоцій і катарсису негативне саме по собі явище конфлікту набуває ознак позитивного, адже призводить до відновлення нормальних взаєностосунків його учасників.

У праці зроблено спробу уточнити зміст поняття «сценарій комунікативної поведінки», виявлено основні стадії та варіанти реалізації комунікативної ситуації «конфлікт» залежно від типу розв'язання/нерозв'язання протиріч і суперечностей, що виникли між мовцями. Зокрема, йдеться про сценарій розвитку вирішеного конфлікту (моделі розв'язання суперечностей, урегулювання конфлікту, загасання й усунення конфронтації); сценарій невирішеної суперечки, а також проміжні моделі вирішення конфлікту.

Мовні засоби вираження агресії в конфліктному дискурсі подано у вигляді системного різнорівневого аналізу.

До спеціалізованих вербальних засобів конфліктності належать лексико-семантичні, фразеологічні, морфологічні, словотворчі та граматичні.

Проявом агресії на лексико-семантичному рівні виступає інвективна лексика, спрямована на образу й приниження комунікативного партнера: лайка, вульгаризми, сленг, зооніми, катойконіми й етніоніми, найменування хвороб і недуг, демонологічна лексика тощо. Окреслено роль аксіологічного складника

конфліктного дискурсу, згідно з яким оцінні судження постають у вигляді інваріантної формули «У мене викликає почуття/ставлення ... те, що ...», пропущені компоненти якої заповнюються лексемами на позначення емоційного стану і змістом попередньої мовленнєвої/немовленнєвої дії співрозмовника.

Фразеологічні одиниці в конфліктному дискурсі називають негативну оцінку, вербальні прояви агресії, маніпулювання, дискредитації партнера, домінування над ним (деструктивна стратегія); мовленнєві дії у межах стратегії уникання конфлікту; невербальний прояв конфліктності (особливості мовлення, погляд, фізіологічні прояви негативних емоцій, фізичну агресію – дотики, жести); ступінь ворожості.

Образливі емоційно-оцінні номінації – це також деривати, утворені за допомогою суфіксів збільшеності-негативної оцінки (т. зв. аугментативів), що одночасно вказують на збільшеність і негативну оцінку, та суфіксів власне негативної оцінки (пейоративів).

Конфліктогенні маркери на рівні морфології представлені граматичними категоріями особи, числа і способу, виду і часу. Сюди належать особові займенники *ти* і *Ви*, родові форми займенників *воно* (середній рід), *вона* (жіночий рід), *він* (чоловічий рід) у функції інвективного мовленнєвого засобу звертання до співрозмовника; дієслова (перформативи й імперативи, модальні дієслова *могти*, *сміти*); модальні частки і вигуки та ін.

Серед синтаксичних засобів проаналізовано речення за метою висловлювання (розповідні, питальні й спонукальні конструкції); за емоційністю (окличні й неокличні висловлювання); за кількістю граматичних основ і головних членів (прості й складні; дво- й односкладні речення); за наявністю ствердження чи заперечення, наявністю ускладнювальних компонентів. Окремо описано висловлювання прокльону та злопобажання як особливі синтаксично-граматичні конструкції (т. зв. волюнтативи).

Особливе місце посідають речення фразеологізованої структури. У конфліктному дискурсі переважають непитальні фразеомоделі у формі простого речення (як правило, напівфразеологізовані), утворені з неповнозначних частин мови, а також вигуків, займенників, прислівників і дієслів. Синтаксично нечленовані

речення передають значення оцінки/характеристики, емоційної реакції; незгоди, заперечення; маркують допустово-протиставні відношення, а також стверджувальну модальність.

До неспеціалізованих мовних засобів у конфліктному дискурсі зараховуються засоби, що вважаються маркерами негативної оцінки й емоцій у певній ситуації чи контексті. Такі речення мають форму удаваної згоди з пейоративною оцінкою мовця чи предмета розмови – т. зв. висловлювання згоди-виклику, що допомагають зберегти як своє комунікативне лице, так і обличчя співрозмовника. В їх основі лежить механізм маскуванню, навички зрежисованої комунікативної гри й т. зв. «театральні» стратегії, вживаючи які в конфліктному дискурсі, мовець швидше досягає комунікативної мети, аніж без них.

Невербальні маркери вираження агресії представлені засобами фізіогноміки, кінесики, такесики, проксеміки, а також паралінгвальними (фонаційними) засобами й надвербальними знаками. Встановлено, що в конфлікті мовці зазнають змін на фізіологічному рівні: температурі, потовиділенні, кольорі шкіри, діяльності дихальної, серцево-судинної і травної систем.

Вибір вербальних і невербальних засобів вираження агресії зумовлюється комунікативною компетенцією мовця, особливостями сприйняття ним явищ світу, уподобаннями, манерою кодування та декодування почутого, ситуацією спілкування, правилами мовленнєвої некооперативної поведінки, характером і тривалістю взаємин, негативними емоціями та внутрішнім станом, а також метою, яку комунікант намагається реалізувати у конфлікті.

Ключові слова: конфліктний дискурс, негативні емоції, комунікативний сценарій, незбіг інтенцій, соціально-рольовий статус, когнітивний дисонанс, спеціалізовані й імпліцитні мовні засоби, волюнтатив, перформатив, комунікативна невдача, бар'єр спілкування, комунікативна «маска».

SUMMARY

Voitsekhivska N. K. Conflict Discourse in the Ukrainian Fiction: Structural, Semantic, Communicative and Linguo-Cognitive Aspects. – Qualification scientific paper on the rights of manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philology, specialty 10.02.01 «The Ukrainian language» (Philology). – O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the Ukrainian National Academy of Sciences, Kyiv, 2018.

The thesis is a comprehensive study of conflict discourse on the principles of pragma-, cognitive and sociolinguistics, linguistic culturology, the theory of «language game», linguo-conflictology and other socio-humanitarian disciplines.

Dissonance between the communicative intention and means of its realization in the process of communication are shown with the involvement of the linguo-pragmatic tools. The linguo-cognitive aspect contributed to disclosure of the reasons for the speakers' misunderstanding due to their mental peculiarities, i.e. discrepancy in cognitive representations about the subject of discussion, differences in stereotypes and methods of thinking, etc. The object of sociolinguistic studies is differences in social power, role and status as well as manipulation and imposition of the addresser' opinion to his\her addressee. In linguistic culturology conflict is investigated as a socio-psychological phenomenon, i.e. conflict resolution process which is caused by objective or subjective reasons and occurred in two interrelated forms: controversial psychological states and open contradictory interlocutors' actions at the individual and group levels due to inability to reach intention in a «peaceful» way. Conflict is also a «language game», when the speaker masks or conceals his\her own intentions in order to embody them and neglects the interlocutor's intentions. Within politeness theory, the basis of conflicts is social-communicative inequality: «equal to equal» (horizontal/symmetric conflict situations), «higher against the lower» and «lower against the highest» (vertical/asymmetric conflict situations). This differentiation is related to the conflict occurrence probability and is

caused by three factors: the social distance (1) and social power (2) between a speaker and a hearer, and the absolute ranking (3) of impositions.

The phenomenon of communicative conflict is distinguished from a number of related concepts of intense communication and types of interactive violations in the process of information receiving and interpreting. Among the latter there is communicative noise/interference, communicative discomfort, communicative deviation, communicative error, communicative failure, communicative suicide, communicative abnormality, semantic and pragmatic anomaly, etc. They arise out of external factors, lack of a speaker's competence or conscious «misunderstanding» of the interlocutor's utterance.

The study describes structural and procedural features of conflict interaction. From the structural point of view, in the conflict discourse, there is, firstly, a communicative situation that characterizes the circumstances, and secondly, speakers who use certain communicative resources (strategies and tactics), verbal and non-verbal means to achieve their own intentions that constitute the object of the conflict. Conflict interaction as a process involves the steps from the emergence of contradictions to its solution: a pre-conflict latent stage; an actual conflict stage involving the incident, the escalation, the open verbal opposition and a post-conflict stage.

The typology of conflicts is represented by an explicit conflict, a code conflict, a contact conflict, a context conflict, a conflict in the form of disobedience, as well as various types of disputes. Conflicts are also classified according to the sphere, nature and form of manifestation, the relationship and socio-communicative roles of the participants, the planning of their actions, consequences, solution methods, etc. Linguo-pragmatic types of conflict are the emotional (expressive), conative, poetic (aesthetic), referential, metalanguage and phatic.

Conflict arises both for the objective and subjective reasons, when the interlocutors misunderstand the communicative situation and choose a destructive way to resolve controversial issues. Verbal confrontation is also provoked by differences in speakers' goals and needs, as well as communicative barriers themselves. The latter include interlingua, stylistic, semantic (terminological) barriers, and various language mistakes.

It has been established that conflict has situational or permanent preconditions. Types of linguistic personality are described depending on intention and strategy in the conflict discourse (focus on own interests or interests of the dialogical partner); features of the nervous system, temperament, character, psychological stability; degree of aggressive manifestation; direct or indirect involvement in communicative confrontation; role, gender and psychological traits, including emotional states.

Using the theory of cognitive or conceptual metaphor, it has been established that in the conception of Ukrainians the conflict and the negative emotions of Triad of Hostility (anger, disgust, contempt) are likened to the phenomena of fire (heat), dangerous animals and hot liquid (in the container). The study showed that metaphors often reflect the dual nature of the concept «conflict». It means that after the emotions have been released and catharsis has come, the negative phenomenon of the conflict becomes positive because it restores the interlocutors' interaction.

The variants of the communicative situation «conflict» are analyzed. In particular, it refers to the scenario of a resolved conflict, the scenario of unresolved disputes, as well as intermediate models for resolving a conflict.

The means that are used within the conflict discourse are described at all linguistic and semiotic (non-verbal) levels.

The verbal markers of aggression are lexical-semantic, phraseological, word-formation, and grammatical means.

Here belong invective vocabulary (pejorative, zoonyms, ironic sayings, labeling names, vulgar and slang lexemes, words in an offensive meaning) used in evaluative utterances having the form of an invariant formula «I have a ... feeling/attitude that ...». Missing components of the formula are filled with lexemes indicating both the emotional state and the content of the interlocutor's previous speech act.

In conflict discourse phraseological units and idioms have connotations of non-verbal and verbal manifestation of conflict within destructive strategy and the strategy of conflict avoiding or show the degree of hostility. The first group means kinesic and proxemic peculiarities, aggressive touches and gestures, physiological manifestations of negative emotions. Idioms with connotations of negative evaluation, aggression, manipulation,

discrediting and domination over communicative partner are used within destructive strategy.

The word-formation means are the pejorative-augmentative noun or adjective formants.

Conflict markers at the morphological level are represented by grammatical categories of person, number, mood, aspect and tense. This includes personal pronouns *mi* and *Bu*, *BOHO* (neuter gender), *BOHA* (feminine gender), *BIH* (masculine gender) as invective address to the interlocutor; imperatives, performatives and modal verbs *MOZMI*, *CMIMU*; modal particles and interjections, etc.

The syntactical means are analyzed according to the purpose of utterance (declarative, either affirmative or negative, interrogative and imperative sentences); emotionality (exclamatory and non-exclamatory sentences); structural types (simple, compound, complex, compound-complex sentences). The curse and malice utterances (i.e. voluntatives) are described as special syntactical and grammatical constructions.

Conflict discourse is characterized by a number of syntactically non-segmented sentences. They are mostly semi-phraseologized units in the form of simple affirmative sentences formed from pronouns, adverbs, verbs and phrase-linking verbs, prepositions, conjunctions, interjections, and phrase-particles. From the semantic point of view of syntactically non-segmented units are heterogeneous and have categorical meaning of «affirmation», «negation», «expression of will» or «assessment».

Non-specialized language means are considered to be markers of negative evaluation in a particular situation or context. Such sentences take the form of false consent – the so-called utterance of agreement with the connotation of defiance, pseudo-disagreement, pseudo-deception and pseudo-truth, used within the strategies of manipulation and evasion. They are based on the mechanism of masking intentions, the skills of a directed communicative game, and «theatrical» strategies.

The non-verbal markers are represented by means of physiognomy, kinesics, tactics, proxemics, as well as paralinguistic (phonetic) means and over-verbal signs. In conflict, there are also changes at the physiological level: temperature, perspiration, skin color, activity of the respiratory, cardiovascular and digestive systems.

The choice of verbal and non-verbal means is determined by the speakers' communicative competence and preferences, the perception peculiarities of the world phenomena, the manner of information coding and decoding, the situation of communication, the rules of non-cooperative speech behavior, the nature and duration of relationships, negative emotions as well as the intentions which the speakers try to implement in conflict discourse.

Key words: conflict discourse, negative emotions, communicative scenario, discrepancy between intentions, social status and role, cognitive dissonance, specialized and implicit language means, voluntative, performative, communicative failure, barrier of communication, communicative «mask».

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації

Монографія:

1. Войцехівська Н. К. Конфліктний дискурс : структурно-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти : монографія. Київ : ВД Д. Бураго, 2018. 404 с.

Рецензія: *Коваль Л. М.* Войцехівська Н. К. Конфліктний дискурс : структурно-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти : монографія. Київ : ВД Д. Бураго, 2018. 404 с. *Мовознавство*. 2018. № 6. С. 70–73.

Колективна монографія:

2. Войцехівська Н. К. Терміни на позначення комунікативно-дискомфортного спілкування. *Україністика : минуле, сучасне, майбутнє III* : колективна монографія, присвячена 20-річчю україністики на Філософському факультеті Університету ім. Масарика в Брно. Брно, 2015. С. 125–132.

Статті у фахових наукових виданнях України:

3. Войцехівська Н. К. Примирення як спосіб подолання конфліктної мовленнєвої взаємодії. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2013. № 2 (68). С. 55–58.

4. Войцехівська Н. К. Моделі комунікативної поведінки в конфліктному дискурсі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2013. № 18. С. 327–333.

5. Войцехівська Н. К. Типологія конфліктної особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. № 18. С. 161–167.

6. Войцехівська Н. К. Від любові до ненависті – один крок, а від порозуміння до конфлікту – одне слово. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2013. Ч. 4, № 28. С. 266–274.

7. Войцехівська Н. К. Роль соціальної регламентації та регуляції в структурі конфліктного діалогу. *Наукові праці [Чорноморського державного університету]*

ім. П. Могили]. 2013. Т. 216, № 204. С. 14–19.

8. Войцехівська Н. К. Функції компліменту в конфліктному дискурсі. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2013. № 35. С. 56–59.

9. Войцехівська Н. К. Сучасне молодіжне мовлення (на матеріалі конфліктного дискурсу). *Вісник Дніпропетровського університету*. 2013. Т. 2, № 19. С. 14–21.

10. Войцехівська Н. К. Сімейний гендерний конфлікт очима лінгвіста. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя*. 2014. № 2. С. 34–39.

11. Войцехівська Н. К. Інвективи в конфліктному діалогічному дискурсі. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2014. № 29. С. 322–332.

12. Войцехівська Н. К. Зміна теми як тактика конфліктного діалогічного дискурсу. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2014. № 48. С. 165–168.

13. Войцехівська Н. К. Конфлікт чи взаєморозуміння? *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. № 4. С. 32–35.

14. Войцехівська Н. К. Характеристика комунікантів у конфліктному діалогічному дискурсі. *Studia Linguistica*. 2014. № 8. С. 308–312.

15. Войцехівська Н. К. Засоби вираження погрози в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2014. № 30. С. 17–30.

16. Войцехівська Н. К. Сміх у конфліктному діалогічному дискурсі. *Українське мовознавство*. 2014. № 44/1. С. 61–67.

17. Войцехівська Н. К. Провокативні питання в конфліктному діалогічному дискурсі. *Південний архів*. 2017. № 68. С. 12–17.

Статті в закордонних наукових виданнях:

18. Войцеховская Н. К. Взаимопереход реакций согласия и несогласия в диалогической речи. *Езикът и културата в съвременния свят* : материалы от международна научна конференция Университета «Проф. д-р Асен Златаров» (Велико Търново, 22–23 юни 2012 г.). Велико Търново, 2012. С. 103–111.

19. Войцехівська Н. К. Розвиток семантичного значення лексеми «конфлікт». *Славистиката и българистиката днес : въпроси, идеи, посоки* : доклади от Международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност славянска филология Университета «Неофит Рилски» (Благоевград, 16–18 октомври 2014 г.). Благоевград, 2015. С. 268–275.

20. Войцеховская Н. К. Семантико-прагматические характеристики высказываний-злопожеланий. *Семантика и прагматика языковых единиц* : тезисы докл. Международной научной конференции (г. Минск, 11–12 мая 2015 г.). Минск, 2015. С. 189–190.

21. Войцеховская Н. К. Юмор и сатира в координатах диалогического дискурса XXI века. *Юмор и сатира в координатах XXI века* : материалы I Международной научно-практической конференции (Варна, 1 апреля 2015 г.). Варна, 2015. С. 19–25.

22. Войцехівська Н. К. Термін «конфлікт» серед інших понять негармонійного ускладненого спілкування. *Studia ucrainica varsoviensia*. 2016. № 4. С. 53–63.

*Статті у наукових виданнях, що входять
до міжнародних наукометричних баз:*

23. Войцехівська Н. К. Мовчання як комунікативно значущий знак у конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 8., Т. 2. С. 4–7.

24. Войцехівська Н. К. Гендерні особливості агресивної комунікативної поведінки (на матеріалі українського діалогічного дискурсу). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 9. С. 7–10.

25. Войцехівська Н. К. Прокльони та злопобажання в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 13. С. 4–8.

26. Войцехівська Н. К. Роль комунікативних бар'єрів у виникненні конфліктного дискурсу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. 2015. № 38. С. 103–108.

27. Войцехівська Н. К. Зовнішні характеристики мовців у конфліктному

діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. 2017. № 7. С. 32–35.

28. Войцехівська Н. К. Негативні емоції як перешкода для взаєморозуміння мовців у діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. 2018. № 9. С. 40–43.

Статті в інших наукових виданнях:

29. Войцехівська Н. К. Згода як результат залагодження конфліктної ситуації. *Полілог культур : освітній і культурологічний аспекти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Чернігів, 27 березня 2012 р.). Чернігів : ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2012. С. 128–129.

30. Войцехівська Н. К. Функції мовчання в конфліктному дискурсі. *Сучасні лінгвістичні парадигми* : матеріали Міжнародної наукової конференції (Горлівка, 19 березня 2014 р.). Горлівка, 2014. С. 68–71.

31. Войцехівська Н. К. Лексичні засоби приниження співрозмовника в конфліктному дискурсі : тези доп. Міжнародної наукової конференції Національного авіаційного університету (м. Київ, 27–28 лютого 2014 р.). Київ, 2014. С. 15–18.

32. Войцехівська Н. К. Внутрішньоособистісний гендерний конфлікт. *Актуальні проблеми прикладної лінгвістики*. Одеса, 2014 (и). № 1. С. 150–155.

33. Войцехівська Н. К. Ворожість як складова конфліктного дискурсу. *III Таврійські філологічні читання* : тези доп. Міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 19–20 травня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 92–95.

34. Войцехівська Н. К. Емоціогенність конфліктного дискурсу. *IV Таврійські філологічні читання* : тези доп. Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Херсон, 28–29 вересня 2018 р.). Херсон, 2018. С. 43–48.

ЗМІСТ

ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КОНФЛІКТНОГО ДИСКУРСУ	
1.1. Конфлікт у світлі соціогуманітарних концепцій.....	30
1.2. Особливості конфліктів у художньому дискурсі.....	32
1.3. Конфлікт як мовознавча проблема.....	34
1.3.1. Розвиток семантичного значення лексеми «конфлікт».....	34
1.3.2. Конфлікт серед інших понять негармонійного ускладненого спілкування.....	43
1.3.3. Ознаки й причини комунікативно-дискомфортного діалогу.....	51
1.3.4. Роль комунікативних бар'єрів у виникненні конфліктного дискурсу	59
Висновки до РОЗДІЛУ 1.....	68
 РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНІ, ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА КВАЛІТАТИВНІ ОЗНАКИ КОНФЛІКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ	
2.1. Структура конфліктного дискурсу.....	70
2.2. Динамічні характеристики конфліктного спілкування.....	76
2.3. Причини конфронтації в діалогічному дискурсі.....	88
2.4. Типологія конфліктів.....	93
Висновки до РОЗДІЛУ 2.....	101
 РОЗДІЛ 3. УЧАСНИКИ КОНФЛІКТНОГО ДИСКУРСУ	
3.1. Особливий статус співрозмовників у конфліктно спрямованій комунікації.....	103
3.2. Комунікативно-рольовий аспект діалоготворення.....	105
3.3. Гендерні прояви агресії.....	109
3.4. Моделі комунікативної поведінки в суперечці.....	115
3.5. Учасники комунікативної ситуації «конфлікт».....	123

3.6. Типологія мовної особистості в дисгармонійному спілкуванні.....	126
Висновки до РОЗДІЛУ 3.....	134

РОЗДІЛ 4. СЦЕНАРІЙ КОНФЛІКТНОГО СПІЛКУВАННЯ

4.1. Поняття діалогічного сценарію.....	137
4.2. Сценарій розвитку вирішеного конфлікту.....	139
4.2.1. Модель розв'язання суперечностей.....	140
4.2.2. Модель врегулювання конфлікту.....	147
4.2.3. Моделі загасання й усунення конфронтації.....	153
4.3. Сценарій невирішеної суперечки.....	165
4.4. Проміжні моделі вирішення конфлікту.....	168
Висновки до РОЗДІЛУ 4.....	170

РОЗДІЛ 5. ЕМОЦІЙНИЙ СТАН СПІВРОЗМОВНИКІВ У КОНФЛІКТНОМУ ДИСКУРСІ

5.1. Конфлікт у світлі асоціацій і метафоризації.....	172
5.2. Негативні емоції в конфліктному дискурсі.....	184
5.2.1. Гнів як емоція «тріади ворожості».....	187
5.2.2. Емоція відрази в комунікативній ситуації конфлікту.....	196
5.2.3. Зневага до співрозмовника як елемент конфліктного дискурсу.....	200
Висновки до РОЗДІЛУ 5.....	209

РОЗДІЛ 6. ВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ АГРЕСІЇ В КОМУНІКАТИВНІЙ СИТУАЦІЇ КОНФЛІКТУ

6.1. Аксиологічний складник конфліктного дискурсу.....	211
6.2. Інвективна лексика в дисгармонійному мовленні.....	213
6.3. Словотворчі засоби в образливих номінаціях співрозмовника.....	220
6.4. Граматичний вимір конфліктно спрямованої комунікації.....	226
6.5. Вираження агресії засобами синтаксису.....	237

6.5.1. Прості й складні речення в комунікативній ситуації конфлікту.....	238
6.5.2. Ускладнені речення як маркери ворожості.....	244
6.5.3. Прояви агресії на рівні стверджувальних і заперечних конструкцій	252
6.5.4. Розповідні, питальні й спонукальні речення в системі конфліктогенних маркерів.....	258
6.5.4.1. Прокльони і злопобажання як особливі синтаксично- граматичні конструкції.....	263
6.5.5. Окличні й неокличні висловлювання зі значенням агресії.....	272
6.6. Фразеологічні маркери ворожості.....	272
6.6.1. Вислови на позначення емоційного стану учасників конфлікту.....	273
6.6.2. Вираження негативної оцінки засобами фразеології.....	276
6.6.3. Фразеологізми зі значенням тактико-стратегічного потенціалу комунікації в конфлікті.....	277
6.6.3.1. Стійкі вислови, що маркують тактики дискредитації, домінування й агресії.....	278
6.6.3.2. Фразеологізми зі значенням маніпулятивних дій	282
6.6.3.3. Фразеологічний вияв стратегії нейтралітету (уникання).....	284
6.6.4. Позначення невербальних проявів ворожості засобами фразеології..	286
6.6.4.1. Зорові, фізіологічні та фонаційні виразники агресії.....	286
6.6.4.2. Фразеологічні маркери фізичної агресії.....	292
6.6.5. Фразеологізми на позначення ступеню конфліктності.....	294
6.7. Речення фразеологізованої структури.....	296
6.8. Неспеціалізовані мовні засоби в конфліктному дискурсі.....	307
Висновки до РОЗДІЛУ 6.....	310

РОЗДІЛ 7. НЕВЕРБАЛЬНИЙ ПРОСТІР МІЖОСОБИСТІСНОГО КОНФЛІКТУ

7.1. Загальні зауваги.....	314
7.2. Фізіогноміка в конфліктному дискурсі.....	319

7.2.1. Кінеми очей.....	319
7.2.2. Мімічна складова в поведінці мовця-агресора.....	326
7.3. Особливості жестикуляції в діалозі.....	330
7.3.1. Жести рук.....	333
7.3.2. Виразальні рухи інших частин тіла.....	343
7.4. Невербальна поведінка на рівні такесики.....	352
7.5. Проксемна поведінка (проксемика) в умовах конфліктного спілкування..	358
7.6. Діяльність вегетативної нервової системи мовця-агресора.....	365
7.7. Зовнішні характеристики мовців у конфліктному дискурсі.....	370
7.8. Жести зі знаряддями фізичного насилля.....	374
7.9. Паралінгвальні засоби.....	377
7.9.1. Характеристики голосу вороже налаштованого учасника сварки.....	377
7.9.2. Неканонічні звукові знаки в комунікативній ситуації «конфлікт»....	384
7.9.3. Мовчання як комунікативно значущий елемент дискурсу.....	389
7.9.4. Плач і сміх як невербальні коди людської комунікації.....	393
Висновки до РОЗДІЛУ 7.....	406
РОЗДІЛ 8. КОНФЛІКТ ЯК ЗРЕЖИСОВАНА КОМУНІКАТИВНА ГРА	
8.1. Роль «маски» в мовленнєвій поведінці.....	410
8.2. Висловлення формальної та псевдозгоди.....	417
8.3. Поняття ввічливої брехні.....	422
8.4. Брехня vs. правда.....	434
Висновки до РОЗДІЛУ 8.....	443
ВИСНОВКИ.....	445
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ.....	451
ДОДАТОК.....	507

ВСТУП

Однією з пріоритетних проблем мовознавчої науки виступає вивчення діалогічного мовлення. Відомо, що інтеракція переважно зорієнтована на досягнення взаєморозуміння, що є запорукою успішного спілкування, слугує механізмом регулювання суспільних взаємин мовців і сприяє задоволенню їхніх комунікативних потреб.

Однак вивчення успішної комунікативної поведінки людини неможливе без системного опису зворотного боку діалогу – конфліктного дискурсу. Важливість комплексного дослідження таких явищ, як комунікативна невдача, комунікативна перешкода, комунікативний збій, комунікативний провал і мовленнєвий конфлікт зумовлюється тим, що по суті будь-який діалог – завжди «зіткнення» двох картин світу, двох свідомостей, а отже, виникнення між мовцями прихованої чи явної агресії, ворожості, конфронтації, протиріч і суперечок.

Конфліктний дискурс – це мовленнєва взаємодія як мінімум двох співрозмовників, що характеризується розходженням у розумінні чи оцінці ситуації, наявністю негативних емоцій, антипатії стосовно один одного чи теми розмови, порушенням правил комунікації та соціальних механізмів регуляції, а також незбігом комунікативних цілей учасників, що становить об'єкт конфлікту. Такий діалог будується на принципах різноспрямованої інтеракції, коли комунікант свідомо діє на шкоду мовцю-опоненту, виражаючи свої дії відповідними вербальними і невербальними засобами. Як наслідок, ситуація комунікативного суперництва зорієнтована на досягнення антиетикетних цілей, що суперечать кооперативній спрямованості спілкування й призводять до дестабілізації стосунків або припинення їх.

Людство здавна замислювалось над феноменом конфлікту, аналізуючи суперечність, конфронтацію та протиборство в термінах філософії, психології, соціології, лінгвістики, літературознавства тощо. Окрім науки, поняття конфлікту належить буденній свідомості і виступає невід'ємним складником повсякденного людського життя: можна говорити про конфлікт поглядів, поколінь, стилів у моді тощо, а також про конфлікт як мовне поняття.

Увага до конфліктного дискурсу зумовлена різними причинами. Однією з них є та, що увійти в комунікативну ситуацію конфлікту людині значно легше, ніж дійти порозуміння. Людина за своєю природою перебуває в постійній ситуації суперництва, а згода, до певної міри, – це вияв готовності до компромісу, бажання поступитися суперникові.

Дослідження конфлікту та конфліктного дискурсу є різноманітними і багатоаспектними. Зокрема, описано деякі мовні та невербальні засоби конфліктної комунікативної поведінки (С. А. Віротченко, О. П. Мохненко, Д. Таннен). Відомі розвідки про форми прояву (мовленнєві жанри) й складники конфлікту: полеміку, суперництво, суперечку, відмову, незгоду, заперечення, невдоволення, протиставлення, неправду (брехню) (праці Е. М. Андрієвської, М. П. Баган, С. С. Горбач, О. В. Дерпак, Л. В. Кардаш, Є. В. Лаврентьєвої, О. І. Морозової, Н. А. Одарчук, Н. Г. Озерової, І. М. Осовської, А. Й. Паславської, І. М. Рудик, Х. Хоттофф, Д. Шиффрін, К. Шпігель та ін.). Об'єктами аналізу стали негативна оцінка, негативні емоції і внутрішній стан мовців у дискурсі (Л. А. Антипенко, А. Вежбицька, Т. В. Іванова, К. Ізард, З. Ковечес, Т. А. Крисанова, О. В. Липчанко, А. А. Налчаджян, Л. І. Ніколаєнко, Я. О. Покровська, П. О. Селігей, К. Ф. Сєдов, В. Д. Сліпецька, Н. В. Спіжавка та ін.). Окрему групу становлять виконані в межах теорії мовної комунікації розвідки про комунікативні невдачі та девіації (праці Ф. С. Бацевича, Б. Ю. Городецького, Є. А. Карпіловської, Т. М. Корогоди, Т. В. Нікітюк, О. Г. Рудої, Л. Л. Славової, В. Фромкін, О. В. Яшенкової та ін.), які визначаємо як порушення умов успішності вербальних інтеракцій і можливі причини міжособистісного конфлікту. Конфліктна поведінка вивчалась у таких різновидах дискурсу, як медичний (О. В. Кудоярова), побутовий (О. В. Белова, О. С. Волкова), сімейний (А. А. Семенюк, М. Штраус), педагогічний (І. В. Певнєва), масмедійний (Н. Г. Шаповалова), політичний (О. Б. Януш), кінодискурс (І. М. Лавріненко), а також у діалогах-обмінах інформацією (П. А. Рудов). Проблемам внутрішньособистісного конфлікту присвячені праці Т. С. Непшекуєвої, міжособистісний конфлікт – предмет зацікавлень Л. А. Білоконенко. Відомі розвідки про конфлікт, виконані в межах одного мовознавчого напрямку: прагмалінгвістики,

особливо щодо стратегій і тактик мовленнєвої поведінки комунікантів (Н. А. Белоус, І. І. Гулакова, В. О. Мулькеєва, І. В. Певнева, М.-Е. Фіцпатрик, І. Є. Фролова), когнітивістики (Н. С. Гюрджан). Конфлікт як концепт став об'єктом наукових зацікавлень Г. Т. Анісімової, А. М. Гірника, А. М. Гуцол, О. М. Єрмолаєвої, І. В. Жарковської, Г. Д. Заньковської та ін. Кожен із названих підходів абсолютизує лише одну з багатьох ознак конфлікту, що призводить до ігнорування певних форм його вияву й обмеженого висвітлення функціонального потенціалу.

Окрім того, більшість праць, присвячених проблемам конфліктної комунікативної взаємодії, виконано на досить строкатому матеріалі: усному мовленні, інтернет-джерелах, ЗМІ, діалогах із текстів художніх творів, штучно змодельованих реченнєвих конструкціях. Оскільки ці групи текстів і висловлень належать до різних – первинних та вторинних – мовленнєвих жанрів¹, виникає необхідність підходу до конфліктної вербальної і невербальної поведінки учасників конфлікту у творах художньої літератури як до самостійного об'єкту вивчення.

Більше того потребує розв'язання дилема щодо терміна на позначення дисгармонійного напруженого спілкування, який не збігається у вітчизняних і зарубіжних дослідників. Здебільшого йдеться про комунікативний конфлікт (Ф. С. Бацевич, Р. Краус, Н. В. Муравйова, В. В. Прокопенко, О. О. Селіванова, О. В. Фадєєва), вербальний або вербалізований конфлікт (Г. Грюбер, О. А. Романов, І. Є. Фролова, Л. В. Чайка); рідше – про конфліктний дискурс (Н. А. Белоус, Е. В. Боева, А. М. Гуцол, В. Лінкявічюте), комунікативну ситуацію «конфлікт» (О. С. Волкова, Н. В. Гагіна, І. І. Гулакова), конфліктну взаємодію (О. В. Черненко), конфліктну комунікацію, міжособистісний конфлікт (Л. А. Білоконенко, М.-Е. Фіцпатрик), мовленнєвий конфлікт (В. С. Третьякова), конфліктне спілкування (О. В. Кудоярова), конфліктний діалог (І. В. Романюк, І. М. Рудик).

Актуальність дослідження зумовлена потребою цілісного вивчення дисгармонійного напруженого спілкування на рівні дискурсу, тобто як тексту, «створеного внаслідок мовленнєвої діяльності представників певної

¹ Бахтин М. М. Проблема речевых жанров. *Литературно-критические статьи*. Москва, 1986. С. 428–500.

лінгвокультурної спільноти, який розглядається в сукупності його лінгвістичних параметрів і соціально-культурного контексту» (І. С. Шевченко), як соціально детермінованої форми мовленнєвої взаємодії (Б. М. Головін, В. М. Жирмунський), або як мовлення, зануреного в життя (Н. Д. Арутюнова).

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури дає підстави стверджувати, що ця дисертація є першою спробою в україністиці системно описати конфліктний дискурс у комунікативному просторі носіїв української мови. З цією метою конфліктний дискурс описується з погляду лінгвокогнітивізму, соціо- та прагмалінгвістики, лінгвокультурології, теорії мовних ігор, а також у межах нової галузі антропоцентричного мовознавства – лінгвоконфліктології.

Необхідність залучення для вивчення конфліктного дискурсу когнітивної лінгвістики пояснюється тим, що комуніканти вступають у мовленнєве протиборство насамперед через різницю в системі когнітивних знань, досвіду, попередніх відомостей про тему розмови, через що доцільність та успішність висловлювань стають неможливими.

Протиборство мовців відбувається і на прагматичному рівні: комунікативна мета, цілі, мотиви конфліктної особистості суперечать інтенції співрозмовника – це проявляється в незбігові обраних мовцями стратегій, тактик і прийомів мовленнєвої взаємодії на різних її етапах.

Соціолінгвістичний аспект поведінки конфронтаційного типу полягає у взаємозв'язку мови/мовлення й соціуму, соціальної зумовленості вибору вербальних та невербальних засобів конфліктного дискурсу залежно від соціальних позицій і комунікативних ролей його учасників.

Згідно з лінгвокультурологічним аспектом вивчення мовних явищ, конфлікт виникає і розвивається за типовими сценаріями комунікативної взаємодії, існування яких зумовлюється лінгвокультурологічними факторами та індивідуальним досвідом мовленнєвої поведінки.

У студіях із лінгвоконфліктології конфлікт досліджується як соціально-психологічне явище – зумовлений об'єктивними чи суб'єктивними причинами процес розвитку та вирішення протиріч у цілях, інтересах, стосунках і діях людей,

що відбувається у двох взаємозалежних формах: суперечливих психологічних станах і відкритих суперечливих діях сторін на індивідуальному та груповому рівнях через неможливість досягти мети в «мирний» спосіб.

Погляд на конфлікт як комунікативну гру з маскуванням (приховуванням) власних інтенцій заради їхнього втілення поряд із нехтуванням комунікативними цілями співрозмовника притаманний теорії мовних ігор.

Результати дослідження будуть внеском у проблеми комунікативної лінгвістики, теорії дискурсу; сприятимуть опису закономірностей розвитку та функціонування мови в соціумі, розумінню особливостей комунікативної поведінки в умовах ускладненого дисгармонійного спілкування.

Мета дослідження – комплексний лінгвістичний опис конфліктних комунікативних ситуацій, відбитих в українській художній літературі ХХ – початку ХХІ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) сформулювати теоретичні засади лінгвістичної інтерпретації конфлікту з врахуванням даних прагма- і соціолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвокогнітивізму, теорії мовної гри, лінгвоконфліктології та інших соціогуманітарних дисциплін;

2) дослідити ознаки й причини виникнення комунікативної протидії, а також скласти типологію передумов, що ускладнюють спілкування та можуть спровокувати вербальний конфлікт;

3) описати наявні в українській мовній свідомості протиставлення типів конфліктних ситуацій, провести етимологічний аналіз слів, що їх позначають;

4) вивчити структурні, процесуальні та квалітативні ознаки конфліктної взаємодії;

5) виявити природу й типологію мовленнєвих конфліктів, а також визначити фактори, що зумовлюють зародження, розвиток і вирішення конфліктної ситуації на різних етапах діалогу;

6) описати основні типи мовних особистостей залежно від настанов і стратегій поведінки в суперечці, від прямого чи опосередкованого залучення в комунікативне

протистояння, а також від виконання ними певних комунікативно-рольових, гендерних і психічних ознак;

7) виділити типові сценарії конфліктно забарвленого спілкування з урахуванням характеру протиріч і суперечностей, що виникли між мовцями;

8) класифікувати причини та зовнішні прояви емоцій і почуттів учасників конфліктного дискурсу; виявити способи концептуалізації у свідомості носіїв української мови негативних емоцій;

9) визначити спеціалізовані та неспеціалізовані лексико-семантичні, фразеологічні, словотворчі, граматичні вербальні й невербальні засоби вираження агресії в конфліктному дискурсі.

Об'єкт дослідження – комунікативна поведінка суб'єктів конфліктного дискурсу.

Предмет дослідження – розгляд конфліктно маркованих комунікативних актів (діалогів або контекстів) як сукупності здійснюваних співрозмовниками мовленнєвих дій у системному аспекті.

Методи дослідження. У роботі використано як загальні методи (спостереження, аналіз, синтез, порівняння, моделювання, узагальнення, абстрагування мовних і мовленнєвих явищ у їхній динаміці), так і лінгвістичні методи. Базовим методом, що дозволив досягти поставленої мети та розв'язати завдання дослідження став *метод лінгвістичного спостереження й опису*. Крім того, в дисертації було використано й інші методи та прийоми: *метод дискурсивного аналізу* – для комплексного опису конфліктно маркованих комунікативних ситуацій із урахуванням когнітивних, функціональних, психологічних, соціальних та інших складників, ролей і статусів співрозмовників, для виділення стратегій і мовних способів досягнення інтенції в діалозі; *контекстуально-інтерпретаційний метод* – для визначення функцій і причин виникнення негативно-оцінних емоційних висловлень; для виявлення засобів рецепції, а також девіацій і порушень у процесі спілкування; *метод діалогічної інтерпретації* – для виявлення вербальних і невербальних засобів вираження агресії та ворожого ставлення до співрозмовника; *метод лінгвістичного моделювання* – для побудови схем і моделей спілкування

суб'єктів конфлікту; *методика конверсаційного аналізу* – для встановлення механізмів управління поведінкою співрозмовника в комунікативних ситуаціях, з'ясування вибору мовцями вербальних і невербальних засобів досягнення комунікативної мети. У роботі використано елементи *етимологічного аналізу* (для з'ясування генези досліджуваного явища, аналізу його структури та внутрішньої форми) та *словотвірного аналізу* (для визначення засобів вираження негативної оцінки на рівні словотвору). *Метод суцільної вибірки* дав змогу виокремити конфліктно забарвлені контексти з творів української художньої літератури.

Матеріалом для дослідження слугували твори понад 300 українських письменників ХХ – початку ХХІ століть, уміщені в художніх збірках, періодичних виданнях і на сторінках Інтернет-сайтів. Авторську картотеку складають вилучені з художніх творів діалоги і контексти з ознаками емоційного напруження, дисонансу, конфлікту, конфронтації, неузгодженості комунікативної мети і способів її досягнення загальним обсягом близько 500 сторінок (понад 20 а.а.). До аналізу залучено також 41 лексикографічну працю – тлумачні, етимологічні, історичні, етнолінгвістичні, асоціативні, фразеологічні словники, словники синонімів, іншомовної, сленгової, нецензурної і жаргонної лексики тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше в україністиці здійснено комплексне дослідження конфліктного дискурсу з урахуванням даних сучасних лінгвістичних напрямків: прагма- і соціолінгвістики, лінгвокультурології, теорії мовної гри, лінгвоконфліктології та інших соціогуманітарних дисциплін. Діалог із інтенцією на конфлікт описано з опертям на теорію антропоцентризму, оскільки всі види вербальної конфронтації є соціальним явищем, вони створюються людьми і без них неможливі. Погляд на конфлікт як явище антропоцентричного характеру дозволив описати причини й передумови, що спонукають людину до напружених взаємостосунків; обґрунтувати, які емоції, акцентуації характеру, соціально-рольові статуси й гендерні ознаки впливають на вибір мовцями стратегій, вербальних і невербальних засобів досягнення комунікативної мети. Залучення лексикографічних даних дозволило відмежувати явище конфлікту від суміжних понять напруженої комунікації й видів

інтерактивних порушень та ускладнень у процесі отримання й інтерпретації інформації. Уперше конфлікт проаналізовано як зрежисовану комунікативну гру. Засоби вираження агресії описано на всіх мовних і невербальних рівнях.

Особистий внесок здобувача. Авторка виконала дослідження самостійно. Здобувачеві належить ідея, теоретичні положення, висновки. Результати дослідження опубліковано в наукових фахових виданнях без співавторства.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено на засіданні відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 7 від 27 листопада 2018 р.). Основні положення та результати дослідження були викладені на засіданнях Ученої ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (31 березня 2016 р., 26 жовтня 2017 р.), *на 16 міжнародних наукових і науково-практичних конференціях*: «III Таврійські філологічні читання» (Херсон, 19–20 травня 2017 р.); «Семантика и прагматика языковых единиц» (Мінськ, Білорусь, 11–12 травня 2015 р.); «Гумор і сатира в координатах ХХІ століття» (Варна, Болгарія, 1 квітня 2015 р.); «Україністика – минуле, сучасне, майбутнє» (Брно, Чеська Республіка, 26–27 травня 2015 р.); «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 24–25 квітня 2015 р.); «Українська мова і культура у загальнослов'янському контексті: здобутки та перспективи» (Київ, 27–28 лютого 2014 р.); «Сучасні лінгвістичні парадигми» (Горлівка, 19 березня 2014 р.); «Міжособистісна комунікація. Лексика. Семантика. Прагматика» (Щецин, Польща, 10–12 квітня 2014 р.); «Лінгвокогнітивні та соціокультурні аспекти комунікації» (Острог, 17 жовтня 2014 р.); «Славистиката и българистиката днес : въпроси, идеи, посоки» (Благоевград, Болгарія, 16–18 жовтня 2014 р.); «Нова лінгвістична парадигма: теоретичні і прикладні аспекти» (Одеса, 23–24 жовтня 2014 р.); «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (Дніпро, 18–19 квітня 2013 р.); «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог, 18–19 квітня 2013 р.); «Русистика сьогодні: інтра- і екстралінгвальні проблеми» (Херсон, 12–15 вересня 2013 р.); «Езикът и културата в съвременния свят» (Бургас, Болгарія, 22–23 червня 2012 р.), «Що водить сонце й зорні стелі: поетика любові в художній літературі» (Бердянськ, 20–21 вересня

2012 р.); «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 26–28 вересня 2012 р.); *на 5 всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях*: «IV Таврійські філологічні читання» (Херсон, 28–29 вересня 2018 р.); «Мова як засіб міжкультурної комунікації» (Херсон, 16–17 травня 2014 р.); «Сучасний стан і перспективи лінгвістичних досліджень та проблеми перекладу» (Житомир, 17 травня 2013 р.); «Тенденції розвитку та функціонування слов'янських і германських мов» (Миколаїв, 17–18 травня 2013 р.); «Полілог культур: освітній і культурологічний аспекти» (Чернігів, 27 березня 2012 р.); на Пленумі Наукової ради «Фундаментальна і прикладна лінгвістика в Україні: теорія і практика» (Вінниця, 29–30 вересня 2016 р.); наукових читаннях «Античний світ і сучасність» (Київ, 10 квітня 2014 р.).

Публікації. Проблематику дисертаційної роботи, її теоретичні та практичні результати викладено в 34 друкованих працях, серед яких *індивідуальна монографія* «Конфліктний дискурс : структурно-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти» (Київ, 2018. 404 с. – 22,72 др. арк.), *частина колективної монографії* «Україністика : минуле, сучасне, майбутнє III» (Брно, 2015. С. 125–132), 15 одноосібних статей у фахових наукових виданнях України, 5 – у зарубіжних наукових виданнях, 6 – у виданнях України, занесених до міжнародних наукометричних баз. Решта публікацій – тези доповідей, виголошених на всеукраїнських наукових конференціях, і праці, видрукувані в інших виданнях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дослідження пов'язана з темою відділу слов'янських мов Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України «Східнослов'янський глотогенез і динаміка лінгвальних рівнів української мови в загальнослов'янському контексті» (№ 0112U000754). Тему дисертації затвердила Вчена рада Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України (протокол № 7 від 25 вересня 2012 р.).

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, восьми розділів, висновків, списків використаної літератури (417 позицій) і джерел, додатка (Список публікацій та апробацій здобувача). Загальний обсяг дисертаційної праці – 512 сторінок, основного тексту – 430 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КОНФЛІКТНОГО ДИСКУРСУ

1.1. Конфлікт у світлі соціогуманітарних концепцій

Конфлікт – багатоаспектний і складний феномен, що виступає об'єктом дослідження різних дисциплін. Не випадково, американські соціологи Р. Макк і Р. Снайдер зазначають, що конфлікт є «більшою частиною «гумоподібне» поняття, яке можна розтягувати й використовувати у своїх цілях» (цит. за: [334]).

Згідно з теоретичною орієнтацією дослідника конфлікт вивчається як вияв соціальної діалектики (філософія), як фактор розвитку соціальної системи (соціологія), як відображення в психіці та свідомості людей соціальних суперечностей і розбіжностей (соціальна психологія), як прояви девіантної поведінки в процесі виховання (педагогіка), як показник розвитку організації (теорія управління/менеджмент), як об'єкт математичного моделювання поведінки людини (теорія ігор, прикладна математика) і т.п.

Залежно від підходу має свої відмінності і конфліктна поведінка. В економіці в її основі лежить конкуренція та зумовлені дефіцитом і/або розподілом економічних ресурсів суперечності; у психології – труднощі і напруженість, когнітивний дисонанс; в історії та політології – зіткнення протилежних сил, інтересів, поглядів, серйозні та гострі суперечності, здатні спричинити ускладнення і боротьбу; у менеджменті – відсутність згоди між сторонами. У соціології конфлікт ототожнюють із дебатами й опозицією; у військових науках – із війною, штурмом, боротьбою; у правознавстві – з нападом, скандалом і сутичкою; у літературознавстві – з антитезою; у музикознавстві – з дисонансом; у логіці (особливо в теорії ігор і можливих світів) – із легітимізацією девіацій, дисенсусом, конфліктністю тощо.

Теоретичні й практичні дослідження конфлікту настільки багатоаспектні, що виокремлено нову галузь знань – конфліктологію, предметом якої виступає вивчення природи конфліктів у людському суспільстві та розробка шляхів їхнього розв'язання й вирішення.

Вихідними для конфліктології є положення праць Г. Зіммеля (теорія

конфлікту), Л. Козера (концепція позитивно-функціонального конфлікту) й Р. Дарендорфа (концепція конфліктної моделі суспільства). Зокрема, Р. Дарендорф розуміє під конфліктом будь-які відносини між елементами, побудовані на об'єктивних («латентних») або суб'єктивних («явних») протилежностях.

Як самостійна комплексна наука конфліктологія була сформована на основі кількох суспільних дисциплін, насамперед соціології та психології.

Усі види конфлікту є соціальним явищем, оскільки він завжди «створюється» людьми і без них неможливий, а тому існують «усі передумови говорити про антропоцентричний характер конфлікту» [52, с. 16]. При цьому не має значення: одна людина, дві людини чи навіть група людей є учасниками конфлікту. Навіть внутрішньоособові конфлікти мають соціальний характер, оскільки є проявом суперечливих інтересів і потреб, які пов'язуються з різними статусами й ролями конкретної людини в суспільстві, «між образами «Я реального» та «Я ідеального», між рівнем самооцінки індивіда та реальністю, що виникає через внутрішні проблеми чи під тиском зовнішнього середовища» [74, с. 154]. Таким чином, соціальний конфлікт – це процес, у якому два (менше чи більше) індивіди або групи активно шукають можливість завадити один одному досягти мети, попередити задоволення інтересів суперника чи змінити його погляди та соціальні позиції.

Будь-який конфлікт має психологічне забарвлення і виступає особистісно-центрованим феноменом. У психологічному аспекті під конфліктом розуміють: 1) суперечність, що важко вирішується і пов'язана з гострими емоційними переживаннями; 2) зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок суб'єктів взаємодії; 3) психологічне протиріччя сторін, які мають несумісні цілі й інтереси; 4) прагнення однієї сторони ствердити свою позицію, коли друга сторона протестує проти неправильної оцінки її діяльності [283, с. 12]. Відтак, у термінах психології конфлікт тлумачиться як пов'язане з негативними емоційними переживаннями «зіткнення різноспрямованих сил (цінностей, інтересів, поглядів, цілей, позицій)» [199, с. 9], «протилежно спрямованих тенденцій, окремого епізоду у свідомості, у міжособистісних стосунках індивідів або груп людей» [283, с. 12; УСЕ, с. 651]; як процес розвитку та вирішення суперечливості цілей, стосунків і дій

людей, який пояснюється об'єктивними та суб'єктивними причинами і відбувається у двох взаємозалежних формах – суперечливих психологічних станах і відкритих суперечливих діях сторін на індивідуальному та груповому рівнях [340, с. 92].

Отже, багатоаспектне та складне за своєю суттю поняття конфлікту виступає об'єктом вивчення багатьох соціогуманітарних дисциплін, а також досліджується як соціально-психологічне явище в межах спеціально виокремленої конфліктології. Ознаками конфлікту є особлива поведінка людини у формі емоційно напруженої відкритої боротьби/конкуренції через несумісність інтересів або обмеженість ресурсів, а також неможливість досягти власної мети у «мирний» спосіб.

1.2. Особливості конфліктів у художньому дискурсі

Прагматичність терміна «конфлікт» зумовлює його функціонування не лише у сфері суспільствознавства, але й в галузі філологічних наук, зокрема – у літературознавстві та лінгвістиці.

У літературознавчих працях під конфліктом розуміють особливу взаємодію двох протилежностей, виражених у своїх носіях – дійових особах [52, с. 15]; протиборство між персонажами, між персонажами й обставинами, що призводять до активних дій, які супроводжуються складними колізіями [МФЕ, с. 195]; суперечність, сутичку, покладену в основу сюжету художнього твору [ВТССУМ, с. 570; ІС, с. 193; КС, с. 458; СІС 2006, с. 315; СУМ, т. 4, с. 274].

Наука про художню літературу має давні традиції в дослідженні конфлікту. Так, ще античне театрознавство сформувало термінологічний ряд на позначення понять і категорій, пов'язаних із конфліктом. Було введено в обіг поняття *агон* – «словесне змагання, під час якого два супротивники захищають протилежні положення, а хор підбурює їх» і *перипетія* – зміна подій до протилежних за законами ймовірності чи необхідності [52, с. 15]. Іншими літературознавчими відповідниками конфлікту є «інтрига – зіткнення особистого характеру» та «колізія – зіткнення суспільного порядку» [94, с. 124]. А. О. Ткаченко вважає можливим, коли «навіть у межах одного твору співіснують конфлікт і колізія». У цьому випадку з конфліктом пов'язують «зовнішньо-подієве зіткнення характерів і

персонажів; із колізією – ситуацію внутрішніх борінь і противенств» [293, с. 163].

Конфлікт (або колізія в художньому творі) – це процес виникнення та вирішення суперечностей, а також принцип взаємин між образами художнього твору, що слугує рушійною силою дії і визначає стадії розвитку сюжету. Йдеться про зав'язку (зародження конфлікту), кульмінацію (найвищий момент загострення конфлікту) та розв'язку (вирішення конфлікту). Конфлікт може проявлятися і позасюжетно – у композиційному контрасті, протиставленні ситуацій, деталей, ракурсів, у стилістичній антитезі тощо. У цілому, художній конфлікт становить ядро художньої проблематики, а спосіб і спрямованість його розв'язання – ядро художньої ідеї [ЛЭС, с. 165].

З погляду літературознавства, існують різні типи конфліктів. За своєрідністю мислення письменника їх можна розділити на умовні та життєво достовірні. Виходячи з літературних родів, конфлікти бувають епічними, ліричними, драматичними, виходячи з літературних видів – трагічними, комічними. Конфліктну взаємодію персонажів класифікують за такими показниками, як: а) тематика (виробничі, політичні, національні, побутові, морально-етичні, естетичні); б) значущість (головні, другорядні); в) типовість (типові і нетипові); г) сфера побутування (зовнішні, внутрішні); г) грані духовного світу (конфлікт між обов'язком і честю, між розумом і почуттям).

Цінність результатів опису конфліктів у літературознавстві полягає в тому, що існує «безліч доказів того, що художній конфлікт відображає життєвий конфлікт» [52, с. 17], а конфліктно спрямований художній діалог реалістично відтворює спонтанне розмовно-діалогічне мовлення.

Згідно з дослідженнями, дискурс (як одна зі сфер вияву конфлікту) «є відбиттям певної ситуації об'єктивної дійсності» [167, с. 40] та субститутом реального діалогу з кількох причин. По-перше, до художнього діалогу входить досвід автора природніх діалогів, по-друге, основні правила інтеракції (зокрема конфліктно спрямованої) в обох видах діалогу однакові, по-третє, канон правил комунікативної поведінки один і той самий, так що природній і художній діалоги можуть бути описані за допомогою одного методу.

Художній дискурс – багатий матеріал для прагмалінгвістичного аналізу, вияву правил інтерактивної поведінки учасників спілкування, аналізу взаємодії між комунікативними інтенціями і мовленнєвими кроками, оскільки майже всі висловлення персонажів мають перформативний, направлений характер.

Таким чином, у літературознавстві конфлікт існує поряд із поняттями «агон», «перипетія», «інтрига» та «колізія» і класифікується за тематикою, значущістю, сферою побутування, гранями духовного світу, за належністю до певного літературного роду та виду, за ознаками достовірності й типовості. Конфліктно спрямований художній дискурс – заміник спонтанного діалогічного мовлення, що розуміється як процес виникнення суперечностей, відкритого протиборства та вирішення протиріч між учасниками колізії, що має свою структуру й динаміку.

1.3. Конфлікт як мовознавча проблема

1.3.1. Розвиток семантичного значення лексеми «конфлікт»

Аналіз сутності конфлікту з лінгвістичного погляду передбачає осмислення всіх значень лексеми «конфлікт», представлених насамперед у тлумачних, асоціативних словниках і словниках синонімів.

Слово «конфлікт» відоме лексиці різних мов: р. болг. *конфлікт*, бр. *канфлікт*, п. ч. слц. вл. *konflikt*, м. *конфликт*, схв. *кòнфликт*, слн. *konflikt* [ЕСУМ, т. 2, с. 560], англ. *conflict*, нім. *Konflikt*, фр. *conflit*, іт. *conflicto*, укр. *конфлікт*. Однією з причин такого поширення є те, що «мовна свідомість носіїв різних національних мов причетна до певного спільного смислу, співвідносного з явищем, що позначається словом «конфлікт» [4, с. 81]. У розумінні представниками різних лінгвоспільнот поняття конфлікту «не спостерігається значна відмінність, що свідчить про спільні принципи сприйняття даного явища» [4, с. 81], а «зміст концепту «конфлікт» є приблизно одним і тим самим» [92, с. 39]. Зокрема, конфлікт – це «вияв, маніфестація розбіжних інтересів, протилежних поглядів на вартості, загострення суперечностей» [СлРудн, т. 2, с. 732], що може спричинити гостре протистояння.

Припускають, що в українську мову лексема «конфлікт» увійшла через німецьке посередництво (нім. *Konflikt*) [ЕСУМ, т. 2, с. 560]. Хоча українсько-

німецькі мовні контакти були досить тривалими (з часів розвитку Київської Русі) і продуктивними, слово «конфлікт» запозичується порівняно недавно: у XIX – поч. XX століття [219, с. 742]. Цей період характеризується підвищенням ролі писемних джерел, появою українсько-німецьких термінологічних і загальномовних словників, увагою до проблеми використання слів іншомовного походження. Як наслідок, лексика і фразеологія української мови поповнилися німецькими словами та висловами в галузі філософії, літературознавства, мистецтва, науки й техніки, частина з яких склалася в німецькій мові на основі інтернаціональних латинських і грецьких лексичних елементів.

З етимологічного погляду, лексема «конфлікт» зі значенням «зіткнення, удар; боротьба, бій» пов'язана з лат. *cōnflīctus*. У свою чергу іменник *cōnflīctus* є похідним від дієслова *cōnflīgo* «стикаюся; борюся, б'юся; зіштовхую, з'єдную; зіставляю», утвореного за допомогою префікса *com-* (*con-*) «з-» від дієслова *flīgo* «ударяю, зіштовхую», очевидно, спорідненого з укр. [блiзнá] «шрам, рана» [ЕСУМ, т. 2, с. 560]. Аналізований афікс пов'язаний із прийменником *cum* «з, разом з» і споріднений із дірл. *con-* «тс.», гал. дірл. *com-* (префікс), гот. *ga-*, двн. *ga-*, *gi-*, дангл. *ge-* [ЕСУМ, т. 2, с. 475].

Латинський іменник *cōnflīctus* означає зіткнення, взаємний удар двох об'єктів, а тому «генетично поняття конфлікту пов'язане з уявленням про удар, побиття, битву» [125, с. 58]. Висловлене припущення підтверджується дослідженням європейських паралелей форми *flīgere*; похідного від *conflīgere*² дієслова *cōnflīctāre*; латинських лексем із кореневою морфемою *-flig* і значень цих лексем у сучасній англійській і французькій мовах, які їх запозичили [125, с. 59–61]. Зокрема, дієслово *flīgere* співвідноситься з грецьким дієсловом *phlibein* зі значенням «давити, придушувати, знищувати», гот. *bliggwan* «бити, пошкоджувати», двн. *bliuwan* «бити», дісл. *blegdi* «тс.». Прасл. *blizna* в значеннях «рана, шрам, синяк, мозоль, зморшка, огріх при тканні» тощо [ЕСУМ, т. 1, с. 208–209], «рана, рубець від рани,

² Дослідники вказують, що дієслово *cōnflīgere* відрізняється від *flīgere* «ускладненою семантичною структурою й охоплює, окрім успадкованого прямого значення, низку інших, похідних, заснованих на асоціації фізичного удару, зіткнення з боротьбою, війною, суперечністю, близькістю, з'єднанням: *cōnflīgere* – зіштовхуватися (фізично); битися, воювати, боротися; перебувати в суперечці; зіштовхувати, зближувати, поєднувати; порівнювати» [308, с. 112].

шрам; дефект у тканині, пропуск ниток при тканні, обрив нитки» [РЭС, с. 252; ЭССЯ, т. 2, с. 119] утворене за допомогою суфікса *-n-* від основи **bliz-* у значенні «бити, розривати» (пор. нім. *Fadenbruch* «близна (у тканні)»: *brechen* «ламати» [ЭССЯ, т. 2, с. 119]), яка частково збереглась у ч. *ublížiti* «завдавати шкоди, ображати», п. *ublizyc* «образити» [РЭС, с. 252; ЭССЯ, т. 2, с. 119]. Прасл. *blizna* похідне від іє. **bhlīg'* – «давяти, бити» [ЕСУМ, т. 1, с. 209] (**bhlēig'* -/**bhlīg'* – «бити» [РЭС, с. 252]) та споріднене, напр., із лтс. *bliēzt, bliēžu* «бити, рубати, кидати», *blaizīt* «стискати, роздавлювати, кидати, бити, терти», з лит. *blaižyti* «обдирати, чистити (від кожури)», *bliežti* «кидати, жбурляти», *blyžė* «розрив у тканні, близна» [РЭС, с. 252; ЕСУМ, т. 1, с. 209; ЭССЯ, т. 2, с. 119]. Реконструйоване іє. **bhlīg'*, як праформа назви поняття конфлікту, актуалізує первинний смисл, від якого бере початок концептуальне (поняттєве) знання про явище конфлікту і який є внутрішньою формою: первісно уявлення про конфлікт співвідноситься з фізичними діями «бити», «пригнічувати/придушувати», «знищувати».

Крім зв'язку з побиттям, зіткненням, завданням тілесних ушкоджень, стражданням тощо поняття конфлікту має й інші асоціації. Зокрема, О. М. Єрмолаєва зазначає, що «характерною особливістю уявлення про конфлікт в англосаксонській картині світу є зарахування до концептуальної моделі сегментів ХАЛЕПА, ЗЛОЧИН, СУДОВА ТЯЖБА, відображених у значеннях слова широкої семантики *sacu*³, що в найзагальнішому смислі передавало концептуальну сутність конфлікту – «розбіжність, суперечність, боротьба, війна, ворожнеча, суперечка, сварка» [125, с. 61].

Поряд із *sacu* давньоанглійська мова засвідчує інші позначення конфліктної дійсності. Йдеться про такі лексеми, як *nip* (*nip-wundor*) «ворожість, ненависть», *aefest* «ворожнеча, задрість», *faehp* «ворожість, кровна помста», *guf* «ворожість, війна», *hild* «ворожість, битва», *wig* «ворожість, війна», *vite* «ворожість»⁴. Поєднуючи абстрактне й конкретне, ці лексеми пов'язані з поняттям ворожості, що

³ Із часом зміст *sacu* збіднюється: у середньоанглійський період це слово вживається лише в значеннях «позов» і «рана, збиток/шкода/утрата» [144, с. 477], а в XV столітті до англійської мови входить лексема *conflict*, запозичена із латини через старофранцузький іменник *conflit* [CODEE, с. 91].

⁴ Значення перерахованих лексем подаються за: [303, с. 185–187].

тісно корелює з негативними почуттями та емоціями: ненавистю, заздрістю, суперництвом, ревністю тощо.

Оскільки «зв'язок почуття ворожості і ворожих дій, зумовлених ним, був, очевидно, нерозривним, одне ще не мислилося без іншого» [303, с. 37]. Абстрактне поняття ворожості знаходить свій конкретний вияв у значеннях іменників *wig* «війна», *guf* «тс.», *hild* «битва» і *faehþ* «кровна помста». З цього випливає, що ворожість у давній англосаксонській картині світу – це, перш за все, конкретні ворожі (конфліктні) дії, що зумовлюються негативними почуттями та емоціями. По суті, кожній з аналізованих вище лексем міг відповідати свій концепт, а в сукупності ці концепти формували єдину концептосферу ВОРОЖІСТЬ. Зарахування до її структури концептів НЕНАВИСТЬ, ПОМСТА, ВОРОЖНЕЧА, ВІЙНА, ВБИВСТВО, ЗАЗДРИСТЬ, ГРІХ, ЗЛОЧИН зумовило лінгвокультурну специфіку уявлень про чвари (конфлікт) в англосаксонському суспільстві та ставлення носіїв давньої англосаксонської культури до цього фрагмента дійсності.

На зв'язок ворожості, війни і конфлікту вказує Л. М. Венедиктова, яка порівнює зазначені концепти на матеріалі англійської та російської мов. Дослідниця зазначає, що в концепті ВІЙНА «відносно лексеми «конфлікт» виділяються такі асоціації: протистояння, зіткнення, збройна боротьба як спосіб розв'язання різних суперечок і протиріч при неможливості усунути протиріччя в мирний спосіб» [47, с. 10].

Як і в англійській, в українській мові поняття конфлікту тлумачиться через асоціації з війною, (збройним) протистоянням, ворожнечею, сутичкою, внутрішньою чи зовнішньою боротьбою, сваркою, суперечкою тощо. У світлі поглядів на конфлікт як на ворожнечу (боротьбу з ворогом) цікавий матеріал подає «Малорусько-німецький словник» Є. Желехівського, в якому представлено широкий лексичний ряд: *вóрог*, *ворогóвати*, *ворогóване*, *ворóжда* (*вра́жда*), *ворождувáти* (*враждувáти* (*на когось*)), *ворóжий*, *ворожіця*, *ворожнéта*, *ворожнеча*, *ворожнjá* [МНС, т. 1, с. 121].

Асоціації з ворожістю, війною, протистоянням, сутичкою тощо лягли в основу української лексеми «конфлікт», однак, не в прямому, а ймовірніше в переносному

значенні [81, с. 271]. Підтвердженням цього є непрямий спосіб запозичення⁵, що, як відомо, «спричиняє до того, що значення слова може зазнавати суттєвих змін» [308, с. 112].

Незважаючи на зазначений період запозичення (XIX – поч. XX століття), в українській мові лексема «конфлікт» деякий час не фіксувалась у лексикографічних працях⁶. Так, немає її ані, напр., у «Словнику української мови» Б. Грінченка, ані в «Малорусько-німецькому словнику» Є. Желехівського. Натомість лексикографічні праці XX–XXI століть подають розгалужену систему значень аналізованого слова (із акцентом не на прямому, а на переносному значенні), так само, як і його похідні:

КОНФЛІКТ. Зіткнення протилежних і незгідних між собою сторін, інтересів, думок, поглядів, сил; серйозні розбіжності; гостра суперечка; // Ускладнення в міжнародних відносинах, що може призвести до збройної сутички; // *літ.* Суперечність, сутичка, покладена в основу сюжету художнього твору. ● колізія [ВТССУМ, с. 570; ІС, с. 193; КС, с. 458; СІС 2006, с. 315; СУМ, т. 4, с. 274].

КОНФЛІКТ – 1) Зіткнення протилежних інтересів, поглядів; крайнє загострення суперечностей, що призводить до ускладнень чи гострої боротьби. 2) Відображення життєвих суперечностей у художніх творах, що виявляється в зіткненні й боротьбі протилежних ідей, прагнень і вчинків людей [СІС 2000, с. 295].

КОНФЛІКТ – вияв, маніфестація розбіжних інтересів, протилежних поглядів на вартості, загострення суперечностей [СлРудн, т. 2, с. 732].

Психічний конфлікт – внутрішні суперечності в психіці особи, суперечливі тенденції, настанови і емоції.

Ситуаційний конфлікт – суперечності між особою і зовнішніми обставинами чи оточуючими людьми [ВТССУМ, с. 570].

Як відомо, словникові дефініції лексичних одиниць корелюють з уявленнями про поняття, що існує у свідомості носіїв мови певної лінгвокультури, відображають

⁵ Йдеться про німецьке посередництво.

⁶ Схожий процес відбувався з лексемою «конфлікт» в інших мовах. Хоча «в англійську, французьку, німецьку, італійську мови слово «конфлікт» увійшло в XV–XVI століттях, якогось чітко зафіксованого понятійного значення цей термін не мав, залишаючись словом природної мови» [92, с. 38]. У російській мові слово «конфлікт» відоме з XX століття [ЭССРЯ, т. 1, с. 423].

їхню мовну ментальність. Поняттєва система, що міститься в лексиці мови, етносемантично маркована, оскільки нерозривно пов'язана з культурою носіїв мови. Тому на основі лексикографічних статей, а також даних синонімічних і перекладних словників доцільно виділити основні значення (ключові слова) лексеми «конфлікт»: (інтересів) зіткнення, колізія, розбіжності; (поглядів) суперечка, (політичний) ускладнення, тертя; (у творі, психіці людини та залежно від ситуації) суперечність; (військова) сутичка, тобто наявність протиріччя; незгода [ПССУМ, с. 172; РУС, с. 410; СЧС, с. 220].

Тлумачення лексеми «конфлікт» було б неповним без його синонімів, що існують у мові з давніх часів. «Історичний словник української мови» Є. Тимченка фіксує такі поняття, як: *алтеркація* (лат. *altercatio*) «спір, суперечка, сварка»; *антиліогія* (гр. *ἀντιλογία*) «суперечність у письменника»; *аттакованье* «напад, штурм»; *битва* «бій, баталія»; *битка* «бійка, биття»; *битье, бытье* «биття, бій, бійка»; *боеванье* (пол. *wojowanie*) «бій, биття, боротьба»; *бой* «битва, биття, побиття»; *бойка* «бійка; битва»; *борьба, борба* «боротьба, боювання, змагання»; *бунтовство* «бунт, ворохобня»; *бунтъ* (нім. *bund*) «ворохобня, розрух, повстання»; *бурда* (пол. *burda*, ст. фр. *bourd*) «звада, колотня»; *буренье* «підбурювання, бунт, нищення, нівечення, руйнування, крушіння»; *вархола, вархоль* (пол. *warhol*) «колотня, звада, спір, суперечка»; *васнь* (пол. *waśń*) «неприятність, ненависть; спір, звада, колотня»; *ветовань* «помста»; *воєванье, воіованье* «війна, биття, боротьба, бійка; спустошення, плундрування, суперечка, колотнеча, сварка» тощо; *война, війна* «воювання, акція неприятельська; битва, бій, баталія; військо, воєнний люд»; *ворогованье, ворожда, ворожьство, вражда* «ворогування, неприятність»; *воропь* «напад»; *востанье* «повстання»; *востхненье* (пол. *westchnienie*) «зіткнення»; *гарць* (пол. *harc*) «початок битви, перше зіткнення; боротьба, змагання, поєдинок, двобій»; *диспута* (пол. *dysputa* з іт. *disputa*, фр. *dispute*) та *диспутація* (пол. *dysputacja*) «усний науковий спір; змагання, диспут; розправа»; *диѳеренція* (пол. *dyferencja* з лат. *differentia*) «спір про границі»; *добуванье* «здобуття (ворога), діставання, взяття»; *друченье* (пол. *dręczenie*) «мука, мордування»; *дуель* (фр. *duel* із лат. *duellum*) «двобій, поєдинок» та ін. Як бачимо, наявність великої кількості лексем на

позначення протистояння в прямому та переносному значеннях могла бути причиною досить пізнього запозичення слова «конфлікт» українською мовою.

Конфлікт – це не лише певне поняття, а й пов'язані з ним (протистоянням, конфронтацією) дії та ознаки. Оскільки поведінковий аспект є важливим моментом у структурі конфлікту, доцільно розглянути семантику дієслів та інших лексем, що мають відношення до аналізованого поняття:

КОНФЛІКТНИЙ. Стос. до конфлікту; // В основу сюжету якого покладено гострий конфлікт; // Признач. для розгляду конфлікту [СУМ, т. 4, с. 274].

КОНФЛІКТУВАТИ. Вступати в конфлікт із ким-небудь [СІС 2006, с. 315; СУМ, т. 4, с. 274].

Як бачимо, лексема «конфлікт» тлумачиться через дієслово «вступати». Дія, позначувана цим дієсловом, спрямована на когось, рідше на щось, і здійснюється з метою зіткнення, після чого відбувається вирішення конфліктної ситуації на чію-небудь користь.

Конфлікувати/суперечити/ускладнювати означає: 1) сходяться, вступати в сутичку, в бій; сходитися в бою; // вступати в протиріччя, приходити до суперечки; боротися [СУМ, т. 9, с. 696]; 2) не погоджуватися з ким-небудь; перечити // заважати кому-небудь у чомусь; 3) не відповідати чому-небудь, бути несумісним із чимсь, містити в собі суперечність [СУМ, т. 9, с. 845]; 4) вносити додаткові труднощі, робити важчим, таким, що потребує більших зусиль для здійснення, виконання, розв'язання чого-небудь // робити напруженим, обтяжливим [СУМ, т. 10, с. 489].

Бути в конфлікті (суперечці) має значення: 1) (з ким) рвати стосунки, не розмовляти з ким-небудь; 2) (з чим) не любити чого-небудь [СУМ, т. 9, с. 845].

Словник синонімів С. Й. Караванського подає лексеми «ворогувати» і «розсварений, втягнутий у конфлікт» як синоніми до «конфлікувати» і «конфлікуючий» відповідно [ПССУМ, с. 172].

Отже, з конфліктом асоціюються такі поняття, як *змагання, спір, дискусія, сварка, сутичка, боротьба, чвари, бій, заперечення, незгода*, в основі яких лежать *протиріччя, протилежність, несумісність, суперечливість, неоднаковість*. Отримані дані цілком відповідають висновкам, зробленим у царині психології, де

дослідники виділяють такі його основні ознаки: 1) наявність суперечності між інтересами, цінностями, цілями, мотивами як основа конфлікту; 2) протидія суб'єктів конфлікту; 3) намір будь-якими засобами завдати максимальної шкоди опонентові, його інтересам; 4) негативні емоції та почуття стосовно один одного.

Розгалужений на перший погляд синонімічний та асоціативний ряд поняття «конфлікт» і пов'язані з ним дії в українській мові є скромними в порівнянні, скажімо, з мовою англійською (звідки й походить слово «конфлікт»). Це підтверджується не лише фактом відсутності ряду слів у деяких словниках української мови, але й обмеженістю в подачі тлумачень, лексико-семантичних значень. Так, в англійській мові дослідники нараховують у структурі концепту КОНФЛІКТ щонайменше 95 синонімічних одиниць [141, с. 84–86]. Асоціативні лексикографічні джерела української мови, що здатні виявити додаткові компоненти суб'єктивного смислу аналізованого поняття, не фіксують лексеми «конфлікт», натомість у них представлено близьке їй поняття «війна». Війна асоціюється зі смертю, горем, злом, лихом, страхом, страхіттям, битвою, боротьбою, військом, непорозумінням, ненавистю, незгодою, болем, голодом, жорстокістю, слізьми, стражданням, убивством, кров'ю, крахом, пеклом, полонем, розлукою тощо [САС, с. 51]. За С. Й. Караванським, синонімічним до «конфліктувати» виступає єдине дієслово «ворогувати» [ПССУМ, с. 172] зі значенням «бути у ворожих стосунках, виявляти неприязнь, ненависть до кого-, чого-небудь» [СУМ, т. 1, с. 739]. В англійській мові дієслово «конфліктувати (to conflict)» утворює численний синонімічний ряд⁷ на основі спільних значень «різниця/відмінність», «агресія», «контакт», рідше «шум». Крім того, згідно з Г. Т. Анісімовою, це дієслово входить до 12 інших синонімічних рядів, що свідчить про його «постійну прописку» в тезаурусі англійської мови, а значить, у мовній свідомості британців [4, с. 97].

При зіставленні уявлень про конфлікт і конфліктні дії в українській та англійській лексикографічній практиці можна побачити: по-перше, розгалуженішу систему значень в англійській мові порівняно з українською; хоча, на нашу думку,

⁷ Напр., «Roget's Interactive Thesaurus 2003» наводить 23 синоніми.

представлені англійські синоніми здебільшого відповідають українським реаліям, проте ще знайшли свого відображення на сторінках вітчизняних словників; по-друге, існує різниця в смислових акцентах: якщо в англійському дієслові «конфлікувати» домінантним є значення «відмінність/різниця», то в українському дієслові – «стосунки/контакт» і пов'язані з ними негативні емоції та почуття неприязні, ненависті. Тобто, в англійській мові конфлікт як відмінність/різниця полягає в неоднаковості ідей, інтересів, переконань, поглядів⁸, інакше кажучи, у конфлікт вступають ідеї, інтереси, погляди, вірування, переконання тощо. В українській мові конфліктними сторонами є люди, що вступають у «стосунки/контакт», переживаючи в цій комунікативній боротьбі негативні емоції та почуття, й відстоюють свої погляди, ідеї, переконання, інтереси тощо.

Радикально інший, ніж в українській та інших слов'янських і германських мовах, погляд на конфлікт існує в країнах Далекого Сходу. Скажімо, в китайській культурі конфлікт асоціюється з порушенням *цілісності*, тобто розбратом, дезінтеграцією, дезорганізацією, дисгармонією тощо. Лексеми семантичного поля поняття «конфлікт» є носіями ієрогліфа 紛, що передає ідею роздрібнення *цілого*, порушення *цілісності* тощо, напр.: 紛爭 – конфлікт (爭) через порушення цілісності (紛); 紛擾 – конфлікт як хаотичний стан речей (擾) через порушення цілісності (紛); 紛不一 – конфлікт як відсутність єдності (不) через порушення цілісності (紛); 紛糾 – конфлікт як плутанина в речах (糾) через порушення цілісності (紛); 紛議 – конфлікт як суперечність у поглядах, позиціях (議) через порушення цілісності (紛); 紛爭治 – розв'язання конфлікту: відбудова (治) порушеної цілісності (紛) [92, с. 39].

Таким чином, лексема «конфлікт» є досить пізнім (XIX – поч. XX століття) запозиченням лат. *cōnflīctus*, що увійшло в українську мову через посередництво німецької мови (нім. *Konflikt*) й співвідноситься з укр. [блізнá] ← прасл. *blizna* ← іє. **bhlīg*'. Непрямий спосіб запозичення призвів до функціонування лексеми в переносному значенні: конфлікт розуміють як зіткнення, колізію, розбіжності інтересів; суперечку поглядів, ускладнення, тертя; суперечність; військову сутичку,

⁸ Це твердження впливає з тлумачення: «якщо дві ідеї, переконання, думки і т. д. конфлікують, вони не можуть існувати разом або бути істинними» [LDCE 2001].

наявність протиріч; незгоду; ворожнечу, ворожість; внутрішню чи зовнішню боротьбу тощо. На відміну від російської, англійської та китайської мов, в українській мові «конфліктувати» означає, що учасниками конфлікту є люди, які вступають у напружені й сповнені негативними емоціями й почуттями стосунки задля відстоювання власних переконань, поглядів, ідей та інтересів.

1.3.2. Конфлікт серед інших понять негармонійного ускладненого спілкування

Термін «конфлікт» не є власне мовознавчим, а досить глобально окупував домен загальнонавчальної лексики, позначаючи різні поняття. У лінгвістичній літературі він нерідко термінологічно ототожнюється з іншими поняттями. Так, синонімами конфлікту виступають: конфронтація; ускладнена, неприємна ситуація; галаслива сварка; сварка через дрібниці; лайка; сперечання; суперечка; суперечність; перепалка; спір; дискусія; полеміка; диспут; розбрат; чвари; розбіжність думок; незгода; незлагодя; розлад; протидія; суперництво тощо [132, с. 145; 140, с. 190; ПССУМ, с. 172]. О. В. Дерпак зараховує до конфліктних мовленнєвих жанрів відмову, незгоду, заперечення, докір у відповідь на незгоду співрозмовника або ж заборону як словесне табу у відповідь на лайку [114, с. 5]. Е. М. Андрієвська зазначає, що «до семантичної групи незгоди належать означення заперечення, непогодженості, суперечності, розбіжності, в основі яких лежить визначальна ознака „ні”» [3, с. 6].

Спробуємо встановити співвідношення між поняттями *конфлікт – незгода – заперечення – протиріччя/розбіжності – суперечка/спір/сварка – непорозуміння/нерозуміння – конфронтація – протидія – зіткнення* шляхом порівняльного аналізу словникових статей з українських лексикографічних праць і залученням даних лінгвістики, конфліктології, психології, логіки тощо. Розв’язання зазначеної термінологічної дилеми варто розпочати з лексичного наповнення слова «конфлікт»:

КОНФЛІКТ. Зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра суперечка; // Ускладнення в міжнародних відносинах, що може призвести до збройної сутички; // Суперечність, сутичка, покладена в основу

сюжету художнього твору [СУМ, т. 4, с. 274]. Із лексичних значень пропонованого поняття незрозуміло, чи конфлікт слід трактувати як процес, як стан, як результат або як причину; а також чи завжди конфлікт є суперечкою/сутичкою.

Конфлікт – суперечка. Поняття конфлікту та суперечки/спору/сутички не є тотожними, бо не кожен конфлікт маніфестується в суперечці. З погляду логіки, суперечка/спір виступає «найдавнішою формою інтелектуального діалогу, в ході якого кожна з сторін прагне переконати іншу в обґрунтованості чи істинності своєї позиції, погляду на питання, що обговорюється, – коли не існує єдиної думки з його вирішення» [108, с. 158]. Спір виникає через «невідповідність уявлень співрозмовників стосовно стану справ, у відношенні до яких припускають наявність взаєморозуміння» [232, с. 74; 371, с. 25], та містить докази й аргументи на користь тієї чи іншої позиції. Аргументований дискурс суперечки передбачає нежорсткий, непрямий спосіб впливу на вольову сферу адресата, наслідком чого стає імпліцитність вираження категорії спонукання [300, с. 13]. Інакше кажучи, по-перше, в суперечці «народжується» істина; по-друге, «діалог-суперечка не має переможців і переможених, оскільки жодна людина не може претендувати на одноосібне володіння істиною» [90, с. 141]; по-третє, встановлення істини є спільною метою всіх учасників суперечки. Зазначена теза підтверджується лексикографічними працями: **СПІР**. 1. Словесне змагання; обговорення чого-небудь двома або кількома особами, в якому кожна з сторін обстоює свою думку, свою правоту; // Полеміка (звичайно в пресі) з різних питань науки, літератури, політики; // Серйозна суперечка; сварка; // *перен.* Суперечність, зіткнення [СУМ, т. 9, с. 530]; **СУПЕРЕЧКА**. Словесне змагання між двома або кількома особами, при якому кожна з сторін обстоює свою думку, правоту; спір; // Широке публічне обговорення спірного питання; дискусія; // Сварка, чвари; // *перев. мн.* Незгоди між ким-, чим-небудь з певного питання [СУМ, т. 9, с. 845].

На противагу спору/суперечці, конфлікт розглядається як пов'язаний із гострими емоційними переживаннями тип спілкування, що характеризується зіткненням протилежно спрямованих (несумісних) цілей, інтересів, позицій, думок суб'єктів взаємодії; як прагнення однієї сторони ствердити свою позицію на тлі

протесту з боку іншого учасника [283, с. 12]. Така взаємодія «орієнтована на дисенсус, чому відповідає дискурс мовленнєвої агресії, спрямований на емоційну сферу людської психіки, й супроводжується відмовою від принципу співробітництва та нейтралізацією статусно-рольових відмінностей» [300, с. 13]. Конфлікт – це свого роду «комунікативний бій», де аргументи співрозмовників спрямовані не на спільний результат, а на задоволення власної комунікативної мети, де «перемога» досягається в будь-який спосіб, навіть через агресію, словесне насилля, докори, взаємні образи і претензії. Таким чином, «у програшу» опиняється один (менш агресивний) чи обидва мовці.

Нетотожність суперечки та конфлікту також простежується на комунікативно-прагматичному рівні, зокрема з погляду інтенції та засобів її досягнення. Якщо значення суперечки полягає в з'ясуванні суті обговорюваного, в глибокому й всебічному аналізі, то призначення конфлікту – завдати мовцю-опоненту моральної шкоди в процесі гострого словесного протистояння. Інакше кажучи, в суперечці мовці-опоненти об'єднані спільною метою (з'ясування суті обговорюваного), тоді як у конфлікті комунікативні стратегії мовця й адресата є розбіжними, а їхні цілі частково чи цілковито взаємовиключними [82, с. 55].

У випадку понять *суперечка/спір – конфлікт* йдеться, найімовірніше, про причинно-наслідковий зв'язок (суперечка/спір, що «заходить занадто далеко», здатна перерости в гостру конфронтацію мовців – сварку, чвари): **СВАРКА**. 1. Гостра суперечка, що супроводжується взаємними докорами, образами; // Стан, період взаємної ворожнечі, що виникає внаслідок такої суперечки; порушення дружніх взаємин. 2. Грубі, образливі слова; лайка. 3. *рідко*. Нахваляння зробити кому-небудь прикрість, учинити зло; погроза [СУМ, т. 9, с. 65]. На різницю суперечки/спору і сварки вказує О. В. Дерпак. За дослідницею, принциповою відмінністю є домінування емоційних установок під час сварки і перевага раціонального компонента у вирішенні спірних питань під час суперечки [114, с. 6].

Крім причинно-наслідкового зв'язку, сварку і конфлікт можна трактувати як поняття й форму його вираження. Погляд на сварку як «вербальну форму конфлікту, що характеризується високим ступенем емоційності обох сторін і відбувається на

площині стосунків» [342, с. 36] простежується в дослідженнях Е. Апелтауера, О. В. Дерпак, І. М. Осовської, Ф. Хундснуршера, К. Шпігель та ін. Зокрема, Ф. Хундснуршер розглядає суперечку/сварку як особливу форму конфлікту, агресивний мовленнєвий акт, що характеризується взаємними образами щодо почуття власної гідності, але при цьому маркований спільними цілями мовців [355]. В інтерпретації К. Шпігель, сварка є вербальною некооперативною формою конфлікту, що побудована на неповазі й презирстві до комунікативного партнера [372, с. 61]. Згідно з О. В. Дерпак, і сварка, і суперечка є конфронтаційними (конфліктними) жанрами, в яких суб'єкт схильний до порушення комунікативного принципу співпраці як основи кооперативного спілкування [114, с. 6].

Конфлікт – розбіжності/протиріччя. Оскільки суперечка, а отже, і конфлікт, виникають на основі різних (інколи навіть протилежних) поглядів щодо обговорюваного, такий вид комунікативної взаємодії мовців-опонентів ґрунтується на основі розбіжностей/протиріч: **РОЗБІЖНІСТЬ**. Абстр. ім. до **розбіжний**. **РОЗБІЖНИЙ**. 1. Який розбігається звідкись, від чого-небудь у різні боки. 2. Суперечливий, несумісний змістом. 3. Неоднаковий, різний [СУМ, т. 8, с. 611].

У зв'язку з цим конфліктний дискурс трактується як комунікативна ситуація, зумовлена розбіжностями з приводу встановлених цілей або засобів їх здійснення і розбіжностями між інтересами й бажаннями учасників, втягнутих у конфлікт [362, с. 118].

Відомо, що фактично все життя людини або колективу сповнене розбіжностей і суперечностей, які зумовлюються тим, що люди по-різному мислять, керуються різними інтересами, мають різну шкалу оцінок навколишнього світу, переслідують нетотожні цілі. Саме тому доволі часто доводиться констатувати різного роду зіткнення, серед них і вербально виражені. Однак суперечності, що виникають між співрозмовниками, не завжди настільки сильні, що здатні призвести до комунікативного дискомфорту, негативних емоцій і почуттів, до бажання довести свою думку або діяти всупереч діалогічному партнеру й на шкоду йому. Конфлікт виникає тільки там, де два чи більше суб'єктів не тільки усвідомлюють розбіжність інтересів, але й активно протидіють один одному. Об'єктивно наявна розбіжність

цілей та інтересів, узята сама по собі, так само, як і усвідомлення такої протилежності окремими індивідами (чи групами), ще не створюють реальних умов для розвитку конфлікту. Будь-якому конфліктові передуює спірна ситуація, проте далеко не всяка спірна ситуація призводить до конфлікту. Іншими словами, спричинені суперечністю відмова, протест, заперечення не завжди провокують конфлікт; однак саме відмовляючи, протестуючи або не погоджуючись із комунікативним партнером, не приймаючи його погляди чи переконання, стосунки мовців можуть стати напруженими. При цьому до конфлікту призводять, як правило, *несумісні* та *непримиренні* суперечності поглядів, позицій чи інтересів співрозмовників.

Конфлікт є вищим ступенем у градаційному ланцюжку *проста різниця (поглядів, характерів, ідей, вчинків, статусу) → непримиренні протилежності → протиріччя → конфлікт*, при цьому попередні конфліктові складники (нижчі ступені) слід розглядати як етапи самого конфлікту [52, с. 21].

Конфлікт – незгода/заперечення. Конфліктна комунікативна взаємодія визначається як відсутність згоди між двома чи більше сторонами – особами чи групами [283, с. 11]. Звідси логічно випливає, що конфлікт – це незгода мовців у плані ідей, інтересів, поглядів, думок: **НЕЗГОДА**. 1. Відсутність взаєморозуміння, мирних стосунків, злагоди; чвари, розлад. 2. Розбіжність у поглядах, думках, світогляді. // Відсутність погодженості. 3. Негативна відповідь, заперечення, непогодженість; відмова. 4. Нещастя, біда, труднощі [СУМ, т. 5, с. 314].

Як бачимо, незгода як поняття широкого значення має такі конотації, як: негативне ставлення до чогось/когось (несхвалення), небажання виконати прохання/вимогу (відмова), невизнання іншого погляду/позиції (заперечення), категорична незгода з існуючим ладом та соціальними умовами, граничний ступінь неприйняття вчинку співрозмовника (протест).

Несхвалення, відмова, заперечення і протест у діалозі – це завжди реактивні висловлення, тоді як конфлікт – дискурс складної будови, що містить як репліки адресата, так і репліки адресанта.

Заперечуючи партнеру (виражаючи незгоду), мовець не завжди намагається

спричинити конфлікт, а його мовленнєві кроки не завжди виражають негативне ставлення до співрозмовника або до того, про що він говорить. Напр., відмовляючи в проханні, мовець «не ставить за мету спричинити конфлікт, а бажає за певних умов уточнити його (*комунікативного партнера – Н. В.*) позицію чи показати безпідставність висловленого прохання» [253], або ж неможливість його виконати. Так само відмова прийняти запрошення може зумовлюватися не особистим ставленням до співрозмовника, а обставинами, що склалися.

У діалозі відмова/незгода пов'язана з неможливістю чи небажанням виконати вказану дію, прохання та «фактично виступає розширеним запереченням» [191, с. 40]. Таке заперечення має характер пояснювальної аргументації з посиланням на обставини чи авторитет [191, с. 37, 40], або без пояснення причини, а також може мати форму зустрічного прохання [248, с. 381]. При цьому причини відмови можуть бути об'єктивними, суб'єктивними чи етикетними.

Розглянемо словникову статтю: **ЗАПЕРЕЧЕННЯ**. 1. Дія за знач. **заперечити**. 2. Заява про незгоду, доказ проти чогось. // Спростування чого-небудь. 3. Невизнання існування, значення, доцільності чого-небудь. 4. *філос.* Знищення, подолання, заміна старого новим, попереднього наступним у процесі поступального розвитку; // Те, що своєю появою, самим фактом свого існування заперечує що-небудь, свідчить про його неспроможність. 5. *грам.* Слово, яке заперечує зміст іншого слова або речення (в українській мові – частки *н е, н і*). **ЗАПЕРЕЧУВАТИ**. 1. Не погоджуватися з ким-, чим-небудь у чомусь, висловлювати протилежну думку або доказ проти чогось; // Виразити незгоду з чим-небудь рухом, поглядом і т. ін.; // Спростувати що-небудь. 2. *перех.* Не визнавати існування, значення, доцільності чого-небудь. **Заперечувати (заперечити) свою провину (участь)** – не визнавати, відмовлятися визнати свою провину, участь у чому-небудь [СУМ, т. 3, с. 250–251].

Як бачимо, заперечення виступає висловленням-реакцією, що відображає протилежну позицію адресата відносно позиції адресанта. «Як відмінна від вихідної форма вираження думки», «акт знищення попередньої думки», заперечення «ґрунтується на контрасті з вихідними фактами» [96, с. 224] і виражає ставлення мовця до повідомлюваного: «за допомогою заперечної форми він спростовує

істинність висловленого раніше чи вірогідність судження» [13, с. 109].

Основна функція заперечення – це «корегування думок та намірів, дискутивне витлумачення світу, мовленнєвий вияв актів негативної реакції» [14, с. 313], вираження суб'єктивного ставлення суб'єкта, оцінка повідомлення щодо його істинності, увиразнення інших модальних значень (непевненості, неможливості, неймовірності тощо), оскільки «заперечення на глибинному рівні завжди передає відсутність зв'язку між певним суб'єктом та ознакою» [14, с. 313].

У той же час виражати свою незгоду можна в різний спосіб; і в тому, як відмовляють, заперечують, протестують, проявляється культура людини. Якщо заперечення висловлене в безпідставній неаргументованій формі, до того ж неввічливо, грубо, воно може спричинити конфлікт. З огляду на це діалогічним партнерам слід пам'ятати про правила коопераційної комунікативної поведінки, принцип співпраці, ввічливість, тактовність, говорити спокійно, з повагою до співрозмовника, виражати незгоду, стримуючи емоції та використовуючи «пом'якшувальні» засоби.

Конфлікт – непорозуміння/нерозуміння – протидія. Деколи у лінгвістичній літературі поняття конфлікту трактується через нерозуміння, що, у свою чергу, спричинює непорозуміння партнерів: **НЕРОЗУМІННЯ.** 1. Нездатність зрозуміти, збагнути що-небудь; відсутність розуміння [СУМ, т. 5, с. 379]; **НЕПОРОЗУМІННЯ.** 1. Недостатнє, неправильне розуміння; // Яка-небудь плутанина, неясність; випадкова помилка. 2. Взаємне нерозуміння; незгода, суперечка [СУМ, т. 5, с. 362].

Нерозуміння висловлювання можна кваліфікувати як комунікативну невдачу, що може бути в основі конфліктного дискурсу, але не тотожна йому. Нерозуміння сказаного, за словами О. А. Романова, не завжди призводить до конфліктів, навіть якщо розуміти його як протидію кооперативному спілкуванню. Це пояснюється тим, що протидіяти можна лише яким-небудь окремим тактикам (тобто конкретним засобам досягнення поставленої мети), реалізаціям цілей співрозмовника, не виходячи за межі спільного комунікативного простору й не доводячи справу до комунікативного протистояння чи розриву [253]. Тобто, нерозуміння не лише не є тотожним конфлікту, воно навіть не завжди виступає його причиною.

Протидія також не свідчить про конфлікт діалогічних партнерів, оскільки відомо, що на будь-якій стадії спілкування мовці «можуть боротися за ініціативу, за лідерство в реалізації своєї мети, протидіючи крокам свого співрозмовника, але не вступаючи з ним у конфлікт» [253]. Інакше кажучи, поява окремих конфронтаційних мовленнєвих жанрів не є підставою вважати діалог конфліктним, а мовців такими, що порушили кооперативний принцип спілкування за певним сценарієм.

Конфлікт – конфронтація. Лінгвістична література доволі часто послуговується терміном «конфронтація», що ніби є синонімічним конфлікту. У лексикографічних працях це слово тлумачиться так: **КОНФРОНТАЦІЯ.** 1. Протиборство, протиставлення соціальних систем, класових інтересів, ідейно-політичних принципів і т. ін.; зіткнення. 2. *юр.* Очна ставка зі свідками протилежної сторони [ВТССУМ, с. 570].

Вихідним для аналізу є перше значення, згідно з яким конфронтація виступає протиборством, протиставленням, зіткненням. Як описувалось вище, зазначені слова не співвідносні з поняттям конфлікту, а лише можуть бути його складниками.

Конфлікт – зіткнення. Оскільки конфлікт тлумачиться як «зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів» [СУМ, т. 4, с. 274], проаналізуємо опозицію понять *конфлікт – зіткнення*: **ЗІТКНЕННЯ.** Дія і стан за знач. **зіткнутися. ЗІТКНУТИСЯ** *див. стикатися* [СУМ, т. 3, с. 576]. **СТИКАТИСЯ, ЗІТКНУТИСЯ** *і рідко СТИКНУТИСЯ.* 1. Рухаючись назустріч, натикатися одне на одного, ударятися; // Взаємно торкатися, дотикатися; // *перен.* Бути пов'язаним з чим-небудь, близьким до чогось. 2. Несподівано зустрічатися; // Зустрівшись, познайомитися; // *перен.* Вступати в спілкування, в стосунки; // *перен.* Мати можливість пізнавати що-небудь, знайомитися з чим-небудь, зазнавати чогось; // *перен.* Працюючи, досліджуючи, зустрічатися, мати справу з чим-небудь, виявляти щось. 3. Сходячись, вступати в сутичку, в бій; сходитися в бою; // *перен.* Вступати у протиріччя, приходити до суперечки; боротися [СУМ, т. 9, с. 695–696].

Із словникової статті видно, що конфлікт не може трактуватися як зіткнення (у третьому значенні), оскільки ключові лексеми «протиріччя» та «суперечка» вже були проаналізовані вище і виключені з меж конфліктної мовленнєвої взаємодії як

нетотожні їй поняття.

Отже, конфлікту відповідає дискурс мовленнєвої агресії, що пов'язується з гострими емоційними переживаннями та характеризується зіткненням протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок співрозмовників, унаслідок чого спостерігаємо прагнення одного мовця задовольнити власну інтенцію на тлі протесту з боку іншого учасника, зокрема через свідому відмову від принципу співробітництва. Натомість спір/суперечка є аргументованим дискурсом із неагресивним впливом на співрозмовника заради спільної мети – встановити істину; а сварка/чвари – жанром або формою вираження конфлікту, що виникає після спору/суперечки. Незгода та заперечення виступають лише репліками-реакціями, тоді як конфліктний дискурс містить висловлювання обох співрозмовників. Непорозуміння/нерозуміння, а також розбіжності/протиріччя діалогічних партнерів є можливими, але не обов'язковими причинами конфлікту, що виникають в різних видах дискурсу. Протидія, протиборство, зіткнення комунікантів – складові дискурсу (як конфліктного, так і гармонійного), що маркують не ворожість учасників, а, радше, їхнє бажання захопити комунікативну ініціативу й лідерство, не вступаючи при цьому в гостре протистояння й не порушуючи принципів кооперативного спілкування.

1.3.3. Ознаки й причини комунікативно-дискомфортного діалогу

Успішний діалог можливий, «якщо комуніканти – це ідеальний мовець і ідеальний слухач, – зазначає Л. Л. Славова. – Але в реальному повсякденному спілкуванні таке буває рідко» [284]. Спілкування ніколи не відбувається в оптимальних умовах, а зазвичай супроводжується різними перешкодами. Як наслідок, «через причини, зумовлені людським фактором, комунікація постійно перебуває під загрозою переривання» [169], а «будь-яке з порушень правил мовної системи ускладнює процес спілкування» [257].

У лінгвістичній науці існує велика кількість термінів, що позначають результат інтерактивних порушень і ускладнень: мовний (комунікативний) шум/перешкода, комунікативний збій, комунікативний дискомфорт, комунікативна девіація,

комунікативна (мовленнєва) невдача, комунікативна похибка, комунікативний провал, комунікативне самогубство, комунікативний (мовний) конфлікт, комунікативна (мовна) помилка/анорматив, семантична й прагматична аномалія.

Відсутність єдиних поглядів на їх визначення (зазначені поняття або вступають у причинно-наслідкові відношення, або ж виникли внаслідок різних наукових поглядів) стає джерелом плутанини в термінологічному позначенні діалогічної взаємодії, де мовці діють на шкоду один одному задля досягнення власної мети, ігнорують інтенції співрозмовника й проявляють негативні емоції та агресію.

Поняття комунікативного шуму, введене до наукового обігу К. Шенноном і В. Вівером у 1949 році, спершу пов'язувалося з інформаційною моделлю комунікації, в якій сигнал проходив по каналу від адресанта до адресата. Згодом, зокрема в теорії комунікації, шум став трактуватися як компонент дискурсу, оскільки «реальний комунікативний процес – це процес зі зворотним зв'язком і шумом» [283, с. 191]. Під останнім розуміють порушення і/або деформації повідомлення (відхилення, помилки, перекручення, спотворення і под.), що ускладнюють обмін інформацією, а отже, знижують ефективність спілкування або сприяють його припиненню [268, с. 324].

«Шумові» бар'єри на шляху успішної комунікації пов'язані з поняттями ентропії, негентропії⁹ та надлишковості. Ентропія належить до зовнішніх чинників, що спотворюють повідомлення, порушують його цілісність і можливість сприйняття одержувачем. Негентропію розуміють як отримання неповного чи спотвореного повідомлення одержувачем завдяки його здатності розпізнавати повідомлення, незважаючи на неповну чи спотворену інформацію. Надлишковість означає повторення елементів повідомлення для запобігання комунікативної невдачі, тобто спрямовані проти ентропії засоби [274, с. 33].

Комунікативний шум має в дискурсі фізичний, лінгвістичний або соціальний характер [341, с. 181]. Прикладом фізичного бар'єру є переривання телефонного зв'язку, через що повідомлення не доходить до адресата; прикладом лінгвістичного

⁹ Ентропія – фізична величина й поняття термодинаміки, що використовується для визначення міри необоротного розсіювання енергії. Негентропія – це протилежне ентропії поняття.

бар'єру – неадекватне декодування отриманого повідомлення через незнання адресатом мовного коду; прикладом соціального бар'єру – вікова різниця мовців.

Помилки в ідентифікації комунікативного акту прийнято називати комунікативною похибкою, комунікативною помилкою [257], мовною перешкодою [147] чи комунікативним дефектом [333, с. 15]. Ці аномативи зумовлюються «незнанням правил комунікації, відсутністю мовної компетенції або недостатньою культурою володіння рідною мовою» [333, с. 15], виникають у результаті невмотивованого порушення норми та неправильних мисленнєвих операцій [35]. Неадекватне трактування мовного знака пов'язане з його динамічністю й багатозначністю; варіативністю мовленнєвих і текстових реалізацій; лексико-граматичною відмінністю [147] – тобто причинами, що лежать не в галузі психологічних механізмів, а закладені в мовній системі та її семантико-прагматичному потенціалі.

У лінгвістиці комунікативні помилки/похибки класифікують за типом норми літературної мови, за частотністю, за значущістю для рівня грамотності, за повторюваністю, за лінгвістичною природою, за комунікативними ознаками мовлення, за видом мовної діяльності та за формами існування мовлення [35].

Близькими за значенням виступають терміни комунікативної та мовної девіації. Під першим розуміють збій у спілкуванні й недосягнення очікуваного перлокутивного ефекту через недостатню комунікативну компетенцію адресанта. Другий тлумачиться як спричинений недостатньою мовною компетенцією учасників тип комунікативної невдачі чи збою у спілкуванні. Це різноманітні помилки, неточності, обмовки, описки, лінгва-ляпсуси, пов'язані зі специфікою лексичної та граматичної семантики мови, якою відбувається спілкування [СТМК].

Із поняттями комунікативних дефекту/промаху/помилки/похибки/перешкоди/ девіації пов'язаний комунікативний збій (термін О. В. Падучевої). В основі термінів лежить причинно-наслідковий зв'язок: незнання правил комунікації або некомпетентність одного з мовців визначає вибір коду для передачі або отримання інформації, що не відповідає ситуації спілкування й провокує неадекватну інтерпретацію висловлення (появу «інших» значень, смислів). Таким чином,

комунікативний збій слід розуміти як недостатньо адекватну комунікацію, недостатньо повне порозуміння [257; 341, с. 180], спричинене використанням мовцями різного набору кодів для передачі й отримання інформації (різні мови, позамовні засоби, обсяги мовного досвіду тощо) і появою у висловлюванні незапланованого суб'єктом «іншого смислу».

Комунікативний збій – це неповне розуміння, тоді як цілковите (повне) нерозуміння/непорозуміння називається комунікативним провалом [116, с. 69; 257; 341, с. 180]. Він виникає через відсутність «співавторства» мовців та їхніх кооперативних дій стосовно один одного в діалозі.

Близьким за значенням є комунікативне самогубство – «помилка, що робить подальше спілкування абсолютно неефективним» [33, с. 17; 341, с. 181]. Воно виникає, «коли ми неправильно будуємо свій мовний вплив: обираємо не ті способи мовного впливу, не враховуємо, з ким спілкуємося, не дотримуємось правил безконфліктного спілкування тощо» [33, с. 17].

Окремо виділяється комунікативний саботаж, пов'язаний із навмисним нерозумінням висловлення співрозмовника. Це зумовлене «власне неправильною інтерпретацією, небажанням розуміти (комунікативні наміри, тактики, контекст, конситуацію, значення окремих слів і словосполучень тощо)» [257] явище, що «не дає змоги досягти ефективності спілкування і нерідко призводить до конфлікту, який закінчується комунікативною поразкою для всіх учасників» [341, с. 185].

Комунікативний саботаж виражає прихований опір, внутрішню незгоду і полягає в ігноруванні змістової частини висловлювання з метою ухилення від спілкування, перекручення або приховування інформації. Оскільки принаймні один із мовців налаштований на створення конфліктної ситуації, комунікативна «саботажна» поведінка може поєднуватися з «мовленнєвою агресією, комунікативним тиском, мовним насильством, мовним опором, маніпуляцією, демагогією, конфліктом, комунікативною невдачею» [341, с. 183].

Окрім провокації до конфлікту, комунікативний саботаж відіграє функцію його нейтралізації, напр., за умов, коли партнер змінює тему розмови на приємнішу й уникає найбільш конфронтаційних моментів.

Оскільки некооперативний діалог супроводжується негативними емоціями, незрозумінням і труднощами в інтерпретації висловлювань комунікативного партнера, у мовознавчій науці існує поняття комунікативного дискомфорту. Цим терміном позначають несприятливі умови спілкування [341, с. 182], особливий негативний стан («незручність», «конфуз», «розгубленість» тощо), що виникає в неуспішній або квазіуспішній комунікації [206, с. 3].

Причиною дискомфорту виступають окремі компоненти мовленнєвої інтеракції та різні їх комбінації, що заважають мовцям досягти мети. Згідно з дослідниками, дискомфорт може зумовлюватися особистістю комуніканта, обставинами спілкування, текстом, комунікативними чи практичним цілями, процесом вербалізації та розуміння [273, с. 74].

Дискомфорт ускладнює реалізацію комунікативних намірів і/або очікувань учасників, однак не обов'язково унеможлиблює їх [273, с. 67]. У деяких випадках він «попереджає», що розмова може завершитися комунікативною невдачею або навіть комунікативним провалом, а в інших випадках дискомфорт є наслідком усвідомлення мовцем невдачі/провалу, що вже відбулися. Позитивні й негативні властивості дискомфорту можуть відчуватися одним/всіма учасниками, напр., коли хтось із мовців здійснює дії або допускає висловлювання, що не відповідають очікуванням партнера.

Дискомфорт часто аналізують разом із комунікативною невдачею як поняття або синонімічні, або нетотожні, або такі, що вступають у причинно-наслідковий зв'язок. Зокрема, О. П. Єрмакова й О. А. Земська вважають, що між аналізованими термінами немає межі і дискомфорт є частиною комунікативної невдачі [124, с. 31]. На думку І. І. Гулакової, дискомфорт слід розуміти як самостійне явище, наявне в діалозі незалежно від невдачі, що відбулася або лише має статись [107, с. 31]. Хоча він може відчуватися незалежно від наявності комунікативної невдачі, остання практично не існує без дискомфорту [341, с. 182]. Відповідно, дискомфорт є причиною невдачі, оскільки мовець зазвичай намагається виправити дискомфортну ситуацію і, якщо це не вдається, зазнає комунікативної невдачі. Але найчастіше мовознавці сходяться на думці, що комунікативна невдача є дуже ємним поняттям і

позначає всі аналізовані вище мовні/мовленнєві аномалії [257; 290].

Комунікативну невдачу слід тлумачити як ситуацію спілкування, пов'язану з неможливістю реалізації мовцями своїх намірів і/або очікувань через різні уявлення про сприятливий діалогічний сценарій і «нерозуміння або неадекватне розуміння одним із комунікантів мовленнєво-поведінкового акту іншого» [120, с. 7]. У цьому випадку йдеться про те, що адресат не отримав, не сприйняв чи не зрозумів отриманого повідомлення, або не поділяє поглядів адресанта щодо реалізації певної ситуації [341, с. 180–181].

Комунікативну невдачу розглядають як негативний результат діалогу, а також відсутність взаєморозуміння та згоди між комунікантами [33; 120; 341, с. 180], оскільки під час невдачі відбувається «збій», при якому певні відрізки мовлення не виконують свого призначення [99, с. 67], а прагматичні спрямування мовців залишаються нереалізованими.

Недосягнення мети (власне комунікативна невдача) в теорії мовленнєвих актів є осічкою (*misfire*), що, за Дж. Остіном, існує поруч із поняттями «недосконалість розуміння» та «зловживання» (*abuse*), де останнє відповідає перформативній невдачі, чи порушенню умов успішності перформативного висловлювання, а відповідно, і мовленнєвого акту [233, с. 33–34].

За деякими дослідниками, комунікативна невдача корелює з поняттями неуспішної комунікації та негармонійного спілкування [120; 341, с. 181], що визначаються як тип мовленнєвої взаємодії, для якої характерні такі ознаки, як: а) неузгодженість або конфронтаційність комунікативних стратегій і тактик співрозмовників; б) неприйнятна для одного чи обох мовців тональність мовлення; в) нестача щирої зацікавленості в предметі розмови або змісті висловлювання; г) вербальне чи невербальне вираження негативних настанов щодо змісту мовлення або особистості діалогічного партнера; г) відсутність ефективного результату комунікативного акту [341, с. 181–182].

Термін комунікативної невдачі, на думку С. Г. Ільєнко, розповсюджується не лише на власне мовні перешкоди, пов'язані з неадекватним трактуванням мовного знака, і лінгвопрагматичні/мовленнєві збої, зорієнтовані на мовну особистість, але й

на фактологічні невдачі, якщо вони отримують комунікативне (насамперед мовленнєве) втілення. Прикладом фактологічної невдачі є лист Тетяни Ларіної до Онегіна, що в лінгвопрагматичному сенсі досягнув мети (був зрозумілий адресатові та викликав у нього співчуття), однак залишився без відповіді, на яку розраховувала адресантка.

У більшості досліджень термін комунікативної невдачі є родовим стосовно таких видових явищ, як комунікативний збій, комунікативна помилка/дефект, комунікативний дискомфорт, комунікативна девіація, комунікативний саботаж і провал тощо [79, с. 130]. Оскільки всі ці явища (разом із невдачею) мають мовну природу й потенційно можуть стати причиною конфронтації мовців через незадоволення комунікативних цілей, їх можна позначити терміном «комунікативний (мовленнєвий) конфлікт». Це неадекватна взаємодія суб'єкта мовлення й адресата, побудована не на принципі співпраці, а на основі свідомого протиборства [297, с. 59] з приводу інтересів, поглядів, думок, намірів, що не збігаються; а також невідповідність комунікативних стратегій учасників дискурсу, в результаті чого спілкування зазвичай припиняється й супроводжується пролонгованим розвитком конфлікту [268, с. 170].

Комунікативний конфлікт дедалі частіше аналізується поряд із поняттями комунікативного дискомфорту та комунікативної невдачі. Хоча ці явища взаємопов'язані, між ними, за спостереженнями О. В. Дубцової, доволі важко провести межу: напр., дискомфорт може не усвідомлюватися мовцями і необов'язково призводить до невдачі [120, с. 5] чи до конфлікту. Крім того, діалогічна взаємодія може розвиватися в такий спосіб, що міститиме три явища — комунікативний дискомфорт (КД), комунікативну невдачу (КН) і комунікативний конфлікт (КК), кожне окремо чи їх комбінації. У першому випадку між ними виникає причинно-наслідковий зв'язок: КД, зумовлений відсутністю можливості реалізувати комунікативні цілі, призводить до КК, протягом якого мовці намагаються знайти способи досягнення цих цілей. Якщо їм це не вдається, то має місце явище КН. Таким чином, за О. М. Мартиною, ситуація може бути представлена послідовністю символів КД→КК→КН [206, с. 65]. Усього дослідниця

виділяє 6 можливих ланцюжків: $КК \rightarrow КН \rightarrow КД$; $КК \rightarrow КД \rightarrow КН$; $КН \rightarrow КК \rightarrow КД$; $КН \rightarrow КД \rightarrow КК$; $КД \rightarrow КН \rightarrow КК$; $КД \rightarrow КК \rightarrow КН$. Ці ланцюжки певною мірою ідеалізовані й відображають певний етап розвитку діалогу, оскільки інтеракція може містити кілька таких послідовностей, тобто будь-який останній складник ланцюжка може розглядатися як причина виникнення нової послідовності, тоді кількість її складників буде більша трьох. Як бачимо, джерелом і результатом провальної комунікації можуть бути всі три явища, тому справедливим видається твердження Н. М. Болохонцевої про те, що «комунікативний дискомфорт ґрунтується на відчутті учасниками спілкування труднощів комунікації; комунікативний конфлікт є зіткненням власне в процесі спілкування, а комунікативна невдача розглядається вже як здійснений факт» [32, с. 10], тому поняття комунікативної невдачі є «найпсихологічнішим» із трьох суміжних явищ [107, с. 32].

Ознаками конфліктного дискурсу є, по-перше, несприятливі умови спілкування, що роблять досягнення інтенції неможливим (комунікативний дискомфорт), по-друге, навмисно створені чи несвідомі перешкоди на шляху отримання й дешифрування інформації. Йдеться про незалежний від учасників спілкування комунікативний шум і частково неправильне декодування інформації (комунікативні похибки, помилки, дефекти, девіації та збої), що ускладнюють процес інтерпретації змісту висловлювання; цілковито неправильне декодування інформації, через що діалог стає неможливим (комунікативний провал і комунікативне самогубство); свідоме небажання розуміти висловлення співрозмовника, перекручування чи приховування інформації (комунікативний саботаж). Результат провального, але не обов'язково конфліктно спрямованого діалогу отримав назву комунікативної невдачі.

1.3.4. Роль комунікативних бар'єрів у виникненні конфліктного дискурсу

Будь-яке спілкування передбачає наявність певної моделі, схеми, за якою воно відбувається. Модель діалогічного мовлення містить п'ять складників: адресанта/автора, адресата/реципієнта, текст як знакову форму організації дискурсу,

інтеріоризоване¹⁰ буття лінгвокультурної спільноти у часі й просторі, а також семіотичний¹¹ універсум, тобто код культури, науки та інших семіосфер¹² [268, с. 144]. При цьому інтенція й замисел адресанта, які він передає співрозмовнику за допомогою інтерактивних стратегій, повинні сприйматися, інтерпретуватися і розумітися адресатом. У цьому ланцюжку повідомлення й декодування інформації практично на кожному етапі можуть виникати різноманітні комунікативні бар'єри.

Комунікативні бар'єри – це перепони на шляху руху смислу від комуніканта до реципієнта, на шляху адекватної передачі інформації між діалогічними партнерами [80, с. 104]. У ряді випадків бар'єрами спілкування виступають фактори, що слугують причиною чи які сприяють конфліктам [257].

Оскільки до комунікації як процесу входять комунікативний фактор (забезпечує обмін інформацією), перцептивний фактор (організовує взаємне сприйняття, взаємооцінку та рефлексію в спілкуванні) та інтерактивний фактор (регулює взаємодію учасників діалогу), бар'єри спілкування можуть пов'язуватися з недоліками в каналах передачі інформації, а також породжуватися соціальними причинами, адже мовці належать до різних соціальних груп. Сюди також зараховують відсутність розуміння ситуації спілкування, неоднаковість сприймання та перероблення інформації, тобто суб'єктивну неможливість повноцінно здійснювати процес комунікації.

Перепони в спілкуванні можуть бути бар'єрами розуміння, стосунків і соціально-культурного розходження, що мають суб'єктивний чи об'єктивний характер. Це фізичний, культурний, соціально-рольовий, психологічний, логічний, когнітивний, власне комунікативний бар'єри, бар'єр авторитету та бар'єр розбіжностей у життєвих цілях і потребах.

Фізичний бар'єр виникає при порушенні кордонів особистого простору (його розміри ~ 60 см). Так, надто близьке розташування мовців сприймається як виклик, зазіхання на особисті інтереси, дратує або пригнічує, напр.: — *О! Жіночко, ви марно*

¹⁰ Термін із психології; інтеріоризація – формування внутрішньої структури психіки за допомогою засвоєння зовнішньої соціальної діяльності, набуття життєвого досвіду, становлення психічних функцій і розвитку у цілому.

¹¹ Семіотика вивчає способи передачі інформації, властивості знаків і знакових систем у суспільстві.

¹² Семіосфера – це комунікативний механізм, що існує в пам'яті етносу, людства і реалізується в продуктах людської культури, науки, мистецтва, літератури тощо.

так притискаєтесь – що б зі мною не зробили, я все одно на вас не оженюся... — Я не вам не «жіночка», я кондуктор! Ідіот! Проїзд оплачуй! (М. Козиренко).

Соціально-рольовий бар'єр пов'язаний із соціальною роллю, яку людина «грає» та яка визначає стиль і характер її взаємодії з іншими суб'єктами. Сюди зараховують вікову різницю, соціальний і майновий стан комунікантів, їхню гендерну належність. Так, батько залишається батьком, незважаючи на вік його дітей, керівник поводить з дружиною та дітьми як із підлеглими тощо. До неуспішного діалогу призводить незнання мовцем змінної/постійної комунікативної чи соціальної ролі суб'єктів спілкування: — *Карпо Карнович удома? — Хто такий? — Ну, твій дідусь* (Є. Гуцало).

Із соціально-рольовим бар'єром пов'язаний бар'єр авторитету, коли перешкодою успішному спілкуванню стає сприйняття партнера як особи певної професії, національності, статі чи віку. Прикладом може бути розмова про Марину – авторитетну для Алли подружку: *АЛЛА. Марина – моя подруга. БОГДАН. Вона мені не подобається. АЛЛА. Вибач, я не збираюся шукати собі друзів на твій смак. БОГДАН. Я просто бачу, що ви з нею – абсолютно різні... Про що ви можете розмовляти? АЛЛА. Яке це має значення?* (Анна Багряна).

У деяких випадках говорять про бар'єр стосунків, тобто виникнення почуття ворожості, недовіри до мовця, а потім – і до інформації, яку він повідомляє. При цьому чим вищий авторитет мовця стосовно слухача, тим менший комунікативний бар'єр. І навпаки, чим менший авторитет комуніканта, тим критичнішому аналізу піддається повідомлювана ним інформація, тим більший ступінь недовіри до неї. Напр.: — *Ти, кумо, так брешеш, що я й на ногах не тримаюсь і чогось у носі свербить. — Це ти і твій батько з Брехунівки, а я істинну правду брешу. Бо сама дячиха казала. — Казала-казала... як на печі лежала... та добре – бреши далі! — Це в тебе від брехні язик до вух дістає, а я що чула, те й кажу! — Ой, кажи-кажи, бо я аж змерзла від твоєї правди* (В. Шулаков). Як бачимо, недовіра адресанта до адресата автоматично змушує сумніватися в істинності його слів.

Культурний або соціально-культурний бар'єр – це перешкода на шляху порозуміння мовців, що виникає внаслідок різниці в національних культурах,

цінностях, рівні освіти, релігійній належності, професійних, соціальних, політичних відмінностей, що призводять до різного тлумачення понять, напр.: — *Ви ж самі не вірите в те, що кажете! І потім, він не чахне над здобиччю, як цар Коцїй над золотом... — Тут не зрозумів... Який цар? — А це так, фольклор... (А. Кокотюха).*

Суть бар'єру розбіжностей у життєвих цілях і потребах – у тому, що люди з, образно кажучи, невирішеною проблемою А, мало цікавляться проблемами Б, В і т. п., напр.: — *Вона при мені не знімає ліфчик. — А сам не пробував зняти? — Пробував. Відвертається й надягає знову. — Як там Фантазія? – спробував я змінити тему. — Помер... Так – не, віриш, це ж якби ще, знаєш, ну там, перший раз чи що... Але ж ми з нею вже два місяці... — Чекай, як помер? — Повісився. Розумієш, мені з нею теж добре. — Як так, Саньок? — Я йому про одне, а він мені... Ти лише вкинься, вона от позавчора каже: «Хочу плану». А я їй... — Так йому ж, мабуть, не зручно було. Із його пальцями... — Забий. Що тобі Фантазія? Знаєш, я їй пояснюю, що воно їй не треба. І цей ліфчик. Розумієш, про що я? (Г. Беляков).*

Психологічний бар'єр пов'язаний із особливостями психіки мовців, різними психологічними рисами, фізичним та емоційним станом (хворобливий стан, стан страждання чи горя, презирства, страху, сорому чи вини), напр.: *Я переконливо говорив про переваги саме цього варіанту. Але згодом зрозумів, що Тимофій п'яний, хоча вміло приховує свій стан. А я так викладався! (М. Малюк).*

Бар'єрами розуміння змісту висловлення комунікативного партнера виступають логічний, когнітивний, мовний і комунікативний.

Логічний бар'єр розуміння виникає, коли логіка міркування мовця «або занадто складна для розуміння слухача, або здається йому неправильною чи суперечить властивій йому манері доказів» [304, с. 58]: *Як мені здавалося, я був неперевершений: чітко пояснював нові терміни, аргументував кожну позицію, наводив переконливі приклади... Вона [студентка] не розуміла. До мене дійшло пізніше: потрібно не пояснювати, а розжовувати, а це вже щось інше. Я так не вмів... (В. Даниленко). Сюди зараховують також гендерний фактор і говорять про «дитячу», «жіночу» та «чоловічу» логіку, напр.: — *У мене знайома в медсанбаті... – схлинула дружина. – Я вже з нею домовилась [зробити аборт]... — Роби як знаєш,**

– погодився Гапочка. – Тобі видніше... — Видніше! – саркастично перебила дружина. – Всі ви, мужчини, однакові: нашкодите – і в куці!.. (А. Дімаров).

Когнітивний бар'єр зумовлюється особливостями дії механізмів мислення людини: наявністю у свідомості певних мисленневих стереотипів, прийомів міркування, способів отримання висновків із того, що вона спостерігає. Прикладами неврахування мовцем когнітивних чинників адресата, незрозумілого для реципієнта перебігу думок адресанта можуть бути такі: — *Невже, стара вобло, ти думаєш, що я була сама? — З ким же?! Із Сяченком? — До чого тут Сяченко?! Що в тебе за ідіотські думки?!* (Є. Кононенко); «— *Я хотів би, щоб ви втратили почуття, яке люди називають жалем. Жаль є злочином, за який колись розстрілюватимуть.* Вона не зрозуміла його. *Що значили ці слова про жаль, за який розстрілюватимуть?* (Віктор Домонтович).

Власне комунікативний, або мовний бар'єр – це перешкода, що виникає, коли мовці спілкуються різними мовами, мають різний рівень комунікативної компетенції, не турбуються про взаєморозуміння і вживають звичну для них лексику, не зважаючи на те, чи знає її співрозмовник, тощо. Такі перепони розуміння змісту висловлювання можна поділити на підвиди.

1) Міжмовний бар'єр – перепона, зумовлена різними мовами, наріччями чи діалектами, якими спілкуються комуніканти, напр.: — *Зробіть ласку, пустіть Зіньку... — То есть, как это – сделайте «ласку»?* — *Та ото ж я і кажу: дівка на порі стала, скоро вже ї рушники подавати треба... — Это какие же «ручники»?* *Допустим – замуж, но к чему ты приплела эти свои «ручники»?* — *Не плетуть їх у нас, а тчуть...— Хоть убейте, ничего не понимаю!... Так, значит, – замуж, матушка? М-да... А кто же он, этот герой романа? Как его?* — *Ні, не за Романа, а за Данила за Бондаренка* (Б. Антоненко-Давидович). Як бачимо, неуспішність комунікації й неможливість інтерпретувати зміст висловлень зумовлюється різними мовами, що ними спілкуються мовці, а також міжмовною омонімією.

2) Стилiстичний бар'єр – невідповідність стилю мовлення і ситуації спілкування, змісту чи форми викладу, ненормативне вживання лексем, що належать до певних функціональних стилів, напр.: — *От мене тільки в розпусті [не*

смії] звинувачувати! — Звичайно, хто на тебе клюне?! Ти б хотіла, щоб і я була такою черницею, як ти! — Яке вже там чернецтво! Я терплю твоє античернецтво від твоїх 15 років! — Слова які! Які неологізми! Античернецтво! (Є. Кононенко); — *Чого ти принижуєси перед ним? Та така дівка, як ти, може мати, кого захоче! — Та не хочеться, кого попало, — розлютилася я і попросила не називати мене дівкою... Він не зрозумів прохання і називав мене класною дівкою...* (Н. Зборовська).

Нерідко через стилістичну «гру слів» виникають т. зв. парадоксальні висловлювання (термін О. Ю. Жигadlo) як своєрідне відхилення від ситуативних, певною мірою конвенціоналізованих норм уживання мовних одиниць (Н. Д. Арутюнова, Ф. С. Бацевич, О. Ю. Жигadlo, Л. В. Короткова). Мовленнєві аномалії містять два протилежні судження стосовно одного об'єкта, які суперечать одне одному, в результаті чого створюється нове, контрадикторне значення висловлення [134].

3) Фонетичне нерозуміння (невизначне й швидке мовлення, звуки-паразити, дефекти мовлення), а також різноманітні зовнішні перепони, що ускладнюють сприймання фізичних характеристик мовлення (тембру, якості дикції, вимови тощо), напр.: — *Не бери того телятка. — Яг жи ни брати, коле воно, глянь, як на мене деветься. Однакуво бригадир собі лишне забире, [або] присідатуль, або завхвермою* (Б. Жолдак).

4) Семантичний бар'єр – різниця в системах значень (тезаурусах), що залежить від віку, професії, освітньо-культурного рівня мовців, тобто від їх неповторного індивідуального життєвого досвіду. Через різницю в тезаурусах у дискурсі використовуються лексеми, що мають неоднакове значення (смісл) для адресанта та реципієнта (одні й ті самі слова можуть по-різному розумітися комунікантами, можуть бути зрозумілими одному і не зрозумілими іншому комуніканту) та призводять до спотворення смислу отримуваної інформації. Крім того, будь-яка лексема/висловлення не існує саме по собі, а перебуває в контекстному зв'язку з часом, місцем і ситуацією спілкування. Оскільки мовний бар'єр часто створюють наукові терміни, слова іншомовного походження, жаргонізми, сленгізми, його ще

називають термінологічним. Напр., у ситуаціях: *...доброї половини з того, що вони [молоді хулігани] йому кричали в обличчя... не зрозумів. Це була якась дика суміш... з рідним матом. ...правда, часто повторювалось до болю знайоме слово «старий козел», але у якомусь дивному контексті...* (Б. Жолдак); — *Як, синку, твоє навчання в університеті? — Аби не гірше, тату... Єдине, що з нас ніби насміхаються трохи. Називають гопніками. — А що воно таке?* (В. Карп'юк) – засвідчено різницю в ідіолексоні через незнання молодіжного жаргону (детальніше про це див.: [61]).

5) Помилки в граматичній будові спотворюють зміст висловлень, напр., через скорочення синтаксичної структури, зміни в дієслівному керуванні, ненормативний порядок слів тощо: *Та ви... та ви... ти! Ідіот!* (М. Козиренко); *Скупердяйка проклята. Шляк би її трафив з її ковбасою. Най ся вдусить* (Ірена Карпа); [*Я вас незлюбив за те,*], *що ви тут зібралися всі розумні дуже з мене дурника робити взялися* (Б. Жолдак).

З погляду теорії мовленнєвих актів, відхилення від ідеальної схеми комунікації пов'язане з порушенням хоча б однієї з умов: 1) умови пропозитивного змісту, 2) підготовчої (попередньої) умови, 3) умови щирості та серйозності, 4) умови суттєвості [18, с. 223]. Суть умови пропозитивного змісту полягає в тому, що мовні засоби втілення мовленнєвого акту мають відповідати змісту повідомлюваної інформації. Підготовчі умови виявляють об'єктивні та суб'єктивні передумови, сумісні з висловлюваною ілокутивною метою, тобто метою, яку мовець хоче донести до свідомості комунікативного партнера. Умови щирості і серйозності відображають психічний стан мовця, що формулює певний мовленнєвий акт. Згідно з умовами суттєвості мовець зобов'язаний за допомогою конкретного висловлення виконати конкретну дію.

Інакше кажучи, комунікативний конфлікт зумовлюється неправильністю, неузгодженістю та невідповідністю. У першому випадку йдеться про неправильне очікування й прийом повідомлення, нейтралізацію передачі сприятливого для мовця повідомлення (напр., нейтралізація компліменту) та необхідність відповідати у такий спосіб, щоб відповідь відповідала очікуванням комунікативного партнера і не відповідала дійсності [330, с. 55]. У другому випадку йдеться про неузгодженість

ціннісних орієнтацій, моральних норм, поглядів, переконань; неузгодженість очікувань і позицій; неузгодженість знань, умінь, навичок, особистісних якостей; неузгодженість у розумінні, інтерпретації інформації; неузгодженість фізичних, емоційних та ін. станів; неузгодженість цілей, засобів і методів діяльності співрозмовників [332].

Ф. С. Бацевич додає до цього переліку відсутність необхідної інформації для розпізнавання адресатом інтенцій мовця та/або розуміння тексту (мовленнєвими «сигналами» такої невдачі є типові репліки адресата *Що ти маєш на увазі? Що ти хочеш цим сказати?* тощо); невідповідність ситуації спілкування; одночасну апеляцію до інтересів адресата чи різних сфер мовця (ментальної, емоційної, естетичної та ін.); аномальну побудову висловлення або його двозначність, «подвійний сенс» тощо [18, с. 224–234], як, напр., у ситуації: *Натягуючи пальто, упевнившись, що візиту закінчено, Комаха з почуттям доброзичливості сказав у відповідь на запрошення приходити знов: «— Ви знаєте, я нікуди не ходжу, бо, як ото каже Сенека, побувавши серед людей, я повертаюсь додому менше людиною». Він сказав і не відразу усвідомив усю безтактність сказаного, те, що сказана ним фраза має подвійний сенс і дівчина могла образитись, застосувати її до себе як натяк* (Віктор Домонтович). Як бачимо, необережно вимовлені слова Комахи отримують у дискурсі «подвійний сенс». «Визначальну роль у декодуванні відіграє елемент *a*, що має два смисли – A^1 і A^2 . У тексті використовується смисл A^1 (переносний), і зміст натяку відсилає до A^2 (прямого)» [18, с. 231].

Розглянуті вище комунікативні порушення й бар'єри призводять до часткового або цілковитого провалу акту спілкування, створюють перепони в процесі комунікативної діяльності і виступають причиною конфліктів. Разом із тим, навіть попри комунікативні бар'єри, діалог відбувається, хоч і не завжди повноцінно, з ускладненнями і спотвореннями. Тому як виникнення, так і подолання перепон і бар'єрів спілкування мають велике значення.

Анормативи можуть бути анульовані в процесі розмови за допомогою додаткових комунікативних кроків: перепитувань, уточнень, пояснень, навідних питань, переформулювання, в результаті чого може здійснитися комунікативний

намір мовця, а отже, і не відбутися конфлікту. Перепони фонетичного рівня зникають, якщо, напр., підібрати необхідну швидкість і темп мовлення, використовуючи зворотній зв'язок і «підлаштовуючись» у діалозі під особливості співрозмовника. Слід уникати різниці в тезаурусах: не вживати сленг, професійні терміни, багатозначні чи іншомовні слова тощо, замінювати їх синонімами, спрощувати, наскільки це можливо, інформацію.

Якщо розглядати стиль як відношення форми повідомлюваної інформації до її змісту, то подолання стилістичних комунікативних бар'єрів потребує повідомлення реципієнту грамотно оформленої та структурованої інформації. З цією метою часто використовують правило рамки і правило ланцюжка. Суть правила рамки полягає в тому, що задля кращого сприймання інформація повинна бути оформлена в «рамку», створювану початком і кінцем розмови. Психологами доведено, що початок і кінець отримуваної інформації найкраще запам'ятовуються, тому все найважливіше слід вміщувати в таку «рамку». На початку вказується мета діалогу, очікувані результати; у кінці підводяться підсумки щодо досягнення мети і подальші перспективи спілкування. Згідно з правилом ланцюжка, інформація повинна мати внутрішню логічну структуру (ланцюжок). Залежно від змісту інформації й індивідуальних особливостей адресата структура ланцюжка може варіюватися від простого перерахування фактичних відомостей до логічно взаємозалежних смислових блоків.

У діалозі має місце й поняття самокорекції мовців – форми самоконтролю у виборі форми вираження актуалізованого смислу (пошук у межах асоціативно-вербальної мережі) [249], що виникає внаслідок незбігу бажаного і реалізованого матеріального (звукового) втілення задуму висловлення. Такі помилки детерміновані мовними та позамовними чинниками, що характеризують відповідно системно-структурний і функціональний аспекти мовних одиниць [249]. виправлення мовцем помилок становить собою тип індивідуального мовного вибору, що залежить від мовної компетенції комуніканта, від статусних асоціацій і від ситуативних умов спілкування. Хоча теоретично йдеться про самокорекцію всіх системно і комунікативно невмотивованих мовленнєвих одиниць, на практиці

самокорекція (особливо в умовах спонтанного діалогічного мовлення) має вибірковий характер і залежить від ряду чинників – психологічних, психофізіологічних, психолінгвістичних, лінгвістичних, соціокультурних, комунікативних. Інакше кажучи, мовець виправляє лише ті помилки, що потрапляють під контроль уваги співрозмовника і заважають ефективній взаємодії.

Отже, бар'єри спілкування – це різного роду порушення, що ускладнюють діалог і можуть спровокувати вербальний конфлікт. Окрім недоліків у каналах передачі інформації, комунікативні бар'єри виникають із соціально-рольових і культурних причин, зумовлюються суб'єктивною неможливістю мовців повноцінно спілкуватися чи незнанням ними правил успішної інтеракції (недотримання кордонів комунікативного простору, незбіг цілей і потреб, особиста неприязнь, психологічні й когнітивні перешкоди, різний рівень комунікативної компетенції, невідповідність ситуації спілкування тощо).

Комунікативні анормативи нівелюються в процесі самокорекції мовців або завдяки додатковим мовленнєвим крокам – перепитуванню, уточненню, поясненням, навідним питанням, переформулюванню висловлювання.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Як міждисциплінарне поняття конфлікт містить багато аспектів, що корелюють із різноманітними сферами життєдіяльності людини, а в основі конфлікту перебуває синтез об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Конфлікт – це форма соціальної взаємодії, учасниками якої виступають конкретні особи, що мають несумісні цілі чи способи досягнення цих цілей, унаслідок чого виникає емоційно забарвлене граничне загострення соціальних суперечностей, втілюване в різноманітних формах боротьби за свої інтереси.

В українській мові «конфлікт» функціонує як готова мовна одиниця, що запозичилась із латини через німецьке посередництво. Асоціативно конфлікт пов'язаний із війною, (збройним) протистоянням, ворожнечею, сутичкою, внутрішньою чи зовнішньою боротьбою, сваркою, суперечкою тощо, в основі яких лежать протиріччя, протилежність, несумісність, суперечливість, неоднаковість. Непрямий спосіб запозичення призвів до функціонування лексеми «конфлікт» у переносному значенні: зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра суперечка; ускладнення в міжнародних відносинах, що може призвести до збройної сутички; суперечність, сутичка.

Конфліктний дискурс супроводжується комунікативним дискомфортом і містить навмисні чи несвідомі аномалії: 1) комунікативний шум як зовнішні перешкоди чи мовні бар'єри, що ускладнюють процес отримання інформації задля подальшої її інтерпретації; 2) комунікативні похибки, помилки, дефекти, девіації та збої як результати частково неправильного декодування інформації, через що спілкування стає ускладненим, але ще може стати ефективним; при цьому мовні девіації виникають через недостатню мовну чи комунікативну компетенцію мовців, а комунікативні збої – через різне використання ними мовного коду; 3) комунікативний провал і комунікативне самогубство, що зумовлюються цілковито неправильним декодуванням інформації й унеможливають подальше спілкування; 4) комунікативний саботаж як свідоме ігнорування, «нерозуміння» чи розуміння «в інший спосіб» висловлення співрозмовника з метою ескалації або деескалації напружених стосунків; 5) комунікативну невдачу як результат

провальної, але не обов'язково конфліктної комунікації (і термін, що умовно заміщує інші анормативи).

Окрім анормативів, у конфліктному дискурсі виникають суб'єктивні й об'єктивні комунікативні бар'єри. Вони призводять до відхилення діалогу від ідеальної схеми, до цілковитої або часткової комунікативної невдачі, до втрати мовцями намірів взаємоузгодженості, а тому можуть спричинити конфлікт. У подоланні перешкод велику роль відіграють однакова система кодифікації та декодифікації інформації; дотримання умов пропозитивного змісту, умов щирості, серйозності, суттєвості, а також підготовчої (попередньої) умови; індивідуальні зусилля мовців, їхній намір до здійснення процесу комунікації, бажання зрозуміти співрозмовника, донести до нього смисл інформації і виробити спільну позицію.

Поряд із терміном «конфлікт» існують інші поняття (незгода, спір/суперечка, протиріччя, зіткнення, конфронтація, протидія та ін.), що наявні не лише в конфліктному спілкуванні, але й в інших різновидах діалогічного мовлення. За певних умов ці поняття мають пряме чи опосередковане відношення до конфліктної взаємодії: спір/суперечка/сварка – як її форма; незгода/заперечення – як один із реактивних мовленнєвих актів у процесі діалогу; непорозуміння/нерозуміння, а також розбіжності/протиріччя комунікантів – як можливі причини конфлікту; протидія, протиборство, зіткнення учасників дискурсу – як його складники.

Художній конфлікт виступає моделлю життєвого конфлікту, а художній (літературний) дискурс – еквівалентом реального розмовно-діалогічного мовлення. Він містить перформативні, адресатно спрямовані висловлення, а також комунікативні інтенції мовців, а тому його прагмалінгвістичне осмислення й аналіз покликані виявити правила інтерактивної поведінки суб'єктів конфлікту.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРНІ, ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА КВАЛІТАТИВНІ ОЗНАКИ КОНФЛІКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

2.1. Структура конфліктного дискурсу

Конфлікт як комунікативне явище має структуру й динаміку. Під структурою розуміють сукупність необхідних і достатніх елементів, що характеризують конфлікт при одномоментному статичному зрізі [292, с. 52], і без яких він не може існувати як динамічно взаємозалежна цілісна система та процес [6, с. 230].

У теорії мовної комунікації конфлікт розглядається як комунікативний процес – вербальний контакт, у який мовці вступають засобами мовного і позамовних кодів із приводу референта (об'єкта, про який ідеться), продукуючи й інтерпретуючи повідомлення згідно з комунікативними намірами (інтенціями) та з урахуванням контексту, використовуючи певні комунікативні ресурси (стратегії і тактики) для досягнення комунікативних цілей. Таким чином, комунікативний процес утворюють: 1) комуніканти; 2) вербальний контакт; 3) вербальний (мовний) код, організований у формі повідомлення (дискурсу) з урахуванням контексту; 4) комунікативні ресурси; 5) невербальні (позамовні) коди [274, с. 16].

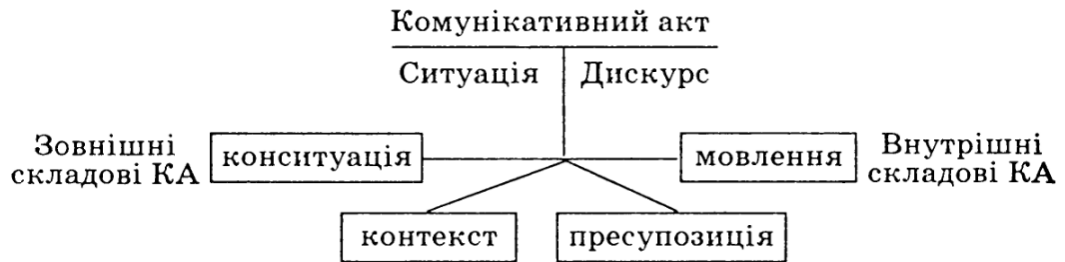
Функціональною одиницею комунікативного процесу виступає комунікативний акт. Це, на відміну від мовленнєвого акту¹³, – дуже широке поняття, що тлумачиться і як мовленнєва діяльність загалом, і як обмін текстами, і як ситуація спілкування, де ролі учасників регламентовані соціальним та культурно-національним середовищем [16, с. 103]. У цілому комунікативний акт розуміють як форму вербальної взаємодії двох або більше мовців – адресанта (A^1) й адресата (A^2), функціонально цілісний її фрагмент, що охоплює обмін мовленнєвими діями A^1 і A^2 , здійснюваними ними у певному місці та в певний час [274, с. 23].

Згідно з Т. ван Дейком до складу комунікативного акту входять: 1) мовленнєвий акт мовця; 2) акт слухача; 3) комунікативна ситуація, що містить

¹³ На думку Т. А. ван Дейка, одиницею спілкування виступає не мовленнєвий, а комунікативний акт.

характеристики мовця, слухача, їхні взаємини, умови протікання комунікативної ситуації тощо [110].

Оскільки число компонентів комунікативного акту може варіюватися, трикомпонентна структура Т. ван Дейка не завжди знаходить схвалення в інших дослідників. Відомий український прагмалінгвіст Ф. С. Бацевич підтримує позицію В. В. Красних, яка виділяє такі компоненти комунікативного акту [16, с. 104]:

З таблиці видно, що будь-який комунікативний акт має два плани вираження (дві складники), а саме: ситуацію і дискурс. Ситуація – фрагмент об’єктивної реальності, складником якого є вербальний акт; а дискурс – вербалізована мовленнєво-мисленнєва діяльність, складниками якого є лінгвальні (засоби мовного коду) й позамовні (засоби інших семіотичних систем) компоненти.

Опираючись на ці ситуацію і дискурс, В. В. Красних вичленовує чотири мікрокомпоненти, що відображають чотири аспекти кожного комунікативного акту:

1) конситуація (екстралінгвальний аспект) – це об’єктивно наявна екстралінгвальна ситуація спілкування; умови спілкування та його учасники (*хто, що, де, коли*): фізичні, соціально-психологічні, часові, просторові та інші обставини, в межах яких відбувається спілкування;

2) контекст (семантичний аспект) – імпліцитно (приховано) чи експліцитно (відверто) виражені смисли, що реально існують і є частиною ситуації, відображаються в дискурсі та є актуальними для цього комунікативного акту;

3) пресупозиція¹⁴ (когнітивний аспект) – зона перетину індивідуальних

¹⁴ Існує три типи пресупозицій: 1) макропресупозиція (когнітивна база) – сукупність знань, уявлень, досвіду мовців як членів національної лінгвокультурної спільноти; 2) соціумна пресупозиція (колективний когнітивний простір) – сукупність знань, уявлень, досвіду тощо, якими володіють мовці як члени певних соціумів; 3) ситуативна, спонтанна мікропресупозиція (індивідуальний когнітивний простір) – спільний фонд знань комунікантів про ситуацію, в якій відбувається комунікативний акт.

когнітивних просторів мовців, зокрема розуміння конситуації; це спільні фонд знань, досвід, попередні відомості про явище, подію, стан речей тощо, якими володіють комуніканти і які попередньо визначають доцільність та успішність висловлювання. Інакше кажучи, пресупозиція є тезаурусом (запас слів індивіда, необхідний для розмови на певну тему) мовців, частиною культурної і наукової компетентності за різної компетентності мовної;

4) мовлення (власне лінгвістичний аспект) – продукт безпосереднього творення діалогічних партнерів [174, с. 84].

Додамо, що конситуація і мовлення присутні в комунікативному акті експліцитно, як поверхневі компоненти його структури, що відіграють визначальну роль у встановленні меж і специфіки комунікативного акту; пресупозиція та контекст представлені імпліцитно, як його глибинні компоненти, й утворюють макрокогнітивний пласт.

На теорію комунікативного акту В. В. Красних опираються інші українські дослідники – О. А. Семенюк і В. Ю. Паращук, які виділяють у комунікативному акті такі складники: дискурс і ситуацію (макрокомпоненти); конситуацію і мовлення (поверхові мікрокомпоненти); контекст і пресупозицію (глибинні мікрокомпоненти) [274, с. 30].

Представлений вище погляд на структуру комунікативного акту заперечує О. О. Селіванова. Дослідниця зазначає, що комунікативний акт як процесуальний складник не може містити предметне підґрунтя спілкування – конситуацію, а тому він є комунікативною взаємодією учасників комунікативної ситуації [270, с. 40–41]. Відповідно, комунікативна ситуація – це ємніше за комунікативний акт поняття: вона «організована на підставі комунікативного акту, ширша за нього і містить разом із вербальним повідомленням (текстом) інші складники (комунікантів із фондом їхніх мовних й екстралінгвальних знань, умови спілкування, повідомлення тощо)» [270, с. 41].

Думаємо, комунікативну ситуацію варто розуміти як ряд екстралінгвальних

Пресупозиція когнітивно передує висловленню. Вона має бути істинною, щоб висловлення не сприймалося семантично аномальним (семантична пресупозиція), було доцільним у контексті (граматична пресупозиція).

обставин (час і місце) і характеристик мовців (рольовий статус, характер розмови), що створюють середовище здійснення конкретного акту спілкування, або, простіше кажучи, спілкування за конкретних обставин. Складники комунікативної ситуації (*хто – кому – що – про що – для чого – де – коли* [251, с. 17]) взаємодіють як окремі системи під впливом зовнішнього середовища і роблять цю систему замкненою, цілісною та діяльнісно динамічною [270, с. 39–40].

Комунікативний акт доцільно розглядати як поняття, синонімічне інтеракції, комунікації та процесу спілкування [СТМК], що відбувається в певному місці на перетині осей простору та часу між адресантом і адресатом як носіями неповторних психо-соціо-когнітивних рис. Він є одночасним процесом інтеракції й трансакції, посередником яких є повідомлення, а результатом – дискурс [16, с. 103]. Останній опирається на певну ситуацію і виступає предметно-знаковим носієм комунікативного акту [274, с. 228].

Дискурс – тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками мовців. Як цілісна комунікативна подія, дискурс містить комунікантів і повідомлення (текст, або знаковий посередник), зумовлюється когнітивними, мовними й позамовними (соціальними, психічними, культурними, етнічними і т. ін.) чинниками, що опосередковують передачу інформації, обмін нею і комунікативний вплив [16, с. 138; 270, с. 41, 43]. Дискурс визначається конкретним колом «форм життя», залежних від тематики спілкування, і постає сукупністю мовленнєво-мисленнєвих дій співрозмовників, пов'язаних із пізнанням, осмисленням і презентацією світу мовцем і осмисленням мовної картини світу адресанта слухачем (адресатом) [16, с. 138]. Відтак, дискурс розглядається в широкому контексті його творення і сприймання, тобто відбиває національно-культурні, соціальні, психічні умови авторської мовотворчості [129, с. 142].

З погляду конфліктології, конфліктний дискурс «включає суперечливі позиції сторін із якогось приводу чи спірні цілі та засоби їх досягнення за даних обставин чи незбіг інтересів, бажань, що зрештою, утримує суб'єктів можливого конфлікту і

його об'єкт» [304, с. 100].

Зі структурного аспекту в ньому багато спільного з лінгвістичним трактуванням, оскільки до складу такої взаємодії, як правило, входять:

1) учасники конфлікту (мінімум двоє) – окремі особистості або групи, а також інші учасники: співчуваючі, консультанти, провокатори тощо;

2) умови конфлікту, тобто обставини чи фактори, які визначають характеристики конфлікту та можливість його виникнення. Зазвичай конфліктологи розрізняють умови виникнення й умови перебігу конфліктів. Під першими розуміють об'єктивні особливості зовнішньої ситуації, що є суттєвими для виникнення конфлікту; до других належать фактори, що впливають на його розвиток (просторові та часові межі конфліктної ситуації) [150, с. 35–36];

3) предмет конфлікту (іноді цей елемент називають зоною розбіжностей) – об'єктивно існуюча або уявна проблема чи суперечність, що виступає причиною протиборства між мовцями [21, с. 55; 150, с. 37]. Оскільки «проблема – це дисонанс особистості та її оточення» [152, с. 85], у конфлікті вона є завжди перепорою в реалізації комунікативної мети;

4) об'єкт конфлікту виступає ядром проблеми, центральною ланкою конфліктної ситуації [150, с. 37] і позначає те, на що претендує кожна зі сторін конфлікту і що спричиняє суперечності між ними [21, с. 56]. На відміну від цілком реального й чітко вираженого предмета конфлікту, явний або латентний (прихований) об'єкт може бути як реальним, так і потенційним, утопічним (напр., коли відстоюють ілюзорні ідеали й ідеї);

5) образи конфліктної ситуації – уявлення про ситуацію, що різняться в учасників конфлікту, власне, створюючи ґрунт для зіткнення (для виникнення конфлікту немає значення, чи справді ситуація є такою, якою її бачать сторони);

6) дії учасників конфлікту – спрямовані на реалізацію власних інтересів й одночасне перешкоджання іншій стороні в реалізації своєї мети, тому оцінюються обома сторонами як негативні або некоректні, а також

7) результати конфліктної взаємодії [21, с. 55–71; 150, с. 32–33; 231, с. 22; 238, с. 38–40; 340, с. 149]. При цьому вилучення будь-якого з компонентів із простору

конфлікту або нівелює конфлікт, або суттєво змінює його характер.

Крім основних компонентів, у конфлікті задіяні також: 1) мотиви як внутрішні, суб'єктивні усвідомлювані/неусвідомлювані причини вступу сторін у конфлікт [231, с. 22; 238, с. 38–40; 340, с. 149]; 2) основа конфлікту (протилежність); 3) джерело конфлікту (виникнення суперечності) та 4) мета конфлікту [292, с. 52–58].

Розповсюдженим у конфліктологічній науці є тлумачення конфлікту як єдності конфліктної ситуації та інциденту (*конфліктна ситуація + інцидент → конфлікт*) [231, с. 22; 238, с. 38–40]. Зі структурного погляду, така міжособистісна взаємодія складається з: 1) конфліктної ситуації – усвідомленої мовцями суперечливості інтересів, думок, прагнень [273, с. 52], а також прихованої, взаємної чи односторонньої невдоволеності, що ґрунтується на індивідуальній оцінці ситуації; 2) учасників конфлікту – окремих особистостей, що по-різному оцінюють суть подій; 3) об'єкта конфлікту – предмета, події, дії, що зумовлюють конфліктну ситуацію, та 4) інциденту – збігу обставин, що є приводом для конфлікту, та, як наслідок, безкомпромісних суджень і вчинків, спрямованих на обов'язкове оволодіння об'єктом загостреного зустрічного інтересу [283, с. 22].

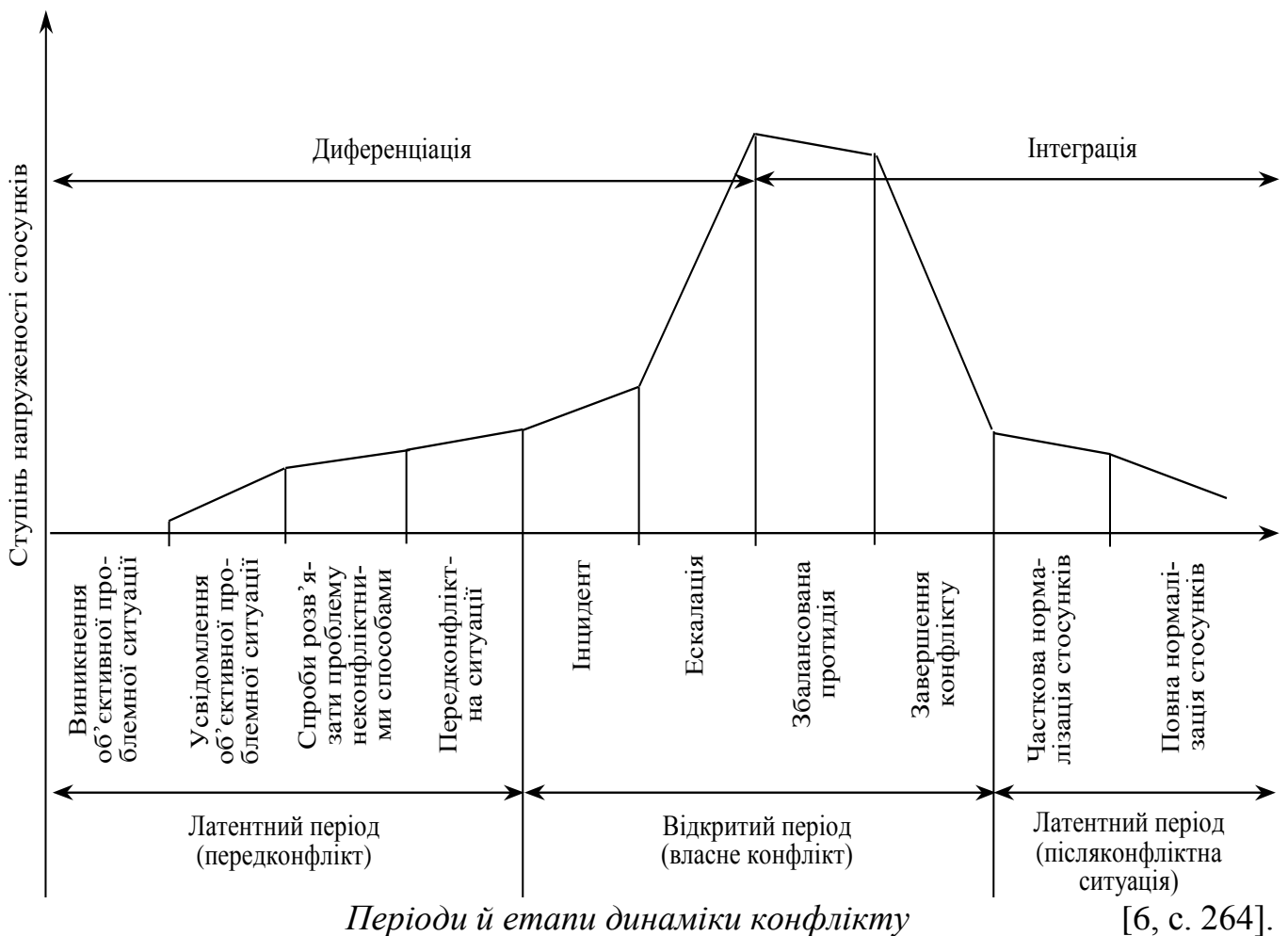
З позицій психології, елементами конфлікту виступають: 1) сторони (учасники, суб'єкти) конфлікту; 2) умови розвитку конфлікту (зовнішній контекст, в якому виникає і розвивається конфлікт); 3) образи конфліктної ситуації (ідеальні картини, уявлення про конфліктну ситуацію, притаманні учасникам конфлікту); 4) можливі дії або способи поведінки учасників конфлікту [250; 304, с. 101].

Як бачимо, попри різну кількість елементів конфліктної взаємодії, що їх виділяють дослідники в різних галузях знань, основні з них повторюються від одної праці до іншої. Таким чином, у структурі конфліктного дискурсу виділяємо комунікативну ситуацію, що характеризує обставини в цілому, а також учасників спілкування, які використовують певні комунікативні ресурси (стратегії і тактики), вербальні й невербальні коди для досягнення власної інтенції, що не збігається в мовців і становить об'єкт конфлікту.

2.2. Динамічні характеристики конфліктного спілкування

Конфлікт не є одноразовим актом, а досить тривалим процесом, що зароджується, містить певні етапи і завершується. У зв'язку з цим аналіз конфліктної комунікативної діяльності передбачає не тільки розгляд його структури (статики), але й дослідження стадій та етапів розвитку (динаміки), насамперед отримання відповідей на питання: «Що і як відбувається в конфлікті?» [150, с. 40].

Під динамікою конфлікту у вузькому значенні розуміють процес розвитку конфлікту лише на одній стадії – конфліктній взаємодії; у широкому розумінні – послідовну зміну певних стадій чи етапів, процес розвитку конфлікту від виникнення до розв'язання [292, с. 60] під впливом його внутрішніх механізмів і зовнішніх факторів [107, с. 43]. Зазвичай динаміка конфліктної мовленнєвої взаємодії містить три стадії: передконфліктну → власне конфліктну (або стадію відкритого конфлікту) → післяконфліктну:

I. Передконфліктна (початкова) стадія, або «стадія потенційного конфлікту»

[150, с. 41; 304, с. 108], – це прихована фаза, передумовою якої є створення потенціалу напруженості, що матеріалізується в очікуваннях, позиціях і діях індивідів. Суперечність, яка виникла між мовцями, становить предмет майбутнього конфлікту [150, с. 41] й формує суб'єкт конфліктної дії, здатний спричинити конфліктну ситуацію [21, с. 71; 168, с. 9].

На цій стадії виникають усі основні елементи, що утворюють структуру конфлікту, зокрема, об'єкт можливого протистояння, наявність двох сторін, здатних одночасно претендувати на цей об'єкт, усвідомлення однією/обома сторонами ситуації як конфліктної, відсутні тільки активні дії.

Передконфліктна стадія не є одномоментною, а членується на кілька етапів (дослідники називають, як правило, два етапи, хоча їхня кількість може бути більшою (напр., у В. С. Орлянського таких етапів шість [231, с. 33–34]). Зазначені етапи можна розглядати як ідеальний варіант зародження конфлікту, хоча в реальному житті деякі етапи можуть випадати або повторюватися.

Перший етап початкової стадії починається із зародження конфліктної ситуації, під якою розуміють нагромадження та загострення суперечностей у системі міжособистісних взаємин через розбіжності інтересів, цінностей і установок суб'єктів конфліктної взаємодії. У зв'язку з цим польський конфліктолог Е. Вятр пропонує описувати передконфліктну стадію за допомогою соціально-психологічного поняття депривації – стану явної розбіжності між очікуваннями й можливостями їхнього задоволення.

Передконфліктна стадія створює реальну можливість конфлікту, а тому є вирішальною для діалогічного дискурсу: він або переросте у конфліктний, або перетвориться на конструктивний чи нейтральний. Підґрунтям для такої думки є те, що передконфлікт – «це ще не конфлікт, а тільки рівноважний стан, обставина, що може передувати протиборству» [21, с. 73], а «наявність численних конфліктогенних факторів може і не призводити до виникнення конфлікту» [150, с. 42]». Таким чином, «розбіжності, суперечності тільки зароджуються» [304, с. 106], тому їх можна врегулювати «мирним» безконфліктним шляхом, якщо умови, що призвели до них, «зникнуть самі по собі чи будуть «зняті» у результаті усвідомлення ситуації

як передконфліктної» [21, с 73]. За відсутності цих умов конфлікт переходить у відкриту стадію.

Другий етап передконфліктної стадії пов'язується з поняттям соціальної напруженості (або потенціалу напруженості) – специфічної ситуації сприйняття та оцінки подій, що характеризується підвищеною емоційною збудженістю, порушенням механізмів соціальної регуляції й контролю [283, с. 100–101].

II. Фаза конфлікту, пов'язана з активними протиспрямованими комунікативними діями мовців, дістала назву **власне конфліктної, або **стадії відкритого протистояння, стадії конфліктної поведінки (взаємодії)**.** Цей найгостріший етап розростання й ескалації конфлікту виникає після усвідомлення мовцями конфлікту та переходу ними до «конфліктної поведінки, яка спрямована на блокування досягнень протилежної сторони, її прагнень, цілей, намірів» [304, с. 106] і характеризується гострим емоційним характером комунікативного зіткнення мовців-суперників та високим ступенем їхньої внутрішньої напруги.

Як відомо, далеко не всі спірні ситуації призводять до конфлікту, тому обставинами, що зумовлюють виникнення власне конфліктної стадії, виступають: по-перше, очевидність стану конфлікту для всіх його учасників і третьої сторони; по-друге, набуття діями учасників форм зовнішньої спрямованості. У цьому випадку: а) перший учасник свідомо й активно діє на шкоду іншому мовцю; б) співрозмовник (опонент) усвідомлює, що ці дії спрямовані проти його інтересів; в) опонент починає відповідні дії проти першого учасника [168, с. 139].

Як і передконфліктна стадія, стадія відкритого конфліктного протистояння мовців піддається поділу на етапи.

Передумовою виникнення стадії відкритого протистояння, її рушійною силою є інцидент. Під ним розуміють «дію, зіткнення, що має непримиренний характер» [231, с. 34], мотив, «поштовх», певну ситуацію, коли одна зі сторін починає діяти всупереч інтересам іншої. Після інциденту й усвідомлення мовцями протилежності інтересів, цілей, цінностей тощо відбувається відкритий перехід до конфліктної поведінки – активних дій діалогічних «опонентів», що спрямовані на пряме чи побічне блокування досягнення супротивником його цілей, намірів чи інтересів і

здійснення своїх власних [21, с. 73; 283, с. 101]. Він характеризується наростанням агресивності, переходом від упередженості до ворожості, до відвертого протистояння, що психологічно закріплюється в «образі ворога» [283, с. 101]. Комунікативна поведінка мовців може характеризуватися як наступальна чи оборонна, активна чи пасивна (звичайно, цей поділ досить умовний, оскільки в реальній суперечці опоненти можуть швидко змінювати комунікативну поведінку).

Особливістю першого етапу конфліктної стадії є те, що навіть після інциденту зберігається можливість вирішити конфлікт мирним шляхом, за допомогою переговорів дійти компромісу. І навпаки, якщо після інциденту знайти компроміс і запобігти подальшому розвитку конфлікту не вдалося, то за першим інцидентом виникає другий, третій і т. д., а сам конфлікт вступає в наступний етап – етап ескалації, або наростання.

Ескалація конфлікту – це ключова, найнапруженіша його стадія, що характеризується загостренням усіх суперечностей між учасниками та використанням усіх можливостей (матеріальних, політичних, фінансових, інформаційних, фізичних, психічних тощо) для перемоги в протиборстві.

Оскільки поняття ескалації походить від лат. *scala* «сходинки», конфліктну мовленнєву взаємодію мовців можна розглядати як «переступання по сходинках». Зазначають, що ескалація може бути безперервною (постійне зростання напруги стосунків і сила ударів, якими обмінюються мовці-опоненти); хвилеподібною (поступове посилення та спад напруги); крутою (дуже швидке зростання гостроти конфлікту) чи в'ялою (повільне зростання гостроти конфлікту). У разі в'ялої ескалації може виникнути хронічний (затяжний) конфлікт.

Комунікативна поведінка на етапі ескалації стає особливо агресивною й наступальною. Кожні наступні дії мовців стають більш руйнівними щодо інтенсивності, ніж попередні: конфлікт переходить від суперечки аргументів до безапеляційних претензій, до особистісних звинувачень і навіть фізичних дій «через вторгнення до особистого простору співрозмовника» [85, с. 33], а критика сприймається вже тільки у формі погрози – засобу «цілеспрямовано деструктивної комунікативної поведінки», орієнтованої «на зміну діяльнісної чи емоційної сфери

адресата» [76, с. 19]. Особливе місце посідають емоції (тривога, гнів, презирство, відраза, страх, ненависть тощо), які часто заглушують розум, а логіка поступається почуттям. Емоції не просто супроводжують конфлікт, вони є його внутрішнім стрижнем, керують ним і учасниками [152, с. 113].

Таким чином, ключові моменти етапу ескалації пов'язані зі створенням образу ворога, зростанням емоційної напруги, демонстрацією сили й загрози її використання, спробою захиститися, втратою первісного предмета розбіжностей і тенденцією до розширення й поглиблення конфлікту [21, с. 75–77].

Третя (остання) фаза відкритого періоду конфлікту – завершення конфлікту – означає припинення активних дій, будь-яке його закінчення (конструктивне/деструктивне) і може виражатися в корінній зміні цінностей суб'єктів протиборства, появі реальних умов припинення конфлікту або сил, здатних це зробити.

До основних форм завершення конфлікту зараховують згасання, розв'язання, урегулювання, усунення чи трансформацію конфлікту, переростання його в інший, видозмінений, що відбувається, коли в стосунках комунікантів виникають нові, серйозніші суперечності й змінюється об'єкт конфлікту [21, с. 77–78; 150, с. 45; 231, с. 36; 247, с. 218; 283, с. 125–132].

Завершення конфліктів може відбуватися і в інших формах, таких, напр., як мирне врегулювання, використання насильства третьою стороною, т. зв. «глухий кут», відхід від конфлікту однієї зі сторін, пропозиція третього варіанта розв'язання конфлікту [231, с. 36]. За словами В. М. Іванова, конфлікти можуть закінчитися за будь-яким із зазначених сценаріїв шляхом насильства, роз'єднання (розриву стосунків) або примирення [150, с. 45–46].

У будь-якому разі форма вирішення суперечностей і «вихід із конфліктної ситуації, який би більш-менш задовольняв інтереси чи потреби мовців, а також спрямовував діалог у «правильне» русло» [63, с. 55] залежить від вибору стратегій поведінки. В основі вибору лежить настанова комунікативних партнерів на застосування сили чи влади, застосування права, врахування інтересів обох сторін. На основі цих підходів А. І. Берлач і В. В. Кондрюкова вибудовують типологію стратегічної лінії поведінки учасників конфлікту на його заключному етапі:

1) суперництво (конкуренція) – як нав'язування іншій стороні кращого для себе рішення; 2) уникнення (відхилення, ігнорування) як спроба піти з конфлікту при мінімумі витрат (стиль характеризується специфічними формами поведінки учасників конфлікту, напр.: приховування інформації; невизнання факту конфлікту, затягування під будь-яким приводом остаточного вирішення проблеми і т. ін.); 3) пристосування (поступка) як вимушена чи добровільна відмова від боротьби і своїх позицій; 4) співробітництво як розробка довгострокового взаємовигідного рішення, конструктивне обговорення проблеми, розгляд іншої сторони як союзника в пошуку рішення; 5) компроміс – прагнення врегулювати розбіжності при взаємних поступках [21, с. 154–157].

III. Постконфліктна стадія. Завершення конфлікту не означає автоматичного припинення існування конфліктної ситуації, тому конфлікт знову переходить із відкритої фази в латентну – постконфліктну. Суть цієї стадії полягає в ліквідації основних видів напруженості між мовцями, нормалізації їхніх стосунків, створення умов для вирішення проблемних питань – і на цій основі стає можливим повне або часткове [150, с. 45; 304, с. 108] вирішення конфлікту, а неповне або необ'єктивне вирішення зумовлює повторний конфлікт [304, с. 107].

Часткове вирішення передбачає зміну лише зовнішньої конфліктної поведінки при збереженні внутрішньої (когнітивної, інтелектуальної, емоційної) сфери, що призвела до сварки [21, с. 78], а також внутрішніх спонукальних настанов до продовження протиборства, зумовлених або вольовими, розумними аргументами, або санкцією третьої сторони [283, с. 103].

Цілковите вирішення конфлікту – це кардинальна перебудова всього образу конфліктної ситуації. У цьому випадку «образ ворога» трансформується в «образ партнера», а психологічна установка на боротьбу замінюється орієнтацією на співпрацю [283, с. 103].

Варто мати на увазі, що конфлікт не завжди містить усі зазначені стадії (передконфліктну, відкрити й післяконфліктну), не кожна спірна ситуація і не обов'язково перетворюється у конфлікт. Так само не завжди завершення конфлікту призводить до миру й згоди, а після завершення конфлікту може розпочатися

постконфліктний синдром, що виражається в напружених взаєминах колишніх опонентів. При загостренні суперечностей між ними постконфліктний синдром може стати джерелом наступного конфлікту, причому з іншим об'єктом, на новому рівні та з новим складом учасників.

Розглянемо приклад динамічного розвитку конфлікту.

Латентний період (передконфлікт)	Виникнення об'єктивної проблемної ситуації	<p><i>У двері постукано. Марта крикнула «заходьте», і ввійшов молодий інженер Дмитро Стайничий, запорошений снігом і червоний від вітру.</i></p> <p><i>— От мете диявольськи! І це в березні... А тут, як у раю, – додав він, роздягшись. – Добри вечір, Марто! Яка ти хороша зараз, – і він спробував її обійняти. «Вона чекала мене», – бадьоро подумав інженер.</i></p> <p><i>— Сідайте, Дмитро! Що гарного скажете?</i></p> <p><i>— Та я, власне, тебе слухати прийшов. Учора ми спинились на твоєму додаткові...</i></p> <p><i>— Хіба вас цікавить мій додаток? Ви ж все без мене вирішили.</i></p> <p><i>— Не прийшов би сюди, якби не цікавив. Сідай, Марто, коло мене.</i></p> <p><i>— Ні, я краще там сяду, коло столу.</i></p> <p><i>— Коза! – скрикнув Дмитро. – Весь час брикається!</i></p> <p><i>— Додаток мій дуже простий. Я вас, Дмитре, не люблю.</i></p> <p><i>— Передбачав ці слова, – сказав Дмитро. – І маю на них відвода.</i></p>
	Усвідомлення об'єктивної проблемної ситуації. Спроби розв'язання конфлікту мирним шляхом	<p><i>Він присунувся ближче до дівчини і промовив переконано:</i></p> <p><i>— справа в тім, що шлюбу в наш час будувати на коханні не можна. Це чуття, Марто! Воно спалахне і перегорить. І скільки неприємностей людям через кохання було!</i></p> <p><i>Він вибачливо засміявся й додав: – Згадай національні традиції – у нас завжди обов'язок стояв вище за кохання. Хлопець був оборонець. І дівчата українські які бойові були! Навіть за хлопців міцніші! Не будь же гірша за них, Марто! От шлюб, це зовсім інше. Його беруть для поважної мети – для праці, для спільного будівництва...</i></p> <p><i>— Ха, ха, – засміялась дівчина. – Який примітив! З вас непоганий був би проповідник. А дівчата українські тому й міцні були, що кохати вміли. Тільки звідки вам у голову впроїлося, що я заміж віддатися хочу?</i></p> <p><i>— Мусиш, хочеш чи не хочеш! Вільне співжиття статей у нас ще неможливе. Ти практично дивись на справу, мрії нічого не допоможуть.</i></p> <p><i>— А чи варто без мрій жити? – спитала дівчина.</i></p> <p><i>— Хто живе тепер мріями, той гине. І ти подумай, що таке «вільне кохання». Вільне кохання – це аборти, які руйнують жіночий організм. Щоправда, є там усякі «засоби», але вони, мовляв один професор, є павутинка проти небезпеки й панцир проти насолоди...</i></p> <p><i>— Ви можете обминути ці подробиці, – сухо заявила дівчина.</i></p> <p><i>— Ми повинні все зважити, і тут хибній соромливості не місце.</i></p>

	<p>— Це гидко. До чого тут соромливість? У вас іншої теми немає?</p> <p>— Ми ще старої не вичерпали, – сказав Дмитро. – Рано чи пізно, а кожна дівчина чи хлопець мусять побратися, щоб жити повноцінно й здорово – це моя основна теза. Якщо рано чи пізно, то краще рано! Раніш побратися – це значить мати доросліших дітей, тобто краще їх виховати. Раніш побратися – це кращої пари собі вибрати.</p> <p>— Наприклад, вас, – засміялась Марта.</p> <p>— А хоч би й так? Правда, зараз я тільки практикант без досвіду й без довіри. Але я буду керувати тим заводом, де зараз практикант. Буду, Марто, силу на це в собі почуваю.</p> <p>Тут він докладно розповів за наміри щодо праці на заводі.</p>
Передконфліктна ситуація	<p>— І я шукаю собі дружину, – закінчив він, – розумієш, дружину, а не «кохану» з романсів.</p> <p>— А я шукаю кохання, – сказала дівчина.</p> <p>Дмитро невдоволено ворухнувся.</p> <p>— Ми топчемося на місці, – прикро мовив він. – Кохання, кохання! Ти товчеш це слово, як сорока. І мене примушуєш товкти, що подобається мені...</p> <p>Дівчина хотіла щось сказати, але Дмитро не дав їй.</p> <p>— Атож, подобається, – роздратовано провадив він. – І подобається дуже, я це підкреслюю. Принесло б мене сюди в таку собачу погоду, якби ти для мене була ніщо!</p> <p>Марта весело засміялась.</p> <p>— Вільно могли б не трудити себе!</p> <p>— Міг, але прийшов! Ціни це, Марто.</p> <p>— Дивак ви! Скільки приходило сюди ще гіршої погоди...</p> <p>— І що ти з того мала! Невже тобі не обридло це лицання? Зрозумій, що всі приходили тільки використати тебе – вродливу дівчину, спокусливу, коли хочеш, і ніхто не думав за тебе, як за людину. Співали тобі про кохання, але шаг ціна тим словам.</p> <p>— Шаг ціна, – сумтно промовила дівчина.</p> <p>— Ну от, ти сама згоджуєшся! І я теж міг би сказати, що кохаю тебе. Міг би вжити слово, що тобі подобається.</p> <p>Він дедалі більше драгувався. Невже його звертання до практичних чуттів дівчини марне, невже він не переконає її до правди, що була йому цілком очевидна? Виходить, вони різними мовами розмовляють! Досі він не знав поразки, він усе вмів подолати, хоч і найважчим зусиллям, а от почував, що тут не переборе цього смішного потягу до кохання. Він так зріднився з думкою, що ця дівчина буде його дружиною, і от цей план розбивався об її дівочу примху, якої безглуздя він так ясно бачив! До того ж зараз до смаку прибрана, молода й непогана з себе дівчина, яка йому подобалась, була занадто чарівна! Виходить, вона, отак прибравшись, зовсім не його чекала. Інстинкт підказував йому, що дівчина не буде чепуритись з доброго дива. Кого ж</p>

	Передконфліктна ситуація	<p>вона чекала? І це додавало йому злості.</p> <p>— Справа не в словах, – сказала Марта.</p> <p>— Так, це ти вперше маєш рацію, – сухо промовив він. – Дійсно, справа не в словах. Справа в світогляді й розумінні життя. Я не лицемір. І плутати «кохання» з «уподобанням» не буду. В цих словах різниця минулого й сучасного. Кохання шкідливе для сучасності, бо воно пантеличить людину...</p> <p>— Я не вірю, що сучасність така мілка, – сказала Марта.</p>
	Інцидент	<p>— Що ж, мрійникам море по коліна... Тільки вони завжди тонуть. Коли я кажу, що ти мені подобаєшся, це значить, що ніяких дурниць я не робитиму, наприклад, навколішки перед тобою не стану.</p> <p>— Ха, ха, це було б дуже смішно! Зовсім було б не сучасно.</p> <p>Її сміх оскаженив молодого інженера. Але він стримався й сказав найуїдливіше:</p> <p>— Це значить, кажу я, що в разі вашої незгоди, я через місяць знайду собі не гіршу пару. Приблизно таку саму.</p> <p>— Щиро бажаю успіху.</p>
Відкритий конфлікт (власне конфлікт)	Ескалація і збалансована протидія	<p>— Гарзд, – холодно промовив Дмитро, підводячись. – Я завтра їду. Говорити нам нема про що. Колись пожалкуєш, та буде пізно. А того Славенка я знаю, – додав він раптом. – Жорстока людина. Кажуть, що він рідну матір з хати вигнав, щоб не заважала йому.</p> <p>— А мені навіть про це знати? – спитала дівчина, що її слова Дмитрові боляче й несподівано вразили.</p> <p>— Про всяк випадок кажу... Ти, може, думаєш, він оженився з тобою? – злісно додав він.</p> <p>— Е, та ви конкурента боїтесь! А що ж, може, й вийду заміж за Славенка. Хто зна!</p> <p>Обличчя в Дмитра почервоніло: — Щиро бажаю успіху, – мовив він. – Мені байдужісінько. Ревнувати не буду і навколішки перед тобою не стану. Але дозволь тебе спитати, навіть ти заманювала мене?</p> <p>— Я? – здивовано спитала Марта.</p> <p>— Авже ж не стіл оцей! – скрикнув він. – Навіщо ти просиджувала зо мною щотижня вечір? Хіба це не заманювання?</p> <p>— Але ж, Дмитре, мені просто приємно було посидіти й порозмовляти з вами! Чому я маю людей цуратись?</p> <p>— Гарзд! – урвав її хлопець. – Ну, прощай, Марто! Вашу руку.</p> <p>— Прощайте, Дмитре. І нема що гніватись на мене. Заходьте, як будете в Києві, я завжди... Ой!</p>
	Кульмінація	<p>Дмитро міцно стиснув її руку й не відпускав. Нахилившись до неї, він поволі збільшував той стиск і шептав їй просто в обличчя:</p> <p>— Навколішки мене хотіла? Щоб перед тобою навколішки став? А сама навколішки не хочеш? Ставай навколішки! Ставай!</p> <p>Він з насолодою вивертав її руку, щоб вона впала додола.</p>

		<p>— Дмитре... я крикну...</p> <p>— Не крикнеш! – він хутко стиснув їй рота другою рукою. – Гратися зо мною захотіла? Ставай! – шепотів він задихаючись.</p> <p>Дівчина якось незграбно крутнулась і впала навколішки, скорчившись від болю, зігнувшись у чудернацькій безпорадній поставі.</p> <p>— А що? Знатимеш тепер? І штовхнув її додола.</p>
	Завершення конфлікту	<p>— От і поборолась, – мовив він спокійніше. – Виходить, я дужчий.</p> <p>— Ви дикун, – прошепотіла дівчина, підводячись.</p> <p>— Ти дикунка, – сказав Дмитро, одягаючись. – Ти живеш старими дикунськими поглядами... На жаль, я в тобі помилився.</p> <p>На дверях ще сказав їй, знову роздратовано:</p> <p>— Ти химери ганяєш! А я шукаю без химер. І знайду. Доведу тобі.</p> <p>За тим він пішов.</p>
Постконфліктна ситуація	Часткове відновлення/нормалізація стосунків	<p>[Минув час]. До кімнати зайшов несподіваний гість – інженер Дмитро Стайничий.</p> <p>— Добридень, Марто! – сказав він бадьоро. – Я зайшов спеціально – сказати, що слова свого додержав.</p> <p>— Якого слова ви додержали, Дмитре? – спитала дівчина.</p> <p>— А що одружився! Хорошу дівчину взяв. Їй-богу, не гіршу за вас. Не скажу, що кращу, але справжня українська жінка, Оксаною зветься. Ми приїхали сюди на святки, бо вона сама киянка, родичів тут має, у гості до них ходили. Там, до речі, я з тим балакуном здибався... Як його? Ага, Славенко! Чи, може, забули вже?</p> <p>— Ні, пам'ятаю, – сказала Марта, похолонувши.</p> <p>Марті хотілось одного – щоб він якнайшвидше пішов. І взагалі чого прийшов? Яке їй діло до того, одружився він, чи ні, і як збирається виховувати дітей? І крім того, він десь бачив Славенка (тобто «Юрчика», подумала вона), отже, може, знову за нього згадати, почне ще з нього глузувати – ох, яка це буде мука! Вона стеналась, уявляючи можливість такої наруги. Але Дмитро не збирався йти й почав розповідати про Дніпропетровське. Загалом, він був задоволений.</p> <p>— Завтра й весілля [у Славенка], нас запрошували, та ми їдемо завтра ввечері... А що, пригадайте, не я вам казав ще тоді, що він з вами не пожениться! Не слухали мене тоді, Марто, а мені й досі, вірите, шкода. Дуже ви мені подобались, – додав він щиро.</p> <p>Марта, тримаючись на межі непритомності, прошепотіла:</p> <p>— Не згадуйте, Дмитре.... Це так давно було!</p> <p>— Треба бігти. Вашу руку... Та не бійтеся, то я тоді погарячився.</p> <p>Він приятельськи попрощався і пішов собі (В. Підмогильний).</p>

Як бачимо, конфліктна ситуація виникла між двома молодими людьми – Мартою та закоханим у неї Дмитром, який колись зробив дівчині пропозицію. Комуніканти намагаються з'ясувати, що вони означають один для одного, чи

взаємні їхні почуття. Уже на початку діалогу стає зрозумілою не лише невзаємність почуттів (Марта закохана в Юрія Славенка), але й нетотожність поглядів на кохання, шлюб, стосунки між чоловіком і жінкою.

Передконфліктна ситуація характеризується зростанням протиріч через різницю поглядів мовців; саме непримиренні суперечності, їхнє усвідомлення та небажання кожного з комунікантів поступитися ї стали поштовхом до конфліктної взаємодії (*— Я шукаю собі дружину, а не «кохану» з романсів. — А я шукаю кохання; Виходить, вони різними мовами розмовляють!*). Крім того, для Дмитра було принциповим «виходити переможцем» із будь-якої суперечки (*Досі він не знав поразки, він усе вмів подолати, хоч і найважчим зусиллям*), а відсутність згоди й підозра роблять його злим (*Він зріднився з думкою, що дівчина буде його дружиною, і от цей план розбивався об її примху! До того ж зараз ...дівчина, отак прибравшись, зовсім не його чекала. І це додавало йому злості*). Попри аргументування власної позиції, досягти взаєморозуміння не вдається, й діалог розвивається згідно з деструктивним сценарієм. Можна бачити, що перехід Дмитра до «активних конфліктних» дій зумовлюється не лише особливостями його характеру, але й зустрічними діями Марти: вона відверто висміює погляди юнака, принижує його, вдається до немилосердного глуму (*— Наприклад, вас, — засміялась Марта; Марта засміялась: — Могли б не трудити себе!*).

Комунікативна поведінка інженера є активною, агресивною і наступальною. Якщо на латентній стадії юнак лише кричить, ображаючи дівчину (*— Коза! — скрикнув Дмитро*), то у фазі передконфліктної ситуації йому вже важко стримати роздратування (*роздратовано провадив він: — Принесло б мене в таку собачу погоду, якби ти для мене була ніщо!*). Він попереджає, погрожує й ображає Марту (*— І мене примушуєш товкти, що подобаєшся мені...; — Всі приходили тільки використати тебе*), а також забирає комунікативну ініціативу (*Дівчина хотіла щось сказати, але Дмитро не дав їй*). Поведінка дівчини є не такою активною, як в інженера, і тяжіє до оборонної форми: Марта дає Дмитрові висловитися, не перериває його, час від часу насміхається над хлопцем, захищаючи свою позицію.

Після інциденту (*— Коли я кажу тобі, що ти мені подобаєшся, це значить, що*

ніяких дурниць я не робитиму, наприклад, не плигатиму з п'ятого поверху і навколішки перед тобою не стану. — Ха, ха, це було б дуже смішно!; Її сміх оскаженів інженера) конфлікт переходить у фазу відкритого протистояння. Комунікативна поведінка стає надзвичайно агресивною, а гострота конфлікту — очевидною обом партнерам. Мовці ображають один одного, погрожують, вдаються до болючих натяків і претензій, переходять на крик. Дмитро налаштований дуже агресивно, про що свідчить почервоніння шкіри, й «виграє комунікативний бій» не завдяки аргументам, а грубій чоловічій силі. Перехід від вербальних погроз до фізичного насилля свідчить про надзвичайно гострий конфлікт. Отже, конфлікт деструктивно завершується силовим методом.

Постконфліктна стадія засвідчує часткове вирішення конфлікту. Зникає предмет конфлікту (бажання Дмитра одружитися з дівчиною / небажання Марти одружуватися з хлопцем), однак нормалізація стосунків є частковою. Дмитро не уникає можливості принизити Марту (*справжня українська жінка; я вам казав ще тоді, що він з вами не пожениться!*), хоча й просить вибачення за нетолерантну поведінку (*я тоді погарячився трохи*), а прощання молодих людей має формальні товариські ознаки (*Він приятельськи попрощався з дівчиною*). У Марти зберігається внутрішній страх від попереднього конфлікту; крім того, вона неприємно вражена новиною про одруження Славенка, хоча й намагається приховати важкий внутрішній стан (*— Не згадуйте, Дмитре... ні про що не згадуйте. Це так давно було!*). У цілому для її поведінки характерна стратегія уникання.

Таким чином, під динамікою розуміємо стадії та етапи вербального конфлікту від виникнення до розв'язання. На передконфліктній латентній стадії формуються основні структурні елементи конфлікту, виникає соціальна напруженість, гострі розбіжності й усвідомлювана мовцями суперечність, що становить предмет майбутнього протистояння. Власне конфліктна стадія характеризується емоційною напругою мовців і містить інцидент, ескалацію, відкриту вербальну протидію учасників конфлікту та його конструктивне/деструктивне завершення. Особливістю післяконфліктної стадії є ліквідація протиріч і часткове/цілковите відновлення взаємостосунків діалогічних партнерів.

2.3. Причини конфронтації в діалогічному дискурсі

Конфлікт, як відомо, не виникає сам по собі, а лише за певних умов, причин. «Причинність у соціальному середовищі характеризується величезною складністю і заплутаністю» [231, с. 27]: по-перше, практично кожна соціальна дія тягне за собою цілий ланцюг різних, часом суперечливих за своїм значенням, дій; по-друге, часто конфлікт спричинюється безвинними для стороннього спостерігача комунікативними вчинками, що можуть перебувати, часом, у віддаленому зв'язку з суб'єктами конфлікту. Таким чином, «будь-який безпосередній і навіть потенційний конфлікт має не одну-дві, а значну і змінну множинність різних причин, що дуже різняться між собою як за змістом, так і за формою, а також за іншими критеріями» [153, с. 171].

Причинами конфлікту в діалозі можна вважати явища, події, факти або ситуації, що передують сварці й зумовлюють її за певних умов діяльності суб'єктів соціальної взаємодії [122, с. 28].

Хоча вважають, що передумови конфлікту можна поділити на об'єктивні (зовнішні) та суб'єктивні (внутрішні) [21, с. 85; 231, с. 27; 238, с. 40; 292, с. 36; 304, с. 109], таке протиставлення є умовним. У реальному діалозі немає «чистих» конфліктів, що виникали б тільки через суб'єктивні чи об'єктивні причини, а тому «будь-який конфлікт несе в собі цілий комплекс об'єктивно-суб'єктивних причин» [231, с. 28], сукупність яких і «запускає» конфлікт» [292, с. 38–40]. Причини конфлікту взаємозалежні: «більшість об'єктивних причин певною мірою є суб'єктивними, а більшість суб'єктивних причин конфліктів врешті-решт об'єктивно детерміновані» [231, с. 28].

Об'єктивні, або зовнішні, конфліктогенні чинники – це реально існуючі обставини [238, с. 40], труднощі та непереборні перешкоди в задоволенні комунікативних потреб мовців-опонентів, що своєю появою чи існуванням зумовлюють зіткнення інтересів, поглядів, цінностей і т. ін. [21, с. 86; 231, с. 27]. Вони не залежать від бажання діалогічних партнерів, а тому їх важко чи неможливо змінити: йдеться, напр., про умови буття, що створюють фон для виникнення конфлікту, та суттєві соціально-психологічні особливості мовця [292, с. 36].

До об'єктивних причин конфліктів зараховують: 1) природне зіткнення матеріальних і духовних інтересів у процесі життєдіяльності; 2) недостатню розробку правових та нормативних процедур вирішення соціальних суперечностей, що виникають у процесі взаємодії людей; 3) нестачу й несправедливий розподіл життєво важливих благ; 4) стійкі стереотипи міжособистісних і міжгрупових взаємин; 5) розходження в цілях; 6) екологічні нормативи, явища електромагнітних полів, активність сонця, техногенність середовища тощо; 7) організаційно-управлінські передумови [21, с. 86; 231, с. 28–30].

Основними передумовами виникнення конфліктів у діалозі вважають суб'єктивні, або внутрішні, фактори. Це зумовлені ілюзорними/уявними обставинами чинники до конфліктних дій [238, с. 40], що пов'язуються насамперед із психологічними особливостями діалогічних партнерів, які обирають конфліктний спосіб вирішення спірних питань. Суть ілюзій полягає в тому, що мовці викривлено сприймають ситуацію, в якій вони перебувають: «в їхній уяві реальні обставини приймають невластивий їм насправді характер чи малюються такі обставини, яких у даній ситуації насправді немає» [292, с. 37]. Проте наслідки таких конфліктів цілком реальні, бо «ілюзорні обставини збуджують пристрасті і стимулюють конфліктні дії не менше, ніж реальні обставини» [292, с. 38].

Суб'єктивні причини виникнення конфліктів представлені групами соціально-психологічних та особистісних передумов. До перших зараховують: 1) природне зіткнення інтересів людей у процесі їхньої життєдіяльності; 2) конфлікт цінностей; 3) розбалансованість рольової взаємодії мовців; 4) втрату й перекручування інформації в процесі спілкування; 5) нерозуміння того, що розбіжність позицій зумовлена не реальними розбіжностями, а неправильністю підходів до проблеми; 6) розходження способів оцінки результатів діяльності; 7) конкурентний характер у взаєминах, прагнення до влади [21, с. 87; 231, с. 30–32].

Особистісні передумови представлені: 1) суб'єктивною оцінкою поведінки співрозмовника як неприпустимої; 2) відсутністю в мовців достатньої психологічної стійкості до негативного впливу стресових чинників; 3) нерозумінням емоційного стану комунікативного партнера, відсутністю здатності до емпатії; 4) неадекватними

оцінками й сприйняттям; 5) завищеним або заниженим рівнем домагань/самооцінки; б) акцентуаціями характеру співрозмовників [21, с. 88; 231, с. 30–32; 283, с. 32–37; 304, с. 109–110].

Крім зазначених типових причин, можна вказати на цілу низку інших факторів приватного чи ситуаційного характеру. Це внутрішньогруповий фаворитизм, обмежені здібності (можливості) змінювати свої позиції в процесі взаємин із діалогічним партнером, психологічна несумісність та ін. [231, с. 31]. Особистісні причини конфліктів найчастіше пов'язані з психологічним кліматом, в якому відбувається діалог, а також із індивідуально-психологічними особливостями учасників протистояння – їхньою поведінкою, системою потреб, мотивів, інтересів, внутрішнім уявленням про себе («Я»-образ), активністю й емоційністю тощо.

Співвідношення причини та різновиду конфлікту представлені в матриці О. А. Романова, що ґрунтується на дослідженні особливостей конфліктної поведінки мовців і врахуванні факторів «теорії мовленнєвого нерозуміння»:

ПРИЧИНА	ТИП КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ
Різна інтерпретація мовних знаків	→ Комунікативний (мовленнєвий/мовний) конфлікт
Невідповідність поглядів, різний вибір предмета обговорення	→ Керований (спрямований) конфлікт
Різниця в когнітивному уявленні предмета обговорення	→ Прихований або явний конфлікт точок зору / поглядів
Різниця в оцінці об'єктів обговорення відносно їх істинності й фактуальності	→ Прихований або явний конфлікт соціальної орієнтації

[253].

Як зазначає дослідник, представлена матриця показує, що в основі певного типу конфліктної поведінки особистості лежать лише властиві цьому типу причини¹⁵. Напр., різниця в інтерпретації мовних знаків (висловів) може розглядатися як причини лише для типу комунікативного діалогу. Виділений у

¹⁵ Суміжні випадки (комбінації різних причин або при домінуванні якої-небудь причини) автором не розглядаються.

динамічній моделі діалогу тип керованої (або спрямованої) конфліктної поведінки цікавий тим, що тут у прихованій формі вказується на можливість керувати не лише поведінкою співрозмовника, але й передбачити його протидію, та, відповідно, нейтралізувати її. Присутність типу соціальної орієнтації і ментальних станів також цікава для вивчення конфліктного діалогу, оскільки вони вказують на соціальний, комунікативний (тут, на думку дослідника, варто говорити про суто інтерактивний аспект конфліктної поведінки) та ментальний (когнітивний) аспекти діалогу [253].

Близькою до комунікативно-прагматичної інтерпретації конфлікту є класифікація причин В. Лінкольна, що складається з:

1) інформаційних факторів – непридатності інформації для одного з комунікантів (неповні і неточні факти, чутки, несвідома дезінформація, передчасна інформація чи інформація, передана із запізненням; ненадійність джерел інформації, небажане оприлюднення інформації, суб'єктивна інтерпретація інформації тощо);

2) поведінкових факторів – наявності в дискурсі незручності, дискомфорту, збентеження, недоречності, грубості, егоїзму, непередбачливості поведінки, прагнення до вищості, агресивності, невиконання позитивних очікувань, порушення обіцянки та ін. негативних характеристик комунікативної поведінки;

3) факторів стосунків – незадоволення від взаємодії між учасниками діалогу, що зумовлюється не тільки самою взаємодією, але і тим, що один мовець вважає неприйнятним подальший її розвиток через різницю в освітньому, віковому, соціально-комунікативному рівні, балансі сил, сумісності цінностей, поведінки і цілей; на конфліктність впливає також історія стосунків, їхня тривалість, рівень довіри й авторитетності та ін.;

4) ціннісних факторів – уявлень мовців про правильне/неправильне, добре/погане; їхніх способів і методів оцінки доречності, ефективності, справедливості, практичності тощо;

5) структурних факторів – відносно стабільних обставин, що існують незалежно від бажання мовців і які виступають умовами конфлікту (цит. за: [292, с. 42–44]).

Виділені В. Лінкольном причини, безперечно, мають право на існування, але, як показує аналіз матеріалу, конфлікт має полікаузальний характер, і об'єктивно

доволі складно розрізнити між собою поведінкові конфлікти та конфлікти стосунків, ціннісні та структурні конфлікти, оскільки явища, що їх породжують, перебувають у тісному причинно-наслідковому зв'язку. Крім того, класифікація причин комунікативних суперечностей В. Лінкольна певною мірою повторює описану вище типологію об'єктивних і суб'єктивних конфліктогенних передумов.

У лінгвістиці існує думка про те, що причини конфліктів слід шукати не в суб'єктивних і об'єктивних факторах, а в самій структурі конфліктного комунікативного акту. Іншими словами, причиною конфлікту може бути будь-який структурний компонент, а саме: несумісність особистісних особливостей комунікантів; неузгодженість дій комунікантів (недотримання ходу мовленнєвої інтеракції та принципів спілкування); порушення процесів вербалізації і розуміння; негативні обставини спілкування; невідповідність комунікативних і практичних цілей тощо [107, с. 49].

Крім того, фактором виникнення конфліктних ситуацій є мотивація (інтенція) – спонукання до вступу в конфлікт для задоволення своїх потреб, сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, що можуть спричинити конфліктну активність суб'єкта [231, с. 32]; внутрішня суб'єктивна причина того чи іншого вчинку [292, с. 46]. Мотиви мають усі учасники конфлікту, але вони можуть збігатися, не збігатися чи бути зовсім протилежними. У дискурсі щирість мотивів учасників важко, а часом і неможливо, визначити, оскільки вони найчастіше приховані, а заявлені декларації, знову ж, як правило, можуть відрізнятись від первинних мотивів. У будь-якому разі мотиви конкретизуються відповідно до мети, на досягнення якої націлені дії людей у конфлікті.

Отже, мотивацією до вступу в конфлікт слугує низка об'єктивно-суб'єктивних причин, внаслідок яких мовці викривлено сприймають комунікативну ситуацію й обирають деструктивний спосіб вирішення спірних питань. До зовнішніх передумов конфлікту належать реально існуючі й незалежні від бажання мовців обставини, труднощі та непереборні перешкоди в задоволенні інтенції, що спричиняють зіткнення поглядів, цінностей та інтересів учасників протистояння. Внутрішніми конфліктогенними чинниками виступають соціально-психологічні

особливості комунікантів, їхні взаємостосунки й особливості поведінки, а також фактори приватного чи ситуаційного характеру. Окрім суб'єктивно-об'єктивних причин, конфліктна активність комунікантів зумовлюється будь-яким структурним компонентом дискурсу, різницею в інтерпретації мовних знаків, розбіжністю поглядів та оцінок, невідповідністю в когнітивному (ментальному) уявленні про предмет обговорення.

2.4. Типологія конфліктів

Для розуміння й тлумачення суті, особливостей, функцій і наслідків конфліктів важливу роль відіграє їх типологізація, тобто вичленовування основних типів конфліктів на основі спільних істотних ознак та відмінностей.

У науковій і науково-практичній літературі існують різні підходи до класифікації конфліктів, що пояснюється широким арсеналом функцій і способів розв'язання суперечностей, різноманітним змістом та характером конфліктних колізій, в яких беруть участь суб'єкти різних рівнів і різної кількості. Підставою для зарахування певного конфлікту до того або іншого різновиду можуть також бути сфери, в яких зустрічаються інтереси учасників протистояння (зокрема виробничі, сімейні, політичні конфлікти); характер і форми протікання конфлікту (приховані, відкриті, збройні конфлікти); а також його тривалість, причини виникнення тощо.

Розподіл за критеріями, а також вибір класифікації визначається тим, що цікавить дослідника в кожному конкретному випадку. Оскільки враховується лише обмежена кількість критеріїв, не дивно, що той самий конфлікт може бути одночасно зарахований до різних типів, виокремлених за різними критеріями. У процесі розвитку конфлікти можуть змінюватися й «мігрувати» в інші групи (напр., внутрішньоособистісні конфлікти переходять у міжособові, міжособові – в групові). Це ще раз підтверджує, що жодна типологія конфліктів не може вважатися закінченою і тому є умовною.

Не претендуючи на вичерпність, наведемо кілька відомих класифікацій, що існують у мовознавстві (лінгвоконфліктології, або лінгвістиці конфлікту)¹⁶.

Класифікація І. І. Гулакової ввібрала в себе найбільш значущі елементи із царини конфліктології [107, с. 54–61]. Згідно з російською дослідницею, слід розрізняти такі типи конфліктних ситуацій: 1) за комунікативною спрямованістю: горизонтальні та вертикальні; 2) за сферою прояву: формальні й неформальні; 3) за результатом: конструктивні і деструктивні; 4) за спланованістю дій: сплановані та спонтанні. Критерієм для виділення цих типів конфліктів слугують комуніканти як основний складник комунікативної ситуації, їхні дії та результат спілкування.

У горизонтальних конфліктних ситуаціях (або конфліктах «рівний проти рівного») мовці мають однаковий комунікативний чи соціальний статус. Вертикальні конфліктні ситуації передбачають нерівноправність діалогічних партнерів, а саме: вищий проти нижчого (ініціатор конфлікту має вищий соціальний/комунікативний статус і, відповідно, кращі засоби протидії опоненту) та нижчий проти вищого (ініціатор конфлікту є нижчим за статусом і володіє меншими засобами комунікативної протидії). Оскільки комунікація відбувається в різних соціальних сферах, дослідниця виділяє офіційну/формальну та неофіційну/неформальну конфліктні ситуації. За тотожними з конфліктологією принципами І. І. Гулаковою виділяються інші типи конфліктних ситуацій.

В. О. Мулькеєва класифікує конфлікти на симетричні, асиметричні та «перевернуті» [216, с. 142–165], що в термінах конфліктології називаються горизонтальними, вертикальними та змішаними відповідно.

В основі поділу лежить формула $W_x = P(H,S) + D(S,H) + R_x$, створена авторами теорії ввічливості П. Браун і С. Левінсоном для обрахування ризику виникнення конфлікту: W_x (weightiness) як ступінь аналізованого «акту погрози» (face threatening act) і пов'язана з ним вірогідність виникнення конфлікту; $D(S,H)$ (distance between speaker and hearer)¹⁷ як соціальна дистанція між мовцем і слухачем; $P(H,S)$

¹⁶ Типологію напружених взаємостосунків у літературознавстві, конфліктології та психології див. [86, с. 84–86, 94].

¹⁷ Фактор дистанції – це вимір «схожість – різниця» між мовцями у симетричних/горизонтальних стосунках [345, с. 76]: знайомий – незнайомиць, близькі друзі – приятелі, належність – неналежність до однієї соціальної спільноти та ін. характеристики за принципом «свої – чужі».

(power of hearer over speaker) як влада слухача відносно мовця¹⁸; Rx (ranked degree of imposition) як ступінь імпозиції¹⁹, що приписується даному акту погрози в даній культурі [343, с. 76]. Ризик виникнення конфлікту зростає зі збільшенням соціальної дистанції, влади та ступеня імпозиції; у разі зменшення показників цих параметрів потенціалу для конфлікту немає [345, с. 76–77].

Згідно з цією формулою, симетричними є позбавлені параметру влади контексти між рівними мовцями (x і y), які мають однаковий ступінь влади/ролі ($P_x = P_y$ ²⁰) і перебувають на близькій чи далекій дистанції: а) рівний – рівному на близькій дистанції ($P_x = P_y, D_x = D_y$) б) рівний – рівному на далекій дистанції ($P_x = P_y, D_x \neq D_y$) [216, с. 72, 142–143].

Оскільки формула передбачає параметр Rx (ступінь імпозиції, втручання в особисту сферу співрозмовника), подані два різновиди симетричних ситуацій спілкування кількісно зростають: а) $P_x = P_y, D_x = D_y, R_x \downarrow$; б) $P_x = P_y, D_x = D_y, R_x \uparrow$; в) $P_x = P_y, D_x \neq D_y, R_x \downarrow$; г) $P_x = P_y, D_x \neq D_y, R_x \uparrow$ ²². Очевидно, що найменший конфліктогенний потенціал у першому рівнянні, найбільший – в останньому, оскільки зростання дистанції між комунікантами однакових ролей (ступеня володіння владою), а також збільшення ступеня імпозиції мовленнєвих дій сприяє розвитку конфлікту та впливає на вибір мовних засобів. Зокрема, при далекій дистанції мовці вдаються до непрямих мовленнєвих тактик, що зумовлено їхнім бажанням зберегти «лице» чи присутністю сторонніх спостерігачів, або обирають прямі конфронтаційні тактики, якщо не бояться втратити «лице», керуються

¹⁸ Фактор влади/рольових стосунків відображає вертикальні, асиметричні стосунки мовців, залежність одного мовця від іншого, ступінь нав'язування слухачем власної оцінки та волі мовцю, його здатність змінити стан співрозмовника. Джерелами влади є, по-перше, контроль над розподілом матеріальних благ і застосування фізичної сили («матеріальний контроль») та, по-друге, контроль над діями людей навколо, не підкріплений ані матеріально, ані інституційно («метафізичний контроль») [343, с. 77]. Крім того, на владу впливають такі характеристики мовця, як: належність до офіційної владної структури, соціальний або матеріальний стан, рівень володіння мовою, професія, освіта, що порівнюються з аналогічними характеристиками діалогічного партнера, а також рівень інформованості та ін. постійні чи відносні особливості ситуації спілкування. Більшу владу має мовець вищої комунікативної ролі, а спілкування набуває ознак рольової ситуації між, скажімо, батьком і дитиною, лікарем і пацієнтом. При цьому належність влади першому мовцю характеризує стандартні, типові, стереотипні ситуації, тоді як порушення сценарію призводить до перевернутих відношень влади [343, с. 94].

¹⁹ Під фактором ступеня імпозиції розуміють глибину втручання мовця в права слухача, його (слухача) «лице» (оскільки йдеться про акти погрози) [345, с. 77].

²⁰ $P_x = P_y$ означає, що ролі/ступінь влади обох мовців (x і y) є рівноправними, симетричними.

²¹ Знак \neq на позначення далекої дистанції, отже, рівняння $D_x \neq D_y$ має значення «за наявності далекої дистанції між комунікантами (x і y)».

²² $R_x \downarrow$ позначає низький ступінь імпозиції, $R_x \uparrow$ позначає високий ступінь імпозиції.

емоціями, які не в змозі контролювати чи не вважають за потрібне це робити. Така комунікація призводить до припинення стосунків. У ситуації близької дистанції, навіть за умов відкрито агресивної поведінки, між мовцями зберігається гармонія стосунків [216, с. 150].

Асиметричними є стосунки між нерівноправними мовцями («владним» і «невладним», «вищестоящим» і «нижчестоящим»): молодший – старший на близькій/далекій дистанції та старший – молодший на близькій/далекій дистанції. У конфліктології такі стосунки називаються вертикальними і позначаються через нерівність статусу, ролі чи влади мовців: $P_x > P_y$, де роль одного мовця (x) більш значуща, ніж роль співрозмовника (y) [216, с. 72, 142, 152]. Варіантами асиметричної ситуації можуть бути такі: а) $P_x > P_y$, $D_x = D_y$, $R_x \downarrow$; б) $P_x > P_y$, $D_x = D_y$, $R_x \uparrow$; в) $P_x > P_y$, $D_x \neq D_y$, $R_x \downarrow$; г) $P_x = P_y$, $D_x \neq D_y$, $R_x \uparrow$.

Перевернуті ситуації відбувається за сценарієм $P_x < P_y$ [216, с. 156; 345], тобто за умов, коли порушуються соціальні норми в цілому чи лише не справджуються сподівання мовця щодо ролі співрозмовника: а) $P_x < P_y$, $D_x = D_y$, $R_x \downarrow$; б) $P_x < P_y$, $D_x = D_y$, $R_x \uparrow$; в) $P_x < P_y$, $D_x \neq D_y$, $R_x \downarrow$; г) $P_x = P_y$, $D_x \neq D_y$, $R_x \uparrow$. При цьому найбільший ризик для конфліктів має останнє рівняння; такі стосунки мовців частотні, оскільки спроби захопити владу в розмові при дальній дистанції пов'язані з різкими негативними емоціями, високим ступенем інвективи, коли важко зберегти своє «лице», стримати переживання і висловити власні інтенції в непрямий спосіб [216, с. 162].

Проаналізувавши різні варіанти мовленнєвої поведінки в симетричних, асиметричних і перевернутих ситуаціях, В. О. Мулькеєва прийшла до висновку, що:

а) збільшення дистанції та ступеня імпозиції при однаковому володінні владою сприяє розвитку конфлікту і впливає на вибір мовцями засобів його досягнення — непрямих і прямих тактик на дальній дистанції, причому у другому випадку ступінь конфліктності зростає. На противагу гармонійному діалогу, в якому непрямі форми вираження інтенції пов'язані з бажанням *зберегти «лице» співрозмовника*, опосередковане вираження в конфліктному дискурсі зумовлюється бажанням *не*

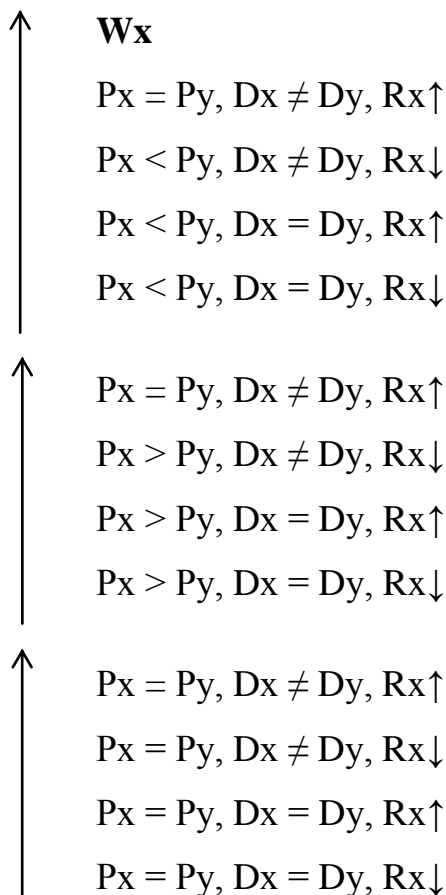
втратити власне «лице», зняти з себе відповідальність, або наявністю сторонніх спостерігачів;

б) в симетричній ситуації на близькій дистанції конфлікти також можливі, однак між мовцями зберігається гармонія взаємин;

в) ситуація асиметричного спілкування на далекій дистанції є згубною, призводить до розриву взаємин і виражається широким арсеналом прямих і непрямих тактик; наявність близької дистанції уможлиблює відновлення стосунків і врегулювання конфлікту;

г) перевернуті стосунки на далекій дистанції мають високий ступінь конфліктності і виступають руйнівними для соціальної взаємодії;

г) усі випадки симетричних, асиметричних і перевернутих ситуацій конфлікту можна розмістити на шкалі залежно від збільшення конфліктогенності:

У цій шкалі найбільший ризик для виникнення конфлікту становлять перевернуті ситуації, з далекою дистанцією між мовцями і високим показником ступеня імпозиції; найменший – симетричні ситуації з низьким показником R_x . Зі

збільшенням влади (ролі), дистанції та ступеня імпозиції зростає конфліктний потенціал мовлення, що впливає на вибір тактик спілкування [216, с. 166–168].

Р. Лакофф зазначає, що поряд із ввічливою та неввічливою поведінкою (недотримання правил ввічливості, де це не вимагається) існує т. зв. «груба поведінка» – відхилення від лінії ввічливої поведінки в даному соціальному контексті, що само по собі є конфліктним, конфронтаційним і руйнівним для соціальної взаємодії [360]. Поняття грубості використовує в працях Г. Каспер і виокремлює такі її різновиди, як: мотивована та немотивована; ініціативна чи відповідь-реакція, як форма захисту від агресії; соціально санкціонована та несанкціонована; стратегічна і результат прагматичної помилки; іронічна (при передачі неввічливого змісту ввічливою формою) [356].

Дж. Ліч виділяє типи конфліктних ситуацій і розміщує їх на шкалі за критерієм зменшення серйозності й небезпеки: 1) явний конфлікт; 2) неслухняність; 3) ігнорування бажання співрозмовника; 4) несумісність бажань співрозмовників (цит. за: [216, с. 169]).

Н. В. Муравйова виділяє конфлікт у сфері коду, конфлікт контакту і конфлікт контексту [217, с. 382–392].

О. С. Волкова розмежовує вирішений і невирішений конфлікти, керуючись критерієм «спосіб виходу з конфліктної ситуації» [87, с. 77–87].

О. М. Горбачова називає різновиди суперечки, характерні для російської та англійської лінгвокультур. Так, для першої притаманні 6 різновидів: власне суперечка (обмін різними думками), судовий розгляд, суперечка-парі, суперечка-битва, суперечка-суперництво, суперечка-супротив абстрактним сутностям (хворобам, смерті, долі), і лише перші 3 різновиди отримують мовне втілення. Власне суперечка об'єктивується за допомогою лексичних одиниць «дискусія», «полеміка», «диспут», «дебати» (*книжн.*), що різняться ознаками «характер аргументації», «тип обговорюваного питання» та «форма й характер обговорення». Розмовний стиль містить більшу кількість позначень, як-от: «незлагода», «суперека» (*діал.*), «перечка» (*діал.*), «поєдинок» (*заст., книжн.*), «герць» (*заст., книжн.*), «пря» (*заст., книжн.*), «баталія», «словесна дуель», «словесний пінг-понг»,

«гризня», «контроверза», «сутичка», «зіткнення» (*перен.*), «схватка», «помилка», «тертя» (*перен.*), що виражають ситуацію емоційної суперечки за критерієм «ворожий/неворожий». Судовий розгляд репрезентується лексемами «тяжба» і «застава/запорука», суперечка-парі – сталими висловами «битися (іти) об заклад» (*заст.*), «укладати парі». Для англійської лінгвокультури характерні 3 ситуації суперечки: доказування/переконування, змагання та сварка [97, с. 9].

Докорінно відмінною від конфліктологічних типологій, є лінгвопрагматична класифікація вербальних конфліктів Л. В. Чайки, в основі якої лежить погляд на конфлікт як акт спілкування. Зокрема, дослідниця виділяє 6 типів конфліктів:

1. *Емотивний (експресивний) конфлікт* відбувається з вини адресанта, який генерує «помилкове» висловлювання, що призводить до нерозуміння чи до негативних оцінок із боку адресата, та, як наслідок, до недосягнення комунікативної мети. За спостереженнями Л. В. Чайки, цей різновид конфліктів є основним, найчастотнішим і найбільш значущим.

2. *Конативний конфлікт* виникає з вини адресата за умов, коли його картина світу не відповідає загальноприйнятій, коли він не розуміє комунікативних намірів адресанта й розглядає його прямі висловлювання як небуквальні, помилково розуміючи ситуацію спілкування.

3. *Поетичний (естетичний) конфлікт* виникає при порушенні мовцями доцільності мовленнєвої дії в даній мовленнєвій формі і в даній мовленнєвій ситуації.

4. *Референтивний конфлікт* спричинений порушенням мовцем/слухачем настанови на відносно адекватну відповідність висловлення об'єктивній дійсності.

5. *Метамовний конфлікт* зумовлений багатозначністю мовної системи, її одиниць і конструкцій, що призводить до збоїв у комунікації й неоднозначного трактування в мовленнєвому сприйнятті.

6. *Фатичний конфлікт* (із фасцинативним²³ різновидом) пов'язаний із

²³ Під фасцинацією (лат. *fascinatio* «зачаровування») розуміють таку дію сигналу, при якій раніше засвоєна інформація цілком або частково стирається, ефект підвищення впливу інформації на поведінку.

Фасцинативні конфлікти обмежені стилістично, за зоною свого розповсюдження: вони виникають лише в усному мовленні в акті спілкування «тут і тепер» та пов'язані з несприйнятливістю адресата до висловлювання адресанта, при

відсутністю в адресанта настанови на контакт (контактовстановлювальна функція) чи з дефектом каналу зв'язку між діалогічними партнерами, тобто функцією мовних засобів, спрямованих на встановлення, продовження чи припинення комунікації й порушенням соціонормативності комунікативної взаємодії [313, с. 199–208].

Лінгвопрагматична класифікація конфліктів Л. В. Чайки побудована за критерієм функції комунікативного акту Р. Якобсона²⁴ і містить не поруч розташовані базові компоненти, в той час як одиниці нижчого рівня піддаються оцінці з позицій лінгвістики, соціології, етнографії та психології.

Умовність розподілу конфліктів і відсутність чіткої межі між різними його видами спричиняє те, що, по-перше, деякі класифікації побудовані на декількох основах, по-друге, в реальному житті практично відсутні «чисті» типи конфліктів: найчастіше вони накладаються один на одного, стають «багатотиповими».

цьому мовець не може нейтралізувати перешкоди в мозку отримувача інформації. Так адресат порушує настанову на контакт [313, с. 205–206].

²⁴ [339, с. 193–230].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Конфлікт як комунікативне явище означає вербальний контакт двох і більше мовців, який здійснюється на перетині осей простору і часу мовними і немовними засобами з приводу референта та передбачає використання певних стратегій, тактик і прийомів, уживаних згідно з намірами та контекстом задля досягнення власної інтенції, що, не збігаючись у мовців, становить об'єкт суперечностей.

Структурними елементами міжособистісної взаємодії конфліктного спрямування виступають мовці (а також сторонні учасники) з наявним фондом знань і досвіду (пресупозицією), їхні висловлення стосовно предмета конфлікту як причини протиборства й комунікативна ситуація (конситуація, контекст), що містить фізичні, соціально-психологічні, часові, просторові та інші умови інтеракції, а також характеристики мовців (рольовий статус, взаємини, характер спілкування).

Динаміка конфлікту виступає єдністю, як мінімум, трьох взаємопов'язаних стадій: передконфліктної, стадії відкритого протистояння та постконфліктної, що членуються на етапи й періоди. Передконфлікт визначається як процес формування конфліктної ситуації – нагромадження і загострення суперечностей у міжособистісних стосунках через розходження інтересів, цілей і цінностей комунікантів. Власне конфлікт – активні дії мовців-опонентів, зумовлені зіткненням цілей, інтересів і поглядів про прийнятність тієї чи іншої стратегічної лінії поведінки в розвитку діалогу; усвідомлення конфліктної ситуації та її активне втілення в життя. Постконфлікт – стадія вирішення суперечностей, що реалізується у двох можливих моделях: конструктивній і деструктивній.

Зазначена структура передбачає наявність таких компонентів, як: зумовлена об'єктом конфлікту потенційна напруженість; перехід потенційної напруженості в реальну та виникнення на цій основі конфліктної ситуації; усвідомлення мовцями протилежності своїх інтересів і формування суб'єкта конфлікту; створення інциденту для зав'язування реальної конфліктної взаємодії; власне конфліктне протистояння, його завершення та постконфліктний період.

Особливості структурних і динамічних елементів визначають різновид конфлікту. Останні класифікують за сферою, характером і формою прояву,

спрямованістю впливу, взаєминами та соціально-комунікативними ролями учасників, спланованістю їхніх дій, наслідками і способом розв'язання. Крім того, мовне втілення отримують явний конфлікт, конфлікт у сфері коду, конфлікт контакту, конфлікт контексту, конфлікт у формі неслухняності, ігнорування бажань співрозмовника чи їхньої несумісності, а також різні види суперечок. Лінгвопрагматичними типами конфліктів виступають емотивний (експресивний); конативний; поетичний (естетичний); референтивний; метамовний і фатичний.

Будь-який різновид конфлікту містить комплекс об'єктивно-суб'єктивних причин, сукупність яких зумовлює внутрішні чи міжособистісні суперечності. Це насамперед фактор стосунків, а також інформаційні, поведінкові, ціннісні та структурні чинники, що передбачають несумісність особистісних характеристик мовців; неузгодженість їхніх інтенцій та мовленнєвих дій; недотримання принципів і ходу діалогу; негативні обставини спілкування; неправильну подачу й різну інтерпретацію мовних і невербальних знаків тощо. Суб'єктивні соціально-психологічні та особистісні передумови конфлікту пов'язані з психологічним кліматом, в якому відбувається діалог, а також із індивідуальними особливостями учасників (їхньою поведінкою, системою потреб, мотивів, інтересів, уявленням про себе, активністю й емоційністю, незбігом цінностей, оцінок, поглядів, різницею когнітивних уявлень про предмет обговорення, розбалансованістю рольової взаємодії). Основними ситуативними чинниками, що наявні в дискурсі незалежно від бажання співрозмовників, виступають психологічна несумісність, відсутність комунікативної компетенції, конкурентний характер у взаєминах, прагнення до комунікативної ініціативи. З погляду лінгвістичної конфліктології і теорії ввічливості, підґрунтя конфліктів полягає в нерівності соціально-комунікативних статусів. Так виникають опозиції «рівний проти рівного» (горизонтальні/симетричні конфліктні ситуації), «вищий проти нижчого» та «нижчий проти вищого» (вертикальні/асиметричні конфліктні ситуації). В основі поділу лежить акт погрози «обличчю» співрозмовника і пов'язана з ним вірогідність виникнення конфлікту. Зокрема, ризик того, що мовці конфліктуватимуть, зростає зі збільшенням соціальної дистанції, влади та ступеня втручання мовця в права партнера.

РОЗДІЛ 3

УЧАСНИКИ КОНФЛІКТНОГО ДИСКУРСУ

3.1. Особливий статус співрозмовників у конфліктно спрямованій комунікації

Комунікативні партнери є важливим складником будь-якого акту спілкування, без яких, власне, це спілкування не існує.

Мовець/адресант і слухач/адресат – це носії соціальних і комунікативних ролей та еґо-станів, поточних станів свідомості, когнітивних, духовних, психологічних та інших чинників [17, с. 348]; це сформовані особистості «зі своїм характером, смаками, симпатіями й антипатіями, рівнем освіти і віком, моральними цінностями, соціальним статусом» у конкретний момент дійсності, у конкретних умовах спілкування, у певному оточенні [262]; це мовні особистості, що несуть у собі особистий досвід знань, думок, переваг, оцінок, відношень.

На відміну від класичного уявлення про адресата як пасивного учасника процесу комунікації, що несуттєво або зовсім не впливає на співрозмовника, сучасні дослідження пропонують інтерактивну модель спілкування, згідно з якою мовці є рівноправними партнерами [46; 88]. Такий підхід зумовив не лише поглиблене вивчення адресата, але й залучив до аналізу інших отримувачів інформації (слухачів або сторонніх інтерактантів) чи віддаленіших осіб (телеглядачів, радіослухачів, читачів тощо) [89; 158].

Складність поняття «реципієнт» полягає насамперед у його детально структурованому уявленні (відповідно до етапів комунікативного процесу): спочатку він адресат, потім – отримувач інформації, і, врешті, – аналізатор отриманого повідомлення. У відношеннях «відправник – адресат» реципієнт повністю безправний; у відношеннях «відправник – отримувач» у нього є певна свобода, тоді як повна її форма можлива в комунікативній парі «відправник – аналізатор» [243, с. 10–11].

У діалозі відбувається почергова зміна комунікативних статусів «адресант – адресат» і перехід комунікативної ініціативи від одного мовця до іншого, проте це

не значить, що суб'єкти конфліктного дискурсу є рівноправними його учасниками. У суперечці, як відомо, має місце маніпуляція співрозмовником, перехоплення ініціативи, порушення норм ввічливого спілкування. Комунікативні дії мовців спрямовані на пряме або побічне блокування цілей, намірів чи інтересів співрозмовника та здійснення власних. У зв'язку з цим конфліктний дискурс «виступає зіткненням співрозмовників, станом їх протиборства, незбігом інтересів, думок, комунікативних намірів, розходженням у розумінні чи оцінці ситуації та виникненням антипатії один до одного» [70, с. 309].

Оскільки «генетично поняття конфлікту пов'язане з уявленням про удар, побиття, битву» [125, с. 58], ворожнечу, його можна тлумачити як своєрідну комунікативну «боротьбу, битву, війну» із своїм супротивником – «ворогом», «не-другом», «чужим» – за свої інтереси, погляди, переконання (протилежні інтересам, поглядам, переконанням мовця-опонента). Напр.: *Гуля або захоплювався людиною й тоді проголошував її вмістилищем усіх і всіляких добродетелей, або ставився до людини негативно і тоді **обертвся на її непримиренного ворога**. Він плямував **противника**, ганьбив його, приписував йому якнайогидніші вади, найгірші наміри проти цілого людства взагалі й проти себе особисто зокрема* (В. Домонтович).

Опозиція ворога («чужого») та не-ворога («свого») є дуже давньою – вона проявляється вже на етапі формування родоплемінних союзів – і пов'язана з навішуванням слов'янами негативних ярликів на більшість сусідніх племен. Яскравою ілюстрацією цієї думки виступає лексема «німець/німці»: *німець* «людина німецької національності; [будь-який іноземець із Західної Європи, який не знає слов'янських мов]»; др. *нѣмьць* «людина, що говорить невиразно, незрозуміло; іноземець; німець»; стсл. *нѣмьць* «тс.»; псл. *нѣтьсь* «чужоземець» (букв. «той, хто говорить незрозумілою мовою»), утворене від *нѣть* «який заїкається, говорить невиразно, незрозуміло, німий» [ЕСУМ, т. 4, с. 99]. Німеччина та німці – не є самоназвами (мешканці Німеччини йменують себе *Deutsche*); це спільнослов'янське утворення, значення якого полягає у відторгненні та приниженні: «німі» чи «не ми».

Протиставлення «ми – вони», «свої – чужі», «люди – дикуни», «мовці – німці (німі)» тощо є прикладом простого способу самоідентифікації. У первісній історії

людства, згідно з Б. Ф. Поршневим, «першим актом соціальної психології потрібно вважати появу в голові індивіда уявлення про «них»... Тільки відчуття, що є «вони», породжує бажання самовизначитися стосовно до «них», відособитися від «них» у ролі «ми» [241, с. 81].

Поділ світу на «свій» і «чужий» зараховують до констант культури всіх народів [119; 173, с. 44; 203, с. 36]. Опозиція «свій – чужий» структурує світ, суспільство, має велике значення у вивченні та моделюванні комунікативного простору. В індивідуальній, повсякденній свідомості простежується тенденція до ототожнення «свого» або з емотивно нейтральною нормою, або з позитивною оцінкою. Мовні одиниці на позначення чужинців (не-нас) і чужого мають негативно-пейоративне значення та асоціюються з поняттями ворога, антигероя, зла, несвободи, тоталітаризму, ненависті, смерті, дикості, слабкості, регресу тощо, в основі яких лежить незбіг світоглядних, морально-етичних, ідеологічних тощо настанов і преференції різних соціальних підгруп/субкультур чи їх окремих представників, що ідентифікуються як приналежні до цих підгруп/субкультур [180, с. 489].

З цього логічно випливає, що діалогічні партнери в умовах конфліктного спілкування стають комунікативними ворогами, опонентами, супротивниками. Вони діють на шкоду один одному, завдаючи моральної шкоди та реалізуючи власні інтереси й мету. Оскільки основним для опонентів є досягнення цілі будь-якими мовними засобами, «конфліктний репертуар ... досить багатий: від прямої образи до приниження честі та гідності співрозмовника» [24, с. 68]. Широко вживається лексика з негативною оцінкою фізичних, розумових здібностей діалогічного партнера, його національності, гендерної, вікової ознаки, соціального статусу, професії, манери поведінки, поглядів, інтересів та ін. Комуніканти створюють суперечки, провокують один одного на деструктивні дії, вдаються до обвинувачень, погроз, інвективи, маніпуляції, насмішки, глуму.

3.2. Комунікативно-рольовий аспект діалоготворення

Учасники конфліктного дискурсу як комунікативні супротивники й борці за

власні комунікативні цілі перебувають у певних взаємовідношеннях і мають певні наміри стосовно інтеракції. Вони виступають не як ідеалізовані, глобальні особистості зі всіма притаманними їм психологічними та соціальними особливостями, а як особистості, що виявляють одну чи кілька своїх соціальних функцій і психологічних параметрів залежно від конкретних умов спілкування.

Особистісні характеристики партнерів та їхній вплив на реалізацію акту мовлення відображаються в типових комунікативних ролях: позиційних, ситуативних і статусних. Ці ролі визначаються поведінкою «тут і тепер», регулюються соціальними правилами (нормами) і функціонують як схвалений образ поведінки, що очікується суспільством [1, с. 285].

Позиційні ролі мовців зумовлюються їхньою суспільною позицією (учитель, керівник, батько) і є сталими. Ситуативні ролі – це незалежні від позиційного статусу учасників діалогу менш фіксовані стандарти поведінки, що варіюються в кожній новій ситуації спілкування. Статусні ролі експліцитно чи імпліцитно нашаровуються на позиційні й ситуативні та вказують на належність учасників діалогу до певної соціальної групи, на рівень їхньої освіти, професію, займані посади, стать і вік. Вони одержуються людиною з народженням (стать, раса, національність), тривають протягом усього життя (вік), здебільшого залишаючись незмінними (віросповідання, соціальний прошарок, клас). Позиційні, ситуативні та статусні комунікативні ролі в різних ситуаціях спілкування неоднакові, вони створюють нескінченну кількість комбінацій, які перемішуються й опосередковано впливають одна на одну [166, с. 9].

Рольова позиція надзвичайно важлива в спілкуванні й розглядається як один із основних чинників впливу на адресата. Це означає, що в діалозі висловлення мовців можуть бути статусно-нейтральними чи статусно-маркованими. Перші обираються незалежно від ролі співрозмовника, другі – обов'язково маркують залежність форми висловлення і статусу мовця: визначеного (статусно-фіксовані мовленнєві акти) або ситуативного (статусно-лабільні висловлювання) [154, с. 120]. Уміння використовувати статусно-фіксовані і статусно-лабільні висловлювання, так само як уміння успішно виконувати певну комунікативну роль, а не просто мати її, дуже

важливі. Відсутність у мовця-носія певної ролі знань та навичок про те, як «грати» цю роль, як розуміти її значущість і бути здатним рефлексувати свою рольову поведінку, призводить до конфлікту.

Комунікативні ролі можуть бути частково відомими мовцям до початку інтеракції, або ж перерозподілятися в процесі взаємодії (відповідно до сценарію діалогу, або ж на пропозицію одного зі співрозмовників). На особливу увагу заслуговує стратегія перехопити ініціативу та утримувати її до досягнення своєї мети. Протилежна їй стратегія – надання партнеру права на реалізацію мети, тобто підкорення власних інтересів інтересам іншого.

Прояв або відсутність ініціативи характеризує мовців як активних чи пасивних. Пасивність/активність співрозмовників визначає тип діалогу: пасивний або безініціативний (обидва учасники пасивні), з односторонньою ініціативою (один учасник пасивний, інший – активний), із зустрічною ініціативою (обидва учасники активні, проте реалізують власну комунікативну програму) і діалог зі змішаною ініціативою (кожен по чергово виконує роль активного та пасивного партнера).

Інтеракція зі змішаною ініціативою передбачає «якщо не рівність, то хоча б співвідносність соціальних статусів співрозмовників, тобто таку, яка надає нижчому за статусом право на контакт» [128, с. 266] і здійснюється на основі паритету між Я та не-Я, Я та Інший. У філософській літературі така взаємодія визначається як правове відношення, коли суб'єкти визнають правила гри, виробляють норми домовленостей і приймають спільну комунікативну програму. У мовному аспекті діалог рівноправних (гомофільних) співрозмовників означає комунікативну рівність, паритет у виконанні комунікативної ролі (комунікативної позиції в термінології Ф. С. Бацевича), коли і адресанту, і адресату «є про що сказати і є бажання це сказати» [128, с. 266], а спілкування виступає по черговим обміном ініціативними та реактивними мовленнєвими кроками зі слабким і сильним стимулом. І, навпаки, гетерофільні комунікативні акти зі значними відмінностями співрозмовників у поглядах, освіті, статусі тощо менш ефективні, оскільки супроводжуються перекручуванням змісту повідомлення, затримкою передачі, використанням обмежених каналів і когнітивними дисонансами, коли отримане одержувачем

повідомлення не узгоджується з його розумінням та поглядами [275, с. 42–43].

Оскільки статусність передбачає суворо визначені «комунікативні права і обов'язки учасників мовленнєвої взаємодії» [244, с. 41], комунікативно-рольові показники сприяють становленню лідерства. Мовець, який має більше комунікативних прав і менше комунікативних обов'язків, характеризується вищим ступенем статусності й навпаки.

У конфліктному дискурсі комунікативні права і обов'язки розподіляються нерівномірно. Один або два мовці намагаються діяти з позиції сили і повчачь (комунікативна роль БАТЬКА, КЕРІВНИКА), захоплювати комунікативну ініціативу (перебивати співрозмовника), що відображає людський егоцентризм і намір домінувати в діалозі, бути вищим за діалогічного партнера.

І навпаки, гармонічне спілкування відбувається за змішаної ініціативи (коли згода є реакцією адресата на висловлення співрозмовника і водночас вказує на бажання продовжувати інтеракцію), рідше – за односторонньої ініціативи (коли згода виступає вимушеною реакцією на директивні висловлення адресанта, марковані сильним комунікативним стимулом – питання, прохання, накази, запрошення і т. д.). Такі реактивні кроки мають формальний характер із відтінком поступки і зумовлюються нерівністю ієрархічних статусів співрозмовників. При цьому адресант упевнений у тому, що його комунікативна інтенція (намір) буде правильно витлумачена, а мовленнєвий крок сприйнятий як констатація факту, категоричне висловлення, що не допускає заперечення з боку реципієнта [10, с. 11–12]. Ще рідше унісонні висловлення виникають у діалогах без ініціативи (у ситуації вимушеного спілкування, формальної пасивної згоди, ритуального обміну етикетними формулами).

Відповідно, йдеться про конфліктогенну і синтонну типи комунікативної поведінки²⁵ учасників діалогу [304, с. 101]. Конфліктогенна комунікативна поведінка виникає в ситуації, коли потреби одного мовця заважають задоволенню потреб його співрозмовника. Синтонна («співзвучна») поведінка учасників діалогу –

²⁵ Напр., мовець дає співрозмовнику пораду, коли він про це просить (синтонна ситуація); мовець дає пораду без прохання на неї (конфліктогенна ситуація).

це поведінка, яка відповідає очікуванням співрозмовника: як правило, кооперативне злагоджене спілкування з використанням етикетних формул, посмішки, дружніх жестів, «підлаштуванням» під діалогічного партнера.

3.3. Гендерні прояви агресії

Кожний конфлікт базується на жорсткому розподілі чоловічих і жіночих ролей [124, с. 23], тій статево-рольовій диференціації, яка існує в будь-якому суспільстві.

Під гендером розуміють не біологічний фактор, а багатокomпонентний соціокультурний феномен, що зумовлюється тенденцією до антропоцентризму та інтеграції багатьох галузей гуманітарних знань. Більше того, на сьогодні вже сформувався самостійний науковий напрямок, що отримав назву лінгвістичної гендерології, або гендерної лінгвістики [41, с. 287; 198, с. 296], а особливості гендерної вербальної поведінки породили концепцію гендерлектів (за аналогією до діалектів) – т. зв. чоловічого і жіночого мовлення [30].

Гендер найповніше розкриває сутність індивіда в соціумі: відображає різницю в ролях і стереотипах поведінки, емоційних та мисленнєвих характеристиках між чоловічим і жіночим [71, с. 34]. Розгалужені дані про гендер дають підстави стверджувати, що спілкування чоловіків і жінок у конфлікті соціально й культурно зумовлене та залежить не лише від біологічної статі, але й від соціокультурних норм, психологічних якостей, моделі поведінки, виду діяльності, професії тощо.

Суттєвих гендерних відмінностей щодо здатності конфліктувати немає, що суперечить стереотипу про чоловічу агресивність і покірну волі чоловіка жінку. Натомість стратегії/тактики і мовні засоби вираження агресії представниками обох статей різняться, бо гендер, як зазначає Л. В. Чайка, «завжди маніфестований у мовленні» [312, с. 193]. Чоловіки надають перевагу тактикам відмови, погрози й образи; вони намагаються залишати за собою останнє слово в конфліктній ситуації та домінувати над співрозмовницею. Представниці слабкої статі найчастіше докоряють, звинувачують партнера чи ігнорують його [325, с. 190]. У конфлікті підкорення волі чоловіка відбувається під впливом страху, який, однак, може приховуватися, напр.: — *Що ви хотіли, сусіде? – питає Петруня, не дивлячись йому*

в очі. — Ти знаєш! То хотів, що вже має від тебе мій брат. І ти мені не відказуй. Мені ніхто не відказує. Тобі холодно самій у постелі спати. А брата мого лишися, бо я тобі це не подарую. Будеш зо мною – буде тобі добре. Не захочеш – все одно візьму. — Ідіть, Андрію, до хати й не шукайте гудза на свою голову, – закриває двері перед Андрієвим носом, а сама притискається зсередини до стіни (М. Матіос).

Щодо мовних засобів, то рисами жіночого гендерлекту є гіперболізована експресивність і використання вигуків [22, с. 28], вставні конструкції зі значенням невпевненості чи припущення, кліше і книжна лексика, евфемізми, інвективізооніми, демінутиви, непрямі мовленнєві акти, форми ввічливості, риторичні питання і подвійне заперечення, емоційна оцінка та ін. Чоловічому мовленню притаманне надмірне вживання слів із абстрактним значенням, обценної лексики, нецензурної інвективи, жаргону (напр., тюремного чи армійського), емоційно-нейтральних слів і лексем на позначення раціональної оцінки, вставних слів упевненості у висловлюваному тощо.

Виражене вербальними й невербальними засобами насилля між представниками різних статей ґрунтується на бажанні утвердити свою владу над комунікативним партнером. Напр., у сімейному дискурсі суперництво за домінування над членами родини зумовлене нормами, що регулюють відношення в сім'ї (тобто хто повинен бути головою сім'ї і як він може реалізувати свою владу). При патріархальних відношеннях у родині свою головуючу роль чоловіки нерідко зберігають за допомогою психологічної і навіть фізичної агресії. При цьому, за словами А. А. Налчаджяна, у таких сім'ях насилля чоловіка над жінкою вважається більш прийнятним, ніж насилля жінки стосовно чоловіка [220, с. 507], напр.: *Він бив Теофілу, коли тільки міг, наче прибудного пса, що вкрав найкращий шмат буженини. — Зроби так, щоб я тебе шукав! – щоранку казав Грицько жінці, лишень розплющивши очі (М. Матіос).*

Насилля проти жінки нерідко зумовлюється її теперішньою поведінкою або попереднім соціальним досвідом. Вербальному та фізичному насиллю піддаються жінки, які частіше за інших були свідками внутрішньосімейних сцен агресії чи самі були жертвами знуцання. Домінантною стратегією адаптації в проблемних

ситуаціях для них є агресивність, що стає рисою характеру. Прояв агресії до таких жінок зумовлений не їх невмінням захиститися від дій агресора, а, навпаки, тому, що вони самі нерідко поводяться агресивно: це призводить до загострення конфлікту, бійки і навіть фізичних ушкоджень [69, с. 8].

Таким чином, серед жінок є немало представниць «сімейного тирана», які застосовують насилля до близьких. Однак, жіноча агресія часто є вербальною, лише деякі з них вдаються до фізичної розправи над чоловіком. Попри традиційний погляд на більшу агресивність чоловіків, існує думка, що жіноча агресивність не поступається чоловічій, і навіть трохи перевищує її. Зокрема, жінки не лише вдаються до словесного залякування, але й наносять удари голими руками, дряпаються, кусаються; вони частіше за чоловіків беруться за зброю, що вважається наслідком їх фізичної слабкості, напр., погрожують пістолетом, ножом чи ін. гострими предметами, наносять ними удари тощо [220, с. 530–531], напр.: *Курву знайшов, падло? Кажу!* – *Раїса вхопилася за сокиру* (Люко Дашвар); *Вернися, кажу! Чи хочеш щоб **вп'ять за патли притягла?*** (В. Шулаков).

Жінка частіше завдає тілесних травм, але рідше виступає ініціатором конфлікту: першість у розв'язанні конфронтації належить чоловікам. Розглянемо приклад, де агресія Стецька спрямована на Уляну, яка не бажає виходити за нього заміж: *Слухай ти, патлата! Ось коли б ти вже була моя жінка, та казала б, що не хочеш вийти за мене, так я б тобі пику побив, як батько мене часом б'є, а то тепер не можна. Батько казав, що після весілля можна жінку бити, скільки хочеш, а тепер не можна. Дарма! Я подожду. А поки що ласкою прося: піди за мене* (В. Шулаков). Цікаво, що в цьому прикладі принагідно згадується внутрішньосімейне насилля батька над дитиною (сином), отже, корені агресивної поведінки в дорослому віці слід шукати в дитинстві. Очевидно, що агресія батька Стецька розповсюджувалась не лише на нього, але й на жінку (матір Стецька). Ця модель поведінки чоловіка з дружиною міцно закарбувалася в пам'яті молодій людині на рівні підсвідомості й перенеслася на його власні стосунки з представницями жіночої статі. Такі висновки цілком збігаються з дослідженнями в галузі психології. Встановлено, що чоловіча агресивність формується, як правило,

двома шляхами: спостереженням сцен насилля (часто у сім'ї) і власним досвідом жертви насилля інших людей, у першу чергу – батьків [220, с. 531]. Як стверджують психологи, у взаєминах «батько – син» діють два закони сумісного розвитку: 1) при позитивній ідентифікації спрацьовує закон позитивного сумісництва: син намагається бути схожим на батька, при цьому така схожість із роками тільки зростає (шлях конвергентного розвитку характерів); 2) при негативній ідентифікації за взірць для наслідування обирається інша, крім батька, людина (дивергентний розвиток характерів) [220, с. 509]. Якщо припустити, що цією людиною є м'яка, добра, толерантна особа, хлопчик не виросте агресивним авторитарним чоловіком.

Рольові взаємини батьків і дітей («батько/мати – дочка/син») часто будуються на тому, що «юнацькому віку... притаманний високий рівень конфліктності, що проявляється в тривожності, неадекватній самооцінці, особистісній ригідності²⁶, використанні вербальної та фізичної агресії» [260, с. 137]. У спеціальній літературі детально описано феномен материнського авторитаризму й агресивності дітей. Суть його полягає в тому, що матері агресивних хлопчиків поблажливо ставляться до агресії проти себе і сильніше карають за агресію проти інших дорослих, ніж матері відносно врівноважених дітей. Причини такого авторитаризму зумовлені тим, що агресію сина до інших матір сприймає як непрямую агресію проти себе чи як перенесення агресії, первісно спрямованої проти батьків, на інших людей. Крім того, агресивна поведінка сина до інших дорослих пов'язана з «викриттям» родинної таємниці (що дитина більш агресивна в сім'ї) і розглядається як зазіхання на престиж «Я-концепції» матері і «Ми-концепції» всієї родини, що намагається виглядати благополучною в очах суспільства.

Якщо матері карають агресивних синів за антисоціальну поведінку, то батьки – схвалюють, особливо якщо синівська агресія спрямована на однолітків (хлопець повинен уміти захищатися й постояти за себе). Поведінка батька неагресивного сина докорінно різниться: чоловік намагається, аби дитина самостверджувалася соціально прийнятними способами, вказує на пріоритет демократичних стосунків і

²⁶ Ригідність – це невміння людини пристосовуватися до нових умов навколишнього середовища, нездатність до зміни дій у нових обставинах.

перешкоджає проявам агресії. Щодо поведінки неагресивних дітей, то дослідники констатують збіг ставлення до них обидвох батьків: і мати, і батько не заохочують агресивність дітей та вчать їх розуміти психічний стан інших людей [220, с. 512].

Агресивна поведінка дорослого до дитини не є сталим фактом: інколи насилля зумовлюється певними обставинами, що їх мовець-агресор розглядає як важливі та серйозні, напр.: — *Хто?! – Гаврило кидається з кулаками до Петруні і б'є її в голову, в плечі, в груди. – Кажу, курвего, хто тебе пробив, бо тут тобі буде смерть!* (М. Матіос). Насилля батька над дочкою зумовлене порушенням нею традиції (бути цнотливою до заміжжя – хоча, як виявиться згодом, це був наклеп «недієздатного» чоловіка Петруні). Батьківська агресія також пов'язана з «викриттям» цієї таємниці широкому загалу (руйнація «Я- і Ми-концепцій»).

Розглянемо ще один приклад: *ГАЛИНА (кричить). Нікуди ти не підеши, шльондро мала! Я тобі покажу, як матір не слухатися! Ач, самотійного життя їй захотілося, від батьків захотіла звільнитися! Зараз ти в мене будеш вільною... (Галина хапає її і хоче відлупцювати. Поліна весь час видирається зі словами: «Мамо, пусти мене!») ГАЛИНА (вже спокійно). Негайно іди до кімнати! І щоб за 15 хвилин розпакувала валізу і сіла вчити уроки! Зрозуміла мене? ПОЛЮСЯ. Угу... (Іде з валізою)* (Анна Багряна). Як бачимо, адресант добився мети, оскільки правильно розрахував комунікативний (а також фізичний) тиск на співрозмовника. Крім того, успіх погрожування зумовлений вищим соціальним статусом адресанта (мати) та нижчим статусом адресата (дитина).

Статусність існує і поза сімейними стосунками. Напр., комунікативні акти погрози, учасниками яких виступають чоловіки, характеризуються нерівнозначністю соціального, комунікативного статусу мовців, або іншими характеристиками особистості (напр., вік, фізичний стан, особливості характеру тощо). Проілюструємо цю думку прикладом. *[Доктор Гольштейн]... з притиском сказав Павлові: — Пане Чев'юк! Прошу не забувати, що ви перебуваєте у державній установі. Образа державного службовця за законами карається. ...Зараз, пане Чев'юк, закони обов'язко-о-ові для виконання. І для вас також. Інакше мені доведеться звернутися до поліції. — Чим же ж я вас образив, пане нотар?! –*

Павло нерозуміюче розвів руками. – Я тільки сказав, що тато пропав у два дні по Михайлові. А ви мені кажете, що тато переписав заповіт перед Введенням. Де ж тут образа? Це свята правда! Але я не знаю, як це доказати... – І з усієї сили тріснув дверима (М. Матіос). З прикладу видно, що погроза має місце в розмові нерівноправних за соціальним статусом діалогічних партнерів. Селянин Павло Чев'юк викрив махінації адвоката Гольштейна, який за хабар переробив заповіт його батька і переписав спадщину на брата. Незважаючи ні на аргументи, ні на докази злочину й безперечну правоту Павла, він програє цей «комунікативний бій» через вищу соціальну позицію Гольштейна: «різниця статусів... має значну роль, оскільки кожен статус пов'язаний із певною долею влади й авторитету» [220, с. 507].

Конфліктів між чоловіками може передувати аргументування та бажання схилити на свій бік ненасильницькими методами. У наступному прикладі Олексій просить Стецька поступитися Уляною, довго його благає, аргументує, але марно. Нарешті він вдається до прямої погрози: сила серйозності його намірів (залякування фізичною розправою) посилюється їх виголошенням при свідках: *ОЛЕКСІЙ. З мене досить! Просили тебе ласкою. Тепер послухай, що я тобі скажу! СТЕЦЬКО. Дарма! ОЛЕКСІЙ. Кажу тобі при людях! (Ухопив його за комір). Тільки побереш рушники, то знай, що тільки тобі й жити! СТЕЦЬКО (тікає)* (В. Шулаков).

Агресія, як чоловіча, так і жіноча, виконує в конфліктному дискурсі три основні функції: домінування, соціалізації та психічного/фізичного самозахисту. Перехід взаємних пертензій у взаємні образи, від яких недалеко і до фізичного насилля, має особливості. По-перше, вербальне насилля передує фізичному: спочатку мовці лише на словах погрожують один одному фізичними діями (*голову відірву, відлупцюю так, що живого місця не лишиться, вб'ю/задушу гадюку, битиму, що кров'ю сходитимеш* тощо) і лише після цього переходять до їх реалізації. По-друге, чим інтенсивнішою є вербальна агресія, тим більше вірогідності її перетворення у фізичну. По-третє, словесні погрози обіцяють жертві більш жорстокі покарання, ніж їх насправді використовує агресор. У цьому вербальна агресія заміняє реальні дії і приносить певне задоволення мовцю-агресору. Напр.: — *Ну, бля, якщо я найду шота [маються на увазі гроші], то я базарю, я тебе тута поламаю, будеш кров'ю сцати.*

Тікі напробууй смахатись, я тобі тут глотку через жопу вирву; — Тобі піздец того літа, чюєш? ТИ ВЖЕ ТРУП! (Л. Дереш). Як дізнаємося далі з тексту, ці погрози фізичної розправи над адресатом так і залишилися словами.

Отже, статево-рольова диференціація конфлікту пов'язана з функціями домінування, соціалізації й самозахисту і відображає відмінності жіночої та чоловічої комунікативної поведінки у сварці. По-перше, йдеться про «фемінні» тактики докору, звинувачення й ігнорування, а також «чоловічі» тактики відмови, погрози та образи. По-друге, існують відмінності в гендерлектах. Комунікативну поведінку жінок вирізняють експресивно-оцінні конструкції, відсутність конкретних засобів впливу: жінки рівною мірою вживають як інвективну лексику, так і форми ввічливого спілкування. Чоловіче мовлення позбавлене притаманної жінкам надмірної емоційності та характеризується використанням широких груп лексики. Дані про тяжіння представників різних статей до фізичної агресії суперечливі.

3.4. Моделі комунікативної поведінки в суперечці

Акцент сучасної мовознавчої науки на комунікантах – як одному з основних понять антропологічної парадигми – дозволяє досліджувати процес спілкування не поза його творцями, а навпаки, у тісному зв'язку мовлення з людиною, її мисленням, практичною діяльністю. На поведінку мовної особистості в діалозі – конфліктному чи гармонійному – впливають соціально-психологічні характеристики, гендерний і віковий чинники, потреби, звички, спосіб мислення, а також стосунки між співрозмовниками.

У соціології, психології та конфліктології на основі зазначених характеристик виділяють конструктивний, конформістський, деструктивний (у ситуаціях міжособистісної комунікації в межах однієї лінгвокультури) і маргінальний (у ситуаціях внутрішнього конфлікту в процесі міжкультурного спілкування) [123] типи мовної особистості. З погляду лінгвістики, вони співвідносяться з такими комунікативними типами, як кооперативний, конформістський, центрований і конфліктний [264], що виділяються в дискурсі залежно від «настанови на співпрацю/кооперацію; настанови на самоусунення/невтручання; настанови на

конфлікт/конфронтацію» [296].

Аналізуючи конструктивного/кооперативного (або, в типології В. С. Третьякової, гармонійного) мовця, насамперед зазначають його зорієнтованість на співрозмовника, на продовження гармонійних стосунків із ним, на вирішення конфліктних ситуацій. Представник конструктивної моделі поведінки «відрізняється витримкою, доброзичливим ставленням до суперника; такий мовець відкритий і щирий, лаконічний і небагатослівний у спілкуванні» [123].

Кооперативний тип особистості буває двох підтипів: конформіст та актуалізатор. Для людей конформістської моделі поведінки в конфлікті властива непослідовність в оцінках, судженнях і вчинках; така особистість пасивна, схильна до поступок, а тому легко погоджується з думкою суперника, «тікає» від його гострих питань [123]. Конформісти мають страх прямої конфронтації, через що погоджуються зі співрозмовником, навіть якщо не поділяють його погляд на предмет розмови («одягають» т. зв. «маску згоди»).

Кооперативно-актуалізаторська мовна особистість не просто демонструє в дискурсі згоду/псевдозгоду з діалогічним партнером, а намагається поставити себе на місце співрозмовника й проявляє повагу до його думки навіть при суттєвих розходженнях у поглядах [266, с. 9, 12–14]. З цього випливає, що кооперативно-актуалізаторський підтип мовленнєвої поведінки, з його одночасною орієнтацією на партнера і на себе, відображає вищий рівень комунікативної компетенції людини.

Схожий, але дещо видозмінений погляд на зорієнтовану до порозуміння мовну особистість має В. С. Третьякова, яка виділяє гармонійний (або кооперативний) і конформний (із його пасивно-конформним і кооперативно-конформним підтипами) різновиди. На думку дослідниці, «результат взаємодії людей пасивно-конформного типу однозначно визначити неможливо: їхній контакт може відбуватися як у зоні гармонійної взаємодії, так і дисгармонійної, залежно від збігу комунікативних обставин, зокрема комунікативної настанови іншого суб'єкта» [297, с. 224].

Однак, у діалозі конформістська настанова не гарантує безконфліктності. Через свою схильність легко піддаватися впливу та навіюванню [199, с. 70], пасивність і поступливість модель конформної поведінки «небезпечна, тому що люди цього типу

об'єктивно сприяють чужим агресивним проявам» [296]. Саме надлишковий конформізм, при якому «спостерігається безпринципна поведінка, що підпадає під вплив випадкових обставин, коли власну думку, позицію, вчинки намагаються будь-що пристосувати до поглядів і вчинків оточуючих» може призводити, на думку Г. В. Ложкіна та Н. І. Пов'якель, до виникнення конфліктних ситуацій [199, с. 69–70] й ускладнення стосунків із мовцем-опонентом. Причина цього в тому, що, побоюючись конфронтації та уникаючи її фізично і/або емоційно, учасник дискурсу «тікає» від реального вирішення конфлікту й позбавляє себе можливості брати участь у подальшому розвитку ситуації. Разом із тим конформістська модель поведінки «може зіграти і позитивну роль: поступка, компроміс – найкращий спосіб зупинити конфлікт» [296].

Носії центрованого типу – це комуніканти, що ігнорують у діалозі інших учасників, оскільки або не спроможні пристати до позиції співрозмовника (активно-центрований підтип), або «ховаються у свою шкаралупу», що виражається в невідповідності обраних мовцем тактик й умов спілкування та комунікативних інтенцій адресата (пасивно-центрований підтип).

На відміну від аналізованих вище типів мовної особистості, конфліктно-зорієнтований (або деструктивний за соціальними показниками й непластичний/грубостатистичний за психологічними показниками) мовець сам шукає «комунікативного бою» зі співрозмовником, відкрито вступає в «словесну боротьбу» й суперництво. Конфліктність для цього учасника дискурсу – це зумовлена особливостями характеру постійна ознака поведінки; а конфронтаційні стосунки з іншими є своєрідним катарсисом, розрядкою, що сприяє психологічному здоров'ю їхнього організму.

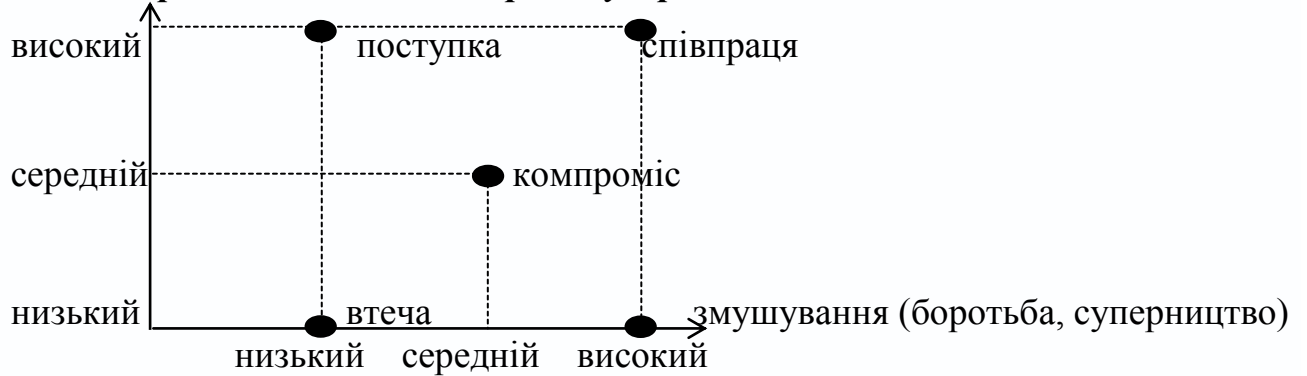
Так само, як і кооперативний тип, конфліктна мовна особистість зазнає членування й представлена ширшою класифікацією підтипів, а саме: емоційно- (раціонально- чи цілеспрямовано-) конфліктний, ситуативно-конфліктний, перманентно-конфліктний, конфліктно-агресивний, конфліктно-маніпуляторський, демонстративно- чи приховано-конфліктний та ін. (детальніше про це: [58]).

Конфліктність особистості і властивий їй стереотип поведінки в процесі

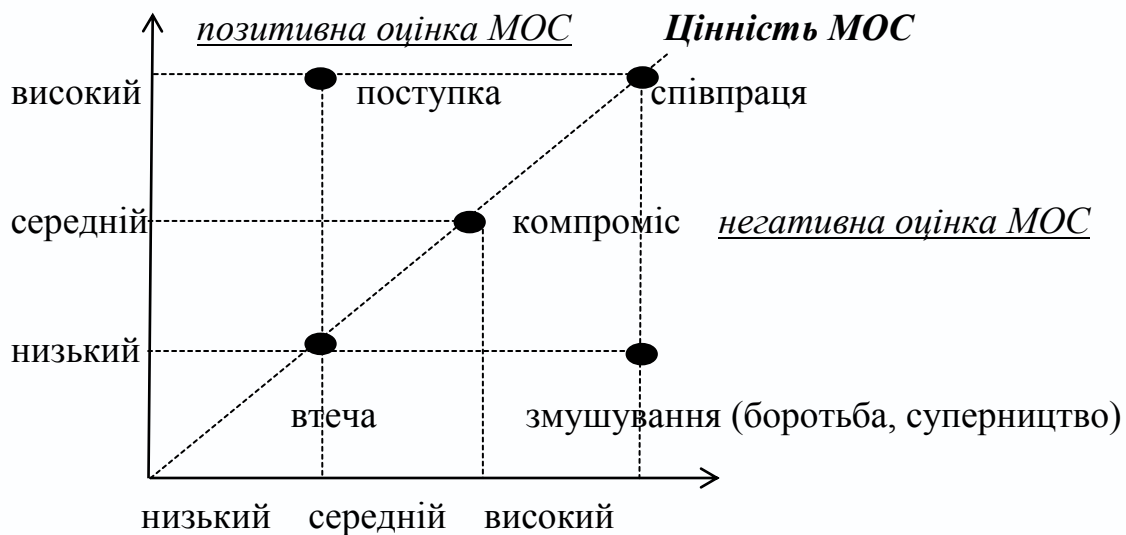
спілкування тісно пов'язаний із акцентуаціями характеру, тобто перебільшеним розвитком окремих ознак на шкоду іншим, у результаті чого погіршується взаємодія з оточуючими, провокуються конфліктні ситуації та інциденти [199, с. 76–77]. Зокрема, К. Леонгард виділяє 12 видів акцентуацій характеру, кожна з яких зумовлює певний тип конфліктної поведінки: гіпертимічний, дистимічний, циклоїдний, емотивний, демонстративний, збудливий, «застрягаючий», педантичний, тривожний, екзальтований, інтро- й екстравертований [192].

Представники кооперативного, конформістського та конфліктного типу мовних особистостей обирають різні стратегії та стиль поведінки в конфліктному дискурсі, що продиктований фактором їхньої зорієнтованості на «свої» та «чужі» інтереси; інакше кажучи, чи зацікавлені учасники конфлікту лише у власній вигоді, чи враховують інтереси мовця-опонента. Орієнтація *на* або *проти* співрозмовника змушує мовців-опонентів оцінювати та співвідносити власні інтереси й інтереси суперника, ставлячи собі питання: «Що я виграю...?», «Що я втрачу...?», «Яке значення має предмет суперечки для мого суперника...?» тощо. На основі такого аналізу комуніканти свідомо обирають ту чи іншу стратегію поведінки: співробітницьку (проблемно-вирішувальну), бездіяльнісну (ухильну), поступливу (компромісну), суперницьку (протиборську/змушувальну) [199, с. 152; 238, с. 68]. Якщо відображення цих інтересів відбувається несвідомо, поведінка в конфлікті насичена емоційною напругою та має спонтанний характер.

Фактор орієнтації учасників конфронтації на власні інтереси та інтереси мовця-суперника ліг в основу відомої моделі стратегій поведінки особистості К. Томаса і Р. Кілмена. У ній оцінка інтересів у конфлікті виступає якісною характеристикою обраної поведінки, що співвідноситься з кількісними параметрами: низьким, середнім або високим рівнем спрямованості на інтереси. Графічно двомірну модель стратегій поведінки в конфлікті Томаса-Кілмена можна зобразити так:

Рівень спрямованості на інтереси суперника***Рівень спрямованості на власні інтереси***

Аналізована двовимірна модель легко перетворюється на тривимірну завдяки критерію «цінність міжособистісних стосунків» (МОС) [123] і має такий вигляд:

Рівень спрямованості на інтереси суперника***Рівень спрямованості на власні інтереси***

Стратегія співробітництва (або проблемно-вирішувальна [199, с. 152]) характерна для кооперативної мовної особистості та знаходить свій вияв у тактиках згоди, підтакування, прояву співчуття, утішання, компліменту тощо [56; 62]. Цій стратегії властивий високий рівень спрямованості як на власні інтереси, так і на інтереси суперника, а тому вона реалізується не лише на основі балансу інтересів, але й на визнанні цінності міжособистісних стосунків.

Оскільки стратегія співробітництва забезпечує взаємне задоволення інтересів мовців, відображає намір учасників конфліктного дискурсу спільними зусиллями вирішити проблему, що виникла, вона вважається найпродуктивнішою у

врегулюванні суперечностей та однією із найскладніших, бо вимагає спеціальної підготовки учасників примирення та наявності достатньої кількості часу. Крім того, співпраця стає неможливою, якщо предмет конфлікту є життєво значущим для одного чи обох учасників дискурсу; у цьому випадку радше йдеться про вибір мовцями-опонентами боротьби та суперництва за відстоювання власного погляду на обговорювану проблему. Співпраця можлива лише тоді, коли складний предмет конфлікту допускає маневр інтересів, забезпечуючи їх співіснування в межах проблеми, що виникла, і розвитку подій у сприятливому напрямку.

Стратегія співпраці включає в себе й інші стратегії (уникнення, поступку, компроміс, протиборство). При цьому інші стратегії в складному процесі співпраці виконують підрядну роль, вони більшою мірою виступають психологічними факторами розвитку взаємин між суб'єктами. Напр., протиборство може бути використане одним із учасників конфлікту як демонстрація своєї принципової позиції в адекватній ситуації.

Стратегія уникнення (стратегія бездіяльності), що полягає в намаганні вийти з конфлікту, «не вирішуючи його, не поступаючись, але й не наполягаючи на своєму» [199, с. 149], властива для мовної особистості конформістського типу. Стратегія уникнення та відповідний стиль поведінки в конфлікті реалізується тоді, коли людина не відстоює свої права, не співпрацює для вироблення рішення проблеми або ж просто уникає вирішення конфлікту та реалізується в таких тактиках і прийомах, як: мовчання [72; 73]; «демонстративне й ображене усунення; прихований гнів; депресія; ігнорування кривдника; уїдливі зауваження за спиною; індиферентне ставлення; цілковита відмова від стосунків» [199, с. 150].

Самоусунення – це своєрідна втеча від конфлікту, обопільна поступка, що має низький рівень спрямованості і на власні інтереси, і на інтереси суперника. Проміжний характер ухильності полягає в тому, що вона може бути однаково ефективною та неефективною стратегією в конфлікті, що припиняє конфронтацію або спричинює її рецидив. У першому випадку йдеться про взаємодію, в якій предмет конфлікту не має суттєвого значення для мовців та адекватно відображений в образах конфліктної ситуації. У другому випадку предмет суперечки має важливе

значення для одного чи обох комунікантів, але суб'єкти конфліктної взаємодії сприймають предмет конфлікту як несуттєвий. І у першому, і у другому випадках, «міжособистісні стосунки не піддаються серйозним змінам» [123].

Стратегія поступливості знаходить свій вияв у пристосуванні (поступці) та компромісі. Пристосування – це згладжування суперечностей, своєрідна поступка власними інтересами заради порозуміння й повернення стосунків у доконфліктний стан. У ситуації пристосування мовець не намагається відстоювати власні погляди й пристає на всі вимоги співрозмовника. Поступка, як своєрідний намір уникнути конфлікту, відрізняється від загальної стратегії уникнення низькою спрямованістю на власні інтереси й високою оцінкою інтересів суперника. Це, радше, «жертвування» власними інтересами на користь інтересів діалогічного партнера.

Однак поступка не завжди призводить до уникнення/розв'язання конфронтаційної ситуації. Перемир'я неможливе, якщо, по-перше, поступка є лише тактичним кроком (спробою ввести співрозмовника в оману) на шляху досягнення основної мети мовця – перемоги в «комунікативному бою»; по-друге, поступка, зумовлена неадекватною оцінкою предмету конфлікту (заниження його цінності для себе), може набувати статусу самообману й, відповідно, не здатна вирішити конфлікт; по-третє, вибір поступки як домінантної стратегії власної комунікативної поведінки може зумовлюватися індивідуально-психологічними особливостями учасника дискурсу. Зокрема, йдеться про конформістську особистість і конфліктну особистість «безконфліктного» типу, вибір якими стратегії поступки «може надати конструктивному конфлікту деструктивної спрямованості» [123].

Незалежно від описаних вище моментів, ефективність поступки має місце лише тоді, коли умови для вирішення конфлікту ще «не визріли». У цьому випадку поступка призводить до перемир'я і виступає важливим етапом на шляху вирішення конфліктної ситуації.

Дослідники відзначають також схожість стратегій поступки та змушування; спільним є насамперед вибір між цінністю предмету конфлікту і цінністю міжособистісних стосунків. На відміну від стратегії боротьби, у стратегії поступки пріоритет надається останнім.

Взаємні поступки як спосіб врегулювання конфліктної ситуації дістали назву компромісу, що характеризується балансом інтересів мовців-суперників. Ефективність цієї стратегії полягає в тому, що, по-перше, вона не псує міжособистісні стосунки учасників дискурсу і, по-друге, сприяє їхньому позитивному розвитку. Це означає, що поняття «компромід» за своїм змістом наближається до поняття «консенсус», оскільки і компромід, і консенсус – це взаємні поступки суб'єктів соціальної взаємодії, що мають схожі правила і механізми досягнення порозуміння. Однак, компромідна стратегія поведінки в конфліктному дискурсі (або стратегія взаємної поступки), так само, як і одnobічна поступка, може бути неефективним способом примирення. Це відбувається в таких випадках, як: 1) компромід був досягнений без аналізу альтернативних варіантів вирішення конфлікту; 2) компромід був проміжним етапом у пошуку прийнятного вирішення проблеми конфлікту, а не способом її вирішення; 3) компромід використовується одним із мовцем у корисливих цілях. У діалозі компромід може набувати активної чи пасивної форм: активна форма проявляється в укладанні угоди, прийнятті певних зобов'язань тощо; пасивний компромід – це відмова від активних дій для досягнення взаємних поступок у певних умовах.

Стратегія суперництва/боротьби/змушування [123; 199, с. 152] притаманна учасникам дискурсу, які високо оцінюють власні інтереси у конфлікті та низько – інтереси мовця-суперника. Вибір на користь «комунікативної боротьби» є характерною ознакою деструктивної поведінки в діалозі, оскільки орієнтується на силу влади, закону, зв'язків, авторитету та ін. Разом із тим боротьба є доречною, а отже, виконує позитивну функцію, у захисті власних інтересів від зазіхань іншої конфліктно-орієнтованої особистості.

У дискурсі стратегія «комунікативної боротьби» виявляється в домінуванні, маніпуляції та активному впливі на співрозмовника, використанні негативних засобів стимуляції розмови, зосередженості у висловлюваннях на себе, навішуванні ярликів, конфліктному зіткненні інтенцій, сильних емоціях, відхиленні від комунікативних норм [297, с. 228]. Мовленнєвими тактиками в ситуації конфлікту виступають: інвектива/образа, звинувачення, іронія, погроза, провокація, наклеп,

докір та ін. При цьому використання агресивних тактик супроводжується оцінками достовірності повідомлюваної інформації, переконливості рольової поведінки мовця, інтелектуальних здібностей, моральних якостей, характеру та вчинків співрозмовника тощо.

Окрім вибору стратегії в конфліктних ситуаціях, важливу роль виконує досвід мовців у вирішенні проблем і знання моделей поведінки. Усе це – суттєвий чинник, що дозволяє попередити розвиток міжособистісних конфліктів, перехід їх в екстремальні і крайні емоційні форми [199, с. 66].

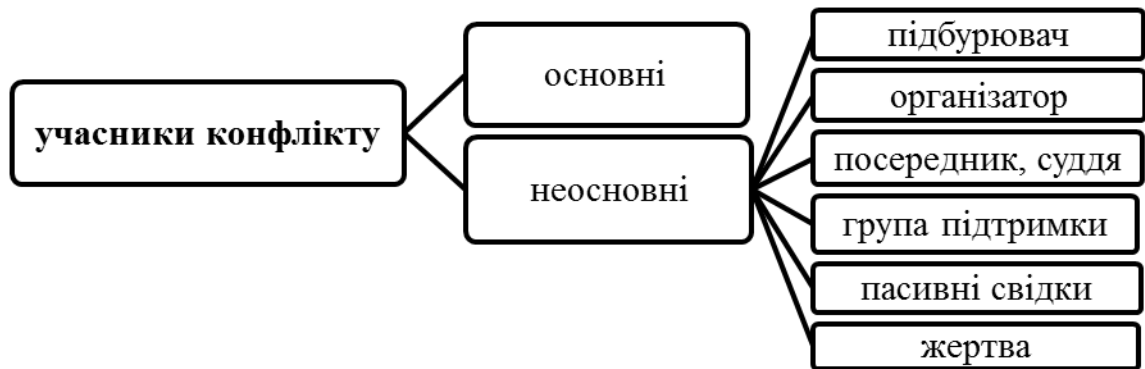
Цілком очевидно, що представлена вище класифікація мовної особистості і вибір стратегій комунікативної поведінки є досить умовними, оскільки «реальна поведінка особистості в конфлікті не зводиться тільки до одного із зазначених стилів, а містить тією чи іншою мірою елементи всіх стилів поведінки» [238, с. 70], так само, як немає цілковитих конформістів або конфліктних людей. Ми погоджуємося з кимось не лише тому, що поділяємо чужий погляд/думку, але й тому, що поважаємо та любимо співрозмовника, задоволені умовами, способом і ситуацією комунікації «тут і тепер». Конфліктною людиною може бути завжди або час від часу (у певних ситуаціях спілкування, з певними людьми, на певні теми тощо). Тому конформізм і конфліктність мають ситуативні та характерологічні передумови, а в конфліктології прийнято розрізняти поняття «конфліктна особистість» і «конфліктність особистості» [199, с. 66]. Конфліктна особистість має підвищену готовність до конфліктів та їх продукування, тоді як поняття «конфліктність особистості» характеризує рису характеру чи їхній комплекс як інтегративну особистісну властивість, що різниться частотою виникнення конфліктів і участь у них.

3.5. Учасники комунікативної ситуації «конфлікт»

Основними рушійними силами конфлікту є люди, тобто учасники (сторони) конфлікту, під якими розуміють суб'єктів соціальної взаємодії, які перебувають у стані конфлікту або явно/приховано підтримують тих, хто конфліктує [150, с. 33].

Учасників комунікативного протистояння залежно від міри їхньої участі в

конфліктних взаєминах поділяють на основних і неосновних:

[21, с. 57]

Основні (прямі) учасники конфлікту безпосередньо чинять активні (наступальні чи оборонні) дії один проти іншого. Вони є головними дійовими особами конфлікту й суперечність саме їхніх інтересів лежить в основі протиборства. Тому основних учасників називають ще суб'єктами конфлікту або опонентами (від лат. *opponents* «що заперечує»). Серед основних учасників можна виділити ініціатора (чи заколотника, підбурювача) конфлікту [21, с. 57–58], (су)противника (що прагне реалізувати свої інтереси за рахунок нейтралізації інтересів іншого), агресора (що виявляє агресивність); ворога (інтереси якого – знищити противника) [292, с. 53; 168, с. 119–120].

Слід зазначити, що лише прямі учасники конфлікту можуть впливати на його динаміку й безпосереднє вирішення, а сторони конфлікту тільки опосередковано сприяють або перешкоджають вирішенню суперечності. Напр., як у ситуації очікування в черзі на реєстрацію у РАГСі:

Їм довелося почекати, поки оформить свою розлуку попередня пара, що півголосом, але завзято сперечалися за розподіл спільного майна. Все цінніше вони встигли вже поділити і зараз змагалися за дві пари курей та три слоїки варення. Чоловік доводив своє право на обидва об'єкти.

— Ти подушки забрала? – казав він. – Харашо, хай я на камені спатиму, а куриці й варення – це мені, так і по закону виходить...

— А грамафон? Ти грамафона й забув, де твоя совість!

— Та ви поділіться, – байдуже обізвався урядовець. – Кури одній стороні, а варення другій.

— *Согласна, – заявила жінка. – Хай мені кури, а йому варення.*

І тут чоловік раптом виявив безодню великодушності:

— *Та я ще тобі й банку варення дам, коли миром!..* (В. Підмогильний).

Теоретично, коло осіб, утягнутих у конфлікт, безкінечне, а їхні способи впливу на ситуацію різноманітні. Неосновні учасники конфлікту можуть: а) спровокувати конфлікт для досягнення власних інтересів: підбурювач, провокатор; б) планувати й керувати ходом конфлікту: організатор; в) сприяти зменшенню гостроти чи повному припиненню конфлікту: посередник, медіатор, суддя; г) активними діями або морально підтримувати ту чи іншу сторону, що впливає на розвиток конфлікту: союзник або група підтримки; ґ) не підтримувати жодну зі сторін: пасивні свідки, очевидці; д) одержати моральну чи матеріальну травму в результаті конфлікту: жертва [21, с. 58]. Не самотійну, але досить активну роль у конфліктах можуть виконувати подільники; епізодичні ролі – таємні координатори, консультанти і т. ін. [231, с. 38].

Українські конфліктологи А. Ішмуратова, Є. Б. Тихомирова й С. Р. Постоловський називають серед непрямих учасників прихильника (учасник, що співпрацює з Я); співчуваючого (той, хто бачить конфлікт із погляду Я); засуджувача (той, хто бачить конфлікт із погляду ТИ); посередника (інтерес якого – ліквідувати конфлікт); арбітра (мета якого проаналізувати конфлікт і дати рекомендації щодо його ліквідації) [152, с. 87; 292, с. 53].

Грань між основними й неосновними учасниками часто виявляється рухливою, відносною, оскільки в процесі розвитку конфлікту сторони можуть мінятися місцями. Напр., із ініціатора ставати жертвою: *ЛЬОНЬКА. Івана судити треба! До міліції його, виродка! Хай за все відповідає по закону. ІВАН. Може, хоч останнє слово даси, якщо ти, Льонька, в нас прокурором став? ЛЬОНЬКА. Дулю тобі, а не останнє слово! Загнав мою дитину світ за очі! Як нам тепер жити? Ні хати! Ні двору! Голі й босі залишилися... ІВАН. Оце, що ти зараз наварнякав, – твоєї паскудної дівки вигадки! Тягалася з Романом! А про землю... Я тут подумав... Хочу допомогти всім. Можу ваші земельні паї викупити. От і буде вам копійчина, щоб на новому місці влаштуватися. А в тебе, Льонька, я паї не куплю! Подихай разом зі*

своєю поганою дочкою і жінкою дурною... ЛЬОНЬКА (розмахнувся, та у нього десяток шанівців учепилося): Та досить баламутити, Льонька! Як не зупинишся, покалічимо й не пожаліємо! Мало тобі? (Люко Дашвар).

Слід також зважати на можливу «імітацію ролей» суб'єктами конфлікту задля інтриги, загострення протистояння чийось інтересів, залучення нових учасників або через емоційний стан когось із мовців. Складністю в аналізі конфліктів є також те, що справжні опоненти не завжди прагнуть проявити себе відкрито і часто виставляють другорядних учасників як головних суб'єктів протистояння.

Наостанок зазначимо, що сторін суперечки завжди дві, бо внутрішня природа конфлікту виходить із наявності двох полюсів. Навіть коли в ньому бере участь багато учасників, вони перебувають по «дві сторони барикад». За умов полілогу суб'єкти конфлікту виступають як Я і не-Я (інший, чужий): *Я – і всі інші; Я – і мій головний противник; Я – і союзники моїх противників, і ті, хто їх підтримує; Я – і мої союзники; Я – і нейтралі.*

Таким чином, учасниками комунікативної ситуації «конфлікт» виступають суб'єкти соціальної взаємодії, які або безпосередньо перебувають у стані конфронтації й чинять активні наступально-оборонні комунікативні дії (основні/прямі дійові особи конфлікту), або явно/приховано підтримують мовців-опонентів (неосновні учасники). Незважаючи на кількість осіб, втягнених у конфлікт, учасників (груп) вербального протистояння завжди двоє: по-перше, через умовність грані між основними й неосновними суб'єктами, зменшення/збільшення дійових осіб у процесі розгортання інтеракції; по-друге, через відстоювання суб'єктами лише двох взаємовиключних комунікативних цілей.

3.6. Типологія мовної особистості в дисгармонійному спілкуванні

Будь-яка мовна особистість конфліктна за своєю природою, а тому конфронтаційна ситуація не виникає сама по собі, а створюється мовною особистістю, дії якої зорієнтовані на протиборство, комунікативне суперництво з іншим учасником дискурсу. Зазвичай ініціатором суперечки виступає мовець конфліктного типу (або, в термінології психологів, конфліктогенна особистість) –

схильна до підвищеної емоційності людина, яка загострює будь-які стосунки та конфліктує заради досягнення власної мети.

Такий тип комунікативної особистості корелює з деструктивним (за соціальними показниками) і грубостатистичним, непластичним (за психологічними показниками) типами особистості. Він орієнтується на силу наказів, вимог, погроз, образ тощо, не вважає за потрібне пояснювати свої дії, не терпить заперечень на свою адресу, не визнає права співрозмовника на власну думку, відмовляючись від співпраці з ним. У дискурсі зорієнтованість конфліктогенної людини на імпульсивну поведінку реалізується через стратегії домінування в ролі мовця, егоцентричність, моралізацію аспектів теми спілкування, висловлення невпевненості, песимістичності, іронії, сарказму, конфліктного зіткнення інтенцій. Через свою настирливість, невдоволення, роздратування й озлобленість конфліктна людина ігнорує специфіку ситуації спілкування та характеристики адресата, не враховує реакцію співрозмовника, через що діалог стає спонтанним. Комунікативний егоцентризм конфліктного мовця проявляється в перебиванні діалогічного партнера, лайці, образах і приниженні. Це пов'язано з тим, що конфліктні люди з негнучким, ригідним характером не здатні сприймати чужу поведінку, якщо вона суперечить їхнім принципам і ціннісним критеріям [199, с. 69], мають завищений рівень самооцінки, а отже, надвисоку чутливість щодо зауважень на свою адресу, потребу в повазі з боку оточуючих.

Конфліктність особистості має ситуативну або характерологічну особливості, що впливають на її статус у групі та соціальні ролі. Зокрема, А. А. Налчаджян описує людей із стійкою агресивністю у різних ситуаціях та людей із стійкою агресивністю в повторюваних (схожих) ситуаціях [220, с. 643], а отже, конфліктний тип особистості буває ситуативно- і перманентно-конфліктного підтипів [36, с. 101].

Для ситуативно-конфліктного типу людей конфліктність виступає не постійною ознакою характеру, а наслідком певного розвитку подій у конфліктній ситуації. Їхній вибір на користь «комунікативного бою» зумовлений відсутністю іншого альтернативного виходу. До ситуативних передумов конфліктної особистості зараховують: незадоволення потреб, почуття невизначеності,

невпевненості, дезорієнтацію, втому, нестійкість настрою, підвищену збудливість, недостатню чи спотворену інформованість, стан навіювання [199, с. 66–67].

Схильність до конфліктності виникає, якщо мовцем знехтували чи не визнали «своїм», якщо його інтереси і запити не задовольняються, а намір домінувати зустрічає опір, несправедливе ставлення та незадоволення. Ситуативна конфліктність спостерігається також на сімейно-побутовому рівні, напр.: *Вранці Тетяна Ничипорівна, зустрівшись в кухні із Мартою, демонстративно не відповіла їй на привітання. Дівчина майже не здивувалась. Ці сусіди, з якими вона підтримувала доброщирі відносини, відразу зробилися їй такі чужі, що турбувати її перестали. Бо вміння ворога гостро й постійно ненавидіти Марті бракувало геть, і кожен, хто їй зло вчиняв, від неї віддалявся, обертаючись у порожнє місце. Але Тетяна Ничипорівна, коли побачила, що її зневага не справляє на дівчину того враження, якого їй хотілося б, дізнала досади. Над усе її спокушало виселити Марту, здихатись одним нападом цієї зарази, подлянки, хвойди! Не стерпівши мовчанки, вона несподівано звернулася до дівчини з войовничою промовою:*

— *Що ж це ви, баришня, на чужих чоловіків заздритись почали? – сказала вона ехидно. – Чи, може, вже хлопців усіх перебрали, що жонатому на шию вішаєтесь? Некрасиво, паскудно таке витівати. Вам, значить, на руку, що жони ввечері дома немає, так ви перед моїм чоловіком ножку одкидаєте? То вам нічого, що я з ним десятий рік живу! Вам, значить, байдуже, що я всю сім'ю своїм потом годую!*

Марта спокійно відповіла, знизавши плечами: — Ви збожеволіли! – і вийшла.

Тетяна Ничипорівна крикнула услід, потрясаючи каструлею: — Сама божевільна! Мерзавка! Шлюха! (В. Підмогильний).

Як бачимо з прикладу, Марта виступає представницею конформістського типу, що уникає будь-яких проявів агресії (...вміння ворога гостро й постійно ненавидіти Марті бракувало геть, і кожен, хто їй зло вчиняв, тим самим від неї віддалявся, обертаючись у порожнє місце). Тетяна Ничипорівна, навпаки, – ситуативно-конфронтаційний тип мовця, оскільки піти на одноразову суперечку з Мартою її «змушує» чоловік («підбурювач/провокатор» конфлікту), який збрехав дружині про спробу молодшої сусідки звабити його.

На відміну від ситуативно-конфліктного типу, перманентно-конфліктний різновид людей – це індивіди, для яких конфліктність виступає постійною ознакою поведінки й зумовлюється особливостями характеру. Напружені стосунки для людей цього типу є своєрідним катарсисом, розрядкою, що сприяє психологічному здоров'ю організму. Прикладом перманентно-конфліктної особистості може бути Мультик (кличка кримінального елемента), який протягом поїздки проявляє вороже ставлення до майже всіх подорожуючих із ним у вагоні: *МУЛЬТИК. Братани, закурить не найдеться? СЕРГІЙ. Не курим. АЛІК. І тобі не советуєм... МУЛЬТИК. Да ви што? АЛІК. Тобі що, завестися ні з ким? МУЛЬТИК (нагнувшись, загрозивим шепотом). Ви базар би фільтрували. Нас тут четверо їде, поняли? Щас тіки я свисну... АЛІК. Я лівою рукою жму сто двадцять. А в нього (показує на ПАШУ) – чорний пояс карате. А у цього (показує на СЕРГІЯ) – перший розряд по боксу. Ми твою банду замочим у моменті. Давай, зови їх! МУЛЬТИК (озирається – чи зауважив хто по вагону його ганьбу, далі істерично). Ну, хватить! Дасть закурить хто-небудь, чи не? Замочу щас яку-нібудь падлу!.. (Підбігає до ЧОЛОВІКА, штовхає грубо) Ну, ти даєш закурити, фраєр? Пока ще по-доброму! (О. Ірванець).*

Характерологічними передумовами виникнення конфліктів виступають стійкі якості й риси характеру, схильність до домінування і зіткнення зі співрозмовником, негативно-оцінне ставлення до нього, нестриманість у почуттях та емоціях, нетерпимість до недоліків інших, егоїзм, користолюбство, відсутність внутрішньої духовної культури тощо, що формуються середовищем і є наслідком психологічно неадекватного однобічного виховання (напр., емоційне знехтування дитини в сім'ї, гіпер- або гіпопротекція як стиль порушеного сімейного виховання) [199, с. 67–68].

Тяжіння до агресії та насилля (як ситуативне, так і перманентне) зумовлюється особливостями нервової системи, рисами характеру, темпераментом, психологічною стійкістю і саморегуляцією, емоційним станом у момент мовлення, соціально-психологічними настановами й цінностями, ставленням до опонента, комунікативною компетентністю тощо, які роблять особистість більш сприйнятливою до впливу інших факторів – соціальних та етнокультурних. Сутність цих факторів полягає в тому, що схильність до конфронтації залежить від умов

життя і діяльності, а також досвіду, набутого під впливом середовища й соціального оточення, в якому існують поведінкові та мовленнєві стереотипи.

Суттєве значення в продукуванні конфліктів має соціальна роль особистості. Залежно від соціальних ролей мовців-опонентів виділяють такі типи конфліктної поведінки, як: демонстративний, дратівливий, ригідний, агресивний, пасивно-агресивний, некерований, надто точний, безвольний, «провокактор», «обвинувач», «танк», невинний брехун [123; 199, с. 82–83] та ін.

Не виключений зв'язок конфліктної мовленнєвої поведінки з віковими особливостями людини. Зокрема, в молодості негативізм проявляється в спрямованій проти дорослих норовливості, у беззмістовному впертому супротиві [199, с. 70]. Схильність до конфронтації спостерігається також на гендерному рівні. Зокрема, йдеться про такі гендерні стереотипи, як маскулінні агресивність і конфліктність та фемінні конформізм і поступливість.

Психологічні, соціальні, етнокультурні, гендерні та інші особливості зумовлюють відповідну манеру комунікативної поведінки конфліктної особистості. Це означає, що агресія й ворожість стосовно діалогічного партнера може бути прихованою або неприхованою.

Прихована агресія старанно маскується мовцем конфронтаційного типу через намір фруструвати (*досягнути психологічного стану наростаючого емоційно-вольового напруження – Н. В.*) співрозмовника. Явна агресія проявляється у вигляді конфліктогенів – вербальних і невербальних компонентів поведінки, «що сприяють виникненню та ескалації конфліктів» [199, с. 242]. Відповідно, йдеться про маніпулятора й агресора, або такі підтипи особистості, як конфліктно-маніпуляторський і конфліктно-агресивний.

Для мовної особистості конфліктно-маніпуляторського підтипу співрозмовник виступає людиною, нижчою за інтелектуальними, моральними, етичними якостями. Пріоритетними для маніпулятора є нав'язування своєї думки та досвіду, що реалізуються в тактиках повчання, порад, зміни теми, самоствердження, залякування тощо. Маніпуляція проявляється і в манері мовлення: напр., ставити питання і не давати можливості отримати на нього відповідь, обвинувачувати і не

приймати виправдань, перебивати, постійно «ставити співрозмовника на місце», визначаючи для нього лише єдину позицію – захист і виправдовування. Наведемо приклад, маніпулятором у якому виступає Еврика, чоловік, який не поважає молодшого за себе Санька: *САНЬКО. Мені з вами більше нічого тут робити! Я вам більше ні в чому не вірю. Хто ви такі зрештою?! МАГНІТОФОН. А ти хто? ЕВРИКА. Він? Жалюгідний боягуз. Він нас не знає! Він нам не вірить! Так чому ти сюди ходиш? Хто тебе тягне? (підіймає пляшку горілки). Може, вона, рідненька? А крім того, хліб, сосиски, сир та інша гастрономія. Одне слово, можливість надудлитися і нажертися за його рахунок (киває на ДЕНИСА). А ти сам розумієш, що ти – паразит, блощиця, нахлібник?! Що?! Не подобається? Чи, може, я помиляюсь, Денісе? ДЕНИС (зняковіло). Нащо ти його так... Хіба справа в сосисках... І, зрештою, я сам знаю, з ким і як мені дружити. ЕВРИКА. Денісе, я просто пояснив йому, що він являє собою на сьогоднішній день. А ти візьми ще одну халтурку, щоб Санько міг повалитися тут і взавтра. ДЕНИС. А пішли б ви всі! (Вибігає з кімнати)* (В. Кашин). Комунікативна поведінка Еврики спрямована на дискредитацію Санька в очах друзів. Виконуючи соціально-комунікативну роль БАТЬКА, чоловік моралізує і повчає молодшого Санька (у ролі ДИТИНИ), уміло маніпулює фактами, добирає влучні аргументи, вербальні засоби впливу й досягає мети. Як наслідок, агресивно налаштований на початку діалогу Санько замовкає, а ображений Деніс виходить із кімнати.

Конфліктно-агресивний тип характеризується негативним ставленням до співрозмовника, часто вираженим у формі агресії. Характеризуючи конфліктного агресора, К. Ф. Седов пише, що спілкування з ним нагадує арену боротьби, в якій він намагається якомога більше дошкулити співрозмовнику, створити моральний дискомфорт, обравши партнера за об'єкт словесного знущання [265].

Прояв агресивності в людей може мати різний ступінь, а тому доцільно виділяти: 1) людей із слабкою та високою агресивністю; 2) гіперагресивних людей (із депресивно-агресивним підтипом) [220, с. 549, 643]. Гіперагресивні та високо агресивні особистості – це насамперед: 1) насильники з надмірним самоконтролем, 2) абсолютно не контролюючі себе насильники, 3) агресивні нарциси, 4) агресивні

психопати, 5) хулігани, або авторитетні комплексні агресори, 6) інструментальні агресори [220, с. 644–647, 661–670].

У будь-якому разі агресивність виходить за межі соціальної норми, а тому природно, що конфліктність є асоціальною. Агресивні асоціальні особистості, або екстравертовані антисоціальні типи, за А. А. Налчаджяном, – це «діти й дорослі, які агресивно і відкрито порушують закони та інші соціальні норми» [220, с. 534] і класифікуються за трьома підтипами. Йдеться про а) екстравертний тип асоціальної особистості, представники якого шумлять, б'ються, відкрито й агресивно порушують соціальні норми; б) інтровертні асоціальні особистості, які мають протилежні форми прояву своєї настанови та в) асоціальні амбіверти, які порушують соціальні норми з використанням більш широкого репертуару агресивних дій – як фізичних, так і символічних. До асоціальних зараховується тип т.зв. «миролюбних злочинців», тобто людей, які порушують норми соціуму, але у «мирний», неагресивний спосіб [220, с. 535].

За ступенем прояву своєї конфліктності та її вираження мовними засобами конфліктного маніпулятора і конфліктного агресора можна зарахувати до демонстративно-конфліктного підтипу мовної особистості, поряд із яким стоїть приховано-конфліктний тип. Комунікант приховано-конфліктного типу (провокатор) володіє якостями конфліктного маніпулятора, що реалізуються ним не відкрито (приховано) через тактики провокації, брехні, втягування в конфлікт інших людей із наданням їм головних ролей у ньому. Залишаючись у тіні, провокатор задовольняє власні моральні чи матеріальні інтереси від ескалації конфлікту.

Аналізуючи конфліктогенні особистості, Є. В. Лаврентьєва виділяє поряд із імпульсивними мовцями із заниженою/завищеною самооцінкою агресивний (інвективний) тип [187, с. 219], на противагу якому виступає особистість із типом жертвовної поведінки, агресивні форми поведінки якої зумовлюються комплексом психологічних якостей.

Залежно від використовуваних стратегій, тактик і прийомів, їх обдуманості/спонтанності, особистість конфронтаційного типу буває емоційного та раціонального підтипів [36, с. 109]. Емоційна поведінка особистості передбачає

безпосередні/щирі реакції на зовнішній вплив, позбавлені продуманості стратегій і бачення перспективи. Конфліктна особистість раціонального підтипу – це психічно стійка людина, не схильна до емоцій та імпульсивної поведінки; вона уміє оцінити ситуацію мовлення, планувати комунікативні дії, здійснювати самоконтроль і контроль за поведінкою співрозмовника. Конфлікт для людей цього підтипу виступає засобом задоволення власних комунікативних потреб: власне, задля їхнього досягнення вони провокують його і, володіючи технікою спілкування та знаючи закони й механізми розвитку конфлікту, використовують суперечку у своїх інтересах. Такий тип особистості можна назвати ще цілеспрямовано-конфліктним.

Деяко поширеною характеристикою конфліктної мовної особистості стосовно використовуваних нею стратегій є типологія К. Ф. Сєдова, який виділяє: 1) інвективний тип особистості, що демонструє понижену семіотичність мовленнєвої поведінки (комунікативними проявами тут виступають відображення емоційно-біологічних реакцій, що виражаються в афективній розрядці у формі лайки (інвективи)); 2) куртуазний тип, що вирізняється підвищеним ступенем семіотичності мовленнєвої поведінки й тяжінням мовця до етикетних форм соціальної взаємодії (крайньою формою афекту є плач); 3) раціонально-евристичний тип, що в ситуації конфлікту опирається на здоровий глузд, виражає негативні емоції непрямим, опосередкованим способом, зазвичай у вигляді іронії [265].

Таким чином, мовець конфліктного типу зорієнтований на вербальне протиборство з діалогічним партнером заради досягнення власної мети. Особливостями комунікативної поведінки такого учасника дискурсу виступає підвищена емоційність, деструктивні стратегії домінування, дискредитації, маніпуляції, агресії й ігнорування, використання директивних мовленнєвих актів, вульгарної та інвективної лексики.

Хоча конфліктність особистості залежить від ситуації мовлення чи особливостей психіки, соціальної ролі, віку, гендеру, в цілому типологія мовців деструктивного типу має такий вигляд: 1) за ступенем прояву агресії: приховано-конфліктний тип, або інтровертна антисоціальна особистість (із підтипом мовця-«провокатора»), а також демонстративно-конфліктний тип, або екстравертна

антисоціальна особистість (із конфліктно-маніпуляторським і конфліктно-агресивним підтипами мовців); 2) за обдуманістю/спонтанністю використовуваних стратегій, тактик і прийомів комунікативної поведінки: емоційний (інвективний, куртуазний) і раціонально-евристичний типи; 3) за соціальними ролями мовців: демонстративний, дратівливий, ригідний, агресивний, пасивно-агресивний, некерований та ін. типи; 4) за особливостями нервової системи, темпераментом, рисами характеру, психологічною стійкістю: ситуативно- і перманентно-конфліктні типи, агресивний (інвективний) тип, мовець із типом жертвовної поведінки.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Співрозмовники – це основні складники комунікативної ситуації конфлікту, що взаємодіють у ній залежно від своїх соціальних, інституційних і психологічних властивостей. Позиційні, ситуативні та статусні ролі комунікантів впливають на вибір моделі діалогу з погляду ініціативи, а також стратегій впливу на партнера. Найуспішніша реалізація взаємодії спостерігається в соціально-рольовій ситуації рівноправних мовців, рідше – в ситуаціях авторитарного дискурсу, де виникнення позитивної реакції має формальний характер, і ситуації пасивної інтеракції, учасники якої неактивні та незацікавлені в продовженні спілкування, а тому обирають згоду як тактику, що дозволяє швидко й продуктивно закінчити розмову. Конфліктно спрямованим є діалог, у якому один мовець захоплює мовленнєву ініціативу й діє з позиції вищого за комунікативно-соціальним статусом.

З гендерного погляду, агресія і залякування співрозмовника з метою задовольнити власні комунікативні потреби чи самоствердитися на його фоні притаманні мовцям обох статей. Однак, жінки віддають перевагу вербальному насиллю, тоді як чоловіки задля збереження ролі комунікативного лідера вдаються до словесного, психологічного і навіть фізичного тиску. Встановлено, що агресія виконує в дискурсі функції домінування та психічного/фізичного самозахисту й пов'язана з процесами соціалізації в дитинстві.

Жіноче мовлення є експресивно-оцінним через надмірне вживання представницями слабкої статі вигуків, інвектив-зоонімів, демінутивів, евфемізмів,

вставних конструкцій зі значенням невпевненості чи припущення, кліше і книжної лексики, непрямих мовленнєвих актів, риторичних питань, подвійного заперечення та ін. Мовними засобами чоловічого гендерлекту виступають слова з абстрактним чи емоційно-нейтральним значенням, лексеми на позначення раціональної оцінки, жаргонізми, нецензурні вислови, вставні слова впевненості у висловлюваному тощо.

Залежно від комунікативної інтенції мовці вибудовують дискурс із орієнтацією на бездіяльність, співдію чи протидію. В останньому випадку конфлікт відбувається між своїми та ворогами (не своїми, чужими, не нами). Образ ворога асоціюється з мовцем-опонентом, з яким вступають у суперечку з метою «виграти» її: досягти реалізації власної мети та перешкодити задоволенню інтенцій партнера.

Зорієнтовані на комунікативне суперництво чи комунікативну співпрацю співрозмовники виступають як мовні особистості конструктивного (кооперативного), конформістського, деструктивного (конфліктного), центрованого і маргінального типу. Найбажанішою моделлю комунікативної поведінки в конфлікті визнається конструктивна, найгіршою, і це цілком очевидно, – деструктивна. Конформістська модель є проміжною між зазначеними вище моделями поведінки. У випадку, коли вона сприяє агресивності суперника чи провокує її, модель конформіста набуває ознак деструктивної. Якщо суперечності мовців несуттєві, конформістська поведінка зумовлює швидке вирішення конфлікту, а тому є конструктивною. Комунікативна поведінка центрованого типу особистості тяжіє до деструктивної моделі, оскільки її представник схильний до самовтечі й самоусунення від діалогу. Маргінальний тип мовної особистості виділяють у ситуаціях внутрішнього конфлікту, що має місце в міжкультурному спілкуванні. Конфліктні особистості – це деструктивні (за соціальними показниками), грубостатистичні, ригідні (за психологічними показниками) учасники дискурсу, конфронтаційність яких зумовлюється характерологічними чи ситуативними особливостями, соціально-психологічними, етнокультурними, віковими, гендерними факторами, ситуацією комунікації та ставленням до мовця-опонента. Конфліктні мовні особистості класифікують за особливостями нервової системи, типом/рисами характеру, специфікою темпераменту, психологічною стійкістю, саморегуляцією та

настановою; за манерою комунікативної поведінки, зокрема за обдуманістю/спонтанністю мовленнєвих дій, використовуваними стратегіями, тактиками і прийомами, ступенем семіотичності; а також за роллю у дискурсі тощо.

Поряд із прямими (безпосередніми) суб'єктами вербального протистояння, у конфлікті беруть участь другорядні учасники, кількість яких може бути нескінченною. Незважаючи на формально полілогічну форму конфліктної ситуації, учасників завжди двоє, оскільки непрямі суб'єкти займають сторону одного з учасників сварки, ніби зливаючись із мовцем, інтереси якого вони схвалюють і підтримують. Розподіл комунікативних функцій основних і другорядних учасників конфліктної ситуації чітко регламентований. Основні учасники виконують у конфлікті функції підбурювача конфлікту, (су)противника, агресора чи «ворога». Третя сторона конфлікту – це неосновні/непрямі учасники (підбурювач, провокатор; організатор; посередник, арбітр; група підтримки, прихильник; пасивні свідки, очевидці; жертва; подільники; таємні координатори, консультанти; засуджувач і т. ін.), що втягнені в конфлікт і впливають на його перебіг.

РОЗДІЛ 4

СЦЕНАРІЇ КОНФЛІКТНОГО СПІЛКУВАННЯ

4.1. Поняття діалогічного сценарію

Незважаючи на різноманіття форм, більшість конфліктів розвивається за сценаріями, типовими для представників певної етнокультури. Поняття сценарності запозичене з психології та пов'язується з наявністю логічної послідовності дій (кроків), що визначаються стратегіями (мотивами) діяльності мовця, який сплановано чи випадково опинився в конфліктній ситуації.

У цілому сценарій конфлікту складається з доконфліктного, власне конфліктного та постконфліктного етапів, протягом яких відбувається: 1) усвідомлення мовцями своїх потреб, інтересів, позицій, що впливають на формування цілей спілкування та визначають стратегічні й тактичні засоби її досягнення; 2) усвідомлення несумісності цілей і позицій кожного мовця; 3) відчуття мовцями конфліктності ситуації та готовність зробити щось один проти одного; 4) відкриті агресивні дії (зокрема мовленнєві) з боку одного з учасників; 5) агресивні дії у відповідь; 6) розрив контакту і переживання негативних емоцій, негативного психологічного стану чи поступки, часткова/повна згода з протилежною стороною, зміна теми (сценарію) розмови, вироблення спільного рішення й завершення контакту тощо.

Як бачимо, на останньому етапі – етапі наслідків конфлікту – мовці-опоненти або поступаються один одному та змінюють сценарій, або констатують непримириме ставлення і відступають у протилежні сторони. Сценарій конфлікту може розвиватися як мінімум у двох напрямках: домінування агресивних, руйнівних процесів і домінування толерантних процесів, коли, залежно від обраної стратегії комунікативної поведінки опонентів на цій стадії, конфлікт набуває форми вирішеного чи невирішеного конфлікту. Вибір стратегії поведінки і як наслідок – варіант розвитку сценарію залежить від типу особистості учасників конфлікту, їхнього комунікативного досвіду, компетенції та настанов.

Як вирішений, так і невирішений конфлікти містять стадії зародження

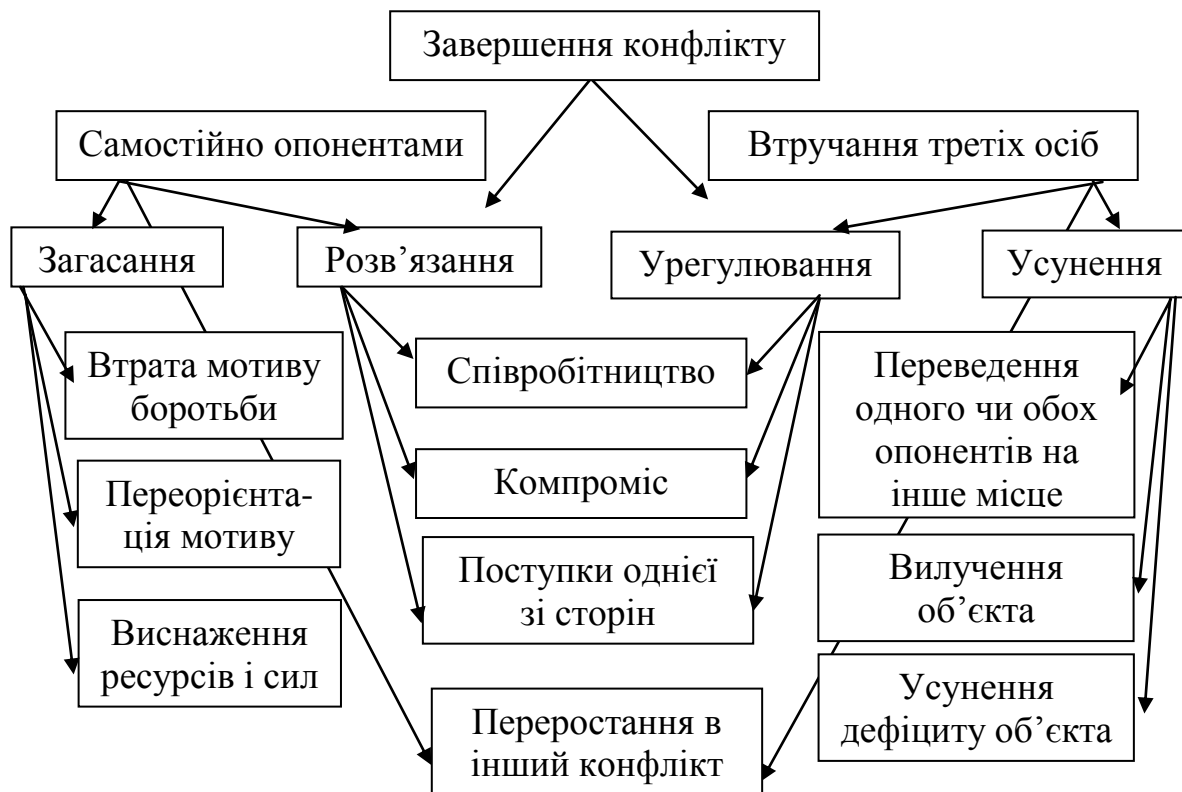
конфлікту та його розвитку, однак у певний момент конфлікту настає стадія толерантності, коли один із мовців обирає стратегію конформізму, а інший поступається ініціативою. Основною характеристикою конструктивної поведінки є прагнення залагодити конфлікт і знайти прийнятне рішення, доброзичливе ставлення до суперника, відкрита і щира позиція. Мовці починають прислухатися один до одного, приймати пояснення, вірити один одному, перейматися емоційним і психологічним станом адресата: «Я спонукаю тебе до зміни поведінки чи емоційного стану, щоб послабити чи усунути вірогідні негативні наслідки твоїх і моїх дій, і висловлюю при цьому своє позитивне/схвальне ставлення до тебе, тому що хочу допомогти (підтримати, схвалити, зберегти добрі, гармонійні стосунки тощо) тобі (та іншим)» [216, с. 52]. Як наслідок, мовці частково чи в повному обсязі задовольняють свої комунікативні інтереси, а конфлікт стає вирішеним до стадії його завершення.

У конфронтаційному сценарії розвитку діалогу мовець не дбає про стан співрозмовника, ігнорує його комунікативні кроки, порушує етику й правила спілкування та навмисно створює умови для мовленнєвого конфлікту (його розширення і загострення). Такий учасник принижує партнера, негативно оцінює його, виявляє підозріливість і недовіру: «Я спонукаю тебе до зміни поведінки чи емоційного стану, щоб послабити чи усунути вірогідні небажані наслідки твоїх дій, і висловлюю при цьому негативне ставлення до тебе, тому що незадоволений тобою (тому що ти поганий тощо)» [216, с. 52].

Отже, сценарій урегульованого й нерегульованого вербального конфлікту містить послідовність комунікативних дій мовців у межах доконфліктного, власне конфліктного та постконфліктного етапів, кожен із яких має свої ознаки й особливості. Вирішений конфлікт характеризується настановою на кооперацію й бажанням принаймні одного зі співрозмовників залагодити протиріччя. Конфлікт залишається невирішеним при дотриманні його учасниками конфронтаційного сценарію розвитку діалогу.

4.2. Сценарій розвитку вирішеного конфлікту

Конфлікт вважають вирішеним, якщо принаймні один із мовців змінює настанову на кооперацію й толерантну стратегію комунікативної поведінки. Примирення діалогічних партнерів відбувається завдяки розв'язанню, мирному врегулюванню чи ліквідації конфлікту; роз'єднанню чи відходу від конфлікту однієї зі сторін, пропозиції третього варіанта вирішення конфлікту аж до використання насильства третьою стороною чи одним із мовців, ситуації т. зв. «глухого кута», що схематично можна зобразити так:

[21, с. 148].

Як бачимо, конфлікт може врегульовуватися самими мовцями (*загасання* конфлікту через втрату чи переорієнтацію мотиву боротьби, виснаження ресурсів і сил чи *розв'язання* у формі співробітництва, компромісу, односторонньої поступки, переростання в інший конфлікт). За неможливості самостійно ліквідувати суперечність конфлікт вирішується втручанням інших осіб (у формі *врегулювання*, чи *усунення*).

4.2.1. Модель розв'язання суперечностей

В основі розв'язання конфлікту лежить спільна діяльність його учасників, спрямована на припинення протидії і на вирішення проблеми, що призвела до зіткнення [21, с. 77]; при цьому вирішення конфлікту може набувати однієї з трьох форм: а) взаємного примирення сторін; б) симетричного розв'язання, коли обидві сторони або виграють, або програють («виграш – виграш» або «програш – програш»); в) асиметричного розв'язання, коли виграє одна сторона, а інша програє («виграш – програш») [156, с. 45; Орлянський 2007, с. 36]. Іншими словами, йдеться про цілковиту ліквідацію конфронтації шляхом *взаємного примирення й співпраці*, про *компроміс* шляхом взаємних або односторонніх поступок.

Модель розв'язання через односторонню поступку. Прикладом вирішення суперечностей асиметричною поступкою є розмова між співвласником весільного салону Віктором і відвідувачкою Мариною, яка виявилась подругою коханки іншого співвласника Богдана.

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

Марина зав'язує розмову з Віктором.	МАРИНА	— <i>Вибачте, будь ласка...</i>
Віктор запитує про мету візиту дівчини, яка, на його, думку є очевидною.	ВІКТОР	— <i>А Ви заміж хочете?</i>

II. Стадія розвитку конфлікту:

Марина сприймає питання як образу.	МАРИНА	— <i>Я що, схожа на божевільну? З чого Ви взяли, що я хочу заміж?</i>
Віктор робить спробу пояснити своє припущення й апелює до логіки дівчини.	ВІКТОР	— <i>Якщо дівчина приходить до весільного салону, вона напевно шукає весільну сукню... або нареченого. Логічно?</i>
Марина заперечує припущення Віктора.	МАРИНА	— <i>Не зовсім. Бо я шукаю свою подругу.</i>
Віктор неправильно дешифрує повідомлення Марини, оскільки не знає,	ВІКТОР	— <i>Вибачте, я не знав, що Ви – лесбійка.</i>

що Марина є подругою Алли, коханки його друга й співвласника салону Богдана.		
--	--	--

III. Стадія відкритого протистояння:

Марина сприймає слова Віктора як образу й відповідає контробразою.	МАРИНА	— Який розбещений і нахабний тип! Моя подруга призначила мені зустріч в цьому салоні. Її чоловік тримає цей салон. Тепер нема питань?
Віктор все ще не розуміє істинного смислу слів Марини.	ВІКТОР	— Тепер питань ще більше. Ну, наприклад, про яку жінку Богдана Ви говорите?
Тепер Марина не розуміє Віктора.	МАРИНА	— Тобто?
Віктор запитує ім'я подруги.	ВІКТОР	— Як звати Вашу подругу?
Марина відповідає на запитання Віктора.	МАРИНА	— Якщо Вас це так цікавить – Алла. А що?
Віктор, якому стає зрозумілим уся попередня тема розмови, повідомляє Марині істинний стан справ, при цьому намагається бути делікатним.	ВІКТОР	— Розумієте, мушу розчарувати Вас: Алла – не є дружиною господаря цього салону. Вона... як би Вам це поделікатніше сказати... вона, знаєте, лише його коханка.
Марина емоційно заперечує Віктору.	МАРИНА	— А я кажу – жінка!
Віктор робить спробу заперечити, наводить аргументи – ім'я дружини Богдана.	ВІКТОР	— Бачте, я знаю його жінку... Її звати Галя, а не Алла.
Марина аргументує власну позицію, заочно ображаючи Галю.	МАРИНА	— Я кажу не про ту жінку, яка пере шкарпетки. То не жінка, то – пральна машина, мікрохвильова піч... називайте, як хочете, але не жінка!
Віктор обурений поведінкою	ВІКТОР	— Вам не здається,

Марини й хоче «поставити її на місце».		<i>панно...</i>
Марина грубо відкидає цю спробу й диктує власні правила комунікативної гри.	МАРИНА	— <i>Марина. Прошу звертатися до мене по імені.</i>
Віктор вказує Марині на зухвалість її поведінки.	ВІКТОР	— <i>Вам не здається, Марино, що Ви – занадто зухвала?</i>
Марина не реагує звинувачення.	МАРИНА	— <i>Не здається. Ще питання є?</i>

IV. Стадія завершення конфлікту:

Віктор бачить безперспективність подальшої комунікації з Мариною, про що свідчить вислів про відсутність питань до дівчини.	ВІКТОР	— <i>Нема.</i>
Марина схвалює таку комунікативну поведінку Віктора. Вона наказує Віктору зробити їй каву.	МАРИНА	— <i>От і добре. Зробіть мені каву, поки я чекатиму свою подружку (Сідає в крісло).</i>
Віктор погоджується в іронічній формі виконати прохання й радий можливості самоусунути з діалогу.	ВІКТОР	— <i>Для такої прекрасної жінки – хоч зірку з неба! (Іде) (Анна Багряна).</i>

Модель розв’язання конфлікту двосторонньою поступкою (компромісом).

Конфлікт відбувається між друзями, які вирішують поїхати в село, проте мета в них різна: Ігор хоче дослідити курган на предмет скарбу, Денис – ще й записати місцевий фольклор. Крім того, друзі не можуть дійти згоди, коли робити розкопки.

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

Адресант пропонує відкласти спільну справу й наводить аргументи.	ІГОР	— <i>Приїдемо пізніше. За зиму курган ніхто не торкне, а весною ми повернемося.</i>
Адресат не погоджується з пропозицією адресанта, наводить контраргументи, зокрема називаючи «жертви», на які він іде заради друга й спільної справи.	ДЕНИС	— <i>Копати курган треба зараз, поки про нього ще ніхто не почув. Я заради того, що ми вже знайшли, готовий витерпіти не тільки туалет надворі, але й</i>

		<i>необхідність спати разом із тобою на одному ліжку.</i>
--	--	---

II. Стадія розвитку конфлікту:

Ігор обурений, що Денис бере ініціативу на себе й порушує попередню домовленість, змінюючи «правила гри».	ІГОР	<i>— Не зрозумів? Що значить – ми знайшли? Ми про інше домовлялися... Ти свої пісні збираєш, а мені курган цікавий. Я ж на твої пісні не зазіхаю...</i>
Денис робить пропозицію поділитися записаними піснями, щоб втихомирити Ігоря.	ДЕНИС	<i>— Можу віддати половину.</i>
Ігор відкидає пропозицію, оскільки бачить її безглуздість (він ніколи не цікавився фольклором, а переслідує лише матеріальні цілі). Припускаючи, що друг насміхається з нього, настрої Ігоря погіршуються.	ІГОР	<i>(насупився): — Не треба.</i>
Денис, не чуючи відмови Ігоря пристати на його пропозицію, хоче отримати половину скарбу. Він невпевнено апелює до поняття чесності в дружбі.	ДЕНИС	<i>— А ти мені – половину того, що ми викопали... Ігоре... Це було б чесно.</i>
Ігор категорично не згоден.	ІГОР	<i>— Ні, нечесно...</i>
Денис робить спробу поставити крапки над «і», нагадуючи, що ініціатором, а отже, і головним у розкопках має бути саме він. У такий спосіб він намагається зменшити роль співрозмовника й підвищити власний статус.	ДЕНИС	<i>— Чекай... Цей похід... Це взагалі була моя ідея. Я міг без тебе тут і пісень назбирати, і в кургані поритися.</i>

III. Стадія відкритого протистояння:

На відміну від спокійного й аргументованого Дениса, Ігор діє імпульсивно, агресивність його зростає й досягає кульмінаційної точки.	ІГОР	<i>(перекосило від люті): — То, може, тобі все віддати за твою ідею?!</i>
---	------	---

Денис, бачачи приступ гніву друга, намагається владнувати конфлікт, відтермінувати його розв'язання.	ДЕНИС	— <i>Добре, потім поговоримо.</i>
Ігор налаштований конфліктно, він не лише не хоче розв'язати конфлікт потім, але й взагалі не бажає розмовляти більше.	ІГОР	<i>(відрубав): — Ми ні про що не будемо говорити.</i>

IV. Стадія завершення конфлікту:

Денис, щоб не втратити товариша й скарб, йде на односторонню поступку. Проте він жодним словом не обмовився про розподіл попереднього скарбу, натомість пропонує діяти за принципом «кожен сам за себе».	ДЕНИС	<i>(погодився): — Та добре, добре. Це буде справедливо. Що знайду, те й моє...</i>
Ігоря влаштовує таке розв'язання конфлікту, про що свідчить спад агресивності. Однак висловлення у формі попередження водночас свідчить про можливе відновлення конфронтації за недотримання попередньої домовленості.	ІГОР	<i>(глянув на друга холодно): — Ну, дивись... (Люко Дашвар).</i>

Модель розв'язання конфлікту через співпрацю. На відміну від компромісу як свідомої чи формальної двосторонньої поступки в ході «торгів», співпраця є обопільною діяльністю мовців, налаштованих на гармонізацію спілкування й стосунків одразу після виникнення напруження. Крім того, компроміс здійснюється на більш поверхневому рівні: мовці, прагнучи досягнути однакової мети та знаючи, що одночасно її досягти неможливо, в чомусь поступаються один одному, і це «дозволяє сторонам отримати менше, але не втратити все» [21, с. 155].

Співпраця у формі примирення міститься в такому діалозі:

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

Адресант зав'язує розмову питанням, яке, на його думку, розізлить співрозмовника.	БОРО ДАНЬ	— <i>Як це трапилось? Що твоя дружина покинула тебе.</i>
Адресат емоційно заперечує співрозмовникові.	ЛИСИЙ	— <i>Хто тобі наговорив таких дурниць?</i>

Адресант продовжує комунікативний наступ, оскільки знайшов уразливе місце.	БОРО ДАНЬ	— Вона була гарненькою?
Адресат не бачить підступу і відповідає на питання згодою.	ЛИСИЙ	— Поряд з нею інші жінки були просто жінками.
Адресант повертається до попереднього питання щодо сімейного статусу Лисого.	БОРО ДАНЬ	— То твоя кар'єра і твоє родинне життя були в порядку?
Адресат змушений погодитися й визнати, що Бородань був правий.	ЛИСИЙ	— Твоя, до дідька, правда. Я завжди все влаштовував дуже погано, я знаю це.
Бородань розуміє, що тепер комунікативна ініціативу цілком належить йому, й продовжує виводити співрозмовника з себе, провокуючи конфлікт.	БОРО ДАНЬ	— Гаразд, гаразд, то чому ж ви розлучились?
Лисий не розпізнає справжнього наміру Бороданя й відповідає на його питання.	ЛИСИЙ	— Вона належала до тих «борців за мир».
Бороданя не влаштовує така відповідь, оскільки йому немає до чого вчепитися, тому він вимагає більш розгорнутої інформації.	БОРО ДАНЬ	— І що?

II. Стадія розвитку конфлікту:

Лисий розуміє, що Бородань цікавиться дружиною формально, його мета — лише спровокувати конфлікт, тому, розпізнавши істинні наміри Бороданя, Лисий зміщує фокус розмови з дружини на співбесідника.	ЛИСИЙ	— І вона виголошувала свої заклики та закликання майже твоїми словами.
Бородань втрачає комунікативну ініціативу й тепер сам змушений задовольняти комунікативні запити адресата.	БОРО ДАНЬ	— Нічого незвичайного, я був членом руху за мир. Здавав внески до Фонду миру.
Лисий продовжує комунікативний наступ, використовуючи проти адресанта його ж зброю.	ЛИСИЙ	— І ти також полишив свою дружину?
Бородань тепер уже сам розуміє,	БОРО	— Яку з них?

що його вивели на чисту воду й формулює висловлення у формі імпліцитного приниження (на відміну від співрозмовника, у нього було багато дружин, що свідчить про його привабливість і непопулярність Лисого).	ДАНЬ	
Лисий розуміє образу.	ЛИСИЙ	— <i>Жорстокий жарт.</i>

III. Стадія відкритого протистояння:

Бородань усвідомлює недоречність свого жарту й робить спробу пояснити свою позицію щодо дружини Лисого (вона – фанатик, а я – романтик).	БОРО ДАНЬ	— <i>Я не був фанатиком. Але зараз я бачу, що ми боролися за всеосяжний мир, будучи неспроможними побудувати собі навіть малесенького власного миру у нашому малому всесвіті, яким були наші родини.</i>
Лисого не влаштовує такий погляд.	ЛИСИЙ	— <i>Патякання!</i>
Бородань робить другу спробу змінити вектор розмови, демонструючи емпатію щодо співрозмовника.	БОРО ДАНЬ	— <i>Я розумію твої почуття.</i>
Лисий не реагує на спробу Бороданя. Він ображений тим, що його дружину порівнюють із бездумним інфантильним фанатиком.	ЛИСИЙ	— <i>Вона не була ніяким смердючим фанатиком! Вона була занадто молодою, ось і все. Вона була дуже гарною дівчиною. Я усе ще кохаю її і всіх наших дітей. Хоча вони кажуть, що я горітиму в пеклі.</i>

IV. Стадія завершення конфлікту:

Бородань втретє робить спробу владнати суперечність. Однак робить це відкрито, пропонуючи змінити тему розмови.	БОРО ДАНЬ	— <i>Усяка любов жахлива, і в ній немає жодних правил. Чому б нам не змінити тему?</i>
Лисий погоджується змінити вектор діалогу.	ЛИСИЙ	— <i>Чому б ні? Давай (В. Сердюк).</i>

Як бачимо, Бородань як ініціатор конфлікту протягом розмови робить багато спроб вивести Лисого з себе; це йому вдається, однак Лисий йде в контрнатуп і в певний момент отримує комунікативну ініціативу. Обидва розуміють, що вони –

комунікативні суперники однакового рівня і жоден не отримає «перемогу», отже, вирішують примиритися й не продовжувати конфлікт. Таким чином, конфронтація завершується співпрацею.

Отже, згідно з моделлю розв'язання протиріч, конфлікт вирішується завдяки взаємному примиренню мовців, компромісу чи односторонній поступці.

4.2.2. Модель урегулювання конфлікту

Урегулювання конфлікту відрізняється від розв'язання тим, що в усуненні суперечностей бере участь третя сторона (як за згодою мовців, так і без неї) [21, с. 77; 150, с. 45–46].

Проілюструємо спосіб врегулювання конфлікту прикладом із твору О. Погребінської «Дев'ятий місячний день», в якому сперечаються колишні чоловік і дружина – Олена й Олег. Учасниками розмови стали мати Олега та Ірина – їх новоявлена родичка (дочка першої дружини Олежиного батька).

І. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

<p>Зав'язка конфлікту відбувається з першої фрази, коли Олена обвинувачує Ірину в тому, що вона обдурює її колишнього чоловіка та свекруху на рахунок того, що вона їхня родичка. Оскільки мета Олени полягає в конфронтації не з Іриною, а з колишнім чоловіком, вона опосередковано ображає Олега в недалекоглядності й наївності (важливо, що його матір вона не обвинувачує).</p>	<p>ОЛЕНА</p>	<p>— Ну от ви, така ясна, у вас в руках ключ від щастя, ви навіть Олегові голову заморочили, а йому не так легко заморочити голову, я вас запевняю, я знаю з власного досвіду... Відкрийте ж нам таємницю, і нам вона теж знадобиться?</p>
<p>Ірина вдається до контр-обвинувачення й б'є по найболючішим місцям – кепському характеру Олени, про який всі знають.</p>	<p>ІРИНА</p>	<p>— А ви хіба не знаєте, в чому ваше щастя? Ви дуже щаслива людина. Просто щастя ваше – у знищенні інших.</p>
<p>Олег вступає в розмову, його висловлення «браво» не лише маркує згоду з Іриною, але й непрямо ображає</p>	<p>ОЛЕГ</p>	<p>— Браво!</p>

Олену.		
--------	--	--

II. Стадія розвитку конфлікту:

Олена дочекалась, коли Олег вступить в розмову, і може відкрито вступити у сварку.	ОЛЕНА	— <i>Помовчав би.</i>
Мати Олега робить спробу втихомирити комунікантів і не дати конфлікту розгорітися (у формі ввічливого прохання).	МАТИ	— <i>Не треба, будь ласка, не треба...</i>
Однак Олена налаштована конфліктно, вона вдає, що не чує свекрухи і обвинувачує Олега в насміханні над собою.	ОЛЕНА	— <i>Чому ти смієшся?</i>
Олег навпаки «почув» прохання матері й робить спробу уникнути конфлікту й заперечує Олені в тому, що насміхається над нею.	ОЛЕГ	— <i>Я не сміюся.</i>
Олена наполягає на своєму, її висловлення стають емоційнішими й маркують початок стадії агресивного відкритого протистояння.	ОЛЕНА	— <i>Ні, ти смієшся!</i>

III. Стадія відкритого протистояння:

Олег уже не приховує насмішки. Він глузує з жінки у формі заперечення.	ОЛЕГ	— <i>Ні, я плачу. Бачиш? У мене сльози на очах.</i>
Олені, яка не може вивести Олега з себе, не подобається ані те, що Олег сміється, ані, те, що він плаче, про що вона й каже.	ОЛЕНА	— <i>Цього ще не вистачало!</i>
Олег цікавиться у справжній причині поведінки Олени.	ОЛЕГ	— <i>Чим я тобі не догодив?</i>
Оскільки справжньої причини для сварки в Олени немає, їй достатньо будь-якої зачіпки, напр., «не того виразу обличчя».	ОЛЕНА	— <i>Та ти на своє обличчя подивися!</i>
Олег ображений, робить спробу захиститися й «зберегти лице» перед Іриною та матір'ю. З інтонації речення зрозуміло, що він також стає	ОЛЕГ	— <i>У мене чудове обличчя!</i>

агресивним.		
Олена не зупиняється, тепер вона досягла мети і відчуває власну перевагу, володіє комунікативною ініціативою. Вона розширює свою думку, роблячи місток до справжньої причини – обвинувачує Олега в тому, що він поганий.	ОЛЕНА	— <i>Самозакохане обличчя людини, яка залишила свою дитину без батька!</i>
Олег робить емоційну спробу захиститися.	ОЛЕГ	— <i>У неї є батько! Я її батько!</i>
Олена продовжує обвинувачувати Олега, її висловлення стають дедалі грубішими та нетолерантними. Образа на адресу Олега посилюється компліментом самій собі.	ОЛЕНА	— <i>Батько! Та ти ніколи не був її батьком! Я все сама, сама, ти хоч раз сходи в із нею до школи, до лікаря ти з нею хоч раз сходи?</i>
Олегу не має чим заперечити невиконання батьківських обов'язків, тому він просто констатує свою любов до доньки.	ОЛЕГ	— <i>Я чудовий батько, я люблю свою доньку.</i>
Комунікативна атака Олени продовжується, вона докоряє чоловікові.	ОЛЕНА	— <i>Так, це найлегше – любити свою доньку на відстані.</i>

IV. Стадія завершення конфлікту:

Конфлікт врегульовується матір'ю Олега, яка наказує припинити розмову, хоч і намагається зробити це ввічливо.	МАТИ	— <i>Припиніть, будь ласка, припиніть!</i>
Компроміс (двостороння поступка) Олега й Олени у формі мовчання.	ОЛЕГ ОЛЕНА	<i>Мовчання</i> (О. Погребінська).

У цьому прикладі мати врегулює сварку сина і невістки, перед цим зробивши лише невпевнену спробу вирішити її. У наступному прикладі третя сторона дуже активна у врегулюванні конфлікту.

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

Адресат формулює висловлення у формі самообрази.	ЕЛЕН	— <i>Господи, яка ж я дурена! Сліпа, як кіт! Глуха як тетеря!</i>
--	------	---

II. Стадія розвитку конфлікту:

Адресант не лише погоджується з	ДЖЕК	— <i>Краще б німа, як риба.</i>
---------------------------------	------	---------------------------------

такою самооцінкою Елени, але й ображає її, вказуючи на багатослівність.		
Елен гнівно реагує на слова Джека, оскільки самообразою вона хотіла насправді принизити не себе, а Джека. Висловлення Елен різкі та імперативні.	ЕЛЕН	— Заткни пельку! Ти вже своє сказав, а тепер помовч!
Третя сторона намагається владнати конфронтацію, вказує на незначущість її причини.	ЕНТОНІ	— Друзі, може, не треба так драматизувати? Адже нічого страшного не сталося.
Елен не вважає причину незначною, оскільки Джек своїми діями позбавив їх матеріальної вигоди. Крім того, вона висловлює інвективну претензію на адресу Джека.	ЕЛЕН	— Нічого? Цей недоумок мав перекинутись у сьомому раунді, а потім встати і напхати кишені грошима. А ти що зробив, бовдуре?
Джек не реагує на образу.	ДЖЕК	— Звичайний нокаут.

III. Стадія відкритого протистояння:

Елен й далі гнівається на Джека, вона стає агресивнішою, висловлення отримують форму прокляття, попередження, образи.	ЕЛЕН	— Ти повинен був зробити гроші, а не нокаут! Та краще б ти посеред рингу крізь підлогу провалився! Краще б твоя мати тебе пуповиною вдавила! Тебе ж тепер Гарі розірве навпіл, як останню шльондру! Бо кому потрібне отаке бридке ніщо?
Джек не згоден із низькою оцінкою Елени й заперечує, вказуючи, що він чемпіон.	ДЖЕК	— Я – чемпіон.
Елен продовжує ображати й принижувати Джека.	ЕЛЕН	— Ти – смердяча купа, ходяча холера та прокляття для всіх, хто тебе оточує!
Ентоні вдруге робить спробу примирити суб'єктів сварки. Він наводить аргументи, що неприємності трапляються з кожним, пророкує їх припинення в майбутньому.	ЕНТОНІ	— З ким не буває неприємностей? Просто у Джека зараз смуга невдач. Але це минеться, от побачите.
Елен заперечує Ентоні, вказуючи, що з Джеком завжди трапляються невдачі, ображає Джека в нездатності	ЕЛЕН	— Це ніколи не минеться! Це народилось разом із ним та разом із ним провалиться до пекла! Але це

забезпечити сім'ю матеріально.		<i>вже не мої проблеми, хоча саме через них я не маю автомобіля, не маю перукаря, нічого не маю, окрім боргів!</i>
Джек робить спробу знайти хоч щось позитивне.	ДЖЕК	<i>— А секс?</i>
Елен цю спробу відкидає.	ЕЛЕН	<i>— Який секс? На брудних простирадлах? Без гарячої води та мила?</i>
Джек наполягає.	ДЖЕК	<i>— А мені здавалось, що й без мила непогано...</i>
Елен знову відхиляє репліку Джека, зазначаючи недоречність такого аргументу.	ЕЛЕН	<i>— Без мила завжди погано! І взагалі, до чого тут мило?</i>
Ентоні втретє робить спробу врегулювати конфлікт, будуючи своє висловлення на основі попередньої репліки.	ЕНТОНІ	<i>— Дійсно. Навіщо сваритись через такі дрібниці?</i>
Елен зміщує центр своєї агресії на Ентоні. Її риторичні запитання про занедбане життя є обуренням на адресу Джека.	ЕЛЕН	<i>— А ти не підгавкуй! Це у вас, кнурів, проміж ніг дрібниці, а в мене життя занепаще! Чому я повинна швендяти по дешевих готелях та мити чужий посуд у свої найкращі роки? Чому я не живу, як нормальна людина? Дім, сім'я, рахунок у банку, діти в коледжі – де це є?</i>
Ентоні вчетверте робить спробу врегулювати конфлікт.	ЕНТОНІ	<i>— Друзі мої...</i>
Елен не дає закінчити речення. Вона грубо обриває Ентоні, зловтішається з майбутнього покарання Джека. Ображає як Джека, так і Ентоні.	ЕЛЕН	<i>— Аризонський гризлі йому друг! Хотіла б я побачити, як він пояснить Гарі, де поділись його гроші. Хоча ні, не хочу. Жодної зайвої секунди не хочу дивитись ні на тебе, ні на нього. Бо ви всі виродки та потвори!</i>
Джек пробує врегулювати конфлікт через обіцянку повернути	ДЖЕК	<i>— Я віддам гроші.</i>

гроші.		
Елен глузує з Джека, продовжує принижувати його й ображати його гідність.	ЕЛЕН	— Що? Тримайте мене, бо лусну від реготу. Де ти їх візьмеш, бовдуре? Назви мені ідіота, який довірив би тобі хоч один цент!
Реакція Джека двоспрямована: перша частина адресована Елен, друга — є запитом до Тоні про надання позички, а також обіцянка її повернути.	ДЖЕК	— Тоні. Ти ж допоможеш мені, Тоні? Я все поверну, ти знаєш — я завжди повертаю. Не одразу, але обов'язково.
Елен насміхається з Джека, ображаючи його.	ЕЛЕН	— Ха-ха-ха! Ти хоч сам віриш у те, що кажеш? Тоні, невже ти збираєшся дати грошей цьому нікчемі?

IV. Стадія завершення конфлікту:

Ентоні нарешті може врегулювати конфлікт, пообіцявши дати гроші. Він апелює до загальнолюдських і моральних цінностей.	ЕНТОНІ	— Допомогати ближнім — наш обов'язок перед Господом та людьми.
Джек дякує Тоні за врегулювання конфлікту й згоду пристати на його прохання.	ДЖЕК	— Дякую тобі, Тоні. Спасибі, друже (С. Щученко).

Третя сторона може сприяти примиренню мовців, при цьому необов'язково, щоб комунікант, інтереси якого представляє третя сторона, брав участь у перемовинах. Одностороння поступка міститься в наступному прикладі, коли мажорний тип необережно чіпляє ліктем чоловіка (хазяїна) так, що той проливає свою випивку. Молдавани (друзі) хазяїна відразу ж зриваються з місця й стають перед типом стіною. Це і буде передконфліктна стадія зародження конфлікту.

II. Стадія розвитку конфлікту:

Молдаванин питає про ступінь вихованості мажора, імпліцитно натякаючи на неприпустимість його вчинку.	МОЛДА ВАНИН	— Ти що, невихований?
Мажор вдає, що не розуміє слів адресанта, у формі зустрічного питання. Самовпевненість мовця свідчить про суб'єктивно вищий статус.	МАЖОР	(самовпевнено цікавиться, ніби нічого не сталося): — А що таке?

Молдаванин формулює прохання вибачитися за образу.	МОЛДА ВАНИН	<i>(скрегоче зубами): — Вибачся перед нашим хазяїном.</i>
--	----------------	---

III. Стадія відкритого протистояння:

Мажор демонструє обурення від такого прохання, оскільки вважає свій комунікативний статус вищим. Крім того, він вдається до імпліцитної погрози.	МАЖОР	<i>(обурюється, відхиляє полу піджака й показує ствол): —Щось ви дуже борзі, братішки...</i>
Контпогроза, повторне прохання вибачитися, зменшення статусу адресата.	МОЛДА ВАНИН	<i>— Ти це, не стартуй... Вибачайся давай, інакше ми тебе закопаємо...</i>
Адресат здивований втратою комунікативної ініціативи, він розгублений і розуміє, що в цій ситуації лідером уже не є.	МАЖОР	<i>(дивується): — Це в смислі?</i>
Адресант демонструє непохитність погрози.	МОЛДА ВАНИН	<i>(скрегоче зубами і багатозначно киває на два держакі від лопат): — У прямому.</i>

IV. Стадія завершення конфлікту:

Адресат, усвідомлюючи серйозність ситуації, просить вибачення в людини, яку образив. Робить спробу відшкодувати збиток (розлитий напій).	МАЖОР	<i>(відразу ж застібає піджак, повертається й каже): — Вибач, братішка, був неправий. Що ти п'єси?</i>
Хазяїн приймає вибачення, оскільки називає напій, який пив.	ХАЗЯЇН	<i>— Бехерівку.</i>
Остаточне врегулювання конфліктної ситуації.	МАЖОР	<i>(гукає барменові): — Бутилку бехерівки цьому пану за мій рахунок (О. Ушкалов).</i>

Отже, припинення конфлікту третьою стороною називається врегулюванням, при цьому непрямий (опосередкований) учасник сварки може діяти активно чи втручатися в конфлікт час від часу.

4.2.3. Моделі загасання й усунення конфронтації

У результаті загасання чи усунення конфлікту (за Л. І. Скібіцькою, механічної ліквідації конфлікту [283, с. 116], за В. М. Івановим і О. В. Івановою, роз'єднання

[150, с. 45–46]) відбувається тимчасове припинення протидії, коли конфлікт із явної форми переходить у приховану. Це відбувається в результаті виснаження ресурсів обох мовців, втрати мотиву до боротьби або зниження важливості об'єкта конфлікту, переорієнтації мотивації опонентів, а також через ліквідацію структурних елементів конфлікту, тобто вилучення з суперечки одного з мовців постійно/на деякий час (розрив стосунків між мовцями) чи усунення об'єкта конфлікту тощо. При цьому в загасанні конфлікту беруть участь самі мовці, усунення відбувається лише за допомогою третьої сторони.

Модель загасання конфлікту (вилучення об'єкта суперечності). Наведемо приклад загасання конфлікту через вилучення такого компонента протиріч, як предмет конфлікту (зміна теми розмови²⁷). Розмова (полілог) відбувається між учнями сільської школи, які марно прийшли на заняття, оскільки вчительки Марусі не буде. Цікаво, що перед нами конфлікт «ми – вони/чужі», оскільки сперечаються учні з села Килимівки, де побудована школа («ми») та учні, які ходять до школи з сусідньої Шанівки («чужі»).

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

Адресат завіряє співрозмовників у тому, що їхня вчителька не прийде в школу.	НАТАЛЯ	— <i>Та не буде Марусі, відповідаю!</i>
Діти вірять Наталі й висловлюють обурення з того, що марно йшли до школи.	КАТЯ	— <i>І чого ми приперлися!</i>

II. Стадія розвитку конфлікту та відкритого протистояння

Вадим діє агресивно й нетолерантно, він плює в бік співрозмовника й демонструє зневагу до дітей із села Шанівка.	ВАДЬКА	(плюнув): — <i>Тепер пріться назад у свою Шанівку!</i>
Людка з Шанівки миттєво реагує на образу у формі посилу (<i>пішов ти!</i>), вона емоційна й прямо погрожує Вадькові.	ЛЮДКА	— <i>Пішов ти! Чого шанівських чіпаєш?! От ми наших хлопців гукнемо, вони вам тики натовчуть!</i>
Галка стає на захист «своїх»,	ГАЛКА	(уїдливо): — <i>Щось я у</i>

²⁷ Детальніше про зміну теми в конфліктному діалогічному дискурсі див.: [75].

непрямо ображає шанівських хлопців.		<i>Шанівці нормальних хлопців не бачила.</i>
Людмила продовжує діяти емоційно та агресивно, вона вдається до контробразу.	ЛЮДКА	<i>(огризнулася): — Це у вашій Килимівці жодного джентльмена.</i>
До Галки приєднується Наталя, яка до того не брала участі в розмові, але невдалий вибір Людкою лексеми <i>джентльмен</i> у даній ситуації мовлення дає Наталі можливість її зачепити: дівчина прямо ображає Людку (<i>дурнувата</i>), а її висловлення втрачає позитивне значення (Людка багато читає, захоплюється класичною літературою) й перетворюється в насмішку.	НАТАЛЯ	<i>— Ця дурнувата знову на своїх романах зациклілася.</i>

III. Стадія завершення конфлікту:

Катерина, досить неактивний учасник конфлікту, змінює тему розмови до попереднього об'єкта (відсутність учительки).	КАТЯ	<i>— Оце так диво! Увесь клас зібрався, а Марусі немає. От завтра припреться до школи і не повірить, що ми всі були.</i>
Вадька підтверджує не лише слова Катерини, але й схвалює її комунікативну поведінку, спрямовану на зміну теми розмови й деескалацію конфлікту. Він пропонує піти зі школи.	ВАДЬКА	<i>(підтвердив): — Точно! Ні за що не повірить! Гей, дівчата! А пішли за село, у балку. У мене пляшка є. Покайфуємо.</i>
Конфлікт припиняється через усунення об'єкта конфлікту.		<i>І всі вісім голів сьомого класу зникли в кінці вулиці (Люко Дашвар).</i>

Модель загасання конфлікту (через виснаження мовців).

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

Джек починає діалог запитанням.	ДЖЕК	<i>— Ти скучила за мною?</i>
Адресат реагує згодою.	ЛЕОНОР	<i>— Дуже.</i>
Адресат висловлює взаємну згоду в розгорнутій формі. Він робить компліменти коханій, не помічаючи, що в певний момент переходить межу.	ДЖЕК	<i>— І я дуже. За твоїми оченятами, щічками, посмішкою, носиком, вустами, шийкою, пружними</i>

		<i>персиками, цукровим животиком та за всім тим, що ховається далі, там, де темрява і повний нокаут...</i>
--	--	--

II. Стадія розвитку конфлікту:

Леонор не схвалює поведінки Джека, формулюючи це через питання.	ЛЕОНОР	<i>— Про що ти кажеш? Що ти робиш?</i>
Джек не розуміє натяку припинити образливі для дівчини дії та висловлюватися поважно.	ДЖЕК	<i>— Про що кажу, те й роблю. Йди сюди, моє кошеня, моя рибко, моє сонечко, мій пупсику...</i>
Леонор переходить від натяку до прямої вимоги. Вона апелює до попередніх домовленостей між нею й адресантом.	ЛЕОНОР	<i>— Негайно відпусти мене! Так не можна, Джакобе! Ти ж обіцяв, що до весілля... Ти обіцяв мені!</i>
Джек відмовляється від попередніх домовленостей, він наводить аргументи лише на свою користь, стає все прямолінійнішим у своїй брутальності.	ДЖЕК	<i>— Не міг я такого обіцяти! А якщо й зробив це, то передумав. Іди сюди швиденько, бо ми нічого не встигнемо. А раптом нас і насправді вб'ють? Що тоді?</i>
Леонор не згодна з Джеком і відстоює власну позицію.	ЛЕОНОР	<i>— Нехай так, але, якщо на те буде воля Господня, ми загинемо чистими та втрапимо до раю.</i>
Джек обурений реакцією дівчини, непрямо її ображає.	ДЖЕК	<i>— Що ти мені памороки забиваєш? Який рай? Якими чистими? Чекай, ти що – незаймана?</i>

III. Стадія відкритого протистояння:

Леонор ображена, що передається у невербальному жесті ляпасу. Вона принижує Джека у відповідь.	ЛЕОНОР	<i>(дає Джекові ляпаса): — Як смієш ти сумніватися у моїй цнотливості? Як смієш ти після цього вважати себе шляхетною людиною?</i>
Джек робить спробу виправдатися.	ДЖЕК	<i>— Не репетуй. Ніхто ні в чому не сумнівається. Я просто здивувався...</i>
Слова Джека не були підібрані відповідно до ситуації й спровокували невербальну реакцію ще одного ляпасу.	ЛЕОНОР	<i>(Ще один ляпас).</i>
Джек усвідомлює свою помилку й	ДЖЕК	<i>— Ні-ні-ні! Я вже нічому</i>

добирає потрібні слова. Він апелює до почуттів дівчини.		<i>не дивуюсь! Ти кохаєш мене, скажи, кохаєш?</i>
Дівчина сумнівається в почуттях до Джека, аргументує тим, що хлопець змінився.	ЛЕОНОР	<i>— Я вже не впевнена в цьому. Я не знаю, де ти був, кого бачив та що робив, але ти змінився, Джакобе. Ніби хтось підмінив тебе, ніби сам Князь мороку знущається наді мною...</i>
Джека не задовольняє відповідь дівчини, крім того, він ображає дівчину, назвавши ім'я іншої.	ДЖЕК	<i>— Господи, Елен, ніхто ні над ким не знущається.</i>
Це дратує Леонор ще більше. Вона принижує Елен на фоні самопохвали (шляхетна дочка шляхетного батька), погрожує Джеку.	ЛЕОНОР	<i>(черговий ляпас): — Хто така Елен? Я – Леонор! Шляхетна дочка шляхетного батька! Не випробовуй мого терпіння, бо воно може урватися!</i>
Джек робить спробу виправдатися, виразивши схвалення.	ДЖЕК	<i>— Я обожнюю цю жінку.</i>
Однак недостатня комунікативна компетенція призводить до помилки в доборі засобів вираження думки.	ЛЕОНОР	<i>(Ляпас): — Я не <u>жінка!</u></i>

IV. Стадія завершення конфлікту:

Джек, розуміючи свою недолугість, поступається Леонор, оскільки його комунікативні ресурси виснажені, висловлює своє захоплення Леонор.	ДЖЕК	<i>— Все! Здаюся на милість переможця! Ти дійсно не жінка, ти – сто чортів в одній спідниці! Але це найчірвініші у світі чорти. І я кохаю тебе – ось такою – хоч ким би ти була. Хоч президентом Америки!</i>
Леонор змінює гнів на милість й вимагає підтвердження слів Джека.	ЛЕОНОР	<i>— Це правда?</i>
Джека підтверджує свої слова клятвою.	ДЖЕК	<i>— Провалитися мені на цьому місці.</i>
Леонор приймає вибачення й змінює вектор розмови.	ЛЕОНОР	<i>— Не треба. Розкажи мені про нього (С. Щученко).</i>

Модель загасання конфлікту (через усунення одного з мовців). Розмова відбувається між подружжям: Романом і Раїсою, однак конфлікт завершується, оскільки Роман домовився взяти трактор, щоб виорати землю саме на той період, коли конфлікт був у стадії ескалації. Іншими словами, конфлікт завершив інший учасник, який покликав Романа на поле.

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

Раїса починає інтеракцію, висловлюючи інтерес до адресата, його емоційного стану.	РАЇСА	— Ромчику... Що з тобою? Якийсь ти...
Роман називає формальну причину пригніченості, щоб уникнути подальшої розмови.	РОМАН	— Та думаю... От відсіємося...
Раїса щиро зацікавлена і не бажає припиняти комунікацію.	РАЇСА	— І що?

II. Стадія розвитку конфлікту:

Роман називає істинну причину свого емоційного стану, що провокує конфлікт, якого він так намагався уникнути.	РОМАН	— Та розлучся...
Жінка не дає Роману договорити. Раїса обурена словами чоловіка хоч і не одразу розуміє їхню суть (перепитує).	РАЇСА	— Що?! Ти зі мною розлучишся?
Роман робить спробу закінчити думку, яку перебила дружина.	РОМАН	— Розлучся... Знайду покинуту хату, поремонтую і буду там...

III. Стадія відкритого протистояння:

Раїса знову перебиває чоловіка. Вона тепер розуміє сенс слів чоловіка, переходить від перепитувань до погроз (зокрема фізичної розправи), образ, вимагає пояснень.	РАЇСА	(вхопилася за сокиру): — От чуло моє серце! Курву знайшов, падло недобите? Кажу!
Роман самоусувається з конфлікту.	РОМАН	— Та хоч убийся! Пішов я... На копу треба.
Раїса не задоволена, оскільки її комунікативні запити не реалізовані. Вона висловлюється імперативно й інвективно.	РАЇСА	— Стій, сучий ти сину! У серце плюнув і йдеш?! Усю правду кажи! Чуєш?!

IV. Стадія завершення конфлікту:

Роман ображає Раїсу, зміщує фокус розмови й самоосувається.	РОМАН	— <i>От дурна! Поле засіяти треба...</i> (Люко Дашвар).
---	-------	---

Модель усунення конфлікту (через зовнішні обставини). Основний конфлікт відбувається між Ничипорихою і Тамарою (матір Сергія), однак згодом у нього втягнені Федір, чоловік Тамари, подружжя Залусківських, Алла й Іван.

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

Мовець виражає сумнів у тому, що Катерина причетна до нещасного випадку, в результаті якого загинув спільний друг Катерини й Сергія – Сашко.	СЕЛЯНИН	— <i>Мо', Тамарка збрехала? Сергій – шалапут відомий. Сорому боїться, от і оббрехав Катьку... А Катька... А що? Катька – добра дівка! І привітна. І зовсім не шльондра якась.</i>
Сумнів трансформується у впевненість, і тепер мовці вимагають від Тамари покарати сина, прямо обвинувачують його в смерті Сашка, вдаються до інвективи (<i>падло</i>).	СЕЛЯНИН	— <i>Давай сина свого сюди! Бач, сховала його в лікарні... Члена йому, бач, лікують... Сашку загубив, а сам, падло, у лікарні відлежується...</i>
У конфлікт вступає Ничипориха, яка наводить аргументи на підтвердження причетності Тамари й сина до злочину.	НИЧИПО РИХА	— <i>І Тамарка оце наливає всім без міри! Ніколи такого не було! Хоче, щоб ми на її Сергія не подумали!</i>

II. Стадія розвитку конфлікту:

Тамара відкидає обвинувачення, вона хоче викликати до себе й сина жалість (<i>Мій син теж постраждав. У нього тепер діточок не буде</i>), звертається до совісті обвинувачувачів (<i>Я вам усю правду, а ви мені – в душу плювати?!</i>).	ТАМАРКА	— <i>Та ви що! Подуріли? Я вам усю правду, а ви мені – в душу плювати?! Мій син теж постраждав. У нього тепер діточок не буде.</i>
Ничипориха не вірить виправданям, непрямо ображає Тамару (через висловлення зі значенням схвалення й риторичне	НИЧИПО РИХА	— <i>От і добре, що не буде. Нащо погане сім'я плодити?!</i>

питання).		
III. Стадія відкритого протистояння:		
Тамарка, втративши можливість змінити настрій юрби до себе й сина, вдається до конфліктної тактики прокляття.	ТАМАРКА	— Щоб ви усі крізь землю провалилися! Щоб вам усім руки й ноги повіднімало! Щоб вам...
Ничипориха далі обвинувачує Тамару, вона відчуває свою комунікативну перевагу; звернення до загальновідомого в селі факту (<i>Всі знають, що ти свого Тарасика від Залусківського нагуляла</i>) має засвідчити, що людина, яка збрехала раз, збреше й потім.	НИЧИПОРИХА	— Брехуха! Брехуха! Як ми тобі, Тамарка, повірити могли?! Всі знають, що ти свого Тарасика від Залусківського нагуляла, а брешеш, ніби від Федьки.
Конфлікт перетворюється у полілог, оскільки репліки Ничипорихи, звернені до Тамари, стосуються честі й гідності сім'ї Залусківських. Останні вдаються до комбінації вербальних і невербальних засобів конфронтації (фізичне насилля, контробвинувачення, образу). Тамарка самоусувається зі сварки, а конфлікт змінює своїх учасників.	АЛКА і ФЕДЬКА	(вчепились у Ничипориху): — Ти, стара паскудо, свою доньку згубила, а тепер на інших наговорюєси?!
Ничипориха не зменшує обертів у конфліктно спрямованій поведінці й тепер прямо обвинувачує Залусківських у подружній невірності.	НИЧИПОРИХА	— А не тягайтеся! Не тягайтеся по куцах, то й не будуть на вас наговорювати!
Обрана Ничипорихою лінія комунікативної поведінки дає свої результати, оскільки Алка переходить на крик і заперечує подружню невірність у формі питальних речень.	АЛКА	(кричить): — А ти бачила?! Ти свічку тримала?
Для Ничипорихи настає момент ескалації, тепер і вона вдається від вербальних погроз до фізичного насилля, її репліки стають емоційними.	НИЧИПОРИХА	(б'ється): — Тримала!

IV. Стадія завершення конфлікту:

Конфлікт перебуває в стадії кульмінації, про що свідчать слова автора (<i>Були б убили бабу</i>), однак загасає через погрозу Залусківського повбивати усіх.	ЗАЛУС- КІВСЬКИЙ	(гримнув): — Як стрельну, то ви мені всі повбираєтеся. Аби так працювали, як революції мені тут робити. Ідіть по хатах!
Обрана Залусківським комунікативна поведінка (погроза + наказ припинити конфлікт) є результативною: учасники сварки підкорилися його волі, про що свідчать слова автора.		Ничипориха першою підкорилася. До хати йде, на Залусківського обертається.
Невідомо, чи конфлікт би вирішився повністю, чи мовці повернулися б до з'ясування стосунків знову, однак непередбачувана обставина загасила конфлікт (зміна предмета конфлікту).	НИЧИПО РИХА	(Раптом як загорланить): — Ва-а-аня! Ваня, дивися! То ж копа твоя горить! Копа...
Загорання майна (копи) змінює предмет конфлікту.	ЗАЛУС- КІВСЬКИЙ	(зблід): — Копа горить. От курви чужі! Шанівці вже бігли до копи, хоча кожен розумів – згорить швидше, ніж дістануться. А не бігти не могли (Люко Дашвар).

Модель загасання конфлікту від насилля. Хоча насильство – як фізичне, так і моральне – ознака ескалації конфлікту, інколи воно сприяє вирішенню конфлікту. Насилля застосовується з метою швидко завершити боротьбу, коли протилежна сторона значно слабша, й вважається малоефективним силовим розв'язанням суперечності. Розглянемо приклад:

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

Початок інтеракції у формі звертання до співрозмовниці.	ВАСИЛЬ	— Олю...
Відсутність зворотнього зв'язку як невербалізована відмова від спілкування.		Він постояв над нею, нервово здвинув плечем, але відповіді не почув.

Повторна спроба розпочати діалог.	ВАСИЛЬ	— Олю!
-----------------------------------	--------	--------

II. Стадія розвитку конфлікту:

Образа з вимогою залишити в спокої (вербалізована відмова від спілкування).	ОЛЯ	— Одчепися, рептюх проклятий!
Вибачення й спроба гармонізувати спілкування.	ВАСИЛЬ	— Пробач, я тільки хотів, щоб ми повечеряли.
Відмова від спільної (зокрема комунікативної) діяльності.	ОЛЯ	— Нічого не хочу, відчепись!
Ще одна спроба гармонізувати спілкування, що була обірвана.	ВАСИЛЬ	— Але...

III. Стадія відкритого протистояння:

Адресатка хоче припинити діалог саме з цим комунікативним партнером, вона демонструє свою відразу до нього, водночас називає особу, якою захоплюється.	ОЛЯ	— Щезни, ненавиджу! Знаєш, як я тебе ненавиджу? Я Микольцю люблю, зрозумів?
Адресат важко сприймає таку образу. Він запитує про причину їхнього шлюбу.	ВАСИЛЬ	(Отець Василь важко сів навпроти): А чому ж ти...
Ольга задовольняє запит отця Василя, не припиняючи ображати й принижувати його. При цьому відбуваються зміни в настрої адресантки.	ОЛЯ	(зареготала, але щоки сіпалися плачем): — Бо вагітна я від нього, вагітна, розумієш? Чужий грішок на твоїй поріжок!
Василь дорікає Ользі.	ВАСИЛЬ	— Священик може одружитися тільки раз!
Ольга не зважає на докори, продовжує обрану комунікативну лінію поведінки.	ОЛЯ	(почала зривати з себе манаття і кидати додолю): — Ха! Ну й що? Дружитися захотілося! Так дружися, рептюх! Чи не можеш?

IV. Стадія завершення конфлікту:

Василь робить спробу врегулювати конфлікт, вказує на недоречність слів дружини. Від словесного контакту він переходить до	ВАСИЛЬ	(узяв простирадла, загорнув її і посадив собі на коліна): — Так не можу.
---	--------	--

фізичного.		
Ольга пручається.	ОЛЯ	— <i>Пусти, та пусти ж!</i>
Василь аргументує своє насилля.	ВАСИЛЬ	— <i>Побудь отак, зігрійся, ти вся тремтиш.</i>
Обрана отцем Василем комунікативна поведінка, підкріплена невербальними діями, дає результат.		<i>Запручалася, але вирватися не змогла. Бо він так стис її руками, що здавалось – або помре, або стане йому замість сорочки (Л. Пономаренко).</i>

Модель усунення конфлікту (через переведення одного чи обох опонентів на інше місце). Розмова відбувається в будинку Тамари й Федька, до яких в гості зайшов Залусківський. Останній бажає дізнатися, чи не причетна його коханка Тамара до втрати земельних паїв. Регулятором напруженої розмови між Тамаркою та Залусківським стає Федір, який діє не лише вербально, але й вдається до грубої чоловічої сили.

І. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

Діалог починається без етикетної фрази привітання. Адресант бажає обговорити свою проблему з адресатом тет-а-тет, тому просить вийти з хати.	ЗАЛУС-КІВСЬКИЙ	— <i>Тамара! А ходи-но сюди, голубко.</i>
Однак адресат не налаштована спілкуватися з адресантом, жінка рішуче відмовляє Залусківському в його проханні усамітнитися.	ТАМАРА	<i>(незвично різко відказала): — Тобі треба, ти й ходи.</i>
Адресат не очікував рішучості від жінки, над якою довгий час домінував. Щоб досягти своєї мети, він пом'якшує свою різкість і вказує на причину візиту.	ЗАЛУС-КІВСЬКИЙ	<i>(знизив оберти): — Поговорити тре'...</i>
Тамара не відступає від обраної лінії комунікативної поведінки. Тепер вона відчуває себе лідером і може нав'язувати власні правила	ТАМАРА	— <i>Тут говори. У мене від сім'ї таємниць немає.</i>

комунікації.		
II. Стадія розвитку конфлікту та відкритого протистояння:		
Оскільки Тамару не вдалося схилити до поступки, Залусківський обирає звичну для себе манеру спілкування: він стає агресивним і ображає жінку в подружній зраді.	ЗАЛУС-КІВСЬКИЙ	(аж підскочив): — Невже?! А як зі мною тягалася, твій Федір теж знає?
Тамара висловлює згоду й виправдовується, чому вона зраджувала чоловікові.	ТАМАРА	— Знає, що тягалася. Знає, що від біди...
Залусківський остаточно втрачає витримку, його ображає, що жінка була з ним лише через матеріальну вигоду.	ЗАЛУС-КІВСЬКИЙ	(зовсім ошаленів): Це ж від якої біди?
У розмову втручається чоловік Тамари, який повертає діалог на початковий етап: причину візиту Залусківського.	ФЕДЬКО	— Ти чого прийшов?
Відповідь адресанта двоспрямована: перша її частина адресована Федьку, а друга — запит інформації щодо причетності Тамари до рейдерства земельних паїв. Обидві частини містять образу жінки (сучка), та вдавано-люб'язне звертання (Тамарочка)	ЗАЛУС-КІВСЬКИЙ	— Оце прийшов у твоєї сучки запитати... (нахилився над Тамаркою): — А скажи, Тамарочка! Оце як ти в мене вчора гроші за паї брала, то вже знала, що є люди...
Тамара не дає Залусківському завершити своє висловлення: вона не лише підтверджує побоювання чоловіка, але й зловтішається з нього.	ТАМАРА	(усміхнулася): — Ваня! Я на цих людей працюю.
Залусківський спантеличений, оскільки від Тамари він не очікував зради. Він ще раз перепитує про достовірність інформації.	ЗАЛУС-КІВСЬКИЙ	— Що?! Що ти кажеш?! Значить, ти вчора гроші взяла за ті паї, які у мене завтра відібрати спробують?
Тамара щиро радіє, що їй вдалося помститися Залусківському. Вона ще раз схвально відповідає на запит коханця, але тепер додає до нього попередження й погрози.	ТАМАРА	(хмикнула): — Чого там «спробують». Відберуть. Люди серйозні. Слава Богу, що відберуть. Хоч відкараскаюся від тебе! Устромляй тепер — хоч

		<i>корові в зад! А до мене і не наближайся. Я тепер, Ваня, під таким захистом, що тобі й не снилося...</i>
Чоловік вимагає повернути гроші за земельні паї.	ЗАЛУС-КІВСЬКИЙ	<i>(прохрипів): — Гроші віддай.</i>
Тамара попереджає Залусківського.	ТАМАРА	<i>(розсміялася): — Чи ти здурів? Іди, Ваня... їй-бо, іди від біди.</i>

III. Стадія завершення конфлікту:

Залусківський вдається до фізичного насилля, проте сам стає його жертвою, оскільки чоловік Тамари Федько не лише вдарив його, але й вивів із хати. Своє попередження Федько формулює у формі аргументу й морального боргу Залусківського перед ним.	ФЕДЬКО	<i>(Залусківський до Тамарки кинувся, та Федька луснув Івана по голові кулаком і надвір вивів): — Іди, Іване. Як будеш проти нас якись обладки планувати, то згадай: я твого сина виховую. Хочеш лишити Тарасика без мамки й батька?</i>
Висловлення Залусківського отримують форму прокляття.	ЗАЛУС-КІВСЬКИЙ	<i>(крикнув): — Щоб ви усі повиздыхали!</i>
Федько остаточно спроваджує Залусківського, повторюючи наказ піти з його хати й життя.	ФЕДЬКО	<i>(повторив і повернув до хати): — Іди, Іване... (Люко Дашвар).</i>

Таким чином, зміна явної форми конфлікту на приховану відбувається завдяки загасанню й усуненню протиріч через виснаження/вилучення з конфлікту його учасників, втрату ними мотивації до комунікативної боротьби, вилучення об'єкта суперечності, реструктуризацію конфлікту й ін. внутрішні та зовнішні чинники.

4.3. Сценарій невирішеної суперечки

У процесі невирішеного конфлікту беруть участь як мінімум дві особи, одна з яких прагне домінувати в дискурсі. Мовці критикують поведінку, вчинки чи особу один одного, погрожують, демонструють образу, констатують некомпетентність, грубо переривають комунікативний контакт тощо. Вони проходять стадії

зародження конфлікту, його розвитку та ескалації, однак, на відміну від сценарію врегульованого/вирішеного конфлікту, стадія раціоналізації (тобто перехід від емоцій до наміру вирішити конфлікт) не настає. Кожен із мовців залишає за собою право комунікативної ініціативи, бажаючи перемогти. Небажання одного чи обох комунікантів відмовитися від власної мети, так само як груба, нетолерантна поведінка не дозволяють досягнути порозуміння, внаслідок чого конфлікт залишається невирішеним.

У ряді випадків конфлікт може перетворюватися в інший – більш чи менш інтенсивний за ступенем конфронтації. При трансформації конфлікту він переростає в інший, видозмінений, при цьому в стосунках сторін виникають нові, серйозніші суперечності й змінюється об'єкт конфлікту [21, с. 78; 156, с. 45; 231, с. 36; 247, с. 218]. Наведемо приклад, коли вербальний конфлікт сімейної пари через розподіл сімейних обов'язків трансформується в фізичне насилля та припинення комунікації.

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

<p>На кухню заходить Николай. Замість привітання, чоловік одразу виражає обурення, що жінка фарбує нігті, замість приготувати йому вечерю, крім того, він вдається до погроз викинути лак для нігтів. Погроза є серйозною, оскільки лексичний маркер (<i>знову</i>) вказує, що така ситуація вже була.</p>	<p>НИКОЛАЙ</p>	<p>— <i>Ти що робиш? Хочеш, щоб я знову повикидав усе це у яр?</i></p>
--	----------------	--

II. Стадія розвитку конфлікту:

<p>Агресивна поведінка чоловіка ображає та дратує Світлану, вона дорікає Николаю, що не має вільного часу через господарство, а коли вирішує щось зробити для себе, Николай її сварить. Вона чіпає чоловіка за живе, принижує, зазначаючи, що живуть вони за рахунок матері Світлани.</p>	<p>СВІТЛАНА</p>	<p>— <i>Мені не можна вже нігті намалювати? Я віддалася за тебе, щоб свині, корови годувати і тебе обходити? Ми так тут живемо на гроші моєї мами і у її хаті.</i></p>
<p>Чоловік, не отримавши відповідь на своє питання про обід, ще раз повторює його в прямій формі.</p>	<p>НИКОЛАЙ</p>	<p>— <i>Чому їда не на столі?</i></p>

III. Стадія відкритого протистояння й агресії:

<p>Світлані не подобається, що замість того, щоб вибачитися, чоловік наполягає на своєму. На думку жінки, живучи у власній хаті на гроші своєї матері, вона має право робити все, що бажає. Тому Світлана продовжує обвинувачувати чоловіка в непомірному апетиті (<i>жереш як свиня</i>), відсутності уваги до її персони. Жінку обурює, що чоловік зробив із неї хатню робітницю. Свої репліки Світлана посилює образами.</p>	СВІТЛАНА	<p>— <i>Ти всі продукти з хати виносиш! Я лиш зварю, а ти бігом своїм алкашам віднесеш. Мене задрало тобі варити і варити їсти. Ти бачив, щоб я хоч за цілий день сіла і щось з'їла? Лиш мю за тобою миски! Шо жереш як свиня?</i></p>
<p>Николай робить спробу досягнути комунікативної мети, аргументуючи це тим, що заробляє на продукти, які має право виносити кому завгодно і їсти в тій кількості, яку вважає за потрібне.</p>	НИКОЛАЙ	<p>— <i>Я роблю на те, щоб їсти.</i></p>
<p>Світлана не задоволена аргументами чоловіка, вона знову його обвинувачує в ненажерливості.</p>	СВІТЛАНА	<p>— <i>Мене скоро з'їсиш!</i></p>
<p>Николай остаточно втрачає комунікативне лідерство й уже виправдовується перед дружиною.</p>	НИКОЛАЙ	<p>— <i>Я шо, не маю права поїсти?</i></p>
<p>Світлана втретє підкреслює непомірний апетит чоловіка, порівнюючи його з твариною. Репліки жінки містять інвективу й пейоративну лексику (<i>як бугай жереш</i>).</p>	СВІТЛАНА	<p>— <i>Ти шо, їш?! Ти як бугай жереш, прямо як є, з баняків, і вічно тобі мало і мало... Сприси, не можу тільки на тебе робити!</i></p>
<p>Николай, втративши можливість втихомирити дружину, повертає собі комунікативне лідерство, обвинувачує жінку в неробстві. Нікчемність дружини він підкреслює своєю важкою працею на полі.</p>	НИКОЛАЙ	<p>— <i>Ти на мене робиш?! Я приходжу з поля трудний, а ти весь день сидиш у хаті і звариш хіба жменьку крутички!!!</i></p>
<p>Світлана дотримується раніше обраної лінії комунікативної</p>	СВІТЛАНА	<p>— <i>Жменьку?! Ти на більше і не заробив. У тебе ручки ростуть зі сраки. Лиш</i></p>

<p>поведінки: вона знову апелює до фізичної недолугості чоловіка (<i>У тебе руки ростуть зі сраки</i>), неспроможності забезпечити сім'ю матеріально (<i>За ті гроші, що ти приносиш, навіть псяче гівно не купиш!</i>), підкреслює недієздатність чоловіка тим, що живуть вони на гроші тещі. Крім того, вона відкидає обвинувачення у власній лінії й спрямовує їх на адресу Николая (<i>Лиш знаєш тамо у карти грати і пити</i>). Висловлення дружини стають дуже емоційними й образливими.</p>		<p><i>знаєш тамо у карти грати і пити. За ті гроші, що ти приносиш, навіть псяче гівно не купиш! Те, що моя мама висилає, те ми і їмо. Якби не вона, ми давно б з голоду вмерли? І живемо ще в її хаті...</i></p>
--	--	---

IV. Стадія завершення конфлікту:

<p>Николай настільки роздратований словами дружини, що вдається до фізичного насилля.</p>	НИКОЛАЙ	<p><i>(хапає Світлану за волосся): — Я хотів тут жити?</i></p>
<p>Взаєморозуміння не відновлено, і комунікація припиняється.</p>	СВІТЛАНА	<p><i>(виривається): — Відпусти!!! (В. Маковій).</i></p>

Як бачимо, модель невирішеного конфлікту містить передконфліктну стадію, стадію розвитку конфлікту, відкритого протистояння з ознаками агресії, внаслідок чого спілкування завершується без відновлення гармонійних взаємин. Мовці обирають агресивну стратегію комунікативної поведінки, що втілюється за допомогою тактик погрози, обурення, демонстрації образи у формі інтерогативних (питальних) та асертивних (стверджувально-констатуючих) мовленнєвих актів, а також містять інвективні пейоративні засоби.

4.4. Проміжні моделі вирішення конфлікту

До проміжних моделей належать різні комбінації способів завершення конфлікту: загасання, розв'язання, врегулювання та усунення.

Розглянемо приклад – комбінацію загасання/розв'язання й усунення. Конфлікт завершився насильством, коли одного з комунікантів було фізично усунуто (умова

усунення), проте зроблено це було не стороннім мовцем, а самим учасником діалогу (умова розв'язання чи загасання).

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

Адресант одразу починає діяти агресивно, ображає співрозмовника. Він вимагає збільшити матеріальну винагороду за зроблену справу.	АДРЕСАНТ (ім'я невідоме)	— <i>От кугутяра! Додай іще хоч трохи!</i>
Адресат не згоден із вимогою, оскільки розраховувався з адресантом відповідно до попередніх домовленостей.	ЗАЛУСКІВ- СЬКИЙ	— <i>Що я обіцяв, те ти й отримав.</i>

II. Стадія розвитку конфлікту:

Адресант апелює до логіки замовника послуги, зазнаючи труднощі, які виникли. Таким чином він вказує співрозмовнику, що той був нечесним, коли окреслював майбутню справу, зменшив ризики, щоб, відповідно, збити й ціну.	АДРЕСАНТ	— <i>Я підрядився тільки копу підпалити, а там іще якийсь падло було. Ледь не вбив мене... Ти мені про це не казав, за це не платив.</i>
Адресат категорично не згоден із вимогами комуніканта, така позиція злить Залусківського, він переходить до відкритих погроз та образ. Агресивна поведінка переводить конфлікт у площину відкритого протистояння.	ЗАЛУСКІВ- СЬКИЙ	— <i>І так забагато. Їдь геть, сволото, бо закопаю, ніхто й не знайде.</i>

III. Стадія відкритого протистояння:

Адресант не реагує на погрозу, його висловлення так само емоційні, але до них додається гнів у відкритій формі.	АДРЕСАНТ	(сичить): — <i>А ти мене не лякай! Я не лякливий.</i>
Залусківський розуміє, що образ неправильну лінію комунікативної поведінки, яка не зможе реалізувати його наміри. Тому він вдається до формальної згоди, щоб «приспати уважність» співрозмовника.	ЗАЛУСКІВ- СЬКИЙ	— <i>Та добре, добре... Давай вип'ємо. Справу зроблено...</i>
Адресат задоволений	АДРЕСАНТ	(процидив): — <i>Так воно</i>

пропозицією випити, а також тим, що Залусківський нарешті почув його і готовий обговорити деталі угоди.		<i>краще буде, кугутяро. Наливай...</i>
Залусківський демонструє псевдозацікавленість у продовженні теми розмови, він вдається до фізичного насилля, оскільки словами співрозмовника переконати йому не вдалося.	ЗАЛУСКІВ-СЬКИЙ	<i>(нахилився, біля сумки рукою шурхотить, а сам каменюку намацує): — Зараз закусь дістану із сумки (розігнувся та як трісне по маківці): — І ти мене не лякай.</i>

IV. Стадія завершення конфлікту:

Конфлікт завершується через фізичне усунення одного зі структурних компонентів: суб'єкта мовлення.	ЗАЛУСКІВ-СЬКИЙ	<i>(знов каменюкою по голові): — Ага, падло! Не хочеш подихати? Отепер справу зроблено... (Люко Дашвар).</i>
--	----------------	--

Отже, перехідними моделями вирішення конфлікту виступають поєднання різних способів завершення «комунікативного двобою» як самими його дійовими особами, так і сторонніми учасниками

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Конфлікт розвивається за сценарієм, тобто стратегічно й мотиваційно зумовленою послідовністю мовленнєвих і немовленнєвих дій мовця, який свідомо чи випадково став учасником конфліктної ситуації.

Спільними для всіх інваріантів конфліктної ситуації виступають доконфліктний, власне конфліктний та постконфліктний етапи, що виникають при усвідомленні мовцями непримиренних суперечностей і бажанні їх відстоювати деструктивним способом. Відмінність сценаріїв конфліктної взаємодії визначається особливостями вирішення конфлікту самими його суб'єктами чи непрямими (опосередкованими) учасниками. Зокрема, сценарій конфлікту може розвиватися як мінімум у двох напрямках: агресивно-деструктивному та кооперативному, коли конфронтація набуває невирішеної чи вирішеної форми відповідно.

Вирішений конфлікт завершується шляхом загасання, розв'язання, врегулювання чи усунення суперечностей, або комбінацією цих способів (т. зв. проміжними моделями).

В основі сценарію вирішеної суперечки лежить її урегулювання самими мовцями, коли відбувається:

1) тимчасове припинення протидії й перехід конфлікту з явної форми в приховану (т. зв. загасання конфлікту) через втрату чи переорієнтацію мотиву боротьби, виснаження ресурсів і сил, вилучення з суперечки одного з мовців чи усунення об'єкта конфлікту тощо;

2) розв'язання у формі співробітництва, компромісу, односторонньої поступки.

За неможливості самостійно ліквідувати суперечність конфлікт вирішується втручанням інших осіб (врегулювання, чи усунення).

Невирішений конфлікт характеризується небажанням мовців шукати способи примирення, поступатися комунікативною ініціативою та комунікативною метою. Сценарій такого конфлікту, на відміну від конфлікту вирішеного, позбавлений стадії раціоналізації, тобто переходу від емоційного стану до наміру вирішити суперечності та протиріччя. Розв'язання конфлікту заходить у т. зв. «глухий кут», відкладається на потім, або ж відбувається видозмінення (трансформація) конфлікту у більш чи менш інтенсивний за ступенем конфронтації. В останньому випадку в стосунках сторін виникають нові, серйозніші суперечності й відбувається зміна об'єкта протиріч.

Названим способам вирішення конфліктів передують попередня комунікативна боротьба, в якій беруть участь обидва мовці з метою перемогти. Мовці проходять стадію відкритого ворогування, в межах якої використовують конфліктні стратегії й тактики мовленнєвої поведінки (образа, обвинувачення, докір, натяк, насмішка, погроза тощо), що виражаються лексичними засобами (знижена лексика, інвектива, нецензурні слова й вислови, пряма номінація і т. д.), прямі та опосередковані (наказ у формі прохання, докір у формі вдячності та ін.) мовленнєві акти.

РОЗДІЛ 5

ЕМОЦІЙНИЙ СТАН СПІВРОЗМОВНИКІВ У КОНФЛІКТНОМУ ДИСКУРСІ

5.1. Конфлікт у світлі асоціацій і метафоризації

Емоційний стан людини, а також вербальні, невербальні й надвербальні способи його вираження в конфліктному дискурсі можна описувати з різних поглядів і лінгвістичних напрямків, зокрема когнітивного. У цьому випадку емоції й абстрактні поняття (маємо на увазі негативні емоції, що супроводжують конфлікт, а також сам конфлікт) уподібнюються чомусь [190, с. 387–415]. Принцип подібності лежить в основі метафоризації, коли перенесення найменування з одного денотата на інший відбувається на основі реальної або уявлюваної схожості; коли невідоме чи незрозуміле явище співвідноситься із чимсь відомим і зрозумілим. Виникає т. зв. когнітивна метафора²⁸ – «розуміння та сприйняття однієї речі в термінах іншої» [179, с. 38], що «відображає специфіку людського мислення й пізнання, виникаючи як результат співставлення непізнаного з пізнаним і слугує меті категоризації предметів та явищ навколишнього світу» [189, с. 295].

У світлі уподібнення конфлікт сприймається носіями мови як система орієнтаційних, структурних та онтологічних метафор (ці типи виділені І. В. Жарковською з праці О. М. Єрмолаєвої [125]). Конфлікт порівнюється з верхом-низом (орієнтаційні метафори); зі спортом, рослиною чи машиною (структурні метафори); а також стає схожим на вогонь (онтологічна метафора) і тварину/живу істоту (онтологічна персоніфікована метафора) [132, с. 168].

Що ж до учасників конфлікту, то вони, переживаючи негативні емоції, можуть концептуалізуватися як певна цілісність, що виражається словами з семантикою «весь», «повний», «сповнений», «наповнювати» і предикатами зі значенням

²⁸ Теорія когнітивної, чи концептуальної, метафори була розроблена Дж. Лакоффом і М. Джонсоном наприкінці минулого століття, а її основні постулати були викладені у відомій монографії «Метафори, якими ми живемо». Згідно з теорією, сприйняття людиною навколишнього світу метафоричне і базується на сенсорно-моторному, тілесному досвіді. При сприйманні конкретного предмета, для якого вже існує категорія, людині неважко співвіднести цей новий предмет із наявною категорією за умови, якщо предмет має всі необхідні ознаки і риси цієї категорії [189, с. 295].

«охопити», коли мається на увазі, що емоції цілком полонили мовця: *Він був сповнений злості* (Р. Іваничук); *Романа охопив гнів* (В. Чос).

Суб'єкт негативних емоцій постає також як вмістилище (контейнер) емоцій, на що вказують прийменники *в (у), на* і лексема-назва суб'єкта, частин його тіла чи органів: груди, голова, чоло, лице, губи, руки, коліна (зовнішні частини тіла; не органи); хребет (внутрішні частини тіла, не органи); шлунок, серце (частини тіла, внутрішні органи); очі (частина тіла, зовнішній орган); душа, мозок, груди (перен.) (нефізичні частини тіла людини; умовні органи психіки)²⁹. Напр.: *Зараз, коли донесення агентів цікавили Соловейчика крізь призму цілі, аналіз їхнього змісту викликав у нутрі шквал розчарування й обурення* (В. Врублевський); *Гнів і гордість палали на її обличчі* (В. Шнайдер).

Здатність бути «вміщеними» в людину мають усі емоції «тріади ворожості»³⁰, крім презирства (воно є «найхолоднішою» емоцією, тому не може охопити людину і переповнювати її так, як переповнює злість чи страх). Крім того, ця ознака суб'єкта емоції яскраво проявляється щодо гніву, але вкрай рідко щодо відрази; вмістилищем негативної емоції в обох випадках стає не вся людина, а лише частина її тіла, напр., для гніву – це голова, лице, очі, мозок [298, с. 48].

Пов'язаний із негативними «гарячими» емоціями (насамперед ненавистю, гнівом, злістю) конфлікт порівнюється з гарячою рідиною/паром чи газом у контейнері (посудині) [239; 357]. Спочатку гаряча субстанція (рідина чи пар) призводить до «закипання» (початок конфлікту), згодом – «вибуху» (кульмінація конфлікту) та «охолодження» (завершення конфлікту).

Основу цієї метафори складають фізіологічні (психосоматичні) уявлення про тіло як вмістилище емоцій та ідею зростання температури тіла (пор. такі лексеми, як *кипіти, бурлити, вибухати, випускати пару, спалахнути, кидати вогнем-блискавицею (вогнем-блискавкою)* і под.). Так, психологами й фізіологами доведено, що температура людського тіла зростає під час переживання негативних емоцій (гніву, злості, роздратування тощо). Це призводить до підвищення кров'яного тиску

²⁹ Класифікація фізичних і нефізичних органів людини наведена за: [267].

³⁰ Згідно з К. Ізардом, до «тріади ворожості» належать зневага (презирство), гнів і відраза [145, с. 290].

і розриву кров'яних судин, а отже, може спричинити інсульт під впливом крововиливу в мозок. Не випадково введене Аристотелем поняття «катарсис» слід вважати об'єктом медичного дослідження: «вихлюпування» емоції назовні послаблює емоцію «зсередини» й покращує самопочуття, адже завдяки катарсису людська душа очищується від набутих хворобливих афектів.

При метафоризації конфлікту йдеться саме про підвищення температури, що провокує «вибух» негативних емоцій; тоді як нормальна температура асоціюється з теплом. Не випадково фізичний досвід спілкування дитини й матері (коли матір обіймає чи притуляє до грудей, дитина відчуває тепло і разом із тим приємне відчуття, що її люблять) згодом переноситься в доросле життя. Ми відчуваємо тепло від іншої людини/людей; унаслідок перенесення фізичного досвіду тепла на психологічний стан ми осмислюємо відношення прив'язаності, дружби, любові, родинних зв'язків. Останні розуміються як теплі стосунки, коли люди близькі й приємні один одному; і навпаки, якщо люди віддалені один від одного, виникає відчуття холоду. Коли людина нам неприємна, ми тримаємось від неї на відстані (уникаємо); і навпаки наближаємося, скорочуючи дистанцію, до приємної людини. Отже, *тепло-холод* корелює з поняттям *близькості і віддаленості*³¹.

Метафора КОНФЛІКТ ЯК ГАРЯЧА РІДИНА (ГАЗ) У КОНТЕЙНЕРІ містить у собі ряд деталізованих метафор, оскільки жар назбирається в посудині, зумовлюючи постійне зростання тиску, що врешті-решт призводить до вибуху, а отже, демонструє не лише сутність конфлікту, а, що важливо, його динамічний розвиток.

³¹ В основі орієнтаційних метафор лежить уявлення про конфлікт як предмет, що займає певне положення в просторі. Положення конфлікту в просторі не обмежується дихотомією «близько-далеко». Згідно з І. В. Жарковською, конфлікт асоціюється також із «верхом-низом» (конфлікт зростає або поглиблюється). Двоєке уявлення про конфлікт пов'язане з тим, що орієнтація догори характерна для позитивних явищ, а орієнтація донизу – для сутностей, що сприймаються негативно [358]. Як позитивна рушійна сила, конфлікт перебуває зверху, чи рухається наверх, він схожий на арку, що височить над його учасниками. Як негативний феномен, конфлікт є предметом, що перебуває внизу, рухається донизу, при цьому рух вглиб чи перебування внизу асоціюється з прірвою, що виникає між учасниками протистояння [132, с. 163–164].

Н. О. Лаврова порівнює «верх-низ» із поведінкою здорових і хворих людей: при гарному самопочутті людське тіло немов би підноситься доверху (ми дивимося в небо, відчуваємо бажання стрибати чи мріємо літати як птахи); у хворобі чи поганому самопочутті людина намагається зайняти вертикальне (прилягти) чи напіввертикальне (присісти) положення [189, с. 302].

П. О. Селігей зазначає, що приємні почуття асоціюються з верхом і легкістю: піднесеність «запал, натхнення» ← підносити «переміщати знизу догори»; окрилення «натхнення» ← крило «орган, за допомогою якого пташки літають»; розважати «заспокоювати, веселити», букв. «позбавляти ваги». Натомість неприємні емоції мотивуються лексикою зі значенням «тиснути, важке»: пригніченість ← гнітити «давати, стискувати»; тягар «пригнічений настрій» ← тягар «велика вага, тяжка ноша»; тривога ← нім. Wāga, пол. waga «вага» [272, с. 14].

Так, під час закипання рідини в контейнері її рівень піднімається. Кипляча рідина утворює пару, яка створює тиск у контейнері. Коли тиск стає занадто сильним, контейнер вибухає і його уламки злітають у повітря. Так само гнів, роздратування, злість утворюють «пару» всередині людини і тиснуть на неї – людина «вибухає», і агресія виходить назовні. Після вибуху, коли жару в контейнері більше немає, рідина поступово охолоджується: катарсис призводить до заспокоєння, релаксації [357, с. 52–56]. Напр.: *Лють бурлила в ньому, як окріп у каструлі* (В. Ситник); *Капка ще дужче закипів, аж порскав* (І. Багрянний); *В горлі у нього закипає і піниться лють* (В. Собко); *Злість розпирала його, клекотіла в грудях* (І. Цюпа); *Напруга наростала, здавалося, от-от станеться якийсь вибух* (О. Сайко); *Зоя вибухнула запально й гаряче* (В. Собко). Негативні емоції в цих прикладах уподібнюються реальним властивостям будь-якої рідини, що піднімається в рівні і заповнює людину-контейнер. Різна міра кипіння рідини, а саме: *кипіти* у зн. «клекотіти, вирувати, пінитися під час нагрівання, випускаючи гарячу пару (про рідину); нагрівшись до 100° С, випускати пару (про посудину з рідиною); доходити до точки перетворення на пару; *перен.* бурхливо, палко виявлятися (про почуття, переживання)» [СУМ, т. 4, с. 150]; *розпирати* у зн. «оволодівати ким-небудь, переповнювати, охоплювати когось (про почуття, стан, настрої, думки і т. ін.)» [СУМ, т. 8, с. 762]; *пінити(ся)* у зн. «викликати піну на поверхні рідини» [СУМ, т. 6, с. 536]; *порскати* у зн. «з силою прискати, вилітати звідкись, розсипатися (про бризки, іскри, дрібні часточки чого-небудь); викидати, розкидати, розсипати бризки рідини, іскри, дрібні часточки; з шумом випускати повітря чи воду через рот; обдавати дрібними краплями, бризками; *перен.* різко, гнівно говорити, виявляючи незадоволення» [СУМ, т. 7, с. 289]; *клекотати* в зн. «бурхати, вирувати, шумувати (про рідину); кипіти з шумом; *перен.* бурхливо, з незвичайною силою проявлятися (про почуття, пристрасть)» [СУМ, т. 4, с. 179]; *бурлити* в зн. «бурхливо, з шумом текти, витікати» [СУМ, т. 1, с. 260]; *вибухати* в зн. «розриватися, розлітатися на частини від вибуху; раптово і з силою викидати з себе що-небудь; раптово вириватися; раптово й бурхливо виявлятися (про дію, почуття); раптово розсердившись, нестримно виявляти свій гнів» [СУМ, т. 1, с. 358].

Усі ці слова позначають різні стадії кипіння рідини, що у свою чергу дуже метафорично виражає стадії розвитку негативних емоцій людини в конфлікті. Вони, як рідина, закипають і ось-ось переллюються, нарешті вибухають, раптово розпадаються чи спалахують, вказуючи на найсильніший прояв агресії.

«Гаряча лють» не є тривалою, вона подібна спалаху, емоційному розряду – швидко загоряється і тут же гасне» [288, с. 149]. Тому процес вивільнення негативних емоцій та агресії буває як тривалим, так і раповим, але «цей спалах настільки сильний, що практично засліплює мовця» [288, с. 149]. Пор.: *ОЛЕГ (вибухаючи). Я краще знаю, чого потребую* (О. Погребінська); *Анна змінилась в обличчі: — Я просила вас! – вибухнула вона* (Г. Вдовиченко).

«Температура гніву» робить внутрішній стан людини гарячим, невірноваженим. «Кипіння», бурхливі емоційні переживання й надмірна збудженість заважають мовцям зосередитись на подіях, що відбуваються, й на співрозмовниках, з якими вони розмовляють. Тому, говорячи побутовою мовою, коли посудина закипає, треба вимкнути плиту. Так само в дискурсі: при досягненні людиною піку емоційного збудження, слід втамувати агресію: *Зінька... кипить злістю, але не виказує своїх почуттів* (М. Стельмах); *У грудях клекотіли рефрени сварки, але треба було готувати дитині вечерю. Вона попленталася на кухню* (Є. Кононенко); — *Я зараз вибухну, – попередив старший. – І ти пошкодуєш, що довів мене до цього* (Г. Вдовиченко); *Брат ставив сестру в таке скрутне становище, що я ледь втримався, щоб не вибухнути гнівом* (О. Сайко).

Окрім порівняння з гарячою рідиною, конфлікт має схожість із вогнем і полум'ям, внутрішньою пожежею, що «розпалює» мовця зсередини. За Н. В. Спіжавкою, «метафора, в якій гнів представлений як вогонь, – це та, де поглинутий об'єкт – це гнівна людина, де кількість вогню – це кількість гніву, де небезпека вогню – це небезпека гніву для самої людини та тих, хто її оточує» [288, с. 148]. Порівняння комунікативної поведінки розгніваного учасника конфлікту зі стихійними природними явищами вогню, спалаху, пожежі підкреслює несвідомість, неконтрольованість і непідконтрольність негативних емоцій волі людини.

Прикладами метафори КОНФЛІКТ ЯК СПЕКА / ВОГОНЬ є такі: *Обличчя його палало від непогамованої люті* (В. Шевчук); *Алка зиркнула – ніби вогонь випалив* (Люко Дашвар); *Спалахнула гаряча суперечка* (Р. Іваничук); *Слово за слово, і між ними вже спалахує чвара* (О. Гончар). Вогонь, як бачимо, наповнює обличчя, очі й самого мовця, немов рідина наповнює контейнер. Лексеми *спалахувати, випалювати, світити (вогнем)* відсилають нас до образу «іскри, яскравого полум'я, вогню, пожежі» [СУМ, т. 9, с. 485], «запах якої можна відчутти в повітрі, і почути тріск деревини при згоранні» [288, с. 149].

Метафоризація агресії також схожа на т. зв. «гідравлічну модель» агресивної поведінки, яку запропонували основоположники інстинктивізму У. Маг-Дугалл, З. Фрейд та етолог К. Лоренц. Згідно з цієї теорією, «специфічна енергія, необхідна для інстинктивних дій, постійно скупчується в нервових центрах, і, коли назбирується достатня кількість цієї енергії, може відбутися вибух, навіть за цілковитої відсутності подразника» [309, с. 33]. Напр.: *Руслан презирливо сплюнув крізь зуби й насмішувато кинув: «— Не знав, що ти проміняєш компанію на якусь дівку. Ну, біжи в гості, тюхтію!» Якась гаряча хвиля піднялася в ньому – ніколи ще Руслан не називав його так. Артем спалахнув і стиснув кулаки* (О. Сайко). У прикладі представлено гідравлічну модель, коли негативні емоції – обурення, злість – піднімаються подібно воді доверху. Агресивність мовця показано також через метафоричне порівняння «спалахнути», тобто почервоніти від гніву чи злості. Однак, не бажаючи вступати у відкрите вербальне протистояння з Русланом, Артем не дає агресії вирватися назовні, про що свідчить жест «стискати кулаки» («замикати» емоції всередині контейнера).

В обох моделях («гідравлічній» і моделі киплячої рідини в контейнері) поведінка людини у конфлікті змінюється, відбуваються зрушення в діяльності органів її тіла, що пояснюється тісним зв'язком між емоціями та діяльністю організму. Інакше кажучи, емоційний стан супроводжується фізіологічними змінами в організмі, а концептуальні метафори виступають мотиватором зміни значення за принципом «фізіологічні відчуття → внутрішній стан» [159, с. 45].

Емоційне збудження/переживання, за О. В. Трофімовою, супроводжується симптоматикою різних органів і зумовлює зміни як регульованих компонентів емоцій (напр., загальнорухові, мімічні, мовленнєві реакції, сльозовиділення, дихання), так і нерегульованих компонентів (напр., діяльність серця, зміна стану шлунково-кишкового тракту, м'язової системи, потовиділення) [298, с. 175].

У конфліктно налаштованого співбесідника змінюється регулярність і швидкість дихання: *дух (подих, дихання) захоплює (перехоплює), запирає (затискує); дух займається (забивається, затинається, зайнявся, забився, затнувся)* «стає важко дихати від хвилювання, сильного душевного потрясіння». Відбуваються зміни в діяльності залоз внутрішньої секреції – через хвилювання, страх, очікування чогось небезпечного, неприємного мовець *обливається (холодним) потом: мороз іде (ішов, заходить, проходив, побіг) поза шкурою (поза шкірою, по шкурі, поза спину, поза спиною); морозом сипонуло за (поза) спиною; мурашки (мурахи, комашки) бігають (забігали, лазять, пішли, полізли, пробігли) за (поза) спиною (по спині, по тілу, по хребту); у піт кидає (вдарило); кидає то в жар, то в холод (в жар і в холод); кидає і в жар і в піт; то в жар (в огонь) кидає (укине), то морозом пройме (обсипле); обсипає жаром; кидає в жар; наче жаром всипало (сипонуло); мов хто жару за комір насипав кому*. Видозмінюється серцева діяльність, пов'язана з прискоренням або сповільненням ритму серцебиття: *серце мовця мре (завмирає, замирає, завмерло, замерло), в'яне, (ледве) не вискочить*, оскільки він дуже хвилюється, відчуває раптовий переляк, страх тощо. Напр.: *Його всього облило потом* (Ю. Логвин); *Соня завмерла, чекаючи на жадані слова. Невже вона помилилася? Серце завмерло в очікуванні* (С. Талан).

Згодом комуніканти перестає володіти собою, сильно дратується, його *нерви здають*, а сам він *втрачає терпіння (втримку), виходить із рівноваги, підходить до т. зв. межі, «заводиться»*, тобто мають місце порушення діяльності нервової системи й координації рухів у просторі. Температурні відхилення, коли мовець досягає «точки кипіння» («закипає»), а його *серце (душа) тліє*, свідчать про те, що він зазнає моральних страждань, тяжко переживає. Напр.: *Він відчув, як нерви його здають* (О. Гончар); — *Йди геть! – втрачаючи терпець, вигукнув перехожий*

(Б. Коломійчук); — *Богданчик... – урвався терпець дружині* (Люко Дашвар); *Олена втрачає витримку* (О. Погребінська); *Матіс визвірився, втративши рівновагу* (І. Багрянний); *Софонька потихеньку заводилась* (А. Дімаров) і под.

Коли мовець остаточно втрачає терпець, має місце емоційний сплеск: людина «вибухає», немов вулкан, дає вихід своїм почуттям, емоціям, тобто *відводить душу* чи *випускає пар*, *зривається*, спрямовуючи свою злість, гнів і роздратування на співрозмовника: *Вона зривається: — Я обійдусь без вашого піклування* (Неда Неждана); — *Знаєш що, – вибухнув слідчий, – бери свої аркушики і щоб...* (В. Діброва); *Вони як засміються! Що я вмить роздрочився, як тигр. І в цю мить усе те горе, усі ті гіркі сльози і гнів, що накопичилися в мені – вирвалися небувалим проривом* (Б. Жолдак). У момент сильного хвилювання й збудження, температура тіла зростає (на кілька десятих градуса), виникає відчуття жару: *запалала (запломеніла) душа*. Одночасно відбуваються зміни в системі кровообігу й порушення шкірної реакції: *кров кипить, кров вдаряє в лице*, мовець *наливається кров'ю, червоніє від гніву*. Від раптового приступу агресії в людини виникають зміни в сприйманні дійсності свідомістю: вона починає *кидати вогнем-блискавицею (кидати громами), рвати й метати (сікти й рубати), гніватися й лютувати, стає злою, як муха на Спасівку*. Таку людину злість (*зло, лють*) *розбирає (бере, узяла)*, вона *має злість (злобу, серце, лють)* на співрозмовника. Мають місце порушення дихання і зорового сприйняття дійсності: мовець *злом (важким духом/вогнем) дихає на діалогічного партнера, дивиться на нього злим (лихим) оком*. Відбуваються зміни в органах ротової порожнини: коли мовець злий, він починає *гострити зуби, скреготати зубами від злості*. Задля емоційної розрядки комунікант прагне *завдати, (на)коїти співрозмовнику лиха (безголов'я), заподіяти зле (лихе), зігнати на ньому серце (оскому), зрівняти з землею, зі світу стерти*. Інтенсивність агресії та негативних емоцій (гнів, злість, роздратування, почуття помсти та ін.) може призводити до втрати контролю, що небезпечно як для об'єкта, так і для суб'єкта емоцій. Напр.: *Чорна ненависть палає з її очей; Павлові очі налилися кров'ю* (М. Матіос); *Вчителька і так всю дорогу їла мене очима, а тут прямо-таки блискавка спалахнула під її окулярами* (В. Шнайдер); *Він скреготів зубами й*

лаявся чорно (Ю. Мушкетик).

У випадку відкритої агресії, сильного збудження, стану афекту мовець стає схожим на безумця й не може нормально функціонувати, що підкреслюється такими словами й висловами, як *божеволіти, сатаніти, до безтями (до нестями, до божевілля), говорити нісенітниці, як (мов, наче) блекоти (дурману, маку) наївся (об'ївся), у мовця зриває дах, у стані збудження здається, що з рота піна пішла* та ін.: — *А як зі мною тягалася, твій Федір теж знає? – зовсім ошаленів Залусківський* (Люко Дашвар); *Тараса кинуло в люті: – Старий дурень! – скажено пальнув ковбиком у куток. – Мерзавець! – шаленів Тарас* (В. Даниленко).

У стані афекту поведінка позбувається «людських» рис, а сам комунікант стає схожим на небезпечну розлючену тварину³²: *Чоловік лютий, як звір. Він готовий розірвати в домі усе на шматки* (М. Матіос); *Матюха сатанів. Скривавлене обличчя хлопцеве і з очей страх будили в ньому гостре чуття звірячої люті й хмільної насолоди* (А. Головка).

Порівняння ЛЮДИНА ЯК НЕБЕЗПЕЧНИЙ ЗВІР корелює з такою культурною метафорою, як ЕМОЦІЯ (ПРИСТРАСТЬ) ЯК ЗВІР УСЕРЕДИНІ НАС [159, с. 44]. В основі цієї персоніфікації лежить припущення, що «власник тварини представляє злу людину, деяка свобода тварини представляє втрату контролю над гнівом, спляча тварина – це відсутність гніву, пробудження тварини репрезентує гнів, який практично неможливо контролювати» [288, с. 146–147]. Наведемо приклад: *Вислухавши чоловікову доповідь (про зваблення його сусідкою Мартою – Н. В.), Тетяна Ничипорівна вжахнулася. Дарма, що темпераменту їй бракувало, замах на родинне життя її оскаженив. — Ах, подлянка! – скрикнула вона і з лагідної обивательки перекинулася на люту тигрицю* (В. Підмогильний). У цьому прикладі спостерігаємо персоніфікацію гніву й агресії через твариноподібну поведінкову реакцію мовця, який настільки розгнівався на Марту, що показав свою звірину натуру: оскаженив і перетворився на «люту тигрицю». Далі Тетяна в стані гніву вже

³² Небезпечна агресивна поведінка тварини «метафорично співвідноситься з поведінкою в гніві, яка, у свою чергу, метонімічно означає гнів; тому агресивна поведінка тварини метонімічно позначає гнів» [357, с. 63].

не контролює себе, поводитья як небезпечний звір, виражаючи всі притаманні йому (тигру) риси.

Теза про твариноподібну поведінку в конфлікті не є новою в науці. Так, відомі приматолог М. О. Дерягіна й антрополог М. Л. Бутовська описали структуру акту агресії за допомогою аналізу поведінки приматів. У розумінні дослідниць агресія є поступовим розвитком трьох етапів: агресивно-попереджувального (пильний погляд, напівоскал (вишкір), м'язове напруження, пози захисту та нападу тощо), агресивно-конфліктного (збільшення амплітуди рухів, зменшення дистанції, вокальні демонстрації) та агресивно-контактного (удар, кидок, укус, бійка) [115].

Явище зооцентризму й «олюднення» симптоматики прояву емоцій у тварин пов'язане з тим, що «в процесі еволюції людського суспільства в центрі світу людини (в окремі періоди над людиною, згодом – поряд із нею) перебувала тварина», внаслідок чого «життєдіяльність тварини в трансформованому вигляді стала основою для «еталонної шкали» [298, с. 176]. Перенесення поведінки тварини на поле людської емоційності демонструють такі вислови, як *ревіти* (несамовито кричати, лементувати); *гарчати* (сердито бурчати, висловлюючи незадоволення); *гавкати* (*підняти гавкіт*) (говорити у відношенні до людини, яку зневажають); *стати* (*зводитися*) (*на*) *дибки* (чинити опір, збуджено протидіяти, заперечувати); *наїжачуватися* (ставати злим, роздратованим; сердитися, гніватися); *вищирятися* (*показати зуби* (*ікла*)) (погрожувати); *підібгати хвіст* (злякатися); *завити вовком* (страждати, впадати у відчай); *як карась ротом глипає* (хтось дуже розгублений, почуває себе незручно, ніяково) і т. под.: — *Ану, падли, стали в рядок! – заревів не своїм голосом Віталік* (Н. Вівчарик); — *Ви ж не одні! – невдоволено гаркнув чоловік* (В. Ситник); *Тут стала на диби Орися* (Ірина Вільде); — *Кинь свої смішки, – наїжачився голова* (О. Гончар); — *А, ти вже тут! – вищирився до нього Матюха* (А. Головка); *Він відкривав рот по-звірячому скалячи зуби* (В. Безверхній).

Після вербалізації негативних емоцій та агресії відбувається емоційний спад, оскільки постійно людина не може «закипати»: відбувається розрядка й «охолодження» напруги. Після втрати контролю («вибуху») мовець заспокоюється і розслабляється (за умови відсутності почуття провини, сорому чи тривоги за

скоєне). При неможливості вимістити свій негатив на комусь/чомусь, зростає сила наступної агресивної реакції (людина продовжує «кипіти»), або підвищується рівень психологічної напруги мовця. Більше того, неможливість виразити свої почуття може спричинити серйозні психосоматичні розлади.

Наостанок підсумуємо: чому негативні емоції уподібнюються саме вогню, тварині і рідині (в контейнері)? Відповідь на це питання лежить в самих емоціях, насамперед гнівові як найтипівішій для комунікативної ситуації конфлікту.

Асоціація «гнів (ярість)³³ → вогонь», за першим припущенням, виникає під впливом моделі переносу «яркий, ярий → горіння → гнів». Так, укр. *ярість*, *ярий* «яскравий, палаючий; палкий, жагучий, пристрасний; гнівний», *яркий* «яскравий, блискучий; палкий, жагучий»; *яр* «лють, гнів»; *яросний*, [*ярливий*, *яросливий*] «лютий, жорстокий, шалений, ярий»; *ярість*, [*ярка*] «лиха жінка»; [*ярош*] «жорстока, несамовита, немилосердна людина»; [*ярун*] «запальна, гнівна людина»; [*ярити*] «розпалювати; гнівати»; *яритися*, *ярити* «сяяти, блищати; палати; гніватися; лютувати»; [*яросити*] «роздратовувати когось до гніву» – похідні від псл. *jarъ(jь)* (← іє. [*iō-r-] ← *iōu-r-); споріднене з гр. (ἐπι)ζαρέω «накидаюсь; утискую», зв'язок із лат. *ira* «гнів», дінд. *irasyāti* «гнівається» малоймовірний. Пор. ще: р. *ярий* «палкий; сердитий, злий; яскравий», бр. [*яры*] «лютий», др. *ярыи* «гнівний; жорстокий; суворий; сильний, поривчастий», *яръ* «гнів», п.ст. *jarу* «гарячий», слц. (заст., кн.) *jarký* «яскравий», нл. *jěry* «запальний, грубий», ст. *jarу* «жагучий», болг. *ярък* «яскравий», *яря се* «сердитися», м. *jarок* «яскравий», схв. *jàpa* «спека; жар (від розжареного вугілля, заліза тощо; (перен.) запал, жар)», слн. *jár* «лютий, гнівний», стсл. *гаръ* «суворий, різкий» [ЕСУМ, т. 6, с. 551].

Інша етимологія полягає в асоціації емоції гніву з гниллю і гноєм (стсл. *гни́въъ* (р.-цсл. *гни́въъ* «гниль»); псл. *gněvъ* ← **gnoi-vo-s*; очевидно, споріднене з *гнити* (*гній*) (псл. *gniti* ← **gneitei*, **gnojъ* ← **gnoiōs*); розвиток значення такий: «гниль, гній, отрута, отруєна кров → гнів»), а з іншого боку, від псл. *огнь* «вогонь», псл.

³³ *Ярість* – те саме, що лютість [СУМ, т. 9, с. 648]. *Лютість* – власт. за знач. *лютий*. *Лютий* – доведений до розлученості, гніву; дуже сердитий [СУМ, т. 6, с. 573–574]. Пор. також: *ярий* – який виражає сильний гнів, злобу; лютий; // сповнений гніву, обурення [СУМ, т. 11, с. 648].

gnětiti* «розпалювати» [ЕСУМ, т. 1, с. 537]. Асоціація гніву з вогнем не випадкова, оскільки давні слов'яни, за П. О. Селігеєм, нерідко порівнювали з яскравим полум'ям пристрасні чи неприємні емоції: горе ← псл. **gorěti* «горіти»; запал «завзяття» ← палкий «який добре горить»; печаль ← псл. **pekti* «пекти»; пожежа «сильне почуття» ← пожежа «полум'я». Пор. ще: гаряча симпатія, горіти бажанням, нетлінне кохання, заздрощі печуть душу і т. д. [272, с. 15]. За концептуальною метафорою, *гнів* і *гній* («гній → відроза → гнів» [159, с. 46]) слід співвідносити з лексемою *гнести* «як два варіанти реалізації вихідного процесу переносу: «гніт → тиск → розбухання → гнів» і «гніт → тиск → розбухання → гній»» [159, с. 46]. Таке припущення впливає з того, що укр. [*гнести*] «гнітити», *гнітити* «давяти, бити; гнобити», *гніт* «прес; пригноблення», [*гнет*] «гніт», [*пригнет*] «тиск», [*пригніт*] «гноблення», [*пригніток*] «прес; пригноблена людина»; р. *гнести*, бр. *гнесці*, др. *гнести*, п. *gniesć*, ч. *hnisti* (ст. *hnesti*), слц. *hniest'*, нл. *gněšiś*, полаб. *gnitě* «місить (тісто)», болг. *гнетя* (*гнета*) «пригнічую, давлю», м. *гнете* «набиває; пригнічує», схв. *гњести*, слн. *gnesti*, стсл. **ГНЄСТИ – походять від псл. *gnesti* (**gneto*), споріднене з двн. *knetan* «місити, м'яти», снн. *kneden*, дангл. *cnedan* «тс.», нвн. *kneten* «давяти, топтати, місити», дісл. *knoda* «м'яти», іє. **gen-* «стискати» [ЕСУМ, т. 1, с. 535].

Уподібнення переповненої негативними емоціями людини до роздратованої тварини пояснюється нідерл. *woede* і нім. *Wut* «ярість, лють», які пов'язуються з англ. діал. і заст. *wood* «божевільний, скажений (про собаку)», де значення «гнівний» не фігурує (на відміну від дангл. *wood* «гнівний»), і походить від іє. кореня *WĀT-* «збудження свідомості, думки, почуття». Нідерл. *toorn* і нім. *Zorn* походять від іє. кореня *DER-* «розщеплювати, здирати» (пор.: скт. *dart* «вибухати, розпадатися», ав. *dereto* «розбитий», корн. вал. *darn* «частина, шматок» тощо), що збігається з моделлю «сильний гнів призводить до розриву контейнера на шматки» [159, с. 45].

Метафоричне перенесення «гнів → тиск на контейнер → брак місця, тіснява, вузькість» пояснюється англ. *anger*, що походить від германської основи *ANG-* у зн. «вузький, тісний» [159, с. 45].

Отже, номінація конфліктних явищ підпорядковується тим самим

закономірностям, що й назви інших нематеріальних сутностей. Ідеться про уподібнення конфлікту до явищ фізичного світу за допомогою системи онтологічних та орієнтаційних метафор: «конфлікт як верх–низ» (орієнтаційна метафора), «конфлікт як гаряча рідина (газ/пар) у контейнері/вмістилищі», «конфлікт як спека/вогонь» (онтологічні метафори), а поведінка учасників конфлікту образно порівнюється з поведінкою небезпечної тварини (метафора «людина як небезпечний звір»). Як показало дослідження, в основі всіх метафор лежить дуальна природа конфлікту: після вивільнення негативних емоцій і катарсису негативне саме по собі явище конфлікту набуває ознак позитивного, адже призводить до відновлення нормальних взаємостосунків його учасників.

5.2. Негативні емоції в конфліктному дискурсі

Емоції невіддільні від людини та її комунікативного простору, тому можна вважати, що *Homo loquens* («людина балакуча») по суті є *Homo sentience* («людина чутлива») [321].

Найбільше емоції проявляються в процесі спілкування, насамперед діалогічному. Діалог, таким чином, стає не лише обміном репліками, а й експресією, емоціями та переживаннями, що можуть стати стимулом почати / не почати комунікацію чи припинити її зовсім. Відповідно, будь-яке слово і дія чи відсутність їх стає емоціогенним чинником, а мовці, спілкуючись між собою, переживають різні почуття й емоції, що, природно, надають висловленням додаткових відтінків і навіть визначають напрямок розвитку діалогу – гармонійний або конфліктний.

Під емоціями розуміють, з одного боку, реакцію людини на впливи внутрішніх і зовнішніх подразників, пов'язану із задоволенням або незадоволенням біологічно значущих потреб (емоції у вузькому значенні слова), а з іншого – своєрідне вираження суб'єктивного ставлення людини до предметів і явищ навколишньої дійсності у формі безпосередніх переживань приємного або неприємного (емоції в широкому значенні слова) [165, с. 97].

Процес виникнення й перебігу емоційного переживання мовця в дискурсі відбувається так. Коли людина переживає почуття, в корі великих півкуль виникає

збудження, що розповсюджується на підкоркові центри. У відділах мозку, які лежать нижче кори великих півкуль, розташовані різні центри фізіологічної діяльності організму: дихальної, серцево-судинної, системи травлення та ін. Тому збудження підкоркових центрів викликає посилену діяльність ряду внутрішніх органів. У зв'язку з цим емоційне переживання супроводжується зміною ритму дихання, серцевої діяльності, змінюється кровопостачання окремих частин організму [137], змінюється зовнішня моторика тіла. Ці зміни охоплюють увесь організм, розповсюджуючись на систему м'язів обличчя і тіла, а також проявляються в т. зв. рухах виразності: міміці – засобах виразності обличчя; пантоміміці – засобах виразності тіла; «вокальній міміці» – вираження емоцій в інтонації й тембрі голосу [318, с. 1016]. Далі пережита емоція позначається на вчинках людини, тобто на поведінці. Поєднуючись із психологічними феноменами, такими як збудження або тривога, емоції зазвичай, викликають дії або певний тип поведінки: у конфліктному дискурсі – відповідно, конфліктний.

Агресивні дії спричиняють не всі емоції, тому в поле нашого зору потрапляють лише ті з них, що є, відповідно до диференціальної теорії емоцій, основними стимуляторами агресії. Йдеться про фундаментальні емоції «тріади ворожості»: гнів, відразу і зневагу.

Під ворожістю розуміють «неприятне ставлення до того, з ким людина перебуває в конфлікті» [201, с. 6]. У тлумачних словниках ворожість тлумачиться крізь призму лексем «ворожий», «ворог», «ненависть», «недоброзичливість» [СУМ, т. 1, с. 740]. На рівні буденної мови (але не наукової термінології) синонімами ворожості виступають ворожнеча, агресивність, агресія, недружелюбність, неприязність, ненависність, ненависництво, антипатія, неприхильність, натягнуті стосунки, злосичливість, злостивість та ін. [127, с. 136]. У психологічній і медичній літературі термін «ворожість» у більшості випадків асимілюється з поняттями агресії, агресивності та гніву.

З погляду лінгвістики (й дискурсології зокрема), абсолютна тотожність понять «агресія», «гнів» і «ворожість» видається перебільшеною, оскільки під агресією розуміють «неспровокований збройний напад однієї держави на іншу з метою

загарбання її території, ліквідації або обмеження її незалежності» [СУМ, т. 1, с. 17], але аж ніяк не ознаку міжособистісних стосунків комунікантів у діалозі. Гнів тлумачиться як «почуття сильного обурення; стан нервового збудження, роздратування» [СУМ, т. 2, с. 94].

Невідповідність лексичних значень у тлумачних словниках української мови підтверджується дослідженнями в царині психології. Як вважає А. Бас, ворожість і агресія існують поряд часто, але не завжди. Мовці можуть мати ворожі стосунки, але не проявляти агресії, бо їм заздалегідь відомі її негативні наслідки. Буває і агресія без ворожості, коли, напр., грабують людину, не відчуваючи до неї жодних ворожих почуттів. Розмежовує поняття ворожості й агресії К. Ізард. Психолог вважає, що ворожість цілком позбавлена словесної чи фізичної активності з боку мовця. Натомість вона складається з сукупності різних взаємодіючих емоцій, потягів і афективно-когнітивних структур; включає в себе думки й образи, пов'язані з бажанням (а не реальними діями) завдати шкоди [145, с. 302].

Ворожість виступає компонентом агресивної поведінки й мотивує виникнення наміру заподіяти шкоду (когнітивний компонент), що трансформується в мету – здійснити конкретні дії на шкоду суб'єкту ворожості (діяльнісний компонент) [201, с. 6], але мовець не завжди переходить до активних дій із реалізації запланованого. Ворожість ще не є агресією, вона передує їй, виступаючи на кшталт «перед-агресії».

Як наслідок, поняття ворожості, гніву та агресії можна представити у вигляді ланцюжка взаємопов'язаних феноменів: ворожість + гнів → агресія, що мають місце в типовому сценарії розвитку конфліктного дискурсу [84, с. 93]. Спочатку в мовця виникає неприязне ставлення до комунікативного партнера – ворожість, що існує на рівні бажання заподіяти шкоду співрозмовнику, але, позбавлена емоційного складника, вона не перетворюється на реальні дії. Відкрита агресія як поведінковий акт заподіяння фізичної чи психологічної шкоди неприємному співрозмовнику виникає при поєднанні ворожості з негативною емоцією гніву.

Перехід від ворожості до агресії під впливом гніву пояснюється тим, що останній має стенічний³⁴ характер, породжує відчуття впевненості в правильності власних дій, а тому може викликати бажання заподіяти шкоду діалогічному партнеру. Відповідно, гнів не є спонтанною емоцією, а виникає як реакція на образу/докір, що ніби акумулюється в суб'єкті протягом тривалого часу (*затаїти зло, держати камінь за пазухою*). Мовець чекає слушного моменту, щоб помститися комуніканту-кривдникові, й демонструє зразок деструктивної агресивної відплати (акт помсти не є звичайною поведінкою суб'єкта в гніві, характеризуючись особливою витонченістю і жорстокістю).

5.2.1. Гнів як емоція «тріади ворожості»

Гнів – це емоційний стан у формі афекту, що виникає через виникнення значної перешкоди на шляху задоволення надзвичайно важливої для суб'єкта потреби [157, с. 126], реалізації запланованої мети чи обмеження свободи.

Дослідники-компаративісти зазначають, що, на відміну від уявлення про гнів у слов'янських народів, де воно «обмежується абстрактною відсутністю стану задоволення, гнів в англійському розумінні – це агресивне почуття» [200, с. 157]. Думаємо, що гнів є комплексною емоцією, пов'язаною з агресією не лише в германських мовах, але й в українській. Зокрема, про агресивність мовця, войовничий стан і готовність до деструктивних фізичних дій – дати відсіч, бажання боротися, що нерідко супроводжують гнів, вказують народні вислови на зразок *Де злість і гнів – не обходиться без ножів, Де злі зійдуться – без бійки не розійдуться, Лопне як не копне, Як не бодне – з ножем іде, Як не гиркає, то фиркає, аж пір'я летить! Од такого – боронь Боже: й кишки випустити може!*

Коли людина гнівається, то кажуть, що вона *виведена з рівноваги, сердита, знервована, розлючена, озлоблена, «бісом дивиться», «важким духом дихає», «стає на дуби»*; вона може *«рвати й метати», «зібрати всіх сусідів на брови»* [КССУМ, с. 51; ПССУМ, с. 71; 194, с. 288].

³⁴ Стенічні емоції підвищують активність, енергію та життєдіяльність, людина відчуває підйом і бадьорість.

Емоції практично не виражаються у виокремленому вигляді: вони зреалізуються, як правило, сукупно, зокрема й група емоцій гніву – незадоволення, роздратування, обурення, ненависть, лють, шал [285, с. 251]. На зв'язок гніву з агресією та іншими негативними емоціями вказують тлумачні словники української мови, де гнів тлумачиться як «почуття сильного обурення; стан нервового збудження, роздратування» [СУМ, т. 2, с. 94].

Синонімами гніву виступають тотожні стани: агресія, гнівання, обурення, роздратування, шал, шаленство, серце, злість, злоба, озлобленість, озлоблення, сильна лють, лютощі (мн.), лютість, розлюченість, несамовитість, скаженість, звірство, шаленство, неприязнь, жовч, *діал.* іритація, пасія, пересердя, ярість [КССУМ, с. 51; ПССУМ, с. 71; 194, с. 287; 204, с. 45], що передають різну інтенсивність вираження емоції. Іменники *несамовитість, шаленство, шал* мають підсилене стилістичне забарвлення, у той час як *злість, гнів, злоба* мають слабкішу конотацію [204, с. 45].

Пов'язаний із відчуттям образи, несправедливості, морального болю, обману [146, с. 241; 194, с. 286], гнів виступає одним із компонентів пари «гнів–страх», об'єднаних психологами за ознакою спільної дії [43, с. 445]. Йдеться про те, що відповіддю на зовнішню агресію можуть виступати дві реакції: емоція страху (реакція «страху на гнів») і гнівна емоція (реакція «гніву на гнів») [20, с. 66].

Гнівний «напад»-помста – це адресна агресія через відкритий прямий тиск на співрозмовника, що виникає і розвивається за певним сценарієм.

Так, мовою семантичних примітивів гнівна реакція має такий вигляд:

Гнів

Х відчуває щось

Іноді людина думає приблизно таке:

Ця людина зробила щось погане

Я не хочу цього

Тому я хочу що-небудь зробити

Тому я би хотів зробити щось погане цій людині

Тому ця людина відчуває щось погане

Х відчуває щось схоже [44, с. 361].

Як бачимо, емоція гніву виникає через негативне судження про вчинок співрозмовника ('ця людина зробила щось погане'). Наступною вольовою реакцією автора судження є відмова прийняти те, що сталося ('я не хочу цього') і бажання діяти ('я хочу що-небудь зробити'). Осуд певної мовленнєвої/немовленнєвої дії комунікативного партнера і бажання помсти кваліфікує розсердженого мовця як активного учасника дискурсу: він не схвалює ситуації і тому хоче щось із цим зробити. Бажання діяти має спонукальну форму 'зробити щось погане' винуватцеві, але такий імпульс контролюється, і мовець стримує себе: 'я би хотів зробити щось погане цій людині' (а не 'я хочу'). Якщо внутрішня діяльність припиняється повною мірою, вважають, що ситуації «гнів» більше не існує. І навпаки, якщо обурення і жага помсти є досить сильними, агресія мовця щодо співрозмовника неминуча.

Сценарій гніву, за З. Ковечесом, містить п'ять етапів [357, с. 67–68]:

Етап 1: *Образа* (Має місце певна образлива дія для суб'єкта, її здійснює дехто, свідомо і прямо ображаючи суб'єкта. Автор образи неправий, адресат образи правий. Дія-образа містить у собі елементи несправедливості, що викликає гнів у суб'єкта. Для відновлення справедливості необхідний акт помсти, сила якого дорівнювала б силі образи. Суб'єкт, таким чином, повинен здійснити акт відплати).

Етап 2: *Гнів* (Існує шкала інтенсивності гніву; під час посилення гніву з'являються відповідні фізіологічні симптоми: збільшення температури тіла, підвищення тиску, фізичне збудження. При посиленні гніву, суб'єкт відчуває зростаюче бажання помститися. Оскільки акти помсти небезпечні і/або соціально неприйнятні, суб'єкт повинен контролювати гнів. Втрата контролю над собою зумовлює неприємні наслідки насамперед для самого суб'єкта, і це виступає ще одним мотивом гніву).

Етап 3: *Спроба контролю* (Суб'єкт намагається контролювати гнів).

Етап 4: *Втрата контролю* (У кожного мовця є певний запас толерантності, т. зв. межа на шкалі гніву. Коли інтенсивність гніву виходить за цю межу, суб'єкт припиняє контролювати себе; втрата контролю виражається в агресивній поведінці: гнів змушує суб'єкта мстити. Оскільки суб'єкт уже не контролює себе і діє за

примусом, він не несе відповідальності за власні дії).

Етап 5: Акт помсти (Суб'єкт здійснює акт помсти, об'єктом якого виступає мовець, що його образив. Сила помсти приблизно дорівнює силі образи, і в такий спосіб досягається певний баланс. Інтенсивність гніву різко йде нанівець).

За поданим вище сценарієм, гнів зумовлюється сильною образою мовця та моральним стражданням від цього, а тому можна констатувати: гнів є складною емоцією, що утворюється з двох простих: образа/докір + страждання → гнів.

Розглянемо приклад типового сценарію гніву в конфліктному дискурсі:

Ми садили город, коли прийшли двоє з дубельтівками, третій – міліціонер з кобурою при боці. Вони не привіталися, а міліціонер спитав: «— Хто ви такі і що тут робите?» Міліціонер запитав таким прокурорським тоном, що я похолола і зрозуміла: «Кінець!» У голові майнуло: тікати! – і я стрибнула до Адама.

«— Стій! Стріляти буду!» – заволав міліціонер, а інші націлили дубельтівки.

І тут вибухнув Адам, він весь затрясся від обурення, побілів і гнівно запитав: «— Та що ви собі дозволяєте? Та як ви смієте?!»

*І тоді міліціонер цілком озвірів і обізвав Адама гадом і бандюгою, зеком, що шастає по горах із лярвою... Від таких образ Адам втратив самовладання і кинувся на тих трьох. Пролунав постріл, і я закричала, бо подумала, що вони вбили Адама, і доти верещала, доки один із них не вдарив мене по щоці. Отямилася від холоду: лежала в калюжі, поряд з Адамом, а над нами стояли двоє з дубельтівками, а міліціонер потрошив наші заплічники. Нарешті він знайшов документи і радісно вигукнув: «— Я ж чувствував, що це за птінки! У-у-у, сволота!» – і смачно вилаявшись, вдарив носом черевика Адама в живіт. Адам звився від болю і прохрипів: «— Ти ще відповіси...» На що міліціонер зайшовся злостивим сміхом: «— Ви чуєте – він ще погрожує! Скотина! Відповідай, де взяв ці документи? Вбивця! Признавайся!» Адам мовчав. Я відчула: він зосереджено обмізковує ситуацію, він щось вирішує! (Г. Тарасюк). Як бачимо, комунікативна взаємодія починається з порушеного сценарію привітання (*Вони не привіталися*), а тон розмови одразу налаштовує адресатів на деструктивний агресивний діалог (*міліціонер запитав таким прокурорським тоном, що я похолола і зрозуміла:**

«Кінець!»). Неправильно вибрана комунікативна поведінка, недотримання правил мовленнєвого етикету та зрештою пряма погроза фізичної розправи (*Стій! Стріляти буду! – заволав міліціонер, а інші націлили дубельтівки*) сприймається Адамом як образа та зумовлює відповідну реакцію обурення (*Та що ви собі дозволяєте? Та як ви смієте?!*). Про наростаючу емоцію гніву свідчать зовнішні маркери: тремтіння тіла, побіління шкірних покривів і гнівна інтонація в голосі. Конфліктно налаштований адресант – міліціонер – на зауваження не реагує, більше того, він продовжує поводитися деструктивно, втрачає контроль і перетворюється на звіра (*міліціонер цілком озвірів і обізвав Адама гадом і бандюгою, зеком, що шастає по горах із лярвою*), чим дає поштовх до нового виходу гніву в Адама, на цей раз не у формі вербального зауваження, а фізичної дії – агресії (*від таких образ Адам втратив самовладання і кинувся на тих трьох*). Однак нерівні умови (наявність зброї, кількісна невідповідність) змушують Адама затамувати гнів і думати про план вишуканої помсти (*Адам мовчав. Я відчула: він зосереджено обмізковує ситуацію, він щось вирішує!*). Про майбутній акт агресивної помсти свідчить і погроза (*Ти ще відповіси...*).

Цілком очевидно, що представлені вище п'ять етапів розвитку гніву є типовими, але не єдиними варіантами виникнення негативної емоції гніву в конфліктному дискурсі. Із цього приводу Л. А. Антипенко зазначає, що «якщо дослідник йде шляхом узагальнення кількох релевантних ситуацій, об'єднаних спільною назвою, то в результаті може отримати абстрактне визначення, що характеризує кілька схожих явищ <...>, якщо він піде шляхом реконструкції прототипової ситуації, то він не враховує можливості існування декількох її форм (напр., ідеалів, стереотипів, взірців, прикладів і т. ін.)» [5, с. 7–8].

Одним із варіантів сценарію еволюції гніву, є спілкування з мовцем-«гарячою головою/кров'ю» – легко збуджуваною, запальною, нестриманою людиною [СУМ, т. 2, с. 37], поріг роздратування якої вищий, ніж у звичайного співрозмовника. Це комунікативна ситуація, де об'єкт гніву/агресії потрапляє «під гарячу руку» в момент великого збудження, роздратування агресивно налаштованого співрозмовника. При цьому сила помсти останнього не пропорційна силі завданої

образи (якої й могло не бути зовсім), що дозволяє розглядати мовця-агресора як емоційно «нестабільного» учасника діалогу, а його лінію поведінку в гніві – як аномальну. Іншим сценарієм розвитку гніву в діалозі є комунікація з людиною, що ладна «підставити іншу щоку» у відповідь на образу, не шукає помсти. Така покірність (хоч і схвалюється християнськими нормами) є аномальною й суперечить звичному розвитку цієї негативної емоції.

Таким чином, припускаємо існування комунікативних ситуацій, що можуть розвиватися за кількома сценаріями: теоретично можливого конфлікту, коли емоція гніву не призводить до агресивних дій, і відкритого конфлікту, коли емоція гніву спричиняє агресивні дії.

Першим випадком розвитку сценарію гніву є те, що ця емоція не призводить до агресивних дій і діалог не перетворюється на конфліктний. Гнів може вилитися в низку абсолютно неагресивних емоцій/дій, напр., у занепокоєння, депресію, в переключення на інший вид діяльності та ін. Це відбувається з різних причин: напр., гнів зникає завдяки зовнішнім факторам або сам по собі, минає до того, як суб'єкт втратив над собою контроль тощо. Напр.: «— *Поїдеш, вишкребку!*» «— *...Гм, звичайно, заберете, якщо подужаєте*». [ескалація] *Він не встиг закінчити думки, Яненченко раптом вихопив з піхов шаблю і заніс над головою. Лють спотворила полковникове обличчя. В чорних очах блиснув вогонь: «— Замовкни, блазню!» Він не здержав би руки.* [аргумент-протидія] *Але тут з гурту вирвалася Зінька і своєю могутньою статурою затулила чоловіка. «— Пане полковнику! – крикнула. – У мене ж двійко діток».* [деескалація] *Яненченко якусь мить повагався, потім опустил шаблю (Володимир Малик). Гнів не призводить до відкритого агресивного протистояння, якщо він «пригнічується» самим суб'єктом: *Тимко стояв, і чорна грудка злості на брата розтавала у його серці (Г. Тютюнник). Стриб скаженів, ледве стримуючи себе: «— Ти віддала онуку та доньку якимось невдахам? Ти – божевільна ревнива жаба, жінко!» Стриб закрив очі, щоб не вбити зараз ту, заради якої ще пару годин тому був готовий умерти (Дара Корній).**

У другому випадку суб'єкт гніву намагається зняти напруження і спрямовує агресію на комунікативного партнера: відбувається переорієнтація гніву як

негативної емоції від себе на джерело образи. Мовець відчуває катарсис, полегшення, а вербальна агресія перетворюється на фізичну: *Пелена люті заслала Тимурові очі. Звідкілясь узялися сили, і він почав наносити важкі удари. Він бив, бив, бив і бив. Молотив оскаженіло, навідліг, навіть не усвідомлюючи, що весь час кричить, аж захлинається. Тимур вгамувався тільки тоді, коли голова японця перетворилась на омийтий кров'ю мішок із кістками. Шал вивітрився так само швидко, як і прийшов. Знесилений Тимур упав на найближчий стілець* (М. Кідрук).

Об'єктом вивільнення внутрішньої напруги може бути не лише співрозмовник, до якого відчувають негативні емоції. Мовець мстить не тому, хто викликав роздратування й невдоволення, а іншій особі, яка перебуває поруч (*зганяти злість* (зло, досаду, серце); *зривати злість* (зло, серце) на кому) (1). У крайньому разі, спрямувати гнів можна на предмет або «помститися» собі, знявши гнівну напругу (2). Якщо об'єкт гніву фізично недосяжний і помститися нікому, мовець перебуває в стані фрустрації від власного безсилля (3). Наведемо приклади: (1) *Сьогодні йому хотілося придиратися за дрібниці, і він вирішив зачепити Сергія, щоб **зігнати** на ньому своє зло* (Г. Тютюнник); *Ірина втомилася, а втомлена, завжди намагалася на когось **зірвати злість*** (Ю. Мушкетик); (2) *Мирон **повертався** додому **злий**. Навіть випити не було за що – усе просадив за гральними автоматами. А коли **влупив кулаком по корпусу**, відразу підійшла охорона й випхала його надвір* (В. Карп'юк); *Він вийшов на вулицю, перемагаючи охоту **бити себе у груди** й скиглити: «Я падлюка»* (Р. Іваничук); (3) *Я йшов попереду, а Харіта то обганяла мене, то відставала і **ридала від злості*** (Ю. Логвин); *Настрій такий, що мало не **плакав**. Злості, на диво, не було – тільки образа, приниження та біль* (Л. Когут).

Позитивним у всіх описаних вище сценаріях розвитку гніву є те, що мовець має можливість «виплеснути» свій гнів і заспокоїтися, а емоція гніву не обов'язково спричиняє пролонговану агресивну поведінку, отже, конфлікт нетривалий або несильний. Іншим випадком є ситуації неминаючого гніву: після акту помсти гнів не зникає, агресивні дії не послаблюють гнів і не призводять до катарсису, вони лише стимулюють новий прояв агресії, напр.: *Не Дмитрика між дошками гамселили дужі Грицькові ноги. Черкеса умертвляв, гопасуючи підощвами по хлопцевих нирках...*

Лють свою люту і нутрянний вогонь свій непогашений топтав. Мсту свою чорну. Ненависть загнuzдану убивав тоді Кейван (М. Матіос). Як бачимо, справжнім об'єктом гніву Грицька Кейвана є черкес, що згвалтував його жінку і яка народила двійко не Грицевих дітей. Через недоступність об'єкта помсти Кейван виміщає свою злість на будь-кому, хто трапиться під руку: у цьому прикладі на Дмитрикові (раніше – на дружині, дітях). Усі вони є не прямими об'єктами гніву, а зміщеними.

Дуже небезпечною є комунікативна поведінка мовця в стані алкогольного сп'яніння, коли людина нездатна відповідати за свої вчинки, дії, контролювати їх: *Напившись, звірів [грек], очі його робилися червоними, як у роздратованого гарячим залізом барана* (Г. Тютюнник); *А тут і татко п'яний до хати: «— Це що тут за старе хабоття крутиться?!» — як гаркне. Баба ледь не зомліла* (Люко Дашвар). Як бачимо, про крайній ступінь гніву свідчать налиті кров'ю очі, а сам мовець уподібнюється звіру (*звірів, гарчав (як собака), був схожий на роздратованого гарячим залізом барана*).

Метафоричне порівняння розгніваної людини з небезпечним звіром/твариною добре розроблене в лінгвістиці (зокрема, в когнітивному напрямку й теорії концептуальної метафори). А. Вежбицька виділяє гнів, страх, сум і задоволення як чотири, основані на фізіології, первинні емоції; про первинність свідчить те, що їх можна спостерігати в багатьох тварин [44].

Схожість роздратованої людини з небезпечною твариною підкреслюється пареміями на кшталт *Вовком зиркає – на усіх гиркає, Визвірив очі – ніби з'їсти хоче, Злий і сердитий – що звір недобитий, Аж гарчить – так на меншого кричить*.

Про «тваринне» начало гніву свідчать експериментальні дослідження Т. Н. Березіної, яка досліджує взаємозв'язок базових запахів із позитивними й негативними емоціями. За дослідницею, гнів виникає при мускусному ароматі – достатньо неприємному, схожому на запах цибулі, що асоціюється з брунатно-чорним кольором [20, с. 59, 67]. Запах мускусу виділяється шкірними пахучими залозами тварини, коли вона відчуває статеве збудження, агресію чи інші негативні емоції. Посилаючись на дані етологів, Т. Н. Березіна зазначає, що запах мускусу

зазвичай зумовлює у звіра стан нервової напруги, яка знаходить розрядку в бійках між собою і яка регулює міжвидові та внутрішньовидові стосунки [20, с. 67].

Найчастіше в конфліктному дискурсі спостерігається схожість розгніваного мовця з собакою чи змією. У людини змінюються особливості голосу: він уподібнюється гарчанню звіра, загрозливому шипінню, підкреслюючи стихійний, природний початок, закладений в емоції гніву. Персоніфікація гніву зі звіром-собакою передається дієсловами *гавкати*, *гарчати*, *рвкати*, тобто вимовляти «характерний погрожувальний гортанний звук собаки» [288, с. 146] з різною силою/гучністю: *гарчати/ричати* (низький звук) або *рвкати/гавкати* (високий звук): **ГАРЧАТИ**. 1. Видавати низькі погрозливі звуки (про тварин); // Звучати низько, погрозово, ніби ричати. 2. *перен.*, *розм.* Сердито бурчати, висловлюючи незадоволення [СУМ, т. 2, с. 36]. **РЯВКАТИ**. 1. Те саме, що *гавкати*. 2. *перен.* Голосно говорити, кричати [СУМ, т. 8, с. 922]. Напр.: — *Паді сюда!* — *рвкнув бригадир* (М. Кідрук); *Оскаженілий Бордюков гарчить* (Т. Киценко). Низький звук характерний для шипіння змії/гадюки, а в переносному значенні — для злої, невдоволеної, роздратованої людини: **ШИПТИ** — *розм.* говорити приглушеним від злості, роздратування голосом; висловлювати незадоволення, злість [СУМ, т. 11, с. 455], напр.: *Шиплячи від люті, мій друг покинув офіс* (С. Пиркало).

Рідше асоціація розлюченого мовця відбувається без вказівки на конкретного звіра: «— *То що, він тобі рідніший за нас?*» — *визвірився Богдан* (Ю. Покальчук); *Аркадій... накинуся на неї, немов голодний звір на жертву* (Р. Іванічук).

Отже, афективний емоційний стан гніву зумовлюється образливою чи агресивною поведінкою співрозмовника, а також виникає через перепони, наявні в задоволенні мети чи потреби мовця.

Пов'язаний із актом комунікативного нападу, гнів виникає й розвивається за певним сценарієм: а) спроба контролювати емоційний стан → «загасання» гніву чи його трансформація в неагресивні емоції; б) втрата контролю → акт помсти, сила якого дорівнює чи перебільшує силу образи. При цьому некерована комунікативна поведінка розгніваної людини робить її схожою на небезпечного звіра (зазвичай на собаку чи змію), що знаходить вираження на рівні просодики.

Об'єктами гніву – прямими чи зміщеними – стають співрозмовник, інший учасник дискурсу чи предмет, на який спрямовується агресія. Після вивільнення негативних емоцій мовець повертається в доконфліктний емоційний стан або продукує нові прояви агресії (неминаючий гнів).

5.2.2. Емоція відрази в комунікативній ситуації конфлікту

Відраза – емоційна реакція на речі, що розклалися у фізичному/психологічному значенні, пов'язана з бажанням відсторонитися від огидного об'єкта й позбутися в такий спосіб неприємного відчуття. Через відторгнення фізично і психологічно небезпечних об'єктів відраза виконує важливу адаптивну роль у житті людини.

Етимологічно, *відра́за* походить від *разі́ти* [ЕСУМ, т. 1, с. 394], де поняття огидного, неприємного й бажання відторгнути його трактується через рану, виразку, хворобу, щось заразне/інфекційне чи загрозове; образу, кривду, біль: *разі́ти*, [*разо́к*] «вразлива на дотик рана», [*ві́разок*] «виразка», *виразко́вий*, *відра́за*, *відра́зливий*, *відра́зний*, [*до́разка*] «образа», *заразі́ти* «передати інфекцію», *заража́ти*, *зара́за*, [*за́разень*] «заразна речовина», *наража́тися* «наштовхуватися; ставити себе під загрозу; [(комусь) ображати, бути неприємним, кривдити]», *поража́ти* «уражати», *поразі́ти* «поранити, укусити», *пораже́нець*, *пора́ження*, *пораже́нство*, [*пора́за*] «рана; поранення; поразка; мука, лихо»; *ура́ження* «образа; захворювання»; *уража́ти*, *ура́жувати*, *ура́зіти*, *ура́з* «рана; удар, образа», *ура́зка* «пошкодження, ранка», *ура́зливий*, [*ура́зний*] «болючий, який викликає біль», [*ура́зовий*] «поранений» [ЕСУМ, т. 5, с. 15–16].

Дослідник внутрішньої форми назв емоцій в українській мові П. О. Селігей зазначає, що чимало таких номінацій виникає від найменувань «емоціогенних» предметів і явищ, типових життєвих ситуацій, приємних або неприємних подій, – тих, що не залишають людину байдужою, неодмінно викликаючи в неї ті чи інші переживання. У випадку емоції відрази/огиди йдеться про такий напрямок семантичного розвитку: «предмет або ситуація» → «емоція, яку вони викликають»; згодом ця нова назва поширюється на схожі емоції від інших явищ: *огида* «відраза» ← *гид* «нечисть, бруд» – бруд викликає відразу; *приїстися* «набриднути» ←

приїстися «набридати від частого споживання» – їжа, яку споживають зачасто, втрачає свій приємний смак [272, с. 12]. Відраза до їжі, яку споживають без задоволення, супроводжується смаковим відчуттям чогось кислого (пор.: рос. *брезгать* «гидувати» ← псл. **brězъgъ* «кислий смак» [272, с. 13]), в'язким присмаком у шлунку, горлі й роті, нерідко з блюванням/нудотою.

Як бачимо, первісний об'єкт відрази як типової «біологічної» емоції, пов'язаної з відчуттям голоду, – речі, що розклалися в значенні фізичному [145, с. 296]. Гнилісний запах, що виділяється при цьому, маркує не лише зіпсовану їжу й харчове невдоволення, але також людські виділення, несвіжість [20, с. 63]; у той час як запах трупного розкладання асоціюється зі смертю [20, с. 66].

Однак, у процесі еволюції відраза стала стосуватися речей, що розклалися в психологічному значенні. Антипатія та обридження можуть спрямовуватися на особу, ідею, на самого суб'єкта емоції, різко знижуючи його самооцінку, а бажання позбутися чогось/когось неприємного перетворюється на агресію, неприязнь і ворожість. Схоже трактування відрази міститься в словниках української мови:

ВІДРАЗА. Почуття огиди, ворожнечі до кого-, чого-небудь; несприйняття чогось неприємного [КС, с. 135; СУМ, т. 1, с. 626].

Синонімічний ряд групи відрази має вигляд: відраза – огида, обрида, обридження, обридливість, гид, антипатія, нудота, *заст.* відворіт; *підсил.* гидливість; *фр.* оскома, *р.* осоруга; відразливий – гидкий, огидний, гидотний, противний, *відворотний* [КССУМ, с. 36; ПССУМ, с. 53; ССУМ].

Актуалізована в словникових дефініціях сема «той, що викликає нудоту/гид», «той, від якого верне», а також сема оцінки «[хтось] дуже поганий/неприємний/ворожий» має місце в прототиповому сценарії відрази. Такий сценарій включає в себе саму емоцію, причину її виникнення та наслідки (прояви), відображаючи розвиток емоції відрази до співрозмовника:

Відраза

Х відчуває щось

іноді людина думає приблизно таке:

Я знаю щось погане про цю людину

Я думаю щось погане про цю людину
 Я відчуваю щось дуже погане
 Тому я хотів би щось зробити
 Тому ця людина почуває щось погане
 Х відчуває щось схоже [239, с. 154].

Як бачимо, емоція відрази виникає через знання чогось негативного про діалогічного партнера ('я знаю щось погане про цю людину'), що зумовлює у свою чергу інтенсивне негативне судження про нього ('я думаю дуже погано про цю людину') та сильні негативні відчуття з боку суб'єкта емоції ('я відчуваю щось дуже погане'). Таке ставлення викликає бажання діяти ('я хотів би щось зробити'). Ставлення суб'єкта відрази до об'єкта є активним, і комунікативна взаємодія може розвиватися різними шляхами, а саме: відносно неконфліктний сценарій простого відсторонення від огидного об'єкта, чи агресивний акт за умови поєднання відрази з обуренням і гнівом [239, с. 154].

Розвиваючись за певним сценарієм, емоція відрази отримує в діалогічному дискурсі вербальний вияв. За Г. С. Григоренко, це може здійснюватися трьома способами: 1) через безпосереднє найменування емоції огиди; 2) через опис переживання цієї емоції; 3) через вираження емоції огиди [103, с. 227].

Хоча номінації огиди/відрази прямо називають емоційний стан, який переживають мовці, таку лексику розглядають як «асоціативно-емотивну», оскільки вона не висловлює емоцію огиди/відрази, а викликає асоціації пов'язані з нею [103, с. 228]. Огида/відраза передається через іменники *бридота*, *нудота*, *гидота*; прикметники *відразливий*, *огидний*, *бридкий*, *некрасивий*, *жирний*, *нудний*; вигук *фу*, що у своїй семантичній структурі містить тільки емоційний компонент: — *Яка бридота!* – скрикнула *Марта* (В. Підмогильний); — *Фу!* – сьорбнувши *гидкої юшки*, *морщилася Олечка* (А. Хижняк); або через опис мімічних змін, викликаних відразою від побаченого/почутого: ...*мама Катерини гидливо морщить носа* (Дара Корній).

Як зазначалось, відраза може виникати не лише до харчових речовин, але й до співрозмовника чи розмови загалом тощо. Діалогічний партнер стає огидним, неприємним, відштовхує від себе своєю поведінкою, моральними властивостями,

поглядами, вчинками, словами, зовнішнім виглядом і т. ін.: *Він був людиною малокультурною, брутальною, а суміш побожності, розпусти і гордині робили його й зовсім одворотним* (Петро Панч); *Неусвідомлена огидливість накопичувалась у Катерини до цієї незрілої, до смішного наївної людини* (Ірина Вільде).

Почуття огиди, душевної неприязні чи недобррозичливості може виникати не лише до когось/чогоось, але й до самого себе (прояв внутрішнього конфлікту): *В догоду його міркуванням, вона з душевною обридлою мусить виборювати місце* (О. Гончар); *Він в думках вів з тими видавцями повні обачливої осоружності розмови* (Н. Рибак). Спрямована на самого себе відраза знижує самооцінку, викликає самоосуд, самопринижує мовця: *Раптом їй стало ясно, що Клименко не помиляється, але як вона гидко повелася з ним!* (О. Гуреїв); *Богданові стало себе самого трохи бридко* (Ю. Покальчук); *Дівчині було бридко, розуміла, що принижує себе, але їй конче треба було знати правду* (Л. Дмитерко).

Сильна неприязнь до себе, співрозмовника чи того, про що він говорить, може викликати *нудоту* – «неприємне, млосне відчуття у шлунку й горлі, після якого часто настає блювання; *до нудоти* – до почуття відрази» [СУМ, т. 5, с. 452] чи *оскому/оскомину* – «відчуття в'язкості в роті, а також неприємні відчуття на зубах» [СУМ, т. 5, с. 768]. Напр.: *До горла підступила нудота* (Н. Вівчарик); *З кімнати, де мешкав чоловік, залунало: «Гуцулко Ксеню, Я тобі на трембіті, Лиш одній в цілім світі Розкажу про любов!» Оксану ледь не знудило* (І. Роздобудько); *Зрада Наталки набила йому оскомину* (Дарина Гнатко).

У конфліктному дискурсі відраза/огида може функціонувати самостійно чи комбінуватися з іншими, як правило, негативними емоціями: співчуттям, страхом, обуренням, образою, презирством, роздратуванням, ворожістю, злістю, люттю чи ненавистю, напр.: *Тасі стало прикро, у неї з'явився дивний настрій – суміш співчуття й гидливості* (Л. Дмитерко); *Притишений голос дратує Віру, викликає в ній не тільки відразу, але й обурення* (А. Шиян).

Поєднуючись із емоціями сильного агресивного потенціалу – злістю, обуренням, ненавистю, гнівом – відраза може спровокувати конфліктну ситуацію, де мовець не просто уникає контакту з неприємною людиною, а воліє позбутися

об'єкта емоції у формі фізичної розправи (знищення). Не випадково, вислів *збивати* (*збити*) *оскому*; *зганяти* (*згонити, зігнати, зогнати*) *оскому* означає «мститися кому-небудь за щось, зганяти злість» [СУМ, т. 5, с. 768] та є актом вербальної агресії щодо комунікативного партнера: *З батьком, видно, знов за щось посварився [Пугач], а на організації оскому прийшов зганяти* (О. Гончар).

Поza зв'язком із агресивними емоціями, відраза позбавлена потенціалу конфліктності. На відміну від гніву, що характеризується бажанням мовця «напасти» на співрозмовника й може спровокувати конфліктну ситуацію, відраза збігається з бажанням мовця позбутися об'єкта емоції й позбавлена агресії. Про незначний потенціал конфліктності свідчить свідомий намір комунікантів приховати свою відразу до співрозмовника й зберегти гармонію стосунків: *Микола, переборюючи огиду, випив [склянку горілки] до дна* [тут: запропонований співрозмовником алкоголь, щоб не образити його] (Д. Ткач); *Ігор, все ще долаючи огиду, підступив до Льоньки* (А. Кокотюха); — *Як схочете, скажете самі, — вичавила із себе, ледь стримуючи відразу* (М. Хіміч).

Таким чином, в основі негативної емоційної реакції відрази лежить бажання відсторонитися від огидного чи небезпечного учасника дискурсу – діалогічного партнера, рідше самого себе. Первісно відраза була біологічною реакцією людини, яку пов'язували з відчуттям голоду й обридженням щодо зіпсованої їжі, людських виділень чи хвороби, чогось заразного/інфекційного, брудного, загрозового.

На вербальному рівні маркерами відрази виступають «асоціативно-емотивні» іменники, прикметники та вигуки.

Прототиповий сценарій відображає розвиток емоції до об'єкта відрази та містить три компоненти: 1) емоцію, 2) причину її виникнення, 3) наслідки/прояви.

5.2.3. Зневага до співрозмовника як елемент конфліктного дискурсу

Однією з емоцій «тріади ворожості», що переживається учасниками конфліктного дискурсу, виступає зневага:

ЗНЕВАГА. 1. Почуття презирства, відсутність поваги. 2. Байдужість, відсутність турботи, піклування. 3. Навмисне приниження гідності. 4. *розм.* Образливе слово, вчинок. 5. *рідко.* Те саме, що зневажання [СУМ, т. 3, с. 651–652].

Із тлумачення, а також словників синонімів зрозуміло, що зневага схожа на презирство, погорду, зневажання, неповагу, цинізм, байдужість, нехтування, неухагу, навмисне приниження, ображання, образу [КССУМ, с. 83; ПССУМ, с. 146] співрозмовника, але не тотожна ним.

Відмінність зазначених емоційних станів лежить насамперед в інтенсивності вияву негативної оцінки щодо партнера: найменший ступінь негативу містить байдужість і неухага, нехтування, неповага, погорда, згодом ображання й навмисне приниження, потім – цинізм, власне зневага, і нарешті – презирство.

На відміну від байдужості і неухаги (коли мовець просто ігнорує діалогічного партнера) власне зневага завжди супроводжується відчуттям цінності та значущості власного «Я» у порівнянні з «Я» співрозмовника. Мовець свідомо чи несвідомо демонструє зверхню манеру спілкування, підкреслює власну значущість й перевагу над комунікативним партнером. Як наслідок, відбувається «роздування» відчуття власної гідності та знецінювання об'єкта зневаги.

Найвищий ступінь негативної оцінки щодо співрозмовника – це презирство: «почуття повної зневаги, крайньої неповаги» [СУМ, т. 7, с. 533].

Дослідник емоцій і почуттів Є. П. Ільїн визначає зневагу/погордливість як усвідомлення власної вищості й переваги у чомусь на фоні недобррозичливого ставлення до когось, а презирство – як «соціальну відразу до людини, яка скоїла недостойний/ганебний вчинок» [148, с. 209]. Про руйнівну силу презирства в ланцюжку негативних емоцій, пов'язаних із фактором соціальної чи комунікативної вищості, свідчить також той факт, що воно виникає ситуативно, однак не зникає безслідно по закінченню ситуації, що спровокувала презирство, а перетворюється в стійке негативне ставлення до об'єкта презирства, тобто в почуття [148, с. 209].

З погляду внутрішньої форми лексем «зневага» і «презирство», ці емоції пов'язані з процесом «споглядання предмета або людини, що викликають емоцію, і звідси семантична мотивація <...> дієсловами зі значенням зорового сприйняття:

презирство ← **презирати* «оглядати, дивитися звисока, дивитися поверх когось, не звертати уваги» ← псл. **zbrěti*, семант. розвиток: «дивитися» → «оглядати» → «дивитися спогорда» → «зневажати». Пор. ще: лат. *dēspicere* «зневажати» ← «дивитися звисока» ← «дивитися вниз»; лат. *invidēre* «зздрити» ← *invidēre* «дивитися недобррозичливо» ← *vidēre* «дивитися»; англ. *gloating* «зловтіха» ← *gloat* «пасти очима, підглядати» [272, с. 13].

Етимологічні словники відсилають нас до лексеми *vaǵá* [ЕСУМ, т. 2, с. 271]: *знева́га, знева́жник, знева́жливий, зневажний, зневажа́ти, навага* (заст.) «тягар, вантаж; замір» [ЕСУМ, т. 1, с. 317]. Префікс *зне-* (у дієслові «зневажати») вживається зі значенням «позбавити чого-небудь, звільнити або звільнитися від чогось, позбутися чогось», а також позначає дію, скеровану позбавити об'єкт певних властивостей. Переносно, *зне-* надає значення відсутності ваги: для мовця-зневажника його співрозмовник не має авторитету (ваги) ні він, ні його слова, ані вчинки. Позбавлена «ваги» поведінка, моральні якості, думки і висловлювання співрозмовника негативно оцінюються мовцем-зневажником, отже, презирство виступає інструментом для вираження преференцій мовця.

Пов'язана зі спотвореною оцінкою («ми» – добре, «вони» – погано), суб'єктивними уявленнями про норму, добро і зло, емоція зневаги розвивається за певним сценарієм:

Презирство

Х відчуває щось

Іноді людина думає приблизно таке:

Я знаю щось погане про цю людину

Я думаю погано про цю людину

Я думаю, я хороший, ця людина погана

Тому я хотів що-небудь зробити

Я хочу сказати, що я про це думаю

Тому ця людина відчуває щось погане

Х відчуває щось схоже [239, с. 149].

Ця, побудована мовою семантичних примітивів А. Вежбицької, прототипова ситуація «презирство» схожа на сценарій розвитку відрази. Обидві емоції виникають через те, що мовець знає щось негативне про партнера («я знаю щось погане про цю людину») і, відповідно, має негативне судження про нього («я думаю погано про цю людину»). Однак, в основі відрази лежить порівняння себе і партнера на користь себе («я думаю, я хороший, ця людина погана»). Бажання діяти («я хотів би щось зробити») полягає в тому, щоб повідомити про негативно-оцінне ставлення (не обов'язково об'єкта зневаги) чи продемонструвати його невербально.

Презирство пов'язане з категоріями норми, оцінки та цінності; а висловлення зневаги як комунікативна діяльність відбуваються в морально-етичній площині і завжди стосуються емоційної сфери комунікантів. Причина зневажливо-зверхнього, презирливого або байдужого ставлення до співрозмовника зумовлюється суб'єктивним відчуттям вищості чи об'єктивними факторами, зокрема порушенням об'єктом зневаги норм моралі, соціальної або/й комунікативної поведінки.

Відхилення від норми відбувається в негативному напрямку: мовця-об'єкт презирства ігнорують, зневажають, його думкою нехтують, дії – осуджують, оцінюючи комунікативну поведінку та його в цілому негативно.

Презирство як «емоційна реакція і висловлення негативної оцінки» [38, с. 18] належить до групи сублімованих (точніше, етичних) оцінок, що відображають духовне начало в людині, пов'язане із задоволенням її моралі [37, с. 158], та отримує в дискурсі, як йшлося вище, суб'єктивний або об'єктивний характер.

Суб'єктивно-презирлива оцінка формується на основі загальних морально-етичних вимог мовця до іншого учасника комунікації, а також конкретних стандартів, узагальнюючих його бачення й оцінку співрозмовника (на фоні ідеального Я): *Анна щедро демонструвала оточенню свої надумані переваги, вивищувалась над усіма* (Г. Вдовиченко).

Презирство спрямовується на того, хто відрізняється від власних уявлень мовця про правильність і норму (*Макс терпіти не міг боягузів. Для хлопців було найбільшою образою, коли він, з кривою посмішкою, презирливо сплюнувши крізь зуби, зронював: «Та що з тебе візьмеш? Тютя-матютя ти, боягуз!»*) (О. Сайко); а в

основі зневажливого ставлення лежить недостовірність і суб'єктивність інформації, що видається за незаперечну істину та спричиняє до появи презирства [188, с. 46].

Часто порушення міжособистісних стосунків і виникнення зневаги пов'язане з соціальним та комунікативним фактором: за нормами, представникові нижчого статусу не личить судити про те, що виходить за межі його життя. Зневага до особи нижчого соціального чи комунікативного статусу представлена в таких прикладах: *Він набрав погордливого вигляду, щоб усі бачили, що йшов майбутній адвокат* (С. Чорнобривець); *Батько в Оленки працював головою сільради. У селі це було найвище начальство, Оленка це розуміла, і звідси йшла її погордливість* (Михайло Чабанівський). Через гіпертрофоване почуття власної вищості в дискурсі має місце навмисне приниження співрозмовника: *Ткачук добре знав, чого хоче Ласій, ждав тільки, щоб старий попросився у нього **принизливо**, а тоді вже він йому, як милостиню, кине тепле слово* (Ю. Збанацький).

Об'єктом презирства й зневаги стає людина, яка, порушуючи соціальні та комунікативні норми, намагається потрапити в певний соціальний прошарок, маючи якості, що різко різнять її від членів цього прошарку, або прагне домінувати в діалозі, не маючи на те комунікативних прав.

Презирство об'єктивно виникає через вплив пейоративних суспільних явищ на приховані негативні якості і, відповідно, викриває не лише людську недосконалість, але й недоліки соціуму в цілому. До типових найменувань об'єктів презирства зараховують дармоїдів, нероб, підлабузників, базік, підлиз тощо [37, с. 158]. Зневажають людину, яка судить інших, не помічаючи при цьому власних помилок.

Суб'єктивно- чи об'єктивно спрямоване презирство має в діалогічному дискурсі ряд характеристик. Йому притаманні: експресивність (бути сповненим зневаги, відчувати сильне презирство); адресність (почуття, що переживається конкретною людиною і спрямовується на конкретну людину); оцінка дії та висловлювання (витлумачення образи як результату презирства, зневажливе ставлення); зумовленість (обставини презирства); каталізація експресивності інших емоцій (презирство провокує гнів) [188, с. 47–48].

Зневага амбівалентна: окрім негативної суті, презирство поєднується з (внутрішнім) задоволенням, яке мовець отримує через можливість вільно і безперешкодно висловлювати своє негативне ставлення до мовленнєвих або немовленнєвих дій співрозмовника.

Однак, найчастіше презирство в конфліктному дискурсі пов'язане з негативними емоціями й почуттями: воно зумовлюється ними чи їх провокує. Йдеться про такі «емоційні стани з пейоративним змістом» [188, с. 46], як обурення, погроза, образа, ненависть, насмішка з притаманними їй саркастичними висловлюваннями тощо.

Поєднання зневаги з погрозою (менасивом) використовуються, коли адресант хоче не лише виразити презирство, але й мати на адресата сильний психологічний вплив [38, с. 19], ніби «поставивши на місце»: *Тихонова постать ворухнулась, і голос глухий, повний ненависті й презирства: — Ти зубів не вишкіряй* (А. Головка).

Зневага з огидою вказує на сильний ступінь погорди й зверхності щодо партнера: *На обличчі його змішалися вирази зверхності, невдоволення і зневажливості* (М. Стельмах). Характерним для конфліктного дискурсу є поєднання зверхності з гнівом: *Він не тільки ненавидів покійного татка, але й погорджує ним, доказом чого є те, що гидує носити одяг покійного* (Ірина Вільде); не випадково, одне зі значень лексеми *погордувати* – «поставитися до кого-, чого-небудь з огидою, відразою» [СУМ, т. 6, с. 720].

Поряд із поєднанням негативних емоцій і презирства до співрозмовника, існують т. зв. латентні форми вияву зневаги (прихована зневага) й імітація погорди. Існування латентних і зімітованих форм пов'язане з недостатнім вивченням співвідношення між когнітивним, психологічним та лінгвістичним рівнями емоційності мовця. Емоції, що виражаються і що реально переживаються комунікантом, не збігаються (скажімо, схвильоване мовлення не завжди хвилює, і навпаки, неемоційне мовлення може сильно стурбувати співрозмовника). У випадку латентних форм зневаги (та ін. негативних емоцій) йдеться про такі три типи співвідношення: 1) мовець відчуває зневагу до співрозмовника, але не показує цього; 2) мовець демонструє зневагу, не відчуваючи її до співрозмовника, і нарешті

3) мовець виражає будь-яку іншу емоцію, але відчуває зневагу (і навпаки). Причини такої комунікативної поведінки різні, напр., коли емоційність підпорядковується правилам соціуму (адже людина – істота суспільна). У ряді випадків невербальні знаки набувають конвенціонального статусу (напр., конвенціональна посмішка), за якими не стоять жодні почуття чи емоції.

З погляду стратегій, невербальні засоби імітації та приховування емоцій, що переживаються мовцем, належать до т. зв. театральних комунікативних технік. Під театральністю розуміють награність, штучність, афектацію; поведінку, розраховану на зовнішність ефект; елементи сценічної вистави; сукупність специфічних засобів і прийомів, властивих театрові як особливому виду мистецтва [СУМ, т. 10, с. 55]. Театральність поведінки пов'язана з приховуванням, утаємничуванням, оскільки закладений у ній ігровий момент дає можливість осмислити і програти «комунікативну роль», приховати щось від співрозмовника, а інколи і від себе самого. Особливістю театральності й програвання «комунікативної ролі» виступає поняття маски. Функція її полягає в приховуванні сильного почуття чи емоції, умінні «грати» своїми почуттями на публіці. Одягаючи «маску», мовець грає роль, яка в комунікації «тут і тепер» є для нього органічною.

Особливим різновидом прихованого презирства виступає т. зв. «мовчазне» презирство, що тлумачиться як негативне ставлення до чогось/когось, підкріплене глибокими внутрішніми переконаннями людини і позбавлене яскраво вираженого зовнішнього прояву [188, с. 50]. Імітація зневаги має місце, коли мовець намагається приховати істинний душевний стан, «підмінити» істинну міміку та жести награними, удаваними, користуючись певними, прийнятими в суспільстві стереотипами про способи невербального прояву емоцій і почуттів. Напр., як у такому діалозі: *Залишилося розпрощатися з Меджнуном. Що за набридливий хлопець! Оксана насунула на обличчя суворий вираз і не дала йому слова вимовити, почала першою: «— Отже, завтра я від'їжджаю. Так що мені не до тебе». «— Окс'яна, я тебе люблю... – жалібно промовив Меджнун». Оксана розсміялась, зневажливо похитала головою. Але всередині порожнечі щось сколихнулося: хоч комусь у цьому світі вона не байдужа. «— Навіть не думай. Я старша на десять*

років.». Його очі наповнились сльозами. Але піддаватися не можна! Оксана вимовила якомога суворіше: «— Якщо не хочеш мене засмутити – йди додому. Мені завтра на літак. Все». *І пішла, не обертаючись* (І. Роздобудько).

Конструктивним проявом презирства/зневаги є випадки, коли мовець удає байдужість і неувагу з метою не допустити перетворення спілкування у відкрите вербальне протистояння та «виверження» негативних емоцій: *Він був злий. Павло помітив це зразу, як тільки в хату зайшов, але не показував виду* (В. Кучер); *Він старанно вдавав, що сказане цим молодиком його не обходить* (Ю. Шовкопляс). Разом із тим слід пам'ятати, що т. зв. маска байдужості й приховування ставлення хоч і не маркують зовнішній конфлікт, усередині зневаженої людини має місце конфлікт внутрішній, напр.: *Натерпілася [Вутанька]. Виду не подавала, а скільки тих сліз потаємці ночами виплакала, – одна лиш подушка знає* (О. Гончар).

Деструктивним проявом зневаги є переростання її в фізичну агресію щодо комунікативного партнера: *З нього любили покекувати, лаяли його, часом через дрібниці били, мали його за останнього, глумилися і зневажали* (В. Шевчук).

Приховані чи навмисно показові прояви презирства до комунікативного партнера поступаються прямим формам зверхнього ставлення. Не випадково психологи та психолінгвісти зараховують презирство й зневагу до т. зв. емоцій із яскраво вираженою комунікативною функцією (напр., Є. П. Ільїн, К. Ізард), а їхня «красномовність» отримує в дискурсі як вербальне, так і невербальне вираження.

Цікавими прикладами виступають т. зв. ситуації самозневаги, напр.: *Арсен розумів, що принижує себе, але не даром кажуть, потопуючий за соломинку хапається!* (Л. Дмитерко); *Звільнений з роботи Ельясберг потикався в інші установи й таки змушений принизитися до прохання на працю до Мухтарова* (Іван Ле); *Василеві було противно дивитися, як принижувала себе людина. Він уперше бачив таке приниження своєї гідності* (А. Хижняк). Як бачимо, мовець свідомо ставить себе в принизливе становище з низки причин, але найчастіше з вигоди, яку можна отримати, лише принизившись перед мовцем вищого статусу.

Отже, зневага пов'язана з виявом негативної оцінки до комунікативного партнера і варіюється від байдужості й погорди до навмисного приниження та

презирства. Суб'єктивно/об'єктивно усвідомлення суб'єктом оцінки власної вищості зафіксовано у внутрішній формі лексем «зневага» і «презирство» й семантично мотивується дієсловами на позначення недобррозичливого, погордливого погляду.

Сценарій розвитку емоції зневаги полягає в повідомленні чи невербальній демонстрації негативно-оцінного судження, побудованого на основі морально-етичних вимог мовця до співрозмовника чи самого себе (самозневага). Окрім адресності й експресивності, висловлення зневаги амбівалентні, мають конструктивний або деструктивний прояви, виражені у відкритій/прихованій (латентній) формі, зумовлені поведінкою чи словами партнера й пов'язуються з іншими негативними емоційними станами – насамперед обуренням і ненавистю.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

Отже, в конфліктному діалогічному дискурсі адресантно-адресатні відношення комунікантів мають ознаки ворожості, яка, поєднуючись із негативними емоціями, може стати причиною ескалації взаємин і перетворити спілкування в акт вербального чи/і фізичного насилля й агресії.

Негативні емоції у свідомості людини звичайно асоціюються з рідиною, що заповнює тіло і душу. В основі метафори використано властивості рідини: зміну в температурі, рівні (бурління), вміщення в посудині/контейнері, вибух. Під впливом температури емоції виходять назовні, що образно порівнює негативні емоції з гарячою водою (газом), вогнем чи полум'ям, а саму поведінку розгніваного мовця – з небезпечним звіром.

Хоча мовці переживають різні види негативних (деструктивних) емоційних станів, вважають, що найтипівішими для конфліктної ситуації є гнів, відраза і презирство – емоції т. зв. «тріади ворожості».

Гнів – це афективний емоційний стан, зумовлений перешкодою на шляху реалізації комунікативної мети; прояв ворожості й агресивного ставлення до співрозмовника. Внутрішнім мотиватором гніву є образа й страждання від цього. Типовий сценарій розвитку негативної емоції містить п'ять етапів: сильну образу, що зумовлює жагу відплати; власне гнів; спробу контролю і втрату його; акт помсти. Об'єкт гніву може бути прямим (комунікативний партнер) і зміщеним (інший учасник дискурсу, предмет, сам мовець). Окрім відкритого конфлікту, коли гнів спричиняє агресивні дії, існують комунікативні ситуації, коли емоція зникає завдяки зовнішнім факторам або сама по собі, а також минає до того, як мовець втратив над собою контроль.

З етимологічного погляду гнів як «найгаряшча» емоція «тріади ворожості» асоціюється з вогнем, полум'ям (рідше гниллю). Нездатність людини контролювати себе в гніві робить її схожою на небезпечного звіра, оскільки агресивна поведінка властива багатьом тваринам у стані збудження чи агресії.

Відраза – це емоція «тріади ворожості», суть якої полягає у відторгненні об'єкта огиди, який викликає у мовця неприємні відчуття, гід, неприязнь,

антипатію. Поєднуючись з іншими негативними емоціями, насамперед гнівом, відраза збільшує свій конфліктогенний потенціал. Поза зв'язком із негативними емоціями відраза, як правило, не створює напруження між комунікативними партнерами, особливо якщо мовець свідомий своєї поведінки та знає, які негативні наслідки може мати невербальний і вербальний прояв відрази до співрозмовника чи до того, про що він говорить.

У дискурсі відраза виражається вербальними засобами, насамперед прикметниками, вигуками.

Зневагу розуміють як почуття презирства, відсутність поваги, навмисне приниження гідності і пов'язують із використанням мовцями образливих слів і вчинків.

Об'єктом презирства постає учасник діалогу, до якого існує зверхнє ставлення, зумовлене суб'єктивним негативним судженням і порівнянням на користь зневажника, і до якого висловлюють негативну оцінку. Презирство спрямовується на того, чия мовленнєва поведінка відрізняється від уявлень мовця про правильність і норму, а також зумовлене різними соціальними та комунікативними статусами. Рідше об'єктом зневаги є сам мовець. Манера спілкування з об'єктом зневаги побудована на відчутті власної вищості й значущості, оскільки навіть етимологічний ланцюжок *зневага* ← *вага* в переносному значенні маркує відсутність авторитету (ваги). Позбавлена «ваги» поведінка, моральні якості, думки і висловлювання співрозмовника негативно оцінюються мовцем-зневажником у формі насмішки чи саркастичних висловлювань.

Презирство має неоднорідну сенсуальну природу, демонструючи, з одного боку, латентне переживання, а з іншого, – відчуття значного ступеня інтенсивності й експресивності, причинної обумовленості. Зневага пов'язана з відчуттям внутрішнього задоволення, емоціями обурення, ненависті, огиди, гніву, а також із погрозою та образою.

РОЗДІЛ 6

ВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ АГРЕСІЇ В КОМУНІКАТИВНІЙ СИТУАЦІЇ КОНФЛІКТУ

6.1. Аксіологічний складник конфліктного дискурсу

Система мовних засобів є виявом негативних почуттів та емоційних оцінок суб'єктів конфліктної взаємодії. Як вияв активних реакцій на навколишній світ [131, с. 46] оцінка є приписуваною суб'єктивною ознакою, оскільки аксіологічний процес залежить від мовця – носія наявної у свідомості системи еталонів (цінностей) [262]. Відомо, що «загальнолюдська система цінностей так чи інакше живиться через етнічне коріння – національними смаками, традиційними природними зв'язками етносу, його психологічними характеристиками та ін.» [131, с. 45], а тому оцінка виступає результатом світобачення та світосприймання, соціальних інтересів і моди, що діють у певному лінгвосоціумі.

Оцінні значення зазвичай вступають у бінарні опозиції: добре/погано, приємно/неприємно, гарно/потворно, корисно/шкідливо, раціонально/іраціонально та ін. Відтак шкала оцінки містить зони позитивного і негативного, між якими перебуває зона нейтрального. Хоча нейтральний «нуль» – це своєрідна точка відліку й оцінний знак норми, вважається, що норма перебуває не посередині шкали, а ближче до позитивного краю, адже людина завжди прагне схвалення.

Вираження мовцем нульового, позитивного, негативного та негативно-позитивного ставлення до співрозмовника й того, про що він говорить, відбувається на основі порівняння оцінюваного об'єкта з обраним еталоном. Оцінка партнера як «хорошого» чи «поганого» залежить значною мірою від різних постійних і змінних характеристик самого мовця, насамперед його уявлення про норму, добро і зло, а також від власної етичної системи з ідеєю прекрасного чи потворного.

Хоч оцінні висловлення зазвичай зараховують до неверифікованих [319, с. 259–260], у мовознавчій літературі уточнюється, що такі мовленнєві акти є найімовірніше суб'єктивно істинними, ніж неверифікованими. Напр., краса може бути визначена емпіричним спостереженням зовнішніх ознак особи, про яку

йдеться, а про рівень знань можна дізнатися за допомогою спеціальних питань, що стосуються тієї чи іншої галузі знань. Перевірити таланти людини можна, попрохавши її написати картину чи художній твір, виконати пісню чи музичну композицію і т. д. Тобто оцінні висловлення в принципі верифікуються, але їхня специфіка полягає в тому, що «вердикт» з приводу краси/розуму/таланту тощо зазвичай встановлюється мовцем на основі особистих і тому суб'єктивних уявлень про те чи інше поняття, напр.: — *Хочеш яблук? А це, найбільше, буде Ганні, вона в тебе...* — **Знаю, що гарна** (П. Автомонов); — **Ти виглядаєш потворно.** — *Гадина! Завжди мусиш принижувати людину.* — **Правда може боліти, але не принижувати.** — *Якого чорта ти прийшла? Щоб знущатися?* (Б. Бойчук).

Враховуючи суб'єктивність оцінки явищ і фактів навколишньої дійсності, аксіологічне висловлення можна представити у вигляді інваріантної формули «У мене викликає почуття/ставлення ... те, що ...» [118], пропущені компоненти якої заповнюються лексемами на позначення емоційного стану (радості, захоплення, схвалення, подиву, інтересу, жаху, обурення, гніву, відрази та ін.) і пропозиційним змістом попередньої мовленнєвої чи немовленнєвої дії співрозмовника.

Суб'єктивне негативне оцінне висловлення, як загальна реакція на екстралінгвальну й комунікативну ситуацію, формує відповідну тональність спілкування, маркує агресивний настрій мовця, його бажання конфліктної взаємодії, вибір стратегій і тактик негармонійного діалогу. І навпаки: позитивна оцінка налаштовує комунікантів на кооперативну взаємодію, напр.: — *Я розв'язувала свою задачку в інший спосіб... Що ви думаєте про цей спосіб розв'язувати завдання? Чи не надто я ухиляюсь од звичайних математичних правил?* — **Так, усе гаразд. Чудесно!.. Я давно сподівався, що ви зумієте в свій спосіб розв'язати питання** (Віктор Домонтович). Як бачимо з прикладу, оцінне висловлення зумовлюється характером сказаного адресантом і свідчить про конструктивне налаштування адресата. Схвальна аксіологічна реакція чоловіка виступає свого роду регулятором діалогу: виражає намір підтримувати обрану тональність кооперації, уникати й переборювати негативні моменти в розмові, бути «вищим» у конфліктній ситуації.

Оцінка передбачає певну позицію суб'єкта відносно оцінюваного об'єкта – в

нашому випадку співрозмовника, хоча оцінюється зазвичай не весь партнер загалом, а та чи інша його риса, властивість, ознака, зовнішні та внутрішні особливості (характер, поведінка, вчинки, манери). Це може бути як звичайна констатація наявності певних властивостей, ознак, якостей, так і позитивна/негативна оцінка їх. Відповідно, «якості об'єкта або сприймаються байдуже, тобто ставлення до них кваліфікується як аксіологічно нейтральне, а оцінка є нульовою, або дістають схвалення/несхвалення, викликаючи відповідні емоції» [302]. Оцінка, таким чином, проявляється в різних формах – схвалення чи осуду, згоди чи критики, прояву симпатії чи антипатії (відрази), любові чи ненависті, поваги чи зневаги, презирства.

Оскільки «агресивність може бути словесно заміщена» [УМБТ, с. 25], негативно-оцінне ставлення до комунікативного партнера чи до того, про що він говорить, виражається в дискурсі засобами різних мовних рівнів: лексико-семантичного, фразеологічного, словотвірного, граматичного й синтаксичного.

6.2. Інвективна лексика в дисгармонійному мовленні

Конфліктний діалогічний дискурс характеризується повсякчасними проявами насильства, дискредитації комунікативного партнера, самоствердження за його рахунок тощо, так само, як і використанням вульгарної, образливої лексики, погроз, обвинувачень. Призначення таких висловлень полягає у свідомій моральній шкоді співрозмовникові, у підкоренні чи маніпулюванні адресатом в інтересах адресанта [64, с. 15]. Образно кажучи, мовленнєві акти цього типу – це «замінники тактики фізичного насильства, що викликають в опонента образу, зачіпають його самолюбство, гідність і честь» [26, с. 121], «комунікативний садизм» через «словесне знущання».

У лінгвістиці образливі, конфліктонебезпечні мовні одиниці досліджують під узагальненою назвою інвективних. Інвективами вважають пейоративні емоційно-оцінні одиниці, що є засобом вербальної агресії [106], а також будь-які інші негативно-забарвлені мовні одиниці, що функціонують у діалогічному дискурсі як спроба свідомої, навмисної образи співрозмовника. Синонімічними до поняття інвективи виступають «ненормативна, обценна, табуйована, нецензурна, вульгарна

лексика» [156], пейоративи, слова-ярлики, іронічні номінації, лайка, лихослів'я та ін.

Проблема інвективи й інвективності активно обговорюється в сучасному мовознавстві. Лінгвістична наука розглядає явище інвективи у вузькому та широкому значенні. Інвектива у вузькому потрактуванні ототожнюється з лайкою, тобто закріпленим у мовному узусі знаком табуйованого характеру, що існує поза межами нормативної мови і має переважно усний характер [65, с. 323]. Фактична інвективна лексика є досить давньою й пов'язується «з індоєвропейським міфоепічним уявленням про магічне замовляння прокляття, коли у свідомості людини свідомо культивувалась віра в божественну дію слова, причому магічна сила слова пов'язувалась із негативним впливом на іншу людину» [184, с. 110].

У широкому значенні під інвективою розуміють будь-яку мовну одиницю, вживану в дискурсі з метою образи. Потенційно інвективна лексика позбавлена лайливого значення, але набуває його в умовах контексту. Інакше кажучи, інвективні не самі слова, а їх вживання в конкретній комунікативній ситуації.

Інвектива, за словами І. С. Муратової, – це образливе слово в найбільш різкій формі, лайка у функції образи [218, с. 198]. У діалогічному дискурсі образа може виражатися вербально і невербально, у прямій чи опосередкованій формі. Проілюструємо цю думку прикладом: *ЧОРНИЙ. Мені з вами більше нічого тут робити! Я вам більше не вірю. Хто ви такі зрештою?! ЕВРИКА. Він нас не знає! Він нам не вірить! Так чому ти сюди ходиш? Хто тебе тягне? (підіймає пляшку горілки) Може, вона, рідненька? А крім того, хліб, сосиски, сир та інша гастрономія. Одне слово, можливість **надудлитися** і **нажертися** за його рахунок (киває на Дениса). А цей філантроп ладен поїти і годувати тебе, **дармоїда**, цілими тижнями. Чорний, а ти сам розумієш, що ти – **паразит, блощиця, нахлібник?! Що?! Не подобається? Чи, може, я помиляюсь, Денисе? ДЕНИС. Нащо ти його так... Хіба справа в сосисках... І, зрештою, я сам знаю, з ким і як мені дружити. ЕВРИКА. Денисе, я просто пояснив йому, що він являє собою на сьогоднішній день і що його з тобою зв'язує. МАГНІТОФОН. Еврико, не забудь, за чий рахунок у цьому домі з'являється **трикляте** вино і закусь. За рахунок Дениса. Тільки **якого біса** він усе це робить?! ДЕНИС. Припиніть ці **дурні** розмови. ЕВРИКА (до Дениса).***

Почекай! (До Магнітофона). Поясню і це. Денис людина самотня. І ми його сім'я... Без нас він що?.. Бедуїн у пустелі. Обруч без діжки. ДЕНИС (підхоплюється). А пішли б ви всі!.. (вибігає з кімнати) (В. Кашин). Наведений приклад засвідчує «запрограмованість» інвективних засобів і конфронтаційної стратегії ведення розмови на створення конфлікту. Як бачимо, непорозуміння, що виникає спочатку лише між двома учасниками спілкування, поступово переростає в груповий конфлікт. Це пояснюється тим, що «ефективність застосування тактики образи підсилюється в разі присутності під час конфлікту третіх осіб» [320]. У цьому випадку інвективна, образлива, глумлива лексика отримує подвійну адресованість: з одного боку мовець адресує її беспосередньому об'єкту, з іншого – присутнім особам, аби скорегувати необхідним йому чином уявлення про об'єкт образи.

Образа – це згрубілий, немилосердний глум, що виникає з антипатії до діалогічного партнера. З цією метою вживається лексика на позначення негативної оцінки фізичних, моральних достоїнств/якостей, зовнішнього вигляду, культурно-освітнього рівня, та, здебільшого, інтелектуальних, розумових здібностей адресата, напр.: *крашена, нічо особенне* (Ю. Андрухович); *хитруля* (Я. Верещак); *уроди* (О. Ушкалов); *опудало горохове, лисий* (В. Діброва); *демагог* (В. Сердюк); *незграба* (В. Даниленко); *поц*³⁵, *хіпаблуд*³⁶ *ванючий* (Л. Дереш); *брехуха* (Люко Дашвар); *хамло* (М. Козиренко); *негідник* (Ю. Винничук); *анонімник, мерзавець* (В. Даниленко); *нездара, повне ніщо, пишик, шмаркля, нікчема, мудака* (В. Діброва); *капосне створіння* (Л. Чупіс); *рідкісна мерзотна сволота* (С. Щученко); *покидьок* (А. Хижняк); *виродок*³⁷; *підлото* (Люко Дашвар); *сексоманка* (Л. Чупіс); *збоченець* (С. Лисенко); *дикун* (В. Чемерис); *дрімуче невігластво*; *кретинка* (Л. Чупіс); *безнадійний ідіот і кінчений дурень* (Ю. Андрухович); *дурак-падлець* (Я. Верещак); *прідурок* (М. Кідрук); *божевільна*; *бовдуре* (С. Щученко) *тупенький* (В. Маковій).

Українська лайка, окрім вказівки на фізичні, зовнішні вади, пов'язується з

³⁵ *Поц* – *зневажл., лайл.* дуже погана й нешанована людина. // *крим.* дурень. Вказується на походження з ідиш *поц* ← *פוצ* «чоловічий статевий орган», або на румунське походження *пуца* ← *puță* «пеніс» [УМБ, с. 309].

³⁶ Те саме, що хіппі.

³⁷ *Виродок* – *лайл.* 1. Зовнішньо потворна людина. 2. Людина, що втратила кращі якості; недолюдок [СУМ, т. 1, с. 474].

відправленням природних функцій організму й продуктами дефекації (т. зв. копроректальна лексика: *гімно (собаче), гімнюк, засранець, серун, дристун, бздюх*). Напр.: *засранець* (Ю. Покальчук); *гівно всране* (В. Шнайдер).

Образа діалогічного партнера відбувається через глум над його гендерною, віковою, етнічною, професійною чи соціальною належністю (*кітасці, нігер, хохол, москаль, шмаркач, дівчисько* й под.), напр.: *ні хлоп, ні баба* (Б. Бойчук); *ти шо, курва, кітасці* (Л. Дереш); *єврейчики, жиди* (В. Шнайдер); *сільська рагульнота; тупка гарадска* (М. Лаюк); *безсоромне столичне дівчисько* (О. Авраменко); *пацан, малий* (Ю. Покальчук); *малець* (М. Кідрук); *жовторотику* (А. Тужиков); *стара відьма* (Г. Вдовиченко); *старе хабоття*³⁸ (Люко Дашвар); *старий дурень* (В. Даниленко); *стара паскудна самогонниця* (В. Шнайдер); *стара вобло, стара вішалка* (Є. Кононенко); *старезна бабця типу «росія-серебряний-век»* (О. Ушкалов).

Поряд із етнонімами й катойконімами широко представлені назви тварин – зооморфізми, зооніми, зоосемантизми, анімалізми в інших термінологіях [177; 310, с. 378–379; 317, с. 231]. Використання в діалозі назв тварин (зоосемантичних метафор) у функції інвективів – це доволі поширена практика бруднослів'я, побудована на прийомі приписування тваринам певних недоліків у зовнішньому вигляді чи характерних звичках, напр.: *кобила, свиня, жеребець, гадюка, козел* та ін. Така традиція відображення природи, зокрема її тваринного світу, сягає «ще дохристиянських часів, коли людина вважала себе частиною природи, а саму природу персоніфікувала, надівши представників рослинного і тваринного світу рисами, притаманними людині» [310, с. 378].

У кожного народу існує власна система кодування зоохарактеристик, свої стереотипи й уявлення про представників фауни, що можуть збігатися (напр., *лисиця* в українській та англійській мові означає хитру людину, *вовк* – жорстоку і безжальну) чи не збігатися (напр., *курча* – недосвідчений, молодий, нетямущий (укр.) і боягуз (англ.)). У межах однієї мови здебільшого представлене подвійне позитивно-негативне (меліоративно-пейоративне) уявлення про тварин. Однак,

³⁸ *Хабоття* – збірн., розм. старі речі домашнього вжитку; мотлох, дрантя [СУМ, т. 11, с. 7].

засвідчується «домінування пейоративного напрямку аксіологічних переосмислень, що пояснюється негативною спрямованістю людської свідомості при характеристиці навколишньої дійсності, особливо негативних проявів суспільно-побутового способу життя людей, а також дискретним характером негативних емоцій при оцінюванні властивостей та дій суб'єкта, відображуваних через образи представників тваринного світу» [177, с. 118].

Одним із таких зоонімів є *собака*, дуже поширений в українському конфліктному дискурсі, адже «українці з давніх-давен займалися скотарством, тому слова-назви тварин, що жили поряд, є частовживаними» [317, с. 234]. Пейоративна оцінка собаки полягає в його ототожненні зі злістю внаслідок основного інстинкту цієї тварини – гавкати, злитися; а також асоціюється з брехнею, пліткарством, підступністю, нещирістю, хитрощами, улесливістю, дурістю, лінощами, невільним життям, смертю, невдячністю, ворожнечею [177, с. 115], напр.: *Я кричу, що на поїзд опаздую, і за мною ще двоє пацанів підривають. Ну, й ми добігаєм, а двері одкриті не на цю сторону, а на следующу. Дивимся, що в вагоні сидять синьолобі (п'яні – Н. В.), і кричимо: «Пацани, відкрийте чисто двері, ми опаздуємо, дайте на поїзд сісти». А вони так – оп! – не откривають. А Журний тут бере здорову камінюку і хуяк – прямо у вікно, де ті синьолобі! Вилазе провідниця – гав-гав-гав, гав-гав-гав!* (С. Пиркало). В образливому значенні функціонує лексема *пес* (символ старості, немічності, непотрібності), що виступає «інвективою у всіх слов'ян, бо в православ'ї *пес* – це нижча істота» [177, с. 115]. Лайкою стало вживання найменування самки домашньої собаки чи тварин із родини собачих і похідних висловів: *сучий виродку* (О. Ільченко); *сучий ти сину, сучка, суки* (Люко Дашвар); *сучище* (Л. Чупіс). Лексема «сука/сучка» має зн. «жінка легкої поведінки, повія», вживається як лайливе слово щодо представниці слабкої статі [УМБТ, с. 361–362]. Коріння цієї лайки слід шукати у зв'язку самки домашньої собаки або тварин із родини собачих та еротики (такі асоціації відомі в міфології і фольклорі багатьох народів, напр., прислів'я *Як сука не схоче, той пес не вскоче (то пес не займе)*) [УМБТ, с. 361–362], напр.: *– Иди, сука, злязь. А то в тебе тут виход один – там, де в тебе вход. Або ти мене удолітворюєши, або я тебе ловлю на воровстві. Злізай, суко, щоб я заліз на тебе,*

таку суку! (Б. Жолдак). Із тим же значенням, що і *сука*, вживаються лексеми *курва* [УЖ, с. 195], *хвойда*, *блядь*, *шльондра*, *лярва*, *шельма* тощо та похідні. Напр.: *курввва* (О. Ушкалов); *курво паскудна*, *курвина мати*; *стара хвойдо* (Люко Дашвар); *блядь* (О. Ушкалов); *лярва* (Г. Тарасюк); *шльондра* (Н. Уварова).

Поряд із собакою/псом, негативну оцінку людини виражають лексеми *свиня*, *бугай*, *корова*, *козел*, *осел*, *кріт*, *тетеря*, *півень (когут)*, *гадюка*, *гнида*, *воша* та ін. Напр.: *ти, свиня капловуха* (К. Демчук); *як бугай жереш* (В. Маковій); *дурна корово* (Люко Дашвар); *[ти] козел* (А. Кокотюха); *[ти] осел* (І. Багрянний); *сліпа, як кріт*, *глуха як тетеря* (С. Щученко); *кугутяра*; *придушу гадюку* (Люко Дашвар); *гадина*, *гнидо без'язика* (Л. Чупіс); *ти, воше* (М. Лаюк). У деяких випадках вказівка на конкретну тварину відсутня: *скотина* (Ю. Винничук); *чудо в пір'ї* (Г. Вдовиченко).

Атрибутивна ознака «старе – молоде» є характерною для зоонімів, що пов'язуються з віковими особливостями старих і молодих звірів [177, с. 119]. Інвективне значення демонструють, напр., лексеми *щеня*, *теля* тощо: *вчися, теля* (Сергій Батурин); *чорт з тобою, щеня* (В. Кашин).

Характеристика «живе – мертво» реалізується через уживання вище зазначених зоонімів і лексеми *падло* (те саме, що *падаль*, *труп тварини*; *перен.*, *лайл.* *підла*, *негідна людина* [СУМ, т. 6, с. 13], *стерво* (у зн. «труп тварини; падаль; *розм.* *підла*, *негідна людина*; *мерзотник*; *уживається як лайливе слово*) [СУМ, т. 9, с. 687]) і похідних. Напр.: *падло, ще йому смішки* (А. Головка); *брешеш, падлюко* (М. Кідрук); *кляте стерво* (Н. Дурунда).

У конфліктному дискурсі пейоративна оцінка адресата через порівняння з тваринами є суб'єктивною. Вона, за словами І. І. Шахновської, виступає емоційною констатацією власних суджень мовця, що не містить доказів. Крім того, образу зараховують до антисоціальних дій: її автор, зашкоджуючи іміджу опонента, сам втрачає своє позитивне обличчя [320].

Менш частотно задля приниження співрозмовника вживають найменування хвороб і недуг на кшталт: *ти – ходяча холера* (С. Щученко); *ти, чума ходяча* (Люко Дашвар); *от же ж зараза, гірше самого канцеру* (Є. Кононенко).

Образливі номінації передають негативну оцінку експліцитно, або набувають

образливого значення в контексті. Пор.: — *Паскудо, розв'яжи мене!* (Л. Чупіс), де *паскуда* «лайл. погана, мерзенна, підступна людина; жінка легкої поведінки» [СУМ, т. 6, с. 86]; — *Ходи здоров, круасан засушений!* (О. Танюк), де лексема *круасан* поза контекстом означає хлібобулочний кондитерський виріб, але аж ніяк не людину.

У конфліктному дискурсі вживаються інвективні засоби на позначення агресивних взаємин комунікантів, номінації предметів і об'єктів знеціненого матеріального світу, богохульства: *чортова дівка* (Б. Бойчук); *відьмо* (Л. Чупіс); *анахтема* (Михайло Чабанівський); *безбожники, антихристи* (І. Роздобудько).

Демонологічна лексика й «елементи народної демонологічної концептосфери <...> стали елементами мовної картини світу українців, формуючи національний світогляд» [338, с. 119]. У конфліктному дискурсі часто вживаними є демономен *чорт* і його синоніми, напр.: *біс, гаспид, дідько, куций (куцак, куцан, куць), демон (гемон), диявол, сатана, люципер (люцифер), лукавий, нечистий, нечиста сила, нечистий дух, лихий, чорний, враг, проклятий* [338, с. 119]. У цьому випадку *чорт* і його аналоги вживаються як лайка [СУМ, т. 11, с. 362–363] або проклін [338, с. 121]: *іди до чорта/біса/дідька/лиха (під три чорти)* [ФСУМ 1993, т. 1, с. 349–350], *хай (нехай, бодай) чорт (нечистий, лихий) бере/візьме (ухопить)*; *чорт (чорти) його (її і т. ін.) матері та який чорт (гаспид)*; *чорта пухлого* [ФСУМ 1993, т. 2, с. с. 951–952, 954–955]; *к чортовому (сучому, лисому) батькові; к чортовій (бісовій, лихий, нечистій) матері/до чортової (бісової, лихої, нечистої) матері; іди к чортовій/нечистій матері (к бісовому батькові)* [ФСУМ 1993, т. 1, с. 350, 466] та ін. Наведемо кілька прикладів: — *Та хоч під три чорти!* (Люко Дашвар); — *То йди на сто чортів!*; — *Ідіть до чорта зі своєю правдою*; — *Забирайтеся до чорта!* (Б. Бойчук); — *Хай йому чорт! – з серцем відповідає* (М. Стельмах); — *Чорт забирай!* (М. Куліш); — *Чорт би то взяв!* (Б. Бойчук) тощо.

У конфліктному дискурсі широко представлена вульгарна, сленгова лексика. Актуалізація злочинного, злодійського, тюремного жаргону пов'язана насамперед із криміналізацією суспільного життя і свідомості, а також із бажанням наслідувати псевдоавторитети. Перетин соціальних і мовних процесів демонструє такий текст: *ШТИР: Сядь, шістьорка! (До Толяна): І ти сядь тоже. Чого до фраєра*

доколунався? Домой ти їдеши, чи знов на кічу хочеш? Лівер давить? (О. Ірванець).

Конфлікт – це явище, в основі якого подвійна психологічна природа: він здатний створювати і руйнувати [26, с. 126]. Так само і мовні засоби, що функціонують у конфліктному дискурсі, можуть виконувати протилежні функції: кооперативну та конфронтаційну. Конфліктонебезпечність інвективної лексики – як мови лайок, лихослів'я й образ – пов'язана із закладеною в ній комунікативною перспективою, оскільки образа передбачає безпосередню реакцію адресата. Разом із тим, інвективність у дискурсі може виконувати і протилежну функцію. У конкретних ситуаціях спілкування грубі вислови, лайка допомагають зняти психологічне напруження мовців, слугують способом емоційної розрядки, «випускання пари». У цьому значенні інвектива застосовується в катарсичних цілях: вживаючи непристойну лексику, мовець не стільки порушує вербальне табу, скільки отримує моральне задоволення через вихід негативних емоцій.

6.3. Словотворчі засоби в образливих номінаціях співрозмовника

Високу продуктивність у вираженні негативних почуттів та емоційних оцінок виявляють словотворчі (передусім суфіксальні) ресурси сучасної української мови.

Емоційно-оцінні лексеми, що мають місце в конфліктному дискурсі, – це деривати, утворені за допомогою формантів негативної оцінки. До них належать, по-перше, суфікси збільшеності-негативної оцінки, що одночасно вказують на збільшеність і негативну оцінку, та, по-друге, суфікси негативної оцінки, що виконують лише пейоративну функцію [335, с. 10–11].

У дериватах образливої семантики негативне оцінне значення тісно пов'язане зі значенням об'єктивної збільшеності. В. Р. Товстенко зазначає, що «нюанси негативної оцінки можуть бути надзвичайно різноманітними – осуд, зневага, огида тощо, причому вони нерідко переплітаються або накладаються» [294, с. 61]. Аугментативи, відтак, розглядаються вітчизняними мовознавцями як «слова, що виражають значення збільшення й нерідко мають відтінки негативної оцінки, зневажливості, згрубілості, розмовної стилістичної забарвленості» [269, с. 47], як слова, що «крім кількісного значення – вказівки на об'єктивну збільшеність,

виражають також суб'єктивну, переважно негативну чи різко негативну оцінку, пор.: *великий кіт* → *котище, котисько, котяра*; *великий вітер* → *вітрище, вітрисько, вітрюган*» [98, с. 26].

До групи комбінованих аугментативно-пейоративних формантів [171, с. 131] входять: *-ак-а (як-а), -ук-а (-юк-а), -аг-а (-яг-а), -уд-а, -индр-а, -инд-я, -ендряг-а, -ердяг-а, -с-а, -ес-а, -ос-а, -іс-а, -ур-а, -р-а, -ер-а, -еп-а, -ур-а (-юр-а), -ох-а, -ах-а, -из-а, -ош-а, -юк-а, -як-а* (в іменниках середнього роду); *-ух-а (-юх-а), -омах-а, -щин-а, -аці-я, -енці-я, -ег-а, -н-я, -в-а, -от-а, -неч-а, -отн-я-, отняв-а, -анин-а, -ек-а* (в іменниках жіночого роду); *-он, -ан (-ань), -аш, -ач, -ій, -ищ-е* (в іменниках чоловічого роду) [34, с. 207–208]; *-езн-ий, -енн-ий* (у прикметниках). Вони завжди наголошені й називають поняття особливої величини, незвичайного розміру, почуття нехоті супроти називаного предмета/особи, зневаги до них.

У конфліктному дискурсі утворення з суфіксами на означення збільшеності, згрубілості й зневаги дуже типові, оскільки образлива номінація партнера входить до комунікативної мети агресивно налаштованого мовця. Як наслідок, більшість із названих вище аугментативних суфіксів знайшла втілення в джерельній базі.

Високопродуктивними в українській мові взагалі та в українському конфліктному дискурсі зокрема виступають іменникові форманти *-иськ-о* й *-ищ-е*. Поєднуючись із твірною основою, вони надають лексемам семантики збільшеності (аугментативності) й несхвальної оцінки з конотацією фамільярної зневаги, яскраво вираженого несхвалення, осуду, презирства, напр.: *дурне дівчисько* (С. Щученко); *ти чудовисько* (О. Танюк); *дурні псиська* (Л. Дереш); *сучище* (Л. Чупіс); *курвище* (Люко Дашвар); *погане ти, дружище, розповідаєш* (А. Головка) тощо.

Дослідники зазначають, що аугментативні утворення на *-ищ-е* (*-išče*³⁹) відомі з праслов'янського періоду. Це нечисленні назви рослин і локативів: **dōbišče*

³⁹ Версій походження поширеного на теренах усїєї Славїї праслов'янського суфікса *-išče* декілька. За першою версією, східнослов'янський суфікс *-išče* є результатом об'єднання *-isko* з суфіксом *-jo* (А. Мейє, А. Брюкнер, Я. Отребський, О. Франк та ін.). Інший погляд, що *-išče* походить від давнього ад'єктивного суфікса *-istъ*, ускладненого *-jo*, а суфікс *-isko* – результат контамінації *-išče* і *-ьско* (В. Ташицький, І. Лось, Г. Улашин, Ф. Оберпфальцер). У наступних спеціальних дослідженнях лінгвісти загалом поділяють цей погляд на генезу суфікса *-ище*. Однак Ф. Славський не вважає питання походження афікса остаточно з'ясованим і припускає його походження від праслов'янського прикметникового суфікса *-ьскъ* (і.е. *-isko*, розширеного суфіксом *-jo*, а початкове *-i-* в *-isko* (субстантивована форма п. *singularia* прикметника на *-ьскъ*) і в *-išče* виникло з основ дієслів на *-i-*: **lovi-sko*; **lovi-šče* від **loviti* [28, с. 55].

«збільш. до **dǫbь*»; **lǫčišče* «велика лука» (**lǫka* «лука, галявина»); **dervišče* «погане дерево, погана деревина; труна»; **legovišče* «місце для лежання, ночівлі, лігво диких звірів»; **logovišče* «лігво» тощо. Назв людей було ще менше: етимологи реконструюють поодинокі пейоративи на кшталт **dětišče* «велика й неприємна дитина; дитя; всиновлена дитина»; **l'udišče* «дуже погана людина», оскільки формант -ищ-е був обмежений щодо творення *n.personalia* і в праслов'янській, і в давньокиївській період [28, с. 60].

Значна кількість зневажливо-оцінних номінацій особи зафіксована в дериватах на -ак- (-як-)⁴⁰, що передають у конфліктному дискурсі «діапазон негативної оцінності... від легкої іронії до різкого несхвалення» [171, с. 136] і лайки. Напр.: *харцизяко*⁴¹ (В. Шулаков); *розбишака* (В. Рутківський); *пробишака*⁴²; *чортяко* (В. Шулаков); *щеняку* (Б. Бойчук); *слабак* (В. Левицька) тощо. Прикладом лайки є висловлювання: *тупак* (Дара Корній). Як зазначає В. В. Корольова, формант -ак-/-як- не пов'язується з аугментативністю, а лише передає суб'єктивну оцінку щодо особи. Причому «оцінна функція суфікса залежить від семантики основи, до якої він приєднується» [171, с. 135]. Інакше кажучи, зневажливо-негативне значення виникає за умов, що воно було наявне в твірній основі.

Аугментативно-пейоративним виступає формант -ун. Як відомо, давньосхіднослов'янський суфікс -унь континує праслов'янський -упь, що належить до балто-слов'янських утворень. У праслов'янській мові за допомогою цього суфікса творилися переважно *n.agentis* (**bĕgunь* «бігун», **ĕdunь* «той, хто багато їсть»), *n.qualitativa* (**gladun* від **gladьkь*) [221, с. 349]. У сучасній українській мові номінації з суфіксом -ун мають семантику негативної характеристики особи як носія процесуальної ознаки, оскільки творяться здебільшого від дієслівних основ. Напр.: *пердуне невдячний* (Люко Дашвар); *плазун Мольнар* (Б. Бойчук). Рідше маємо відприкметникові деривати: *дикун* (В. Чемерис).

Елемент негативної оцінки виступає в семантиці назв осіб на -юк-а, утворених

⁴⁰ Вважають, що аналізований суфікс, по-перше, виступає індоевропейським архаїзмом, по-друге, успадкований із давньосхіднослов'янської епохи у двох варіантах – -ак і -як (-'ак) [27, с. 101], згодом розширив діапазон своїх варіантів – -ляк, -няк, -чак, -вак (рідко).

⁴¹ *Харциз* – розм. розбійник, грабіжник; // уживається як лайливе слово [СУМ, т. 11, с. 27].

⁴² *Пробишака* – буянь, сорванець [СлГрінч, т. 3, с. 457].

від твірних основ зоонімів. Поширеною є лексема «падлюка», рідше – інші іменники: *падлюко* (С. Щученко); *придушу гадюку* (Люко Дашвар); *ти тварюка* (М. Галівер). Як бачимо, значення збільшеності відступає ніби на другий план, натомість виразно відчувається негативна оцінка співрозмовника. З суфіксом -юк уживається також образа на кшталт: *зівнюк* (М. Кідрук).

Малопродуктивними для творення згрубіло-зневажливих найменувань є форманти -ур-а (-юр-а), -ар-а (-яр-а), -ух-а, -юг-а, -л-о.

Іншомовний пейоративний афікс -ур-а/-ю-ра (← псл. *-ura) утворює від усічених основ стилістично забарвлені слова слов'янського походження. Суфікс запозичено з латинської та західно-європейських мов (фр. -ure/-ature, нім. -úr/-túr/-attúr, англ. -ure/-ture). Виник він унаслідок морфемного перерозкладу і виступає усіченою частиною лат. суфіксів -tūra і -sūra, які утворювали від основи супіна на -t або -s іменники жіночого роду I відміни зі значенням предметної дії, наслідку дії, заняття чи посади. Припускають, що суфікси -tūra та -sūra виникли шляхом додавання до іменників на *-tu-/*-su- латинського рефлексу іє. *-ro. Частина іменників на -tūra і -sūra могла виникнути внаслідок субстантивації дієприкметників майбутнього часу активного стану у формі жіночого роду, що утворювалися додаванням до основи супіна на -t або -s суфікса -ūra. Дієприкметниковий суфікс -ūra також, очевидно, утворився шляхом морфемного перерозкладу – на базі основи супіна на -tu, до якої додавався суфікс -rō- (→ -ru-) [СЕ, с. 287]. Афікс -ур-а/-ю-ра висопродуктивний щодо творення збірностей і сукупностей однорідних предметів [162, с. 128; СЕ, с. 286], однак образливі найменування людей на -ур-а/-ю-ра в конфліктному дискурсі фіксуються рідко. Напр.: *мацанура* (М. Кідрук) «лайл. неохайна чи незграбна людина» [СУМ, т. 4, с. 656]; *замазура* (П. Загребельний).

Назви осіб із суфіксами -ар-а (-яр-а) сприймаються з відтінком вульгарності, згрубілості, збільшення розміру, напр.: *кугутяра* (Люко Дашвар); *бичара* (Ю. Іздрик); *лосяра* (Ю. Андрухович). Це метафоричні перенесення ґрунтуються на моделі «тварина → людина», коли співрозмовника починають ідентифікувати в конфлікті через назву тварини, підкреслюючи в такий спосіб його подібність до цієї тварини за інтелектуальними здібностями, характером, особливостями поведінки.

Також фіксуються деривати інших твірних основ: *нечупара* (П. Загребельний); *нездара* (Е. Андрієвська).

Потенціал щодо вираження емоційного відтінку зневажливості має -ух-а – суфікс, що розвинувся на праслов'янському ґрунті шляхом ускладнення найдавнішого суфікса -j- суфіксальним елементом -с-, який після *h, u, y* та ін. перейшов у *x*. Приєднуючись здебільшого до іменникових основ, -ucha надавав похідним словам пейоративного чи аугментативного відтінку в значенні (**pepel'ucha, *dǣvucha*); від дієслівних основ за допомогою розгляданого форманта творилися п. agentis (**pastucha* «жінка, яка пасе худобу», **kvokъtucha* «квочка»). У сучасній українській мові -ух-а бере участь у продукуванні іменників із модифікаційним значенням жіночої статі (*брехун – брехуха, свекор – свекруха*) [221, с. 344]. Напр.: *брехуха* (Люко Дашвар).

Суфікс -юг-а властивий іменникам зі збільшувальним, згрубілим значенням, що фіксується, напр., у «Словаре малоросійскаго, или юго-восточнорусскаго языка» П. Білецького-Носенка (XIX ст.) [СМЯ, с. 410]. У сучасній українській мові формант -юг-а в назвах людей підсилює негативну якість, виявлену початковою основою, надає слову лайливої зневаги, а при відсутності негативної якості в початковій основі нове слово передає тільки згрубілість [183, с. 366]. Непродуктивний в українській мові суфікс -иг-а, як зазначає Т. Г. Файчук, надає іменникам жіночого і спільного родів збільшувальне яскраве негативне забарвлення, виражає презирство [301, с. 191]. Напр.: *вампірюга* (Л. Чупіс); *бандюги столичні* (Люко Дашвар).

Суфікс -л-о (← д.-рус. -л-о ← *-dl-о [136, с. 109]) утворює іменники з новим значенням і з новим відтінком у значенні. Він позначає назви грубих знарядь праці (*грукало, горнило*) чи згрубілі найменування осіб спільного роду (*хамло, пугало*) [301, с. 190]. Напр.: *брехло, падло* (Г. Тарасюк); *дурило* (Ю. Смолич).

Ще менше в конфліктному дискурсі пейоративних утворень із суфіксами -ах-а, -яг-а, -инд-а, -ендр-а, -енці-я, -еп-а, -а, -ач, -ій тощо: *коханка-невдаха* (О. Танюк); *чолов'яга похилого віку* (Л. Данько); *дуринда* (Я. Верещак); *скупендра* (Ю. Смолич); *бабусенціє-старушенціє* (В. Лис); *маруда* (Ю. Смолич) «розм. людина, що все робить надто повільно, нудно; той, хто марудить, тобто мучить» [СУМ, т. 4, с. 633];

дурена (С. Андрухович); *шмаркач* (О. Денисенко); *скиглий* (В. Левицька) тощо.

Майже відсутні найменування осіб на -ань із властивою їм семантикою негативної зовнішньої характеристики (*горбань, губань, довгань, кудлань, щокань*) чи внутрішніх ознак особи (*байдикань, горлань*), напр.: *бородань* (В. Сердюк).

Цікавим фактом є використання суфіксів збірності -н-я, -в-а, -от-а. Приєднуючись до твірної основи назв осіб, суфікс -н-я надає утвореній лексемі негативного відтінку суб'єктивної оцінки, презирливості. Непродуктивний формант -в-а так само має виразне негативне забарвлення (фамільярність, зневажливість), рідше пестливість. Спільнослов'янський суфікс -от-а (*-ǫt-ā → д.-рус. -от-а → укр. -от-а [136, с. 108]) дуже рідко трапляється в слов'янських мовах [162, с. 125]. Він бере початок від давньоіндоєвропейського -tā, вторинною функцією якого в праслов'янській мові було творення деномінальних абстрактів, попередній -о-первісно належав до -о-основ, звідси праслов'янський продуктивний формант -о-та [29, с. 17]. Додається, як правило, до усіченої основи й передає значення сукупності з відтінком гумору [301, с. 189] або зневаги. Із зазначених формантів, у конфліктному дискурсі маємо лише приклади на -от-а: *сволото* (Люко Дашвар).

Функцію зневажливо-аугментативної оцінки можуть виконувати й здрібніло-пестливі суфікси, вжиті в іронічному значенні (*дівчисько, хлоп'ятко*), «коли предмет за розмірами не зменшений, а в інтонації розмовника вираження пестливості відсутнє» [135, с. 260]. Оцінка (позитивна/негативна) й відтінок у значенні (згрубілість, збільшеність/здрібність, зменшеність) розпізнаються за інтонацією та змістом висловлювання. Наведемо приклади: — *Дівчинка за викликом? Та погляньте на себе!* (О. Танюк); — *Видно, що ти – добряча штучка* (Л. Чупіс); — *Звідки ти, сучка, знала?*; — *А ходи-но сюди, голубко, – двері ногою відчинив*; — *Не плач, голубонько* (Люко Дашвар); — *Тобі, дороженька, треба поштивості* (Б. Бойчук); — *Найшов дурачка* (О. Ірванець); — *Я тебе, цуцику, зараз...;* — *Олексійчику, не бери гріха на душу*; — *Згодна, сватушко!*; — *Кумасю, перше розжуй, а потім ковтай* (В. Шулаков). Як бачимо з прикладів, найтипівішим є фемінітивний суфікс -к-а, далі форманти -чик, -еньк-/оньк-; найменш продуктивними виступають утворення на -ик, -ок, -ушк-, -с-.

Окрім іменників, утворених пейоративно-аугментативними засобами, в дискурсі фіксуються нечисленні образливі номінації у формі прикметників: *тупенький* (В. Маковій); *дурненька* (О. Танюк).

6.4. Граматичний вимір конфліктно спрямованої комунікації

У спілкуванні за допомогою живої природної мови граматичні засоби передають різноманітні комунікативні смисли прагматичного характеру [18, с. 96], зокрема ті, що маркують недоброзичливе ставлення до партнера й до того, про що він говорить.

Серед мовних засобів вираження агресії назвемо граматичні категорії особи, числа і способу, виду і часу.

З категорією особи і числа пов'язані займенники. Вони, як справедливо зазначає І. Ю. Шкіцька, виділяються з-поміж інших мовних засобів великим маніпулятивним потенціалом та є носіями прагматичних установок і комунікативних намірів учасників дискурсу [329, с. 151]. Займенники виконують дейктичну⁴³ функцію мови, яка пов'язується з ідентифікацією й анафоричністю (*хто, що, чий, котрий* тощо), належністю (*мій, твій, свій, його, її, їх, наш* тощо), виокремленням чогось із ряду однорідних (*оцей, той* тощо), самостійністю і самодостатністю (*сам, весь, усякий, кожен, інший* тощо), запереченням і незгодою (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки* тощо) [18, с. 121–122].

Серед розрядів займенників у конфліктному дискурсі поширеними є особові, насамперед *ти* і *Ви*, які вживаються мовцем при звертанні до комунікативного партнера. Вказування на співрозмовника пов'язано з соціальним і рольовим дейксісом. Перший трактується як система форм увічливості, тобто індикатори соціального статусу: високого – нижчого – рівного, свого – чужого [18, с. 125]. Комунікативні ролі регулюються рольовим дейксісом (Я-дейксісом і Ти-дейксісом, у термінології К. Бругмана і К. Бюлера [346; 347]) і виражаються, крім *ти* і *Ви*, займенниками *він, вона, мій, твій, його*.

⁴³ Дейксіс (гр. *deixis* «вказування») – вказівна функція одиниць мовного і паралінгвального кодів у спілкуванні, що виражається лексичними, граматичними, просодичними, паралінгвальними засобами та передбачає ідентифікацію і локалізацію учасників спілкуванні стосовно просторового, часового, соціального та деяких ін. контекстів, які створюються актом висловлення (мовленнєвим актом) і комунікантами [18, с. 118].

Уживання пов'язаних із соціальним і рольовим дейксисом займенників регулюється етикетом, встановленими в певному лінгвосоціумі правилами спілкування. Так, займенник 2-ї особи однини використовується стосовно рідних, близьких чи добре знайомих співрозмовників і виражає в такий спосіб солідарність (із родинною чи професійною спільнотою, групами людей за віком чи переконаннями), підтверджує групову належність: ми – вони, свої – чужі. Ти-звертання нормативно закріплене також за рівними чи вищими за комунікативним чи соціальним статусом і роллю співбесідниками, напр.: *Тикав і старому, й малому: усім, хто нижче нього стояв. Як і на нього тикали ті, що вище стояли* (А. Дімаров).

Однак у конфліктному дискурсі, учасники якого здебільшого порушують правила мовленнєвого етикету, вживання особового займенника *ти* свідчить про неповагу, невихованість і агресивне ставлення до діалогічного партнера. «Тикання» замість пошанного *Ви* використовується для зниження статусу співрозмовника, приниження, образливо-емоційного впливу, демонстрації зверхності – всього того, що Я. К. Радевич-Винницький називає деспективним⁴⁴, або зневажливим ставленням до співрозмовника [251, с. 73]. Наведемо приклад: — *Добрий вечір, Льончику!* — *Який я тобі Льончик, стара хвойдо! Для тебе я – Леонід Ілліч!* — *Е-е-е, теж мені Брежнєв, – бабі хоч і боязко, а язика втримати не може.* — *Ану пішла геть, відьмо! – руки до баби тягне* (Люко Дашвар). У прикладі звертання на *ти* і *Ви* маркують комунікативні статуси мовців. Леонід Залусківський – багатий за мірками села підприємець-фермер, а баба Ничипориха – звичайна жінка. Тому чоловік дозволяє собі звертатися до старшої за віком співрозмовниці на *ти* (*який я тобі; для тебе я*), однак вимагає пошанної множини до себе, бо «звертання на *Ви*... означає, що ми будемо звертатися до людини на ім'я та по батькові» [1, с. 265]. Розглянемо ще один приклад ненормативного вживання займенників: «— *Доброго ранку*», – *чемно привіталася Регіна Олександрівна з тещею господаря.* «— *Здорова була! То ти тут за служницю?*» Стримавши обурення, Регіна Олександрівна сухо зауважила: «— *Звертайтеся, будь ласка, до мене на ви. Мене звати Регіна Олександрівна. А вас?*»

⁴⁴ Деспективний – лат. *despecto* «дивитися згори; зневажати» [251, с. 73].

«— *Рая... Раїса Никифоровна...*» — ледве згадала Раїса. По батькові її ніхто не називав, але ... повинно бути саме так: *служебка має називати пані повним ім'ям* (Л. Романчук). Звертання до співрозмовника на ім'я, на ім'я і по батькові, на прізвище чи прізвисько є показником соціального статусу мовця. Тому недотримання чи неувага до статусу й ролі співрозмовника (особливо применшення їх), природно, не схвалюється Регіною. Перехід Раїси на пошанну Ви-форму унеможливив зовнішній прояв конфлікту: обурення Регіни відбулося без відома її співбесідниці.

«Тикання» не небагато відрізняється від уживання інвективи [251, с. 69], провокуючи в діалозі напруження, особливо якщо співрозмовник не давав згоди «перейти на ти», або сам цього не просив. Напр.: — *Ти давно його знаєш?* — **Ви знахабніли, Дмитре: уперто кажете мені «ти»!** *Скільки пригадую, я вам такого права не давала. Ви думаєте, що коли дістали посаду, то зробились уже більший всіх! У пани вийшли, як же...;* — *Що це? Кожен має право образжати, тикати тобі...* — *Та коли це я тикав?* — **Не тикали, то завтра тикатимете, якщо не провчити вас!** — *Та замовчіть! Скандал розводите...* (В. Підмогильний).

Ображений звертанням на *ти* співрозмовник може почати підкреслено «тикати» у відповідь, а також обурюватися на кшталт *А чого це Ви мені тикаєте?* Таке зауваження досягає перлокутивного ефекту, чи залишається нереалізованим. Пор.: *Він... замалим не двері ногою одчинив до Самого (секретарка не встигла й рота розтулити):* «— *Електрик потрібний?*» «— *А ти що, ними торгуєш?*» — *ститав сердито Ригорович: ніхто так до нього в кабінет не насмілювався.* «— **Прошу не тикати...** *Я – електрик... Ось...*» *І трудову книжку під носа. Заглянув Ригорович – замалим не свиснув: п'ятнадцять літ стажу і суцільні подяки.* «— *Чим проштрафились?*» – **перейшов на «ви» Ригорович** (А. Дімаров); — *А ти хто такий?* – *запитав Дорош.* — **Прошу не тикать.** *Я – голова сільради.* — **Ну то й що?** (Г. Тютюнник). Як бачимо, перехід на «ти» в невідповідній ситуації комунікації виступає ознакою грубості та неввічливості, одразу негативно налаштовує співрозмовника, який сприймає «тикання» як образу і спосіб його принизити без вживання інвективних лексем.

Окрім добровільної згоди перейти на більш неофіційний рівень спілкування з

ти-формами, «тикання» з'являється зі зміною комунікативного статусу чи соціальної ролі, напр.: — *Ходи-но сюди!* — *Прошу мені не тикати!* — *Бракувало, щоб я викала батькові свої дітини! Я вагітна від тебе* (Н. Шейко-Медведєва). Перехід із *Ви* на *ти* продиктований зміною комунікативно-соціального статусу мовців: відтепер вони будуть родичами.

Так само «напруження стосунків, охолодження взаємин, звуження їх до офіційних» [251, с. 69] відбувається в дискурсі через раптовий перехід із *ти* на *Ви*. Напр., у діалозі односельчан (а в селі всі один одного і все про один одного знають) спочатку бачимо звертання на *ти*, однак у стані образи й обурення мовець раптом звертається на *Ви*: «— [*Хочу тебе найняти*] *Копу стерегти. Десять гривень за ніч*. «— *За ніч? Тоді хай двадцять гривень*». «— **Ти** мене розориш!», — махнув рукою Залусківський. «— *А давай без грошей. Трактора даси. Я поле своє виорю. То я пішов?*» «— *Поїсти із собою візьми. І щось тепле. Ночі вже холодні*». «— *От який ти в нас дбайливий, Залусківський!*» — осміхнувся Роман. «— *Атож! Що би ви без мене робили. Повиздыхали б!*» — образився Залусківський (Люко Дашвар).

Звертання до близько знайомого співрозмовника на *Ви* виражає іронічне чи зневажливе ставлення. Розглянемо діалог: ЄВА. *Чим я можу вам допомогти? Чого ви, власне, хочете? І взагалі я зараз йду*. ЛІЛІ. *Ні-ні, ви нікуди не підете*. ЄВА. *Що?* (роздратовано) *Що ви сказали? Хто ви взагалі така?* ЛІЛІ. *Перша жінка*. ЄВА. *Ви — його.. так би мовити — перше кохання? Чого ви сюди прийшли? Я зразу відчула, що ви, даруйте, не сповна розуму*. ЛІЛІ. *Він зник*. ЄВА. *А... у фіолетових сутінках... шукали?* ЛІЛІ. (різко) *Я знала, що ви будете дурника клеїти. Між тим, Єво, ви чудово знаєте, про що йдеться* (О. Танюк). Розмова відбувається між двома жінками-суперницями, закоханими в того самого чоловіка. Співрозмовниці знайомі, але, звертаючись на *Ви*, демонструють зверхність одна до одної.

Антиетикетний характер Ви-форми пояснюємо тим, що ввічливе *Ви* «маркує стосунки між малознайомими співрозмовниками або свідчить про дистанцію між ними у віці, соціальному положенні, статусі тощо» [329, с. 153]. Перехід на *ти* означає, відповідно, скорочення цієї дистанції («вхід» до комунікативної території співрозмовника без його на те згоди свідчить про назріваючий конфлікт). Іншим

поясненням є те, що «ви – група, до якої апелює адресант, але до якої він не належить, на протипагу адресату» [18, с. 122]. У термінах конфлікту йдеться про протиставлення *Я – не Я, Я свій – ТИ чужий*.

Деспективне *Ви* контрастує не лише з *ти*, але й із займенником *ми*. Хоч експресія протиставлення цих займенників здебільшого має місце в тих випадках, коли мовець робить комплімент на фоні самоприниження, щоб підкреслити контраст між собою та співрозмовником [329, с. 151], у конфліктному дискурсі ця протилежність виконує прямо протилежну прагматичну мету. Напр.: — *[Ти] Дрімуче невігластво! — Де вже нам, сіреньким! Ви долаєте безвість, а ми гинемо безвісти, на ваших очах, наші високі браття!* (Л. Чупіс); — *Ти зовсім гостей не поважаєш. — Я зараз до вас приєднаюся, – крізь зуби пообіцяв Димісь. — Яке щастя! Ваша величність зволили до нас вийти, не побридилися, – пирхнула Вікуся* (В. Єшкілев).

У сфері вираження негативно-оцінного ставлення до комунікативного партнера застосовують також родові форми займенників. Займенник середнього роду *воно*, жіночого роду *вона* та чоловічого роду *він*, що вживаються на адресу співрозмовника замість нормативного *ти* або *Ви*, мають відтінок зневажливості і належать «до арсеналу інвективних мовленнєвих засобів» [251, с. 73]. Напр.: *От виродок! Я тут карячуся, у школі діти чекають, а воно десь вештається* (Люко Дашвар); *Негайно припиніть! Ах-ах! Він втратив гроші! Ви самі винні!* (О. Танюк); *Ви чуєте – він ще погрожує!* (Г. Тарасюк). Уживання займенника третьої особи на адресу присутнього в розмові партнера (та ще й при інших учасниках комунікації) – дуже конфліктогенний фактор: *МАГНІТОФОН. Ось Денис мовчить, але ж ми всі його боржники, Еврико. Тільки якого біса він усе це робить?! ДЕНИС. Припиніть дурні розмови. МАЙЯ (до хлопців). Пробачте, але чому ви говорите про присутню людину у третій особі? Адже це неприємно. Негарно. Образливо!* (В. Кашин).

Позбавленими граматичних категорій, але не прагматичних смислів вважаємо вигуки – особливі, морфологічно незмінні слова зі значенням «безпосереднього емоційного вираження переживань, відчужень, афектів, вольових виявлень» [135, с. 414], що допомагають мовцеві передати свою реакцію на дійсність, зміст повідомлення чи адресата.

Оскільки в конфліктному дискурсі мовці переживають негативні емоції і почуття, що тиснуть на «тіло-контейнер» і вириваються назовні, спричиняючи агресію, то вигуки, відповідно, позначають негативні внутрішні стани. Скажімо, зневагу, висміювання, відразу, критичне ставлення, ганьбу (осуд), обурення, розкаяння, горе, роздратування [151, с. 120–121], невдоволення, гнів, страх тощо.

Здатність вигуків передавати негативні емоції і почуття дозволяє кваліфікувати їх як вигуки-пейоративи (термін Л. М. Ікалюк) – «автономні лексико-граматичні одиниці, які містять негативну оцінну конотацію, тобто виражають негативне ставлення мовця» [151, с. 120]. Напр.: [докір:] — *Що ти за людина, Димоне... Тьху!* (В. Єшкілев); [злість:] — *Ох! Так би зараз когось розмісив! – сильна злість найшла на Мирона* (В. Карп'юк); [обурення:] — *Ага, то ви тепер проти мене?* (В. Єшкілев); [важкий внутрішній стан:] *Мамка сльозу змахнула: — Ох-хо-хox!* (Люко Дашвар); [невдоволення:] — *Ой, брешеш, дівко, – похитала головою [Зося]* (М. Стельмах); [роздуми:] *Ольга, зідхнувши: — Гм... Я в дуже невідгідному становищі* (І. Багрянний).

Вигук багатозначний [135, с. 415] і залежно від контексту може реалізувати діаметрально протилежну конотацію, переходячи з розряду вигуків-пейоративів у розряд вигуків-меліоративів [151, с. 121]. Так, напр., *гм* виражає сумнів, роздумування, іронію, роздратування [СУМ, т. 2, с. 91]; *ой* познає фізичний біль, страждання, горе, переляк, неспокій, тривогу, несподівану згадку про щось невідкладне, убоління, досаду, жаль, осуд, незадоволення, докір, заперечення, нетерпіння, здивування, захоплення, благання, сильне прохання чи бажання, застереження, попередження, погрозу, прагнення до чого-небудь, сподівання на щось [СУМ, т. 5, с. 658]. У дискурсі «такі модальні й емоційні значення вигуків, як страх, біль, погроза, сумнів, нерішучість, вагання, недовір'я, двозначний натяк, обурення, досада, докір, невдоволення, гнів, іронія, насмішка, злорадство, подив, захоплення тощо, щоразу конкретизуються обстановкою розмови, фонемним складом вигуків, міміко-жестукуляційними засобами, інтонацією» [122, с. 219]. Напр.: — *Але й знайшла собі пару. Ха-ха-ха! Хіба це мужчина?* (Б. Бойчук) – звук сміху передає негативне ставлення до особи, її наміру; — *Хм! Куди загнув! – сердито чмихнув Свирид* (М. Стельмах) — вигук є носовим звуком різної довготи,

що виражає легкий осуд і злість. Вигук у реченні *Настя оторопіла: — Тьфу! От і дочекалася донечки. Ходить ночами, злягається з тим Іваном і ще пащекує до мене* (Б. Бойчук) ззовні, за характером вияву подібний до плювка і має відтінок огиди й зневаги. Коротке енергійне *ех* виражає легкий докір: *Ех, не тямии ти, що воно таке, зовсім не тямии* (В. Бережний). Первинні вигуки *Фу! Фе!* імітують звуки зі зморщеного носа і рота при відразі: — *Фу! Гадость...* (Я. Верещак); — *Фе, які у вас думки!* (Ю. Яновський). Імперативні вигуки на кшталт *Геть! Цить! Баста! Шабаши! Стоп! Тс (тсс)* тощо вживаються для вияву волі (наказу) мовця, напр.: — *Геть!;* — *Цить, дурна* (Люко Дашвар); — *Годі з вами цяцькатись! Баста!* (О. Гончар); — *Стоп! Припини!* (М. Кідрук); — *Тс! Цитьте!* (А. Дмитерко).

Іншими граматичними засобами вираження агресії, що, по-перше, надають окремим словам різних смислових відтінків і конотацій, а, по-друге, виражають ставлення комунікантів до змісту висловлення, є частки, особливо модальні. Напр.: — *У тебе навіть зморшки у незадоволених місцях!* (О. Погребінська); — *Лиш знаєш у карти грати і пити* (В. Маковій); — *Ось цього я тобі не пробачу!* (Т. Киценко); — *Оце більш ніколи не слухатиму тебе!*; — *Якраз!* (Л. Чупіс); — *От чуло моє серце! Курву знайшов?;* — *Ідіть уже!*; — *Що за чортівню кажеш?!* (Люко Дашвар); — *Аж ось тобі, викуси, потворо* (М. Соколян); — *Погляньте на них! А ще мене неробою дразнять!* (Н. Бічуя); — *Цих одкровень саме зараз і бракувало* (О. Танюк); — *У тебе в голові півтори ідеї. Маму ти навряд чи заразиш ними* (О. Погребінська); — *От дурна... невже не зрозуміла* (М. Козиренко); — *Ну вже не бреши!* (Л. Дереш).

За допомогою граматичних категорій (особливо способу та виду) дієслова також стають у конфліктному дискурсі маркерами багатьох прагматичних смислів: передають різні емоції – обурення, гнів; почуття фізичного болю, психічні почуття – нетерплячку, досаду та ін.

Уживаючись у формі 1-ї особи однини теперішнього часу дійсного способу, дієслово набуває ознак перформативу. Останній у термінології прагматики мовленнєвих актів тлумачиться як «висловлення, еквівалентне дії, вчинку; повідомлення, пропозитивна основа якого не може бути оцінена в межах категорій

«істинність»/«неістинність»⁴⁵ [18, с. 137; 341, с. 292].

Перформативні дієслова класифікують⁴⁶ за такими ознаками: 1) спеціалізовані повідомлення і твердження (*заявляти, повідомляти, нагадувати, свідчити, переконувати* та ін.); 2) зізнання (*зізнатися, каятися*); 3) обіцянки (*обіцяти, присягати, зарікатися* тощо); 4) прохання (*молити, просити, благати* і под.); 5) пропозиції й поради (*пропонувати, радити, викликати* (на бій), *закликати* (до порядку) тощо); 6) попередження та пророкування (*попереджувати, пророкувати*); 7) вимоги й накази (*вимагати, доручати, наполягати, ставити умови* й под.); 8) заборони та дозволи (*забороняти, дозволяти, накладати вето* та ін.); 9) осуд і схвалення (*засуджувати, проклинати, обвинувачувати; схвалювати, благословляти* тощо); 10) прощення (*прощати, виправдовувати*); 11) згода та заперечення (*погоджуватися, визнавати, заперечувати, відмовлятися, спорити* тощо); 12) мовленнєві ритуали (*дякувати, вибачатися, вітати, прощатися, співчувати* та ін.); 13) спеціалізовані акти передання, відчуження, відміни, відмови тощо (*брати своє слово назад, доручати, денонсувати* й под.); 14) називання й призначення (*призначати, називати, оголошувати* і т. ін.) [8, с. 209–210].

За спостереженнями І. І. Гулакової, частотність уживання таких дієслів у конфліктному дискурсі складає 80 % і свідчить про перформатив як показник конкретної тактики чи стратегії [107, с. 107–108]. Зокрема, на різних стадіях розвитку конфлікту мовці вдаються до таких стратегій: стратегія дискредитації (обвинувачення чи осуду комунікативного партнера); самопрезентації (створення власного позитивного іміджу на фоні зниження «лиця» співрозмовника); маніпуляції (нав'язування своєї позиції); агресії (забрана, відмова) і, нарешті, кооперативна стратегія (зокрема, тактика компромісу як намір вирішити конфлікт).

Найбільше перформативів зафіксовано в кооперативній стратегії. Це дієслова зі значенням згоди, схвалення, обіцянки, прохання, вибачення, прощення, напр.: — *Я згоджуюсь* (Віктор Домонтович); — *Схвалюю* (Л. Дмитерко); — *Я обіцяю*

⁴⁵ Вимовляючи перформатив, мовець виконує (а не описує чи називає) дію, а це означає, що, будучи дією, а не повідомленням про неї, перформатив не може отримати оцінку «істинний» або «неістинний» [18, с. 137].

⁴⁶ У мовознавстві за взірць береться класифікація російського лінгвіста Ю. Д. Апресяна, розроблена ним із врахуванням досліджень мовленнєвих актів Дж. Остіна, Дж. Серля та З. Вендлера.

(Б. Слутий); — *Я вас прошу не накаляти обстановку!* (О. Барліг); — *Я перепрошую* (Г. Вдовиченко); — *Я вибачаюсь* (О. Коломієць); — *Я тобі прощаю* (А. Сергієнко).

Перформативи в межах агресивної стратегії – вимога, наказ, заперечення, відмова, критика, докір тощо – вже самі по собі засвідчують ескалацію взаємин. У конфліктному дискурсі дієслова такої семантики найчастотніші. Напр.: — *Я вимагаю пояснень!* (Анна Багряна); — *Я наказую всім залишатися на своїх місцях* (Яна Дубинянська); — *Попереджаю, повідрубую вам носи* (Б. Коломійчук); — *Я заперечую обвинувачення* (І. Багрянний); — *Я відмовляю!* (С. Талан); — *Прошу* (тут у зн. «вимагаю») *запам'ятати це раз і назавжди* (О. Танюк).

Характерною ознакою стратегії самопрезентації є перформативи зі значенням дозволу (так мовець підкреслює свій високий комунікативний статус і соціальну роль БАТЬКА, а отже, право дозволяти чи забороняти). Напр.: — *Я не тільки сама не піду на цю авантюру, але забороняю Дмитрові брати в ній участь!* (Н. Уварова).

Зі стратегією маніпулювання пов'язано вживання перформативів-вимог, заборон, попереджень і рекомендацій (порад), тобто дієслів, що вживаються в межах стратегії самопрезентації та агресії: — *В такому разі, я відмовляюся від вашого товариства* (Б. Бойчук). Відмінною рисою цих перформативних дієслів у різних стратегіях вважаємо те, що при маніпулюванні вони виконують апелятивну функцію, коли мовець не просто висловлює свою думку, але й, впливаючи на співрозмовника, спонукає прийняти її.

Деякі дослідники зараховують до стратегії самопрезентації дієслова *запитувати, питати*, розглядаючи їх як перформативи. Таке припущення ґрунтується на тому, що, за Е. Бенвеністом, будь-яке дієслово, навіть *говорити* може утворювати перформативне висловлювання, якщо формула «я говорю, що...» вимовлена у відповідних умовах і створює нову ситуацію [19, с. 307]. Відтак, *говорити* може факультативно бути власне перформативом, хоча воно й так є обов'язковим семантичним компонентом будь-якого перформативного дієслова, що суміщає в собі і називання дії, і вимовлення дії, і саму дію. Ця здатність дієслова *говорити* підкреслюється А. Вежицькою: «це один із семантичних примітивів, елементарна невизначувана семантична одиниця, яка сама слугує для тлумачення

семантичних одиниць» [44, с. 251]. Напр.: — *Ясно чи ні, питаю!* (Б. Бойчук); — *Питаю, нащо його береш?* (В. Єшкілев).

Найменше представлені в конфліктному дискурсі перформативи зі значенням осуду й обвинувачення, що характеризують стратегію дискредитації співбесідника, напр.: — *Проклинаю тебе!* (Ю. Яновський); — *Я звинувачую тебе* (О. Авраменко).

Окрім перформативних дієслів 1-ї особи однини теперішнього часу дійсного способу, у конфліктному дискурсі вживаються дієслова 2-ї особи. Насамперед це імперативні висловлювання, що виражають волевияв. Ці дієслова доконаного виду наказового способу мають відтінок різкості, «керівництва» і називають дію, яка має обов'язково, з погляду мовця, відбутися.

Найтипівішими дієсловами в конфліктному дискурсі є імперативи на позначення припинення неприємної дії – *припиняти, облишати, переставати, кидати* «переставати робити, займатися чим-небудь» [СУМ, т. 4, с. 146]; а також дієслова *робити, мучити, знущатися, лякати, ображати, хвалитися, кепкувати, глумитися, насміхатися, чіплятися, торкати(ся), хуліганити, грати(ся), перечити, брехати, забувати, спішити, дрейфити* (у зн. «боятися») та ін. із заперечною часткою *не*. Напр.: — *Негайно припиніть!* (О. Танюк); — *Облиш!* (Анна Багряна); — *Перестань* (Б. Бойчук); — *Не роби дурниць!* (Г. Вдовиченко); — *Не мучте мене!* (Л. Чупіс); — *Не знущайся!* (Є. Кононенко); — *А ти мене не лякай!* (Люко Дашвар); — *Не ображай!* (Л. Чупіс); — *Не кепкуй* (В. Чемерис); — *Не глумися!*; — *Не насміхайся мені!*; — *Не торкай мене*; — *Ти краще не грайся зі мною*; — *Не переч мені* (Б. Бойчук); — *Не бреш!* (О. Погребінська); — *Не спіши. На лоха не понав* (В. Єшкілев); — *Не дрейф* (М. Кідрук) і под. Вкрай рідко волевиявлення двоадресатне: — *Не сварімося. Ми мусимо бути у згоді, щоб допомогти дочці*; — *Прошу тебе, не починаймо знову*; — *Слухайте, давайте дружньо* (Б. Бойчук).

Частотними, а тому описаними окремо від решти, є імперативи на позначення припинення мовленнєвої діяльності: *мовчати* (найчастіше), *не казати/говорити, замовкати, затикатися* «перен., вульг. перестати говорити; замовкнути» [СУМ, т. 3, с. 346], *говорити (менше), не питати, не патякати* «зневажл. говорити багато про щось неістотне, пусте, не варто уваги; базікати, теревенити» [СУМ, т. 6, с. 99], *не*

називати тощо. Напр.: — **Мовчіть! Не говоріть нічого!** (Анна Багряна); — **Помовч!** (О. Погребінська); — **Заткнися!** (А. Кокотюха); — **Не кажи дурниць** (Г. Вдовиченко); — **Не питай мене!** (О. Погребінська); — **Не патякай до мене!** (Б. Бойчук). Обурення від недотримання співрозмовником правил етикету виражається дієсловами на кшталт *не лаятися, не кричати, не (годі) перебивати, говорити (з пошаною), давати висловитися* та ін. Напр.: — **Не лайся!** (Люко Дашвар); — **Не кричи** (Анна Багряна); — **Годі мене перебивати!** (Б. Слутий); — **Не теренди й не переч!** (М. Матіос); — **Говори з пошанівком!**; — **Дай висловитися!** (Б. Бойчук); — **Дайте, я ще скажу** (О. Ірванець).

Імперативи регулюють розміщення мовця-опонента в комунікативному просторі: бажання збільшити дистанцію, щоб припинити спілкування «тут і тепер», виражається дієсловами руху *йти, їхати (геть, уже, з моїх очей, у дупу), забиратися (геть, під три чорти, з хати), виходити, звільняти (приміщення), щезати, згинутися, не вертатися* тощо. Напр.: — **Йди геть з моїх очей!** (О. Танюк); — **Піди попи чашу, поки я тебе не послала** (С. Пиркало); — **Звільни приміщення** (Неда Неждана); — **Забирайся мені з хати!**; — **Вийди негайно!** (Б. Бойчук); — **Згинь** (Неда Неждана); — **Щезни!** (Л. Пономаренко); — **Не вертайся мені додому!** (Б. Бойчук) і под. Імператив може зрідка виражатися дієсловами минулого часу умовного способу й дійсного способу: — **Пішла геть, підлото!** (Люко Дашвар); — **Слухай, ішла б ти додому** (О. Погребінська).

Множинна форма виражає м'якший ступінь наказу; тут можуть вживатися маркери ввічливості (*просити, благати*) та пояснювальний текст (як правило, погрозливого змісту): — **Ідіть уже! Прошу** (Люко Дашвар); — **Ідіть й не шукайте гудза на свою голову** (М. Матіос); — **Будь ласка! Звільніть студію!** (О. Ірванець).

Самовільне, без згоди співрозмовника, припинення діалогу й просторовий відхід, осуджується. Мовець вимагає повернутися в комунікативний простір діалогу й розставити крапки над «і»: — **Вернися мені!**; — **Зараз ходи сюди** (Б. Бойчук); — **Паді сюда!** (М. Кідрук).

Бажання уникнути неприємної розмови (й можливо фізичного насилля) через зменшення комунікативної дистанції виражається дієсловами *стояти, зупинятися,*

не підходити: — **Стій, не підходь!** (Неда Неждана); — **Зупинися!** (Люко Дашвар).

Іншими прикладами дієслів, які виражають волю щодо розміщення співрозмовника в комунікативному просторі конфлікту, є: — **Не сідай там, там я сиджу!** (О. Ірванець); — **Вставай... Розлягся тут...** (А. Кокотюха).

Дієслова на позначення стану і процесу, зокрема дієслова психічного стану мовця – *нервувати, злитися, гніватися, плакати, журитися, хвилюватися, боятися, ображатися* та ін. – разом із заперечною часткою *не* вживаються задля деескалації конфлікту і примирення мовців. Напр.: — **Не злись!** (Анна Багряна); — **Не сердься!** (О. Танюк); — **Не плач. Не рви серця** (Люко Дашвар); — **Не хвилюйся** (С. Жадан); — **Не гарячкуй;** — **Не впадай в меланхолію** (Неда Неждана); — **Не треба так перейматися!** (О. Танюк); — **Не ображайся** (Анна Багряна). Дієслово *заспокоюватися* вживається на позначення переходу з одного стану в інший: — **Моє сонечко, заспокойся... викинь ці страшні враження зі своєї голівоньки...** (Анна Багряна); — **Мамо, заспокойся, тобі не можна нервувати!** (Є. Кононенко).

Типовим для ситуації примирення є дієслова-імперативи *вибачати* (найчастіше), *пробачати, прощати*: — **Вибачте, я не хотів вас образити;** — **Вибач, був неправий** (О. Ушкалов); — **Пробачте** (О. Погребінська); — **Пробач, я випадково** (Н. Уварова); — **Прости мене, дурну...** (Анна Багряна).

Поряд із модальними дієсловами волевияву (*веліти, вимагати, примушувати, забороняти* та ін.), комунікативна поведінка учасників конфліктного дискурсу характеризується вживанням модальних дієслів можливості (*могти, сміти* та ін.), що вживаються з конотацією осуду, обурення, несхвалення. Наведемо приклади: — **Ти хто такий? І як ти смієш поучати?** (М. Галівер); — **Як же так можна!** (О. Погребінська); — **Забирайтеся! Ви не смієте ображати мене в моїм домі;** — **Схаменися. Як можна так наговорювати на всечесного отця!** (Б. Бойчук).

6.5. Вираження агресії засобами синтаксису

У конфліктному діалогічному дискурсі має місце широка палітра синтаксичних структур, оскільки такий діалог є різновидом щоденного людського спілкування.

Основна синтаксична одиниця – речення – є багатовимірною й розглядається,

як зазначає І. Р. Вихованець, з формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного поглядів. У першому випадку йдеться про синтаксичні зв'язки та виділювані на їхній основі компоненти речення. У другому – про семантико-синтаксичні відношення і виділювані на їхній основі компоненти значеннєвої природи, що відбивають специфіку з'єднання змісту й форми компонентів речення. Комунікативні особливості речення виявляються в мовленнєвій ситуації, в тексті [48, с. 548]. Саме мовленнєві стратегії, тактики і прийоми, комунікативна мета, з якою породжується висловлювання у тій чи іншій синтаксичній формі, й той перлокутивний ефект, на який розраховує мовець, визначають специфіку синтаксичних засобів у конфліктному дискурсі.

Порівняно з іншими синтаксичними одиницями, реченню властива більша формальна і значеннєва розгалуженість. Відтак, його класифікують за будовою, за характером предикативних відношень, за метою висловлювання та за емоційним забарвленням [48, с. 548]. У такій самій послідовності речення, вживані в конфліктному дискурсі, описуватимуться в цій роботі.

6.5.1. Прості й складні речення в комунікативній ситуації конфлікту

Двоскладні за будовою речення констатують негативний факт або дають несхвальну оцінку співрозмовнику чи його мовленнєвим (немовленнєвим) діям (1), а також маркують ситуацію примирення (2): (1) — *У тебе ручки ростуть зі сраки* (В. Маковій); — *Ти ж іще шмаркач зовсім!* (О. Денисенко); — *Семене, мені не відповідає твій тон* (Б. Бойчук); (2) — *Я перепрошую* (О. Барліг); — *Та я ж не дорікаю* (Г. Вдовиченко); — *Можливо, я трохи переборщив* (Б. Бойчук) та ін.

Серед простих речень особливо поширеними виступають односкладні – означено-особові, безособові та називні: — *Не переводьте розмову на інше!* (Л. Данько); — *Відчепися, козьол!* (М. Рябчук); — *Тобі на старість покрутилося в голові* (Б. Бойчук); — *Чого руки розпускаєте?!* (Люко Дашвар); — *Задовгий монолог!* (Л. Чупіс); — *Відщепниця!* (Анна Багряна); — *Не буде вам від людей поваги* (В. Єшкілев); та неповні конструкції: — *Ні слова більше!* (Анна Багряна); — *Кожному собаці по заслугі* (Б. Бойчук); — *Щоб ти здох* (С. Щученко).

Вербалізація мовленнєвого кроку в «згорнутому», еліптичному вигляді пов'язана з переконанням мовця в тому, що партнер володіє певним набором знань для адекватного розуміння висловлювання. Діалог із мовцем, який розуміє, про що йдеться з напівслова, дозволяє повідомляти інформацію «цілим комунікативним блоком, лише частина якого потребує словесного кодування» [242, с. 35]. Імплицитна форма передачі інформації вважається домінантною в діалозі, оскільки допомагає уникати надлишковості, концентруючи увагу на ремі висловлення. Актуалізуючи додаткову, приховану інформацію, еліптичні мовленнєві акти співвідносяться з відповідними експліцитними одиницями та виводяться з них, є необлігаторними з погляду вияву й інтегрують в одній семантичній площині логіко-філософські, психологічні та лінгвістичні чинники [149].

Неповнота речень може виникати через перебивання: мовець, незгодний із тим, про що чи як каже його співрозмовник і не дає йому закінчити думку. Зміна комунікативної ролі (*мовець – слухач*), як вважають дослідники, виникає після паузи, через «захоплення комунікативної ініціативи» (перебивання) чи відбувається плавно [214, с. 336; 354]. О. О. Селіванова додає до цього переліку підхоплення, коли мовець ніби присвоює чужий (попередній) комунікативний хід, відмову від взяття ходу (мовчання) та зміну теми [271, с. 157].

Незалежно від причини виникнення перебивання – це «агресивне взяття ходу» [271, с. 157], оскільки «ввічлива поведінка в мовленнєвому спілкуванні зумовлює дослуховувати репліки співрозмовника до кінця» [170, с. 55]. Мета перебивання – змусити співрозмовника замовкнути, цілком припинити його мовлення чи звучати з ним одночасно, намагаючись «перекричати» та «переговорити», і в такий спосіб отримати формальне лідерство в діалозі на будь-якому його етапі. Напр.: — *Я маю вашого базікання досить!* (Б. Бойчук); — *Заткни пельку! Ти вже сказав, а тепер помовч!* (С. Щученко); — *Перестань* (Анна Багряна); — *Припиніть ці дурні розмови* (В. Кашин), а також імплицитно: — *Яка я дурепа! Сліпа, як кіт! Глуха, як тетеря!* — *Краще б німа, як риба* (С. Щученко).

Оскільки комунікативну ініціативу отримують звичайно комуніканти з вищим статусом, мовець-перебивач своїми діями маркує власну значущість. Він немов

показує, що його думки, погляд на ситуацію цінніші, ніж думка співрозмовника, що саме до нього слід дослухатися, його аргументи приймати як беззаперечні. У цьому випадку мовець діє з соціально-комунікативної ролі БАТЬКА, «який дозволяє собі перебивати співрозмовника задля вербалізації власних міркувань і настанов» [170, с. 58]. Напр.: (1) *МАРІКА. Ми на вечорницях співаємо... НАСТЯ. Щоб тобі, дівко, ніхто за пазуху не ліз! Чуєш? МАРІКА. Чую, чую. НАСТЯ. І не патякай до мене! Краще зоставайся вдома. Поговориш собі з Мольнаром. Він гарний мужчина, багатий. МАРІКА. То виходьте за нього заміж. НАСТЯ. Мовчи, дівко! МАРІКА (виходить, гримнувши дверима) (Б. Бойчук); (2) — [Ти] мені віднині не дочка! — Прости мене, дурну...— **Мовчи, негіднице!** — Тепер я, Татусю, інша. Інша, ніж колись...— **Ні слова більше!** (Анна Багряна). У першому діалозі комунікантами є мати з дочкою, що виконують ролі БАТЬКА і ДИТИНИ, однак агресивно налаштована Маріка намагається діяти з позиції вищого статусу, ніж у неї є. Дівчина глузу (*То виходьте за нього заміж*), намагаючись роздратувати матір, а коли аргументів не вистачає, сердита, усувається з конфлікту (*виходить, гримнувши дверима*). Настя ж діє з позиції БАТЬКА: її висловлювання директивні й спрямовані на перебивання, погрозливе попередження, заборону, вимогу шанобливо ставитися до слів і волі старшої людини (*Щоб тобі ніхто за пазуху не ліз!; Не патякай до мене! Мовчи*). Другий приклад – конфлікт між батьком і дочкою, де на всі вербальні спроби примиритися й отримати прощення за ганебний вчинок, дівчина отримує відмову у формі емоційного перебивання (*Мовчи!; Ні слова більше!*).*

Комунікативна поведінка мовця-перебивача викликає роздратування, адже реалізується через образу, інвективу й знижену обценну лексику, зміну теми, різке пришвидшення темпу спілкування. Напр.: — **Припиніть! Це мені слід битися в істериці! Ах-ах! Він втратив гроші! Я втратила більше!** (О. Танюк).

Окрім втручання партнера в процес зміни ролей і захоплення комунікативної ініціативи, незакінчені речення виникають також із вини самого мовця (через хвилювання, надмірне збудження, небажання закінчувати речення з етикетних причин тощо). Напр.: — *Боже мій... Не треба...* (О. Погребінська); — *За що?.. Мовчи!.. Замочу, падла!..* (О. Ірванець); — *Дістала... От дурна... невже не*

зрозуміла... (М. Козиренко); — *Ну вас, Ганно, на...* (В. Шнайдер).

Перебування мовців у конфлікті як «системі тотожних координат» й розуміння ситуації мовлення дозволяє їм ніби «читати» думки співрозмовника, випереджаючи їх. Висловлення зі значенням естафети/розвитку думки є продовженням репліки комунікативного партнера, його підхопленням і зумовлюються попереднім мовленнєвим кроком інформативного характеру (відповідно, «обірваного»). Особливістю цього типу взаємодії є те, що співрозмовники немовби розвивають одну думку на двох: адресант розпочинає твердження, а реципієнт плавно підхоплює його й продовжує в напрямку, заданому комунікативним партнером, чи всупереч йому (у цьому випадку конфліктність ситуації збільшується). Наведемо приклади: *АННА. Вийди негайно! Прийняття мусить відбутися. СКУЛЬПТОР. Без мене* (Б. Бойчук); — *Ви, кочовики, завжди берете те, що... — ...що нам подобається, – перебив він її насмішкувато* (В. Чемерис); *МАРТА. Він не хотів, щоб ти стала... МАРІЯ. Повією?* (Б. Бойчук) тощо.

Як правило, розвиток думки не так, як би хотів того комунікант, робить його агресивнішим, створює ще більше напруження в діалозі: *НАСТЯ. От Мольнар, от мужчина! Красивий, здоровий. МАРІКА. Як бик. НАСТЯ. Ти говори про нього з пошанівком! Не розпускай язика!* (Б. Бойчук); *ОЛЬГА. Я б не хотіла, щоб ти подумав, ніби... ВАЛЕРІЙ (усміхається). ...ніби я потрібен тобі як чоловік?.. ОЛЬГА. А ти – такий самий нахаба, як і всі чоловіки!* (Анна Багряна).

Зміна вектора думки надає висловлюванню адресанта заперечного значення, так, погроза у діалозі: — *Він вас усіх повішає... І найперше... — ...І найперше – вас?* (І. Багрянний) стає контрпогрозою; попередження в діалозі: — *Якщо Ви програєте [в шахи]... От... Якщо Ви програєте... — То ви мене розстріляєте...* (засміялась) (І. Багрянний) стає насмішкою, викликом.

Комунікативні акти «естафети» виступають у структурно-семантичному плані цілісним мовленнєвим актом, де репліка адресанта – його початок, а реактивне висловлення – кінець (що містить власне підхоплення і розвиток думки співрозмовника). Це зумовлює умовність меж між мовленнєвими кроками учасників діалогу та можливість їхньої трансформації в єдину синтаксичну структуру: у

складне речення з різними видами зв'язку (1), у просте неускладнене або ускладнене речення (2), неповне речення (3), напр.: (1) — *Я б не хотіла, щоб ти подумав, ніби потрібен тобі як чоловік; — Ви, кочовики, завжди берете те, що подобається; — Він не хотів, щоб ти стала повією;* (2) — *Прийняття мусить відбутися без мене;* (3) — *Красивий, здоровий, як бик.*

У дискурсі трапляються комунікативні акти зі значенням розвитку думки, що не можуть трансформуватися в одне речення. Це пояснюється особливостями діалогічного мовлення: відносно чітким вираженням поглядів мовців, різними за метою висловлювання конструкціями тощо. Проілюструємо це на прикладі: — *Чула про твої успіхи. Про тебе говорять, пишуть... — І лають при цьому чимало. — Вартий, мабуть, коли лають...* (І. Кочерга). Перетворення мовленнєвих кроків співрозмовників в єдине ціле неможливе з причин зміни вектора розмови. При зустрічі давніх знайомих, життєві шляхи яких розійшлися ще в молодості, адресант радіє за успіхи адресата, проте, отримуючи критичне зауваження (*І лають при цьому чимало*), змінює своє ставлення (*Вартий, мабуть, коли лають*). Тобто маємо зіткнення поглядів: схвалення адресантом діяльності комунікативного партнера — незадоволення від неї в адресата — часткова зміна погляду.

Інтонаційна та змістова незавершеність ініціативного мовленнєвого кроку компенсується висловленням комунікативного партнера, яке містить уточнення чи сполучники підрядності, напр.: — *Не сердьтесь, Петре Васильовичу. Адже вона з пелюшок така...* — **Ненормальна, еге?** (А. Дімаров); — *Ми говорили про твоїх дітей...* — **Яких нема** (Л. Дмитерко). Такі препозитивні елементи вказують на зв'язок приєднування.

У цілому в конфліктному дискурсі переважають прості речення, складні конструкції трапляються рідко. Найбільше серед них складнопідрядних речень (СПР), інших типів — складносурядних, безсполучникових і багатокомпонентних із різними видами зв'язку — виявлено менше.

Кожен різновид складнопідрядного речення вживається в певній комунікативній ситуації. Так, найбільш поліінтенційними виступають СПР із підрядним з'ясувальним: вони виражають обурення, докір, образу чи погрозу, рідше

запит і наказ, напр.: [обурення:] — *Тепер моя черга спитати, що це все значить?* (О. Денисенко); — *Ти хочеш сказати, що я – ідіотка?!* (Є. Кононенко); [докір:] — *Вам не здається, що це некоректне питання?* (Неда Неждана); — *Не забувай, що ти тут господиня за мої гроші* (Б. Бойчук); [образа:] — *Ти вважаєш, що дотепний?* (Є. Кононенко); — *Бог знав, чим вас покарати* (Б. Бойчук); [погроза:] — *Не боїтеся, що я вас отрую?* (Б. Бойчук); — *Я тобі зараз покажу, як матір не слухатися!* (Анна Багряна); [запит:] — *Ти сказалася? Ти можеш мені пояснити, що ти задумала?* (Анна Багряна); — *Я питався, де ти була!* (Б. Бойчук); [наказ:] — *Виконуйте, що Вам приказують, і не розсуждайте...* (І. Багрянний).

СПР із підрядним означальним (частіше займенниково-означальним, аніж власне означальним) передають конотацію зневаги, приниження чи образи співрозмовника, рідше насмішки й докору, напр.: [зневага/приниження/образа:] — *Є теми, що поза твоїм розумінням* (Л. Чупіс); — *Ви недостойні того, щоб я вас ображав!*; — *Те, що ти хочеш – несуттєве* (Б. Бойчук); [насмішка:] — *То все, що ти маєш сказати!* (Б. Бойчук); — *Ха-ха-ха! Ти хоч сам віриш у те, що кажеш?* (С. Щученко); [докір:] — *Ви б замість того, щоб теревені розводити, краще б допомогли...* (Неда Неждана); — *То твоя вина, що ми не були щасливі* (Б. Бойчук).

Серед обставинних речень виділяємо СПР із підрядним умови. Такі речення маркують у конфліктному дискурсі погрозу, рідше осуд чи образу, а також небажання спілкуватися «тут і тепер», із цим співрозмовником: [погроза:] — *Як ще раз торкнете мене, перегризу горло!* (Б. Бойчук); [осуд:] — *Порядні чоловіки підводяться, коли заходить жінка* (О. Погребінська); [відмова взаємодіяти:] — *Давайте краще шукати. — Вам треба – ви і шукайте; — Я не можу нічого робити, коли хтось стоїть над душею... Дайте мені спокій!* (Неда Неждана).

Окрім СПР умови, в дискурсі вживаються інші види підрядних обставинних речень (детальніше про це див.: [86, с. 276]), однак вони не настільки поширені й виражають не таку багату палітру негативних конотацій. Це дає підстави не вважати ці речення маркерами певної комунікативної стратегії чи тактики.

За частотністю вживання за складними реченнями зі сполучниками підрядності слідує багатокомпонентні підрядні речення та речення з різними видами зв'язку.

Вони вживаються як погроза, образа (зокрема імпліцитна), докір, виправдання, обвинувачення та ін. Напр.: [погроза:] — *Коли б це від мене залежало, я припинив би годувати тебе, поки не здохнеш* (В. Сердюк); [образа:] — *Я просто не розумію, що в тебе такого, що чоловіки божеволіють* (Н. Уварова); [докір:] — *Очі зламав, зуби – з'їв, сили – розтринькав, а пагаваріть – о, це ми можемо!* (Л. Чупіс); [вибачення:] — *Та вже пробачимо, бо ж бачимо – зовсім ти не в собі* (Люко Дашвар) тощо.

Складносурядні та безсполучникові речення найменш поширені в конфліктному дискурсі. Їхня комунікативна мета – передати в директивній чи розповідній формі обурення, докір, образу, насмішку, вимогу/заборону, а у фазі завершення конфлікту кооперативним шляхом – прохання про вибачення. Напр.: — *Замовкни: я скоро од твого реву здурію!* (А. Дімаров); — *Годі бути таким допитливим, ви не хлопчик!* (Б. Слутий); — *Дякую за дарунок, краще б вже нічого не дарували* (Н. Уварова); — *В тебе там не впорядку – (стукає пальцем в скроню), – піди до психіатра;* — *Вибач, але це вже занадто* (Б. Бойчук); — *Вибачте, я не хотів вас образити* (С. Жадан); — *Ще ляльками не дограла, а вже до хлопців бігаєш!* (Анна Багряна); — *До вас із ласкою, а ви скандал розводите* (В. Підмогильний).

6.5.2. Ускладнені речення як маркери ворожості

Висловлювання мовців у конфліктному дискурсі можуть ускладнюватися вставними словами і словосполученнями, звертаннями, порівняльним зворотами, однорідними та відокремленими членами речення⁴⁷.

Ускладнені речення зі вставністю допомагають мовцеві висловлювати ставлення до повідомлюваного, вказувати на істинність чи впевненість, давати емоційну оцінку.

Найбільше зафіксовано вставних слів і словосполучень, що виражають оцінку повідомлюваного, напр.: — *Ви, **либонь**, шкилите з мене?* (О. Денисенко); — *А ти, **мабуть**, збоченець!* (Люко Дашвар); — ***Звісно**, це цікаво. Але я, **справді**, стомлена.*

⁴⁷ Щодо вставлених конструкцій, то вони не вживаються в конфліктному дискурсі. Оскільки такі одиниці містять авторське зауваження й додаткову інформацію, пояснювальний текст, то належать до слів автора. Літературний же дискурс імітує живе, розмовне мовлення, без авторських ремарок.

Або кажіть, що вам треба, або... (О. Танюк); — *Найперше, звичайно, хочу Вас перепросити* (І. Багрянний); — *Друзе, в тебе, **напевно**, піднявся тиск... Тобі не можна перевтомлюватися...* (Анна Багряна); — *Не вірю! Ти, як завжди, намагаєшся викрутитися* (Є. Положій). Як бачимо з прикладів, вставні слова посилюють чи послаблюють реакцію осуду, обурення, сумніву, допомагають уникнути подальшого діалогу, роблять зауваження менш категоричним, виражають турботу, коли мовець занадто схвильований.

Конфліктний дискурс – емоційний вид спілкування, тому в ньому функціонують вставні слова, що виражають почуття й надають емоційного відтінку повідомлюваним фактам: *на щастя, на жаль, на біду, ніде правди діти, нічого гріха таїти, чого доброго, як на зло, шкода, ясна річ* тощо. Однак, незважаючи на доведений факт існування в конфлікті негативних емоцій і засобів їхнього вираження, вставних слів цієї категорії зафіксовано вкрай мало. Напр.: *ВІН. Скільки ви важите? Я хотів порівняти вас із своєю штангою. Моя важить п'ятдесят кіло, а ви? ВОНА. Я вам не штанга! ВІН. **На жаль...** Штангу легше нести...* (Неда Неждана); *КОЗИРЕВСЬКИЙ. Ну що ж, **шкода*** (В. Савченко).

Вставні конструкції, що вказують на порядок думок, їхній зв'язок, послідовність викладу, представлені в таких висловлюваннях: — *Слухай, **між іншим**, я думаю віддавати малу у садочок! Ти все одно нічого не даєш дитині! Годуєш її хріново!* (Є. Кононенко); *ВІН. А, **до речі**, скільки ви важите? ВОНА. Вам не здається, що це некоректне питання?* (Неда Неждана); — ***Отже**, й ти готовий убивати* (В. Сердюк). Речення зі вставними словами цього типу вживаються з метою «зачепити» співрозмовника «за живе», образити.

Звернені до співрозмовника конструкції на кшталт *бачиш, розумієш, уявіть (собі), повір(те), зверніть увагу, послухай(те), чуєте, погодьтесь, пробач(те) мені, даруйте, дозвольте, прошу вас* та ін. активізують його увагу щодо повідомлюваного: — *Чому ви, **розумієте**, кричите мені над головою?* (Б. Бойчук); — ***Послухайте**, розмову закінчено* (Неда Неждана); — ***Пробачте**, ви щось того...* (С. Щученко); — *Я зразу відчула, що ви, **даруйте**, не сповна розуму* (О. Танюк); — ***Знаєте**, я обійдусь без вашого піклування* (Неда Неждана). Аналізовані вставні слова

передають сильні негативні емоції, невдоволення, іронію, образу тощо.

Із вказівкою на джерело інформації вживаються висловлювання на зразок: — *Цить, кажу, Улесю* (В. Шулаков); — *Ви говорите загальні місця. Як на мене, рот варто розкривати для того, щоб сказати те, про що ніхто не знає* (Є. Кононенко); — *По-твоєму, дівчині годиться так говорити?* (С. Пиркало) тощо. Вставні слова цієї групи вказують на самого мовця, посилюючи негативний зміст речення й надаючи йому адресності. Рідше вони вказують на співрозмовника, особливо в конструкціях докору, осуду.

Найбільше серед усіх груп вставних конструкцій за значенням трапляється лексема *взагалі*, що вказує на спосіб оформлювання думок або на характер висловлювання: — *Взагалі, це образа для мене!* (Анна Багряна); — *І взагалі, покинь ці розмови. Набридло!* (В. Кашин). Серед інших вставних слів і словосполучень вживаються *так би мовити, м'яко (чесно) кажучи, власне*, напр.: — *Я просто дивуюсь вашій, так би мовити... безпосередності; Тобі не здається, що ти навертаєш на, м'яко кажучи, не зовсім чесну гру* (Л. Чупіс); — *Чесно кажучи... — Ви і чесність? Не смішіть!;* — *Власне, у чому річ?* (О. Танюк).

Речення зі звертаннями посідають чільне місце в синтаксичному оформленні висловлювань конфліктного дискурсу. Оскільки в конфлікті переважають негативні почуття, емоції, внутрішній стан, то, відповідно, і звертання мають таку саму конотацію. Крім передачі суб'єктивного ставлення до адресата, його оцінної характеристики, вони надають відтінок увічливості вибаченню/незгоді, пом'якшують чи посилюють відмову, налаштовують мовця на певну тональність діалогу тощо.

Сполучаючись із експресивною оцінкою і вираженням суб'єктивного ставлення мовця, «функція називання адресата <...> слугує зовнішнім показником прихованих намірів мовця» [329, с. 179]. Звертання реалізує в дискурсі прагматичні функції встановлення, підтримання чи розриву контакту між співрозмовниками, привертання чи переключення уваги адресата, а також має значний маніпулятивний потенціал [329, с. 178–211]. Встановлено, що чим офіційнішою є комунікативна ситуація, тим менший ступінь емотивності має вживана в ній форма звертання.

Категорія звертання, за В. П. Пономаренком, виступає специфічною мовною універсалією, що, залежно від екстралінгвальних (насамперед соціально-історичних) чинників, розвивається в кожній мові за власними законами. Відомо, що апелятивну функцію в українській мові здатні виконувати всі іменні частини, оскільки арсенал вираження звертання невичерпний [240, с. 27].

Як було встановлено, у ролі звертань виступають інвективні лексеми, особові займенники, часто з пейоративними суфіксами (див. п. 6.2. і 6.3.). Окрім них, найменуваннями осіб, до яких звернене мовлення, виступають власні імена співрозмовників: ім'я (зокрема неповні розмовні форми), прізвище, рідше – прізвище чи ім'я й по батькові. Напр.: — *Паши Семенівно! Зоя! Що ж це за гадство таке!* (В. Діброва); — *Що ти за людина, Димоне* (В. Єшкілев); — *Не сподівався я від тебе такого, Вітю* (Анна Багряна); — *Гаразд, але лише тому, що ви мене просите, Уляничу* (Н. Уварова). Цікавим випадком є вживання прізвища на -их-а: — *Ти, Ничипорихо, курва!* (Люко Дашвар). Суфікс -их- в однокомпонентних номінативах вказує на заміжню жінку за відношенням до її чоловіка: *Ничипір* (Никифор) → *Ничипориха*.

Чим конфліктнішою стає розмова, тим частіше виникають демінутивні форми звертання на ім'я (звичайно, в пейоративному значенні). Напр.: — *Хочете завести у шкоду, щоб потім самій втекти? Це ваша тактика, Лялюцю* (Н. Уварова); — *Ірюсю, припини!* (Є. Кононенко). Рідко зменшено-пестливі форми вживаються задля пом'якшення агресії співрозмовника (у фазі залагодження конфлікту): — *Аллочко, навіщо ці сцени? Ти ж знаєш, я кохаю тебе* (Анна Багряна).

Окрім власних найменувань, у ролі звертань вживається широке коло назв загальних. Різновиди апелятивів цього типу детально описані в мовознавчій науці. Із існуючої системи доречно обрати такі види⁴⁸:

1) *звертання, що дають негативну оцінку співбесіднику*: — *У-у, жлоби вонючі!* (В. Діброва); — *Ти що зробив, бовдуре?;* — *Дайте спокій, божевільна жінко!* (С. Щученко); — *Геть, підлото!* (Люко Дашвар); — *Мовчи, негіднице!*

⁴⁸ Класифікацію звертань (із виправленнями й доповненнями) запозичено в М. С. Скаба [281, с. 46], І. Ю. Шкіцької [329, с. 181–195].

Відщепниця! (Анна Багряна); — *Так ти ж, лиходій!* (М. Галівер); — *Одчетися, рептюх проклятий!* (Л. Пономаренко); — *Ти диви, лярва!* (Г. Тарасюк); — *Облиш, безсоромнице!* (Є. Кононенко); — *Що ти, пияку, маєш до розказання* (Т. Зарівна); — *Ти, гідкий пройдисвіте* (В. Сердюк); — *Відпусти мене, паскудо!* (Л. Чупіс).

2) *метафоричні звертання*, тобто «номінації, що містять метафору чи стоять на шляху до метафоричного створення словесного образу» та включають назви міфічних істот і релігійних понять, персоніфікованих найменувань (рослин, птахів, тварин, органів людського тіла, предметів, явищ природи, небесних світил), а також абстрактні іменники і субстантивовані прикметники на кшталт *дорогий, золотий, найдорожчий, солодкий, сердечний, чудовий* [329, с. 191–192]. У конфліктному дискурсі такі звертання вживаються у двох випадках. По-перше, вони передають демінутивне значення, пом'якшуючи агресію співрозмовника в ситуації примирення (деескалації): — *Сонечко, не нервуй* (Люко Дашвар); — *Кохана моя, заспокойся* (Анна Багряна); — *Припини, моя люба* (О. Танюк). По-друге, вживаються з прямо протилежним – пейоративним – значенням на будь-якому етапі конфлікту: — *Мені твої порядки йдуть на нерви, дорогенька* (Б. Бойчук); — *Гуд бай, любий. Щоб ти здох* (С. Щученко); — *Ні, мила! Ви кинули виклик* (І. Багрянний). Виразне негативно-оцінне значення мають назви міфічних і фантастичних істот, предметів, (старих) тварин: — *Йди геть, стара відьмо* (Люко Дашвар); — *Вампірюга з янгольським лицем, де ти там?!; — А ось тепер і поговоримо, упир ніжноголосий!; — Ти явище позараціональне! Читай, гуманоїд!* (Л. Чупіс); — *Вкуси, потворо* (М. Соколян); — *Ходи здоров, круасан засушений!* (О. Танюк); — *Ти що, не знаєш, стара шкапо, яка в мене робота?!; — Бий, старий козел, як ти гадаєш, що я від цього заспокоюсь!* (Є. Кононенко) та ін. Назви тварин і птахів як звертання до співрозмовника в конфліктному дискурсі в основному не збігаються з традиційними зменшено-пестливими формами (*голубка, ластівко, зозулька, соловейко, котик, зайчик, кице, ясочко* і под.), а якщо і збігаються, то вживаються в значенні пейоратива: — *Виходить, нічого спільного у нас немає. Це значить, кицю, що нам з тобою не жити і не делать дітей!* (С. Поваляєва). В образливому значенні фігурують назви свійських тварин, плазунів, комах (*гнида, гадина, змія, корова, собака (сука), козел,*

ведмідь), як живих, так і мертвих (*падло* ← *падаль*), а також родові назви (*скотина*, *тварина*). Напр.: — *Розплутай мене, гадина, ... гнидо без'язика!* (Л. Чупіс); — *Чого ти, падлюко, від мене гроші ховаєш?*; — *Яка ще Катя, дурна ти корово!*; — *Звідки ти, сучка, знала?* (Люко Дашвар); — *Тихо, козел, а то погашу!* (А. Кокотюха); — *Довела, скотина!* (Л. Чупіс); — *Так ти ж, тварюка!* (М. Галівер).

3) *усталені в суспільстві етикетні номінації* (*пане, пані, громадянине, громадянко, товаришу, добродію* тощо): — *Пане, ви грубіян!* (Б. Бойчук); — *Пані! Вам треба втяти язика* (І. Багрянний); — *Добродію, не хуліганьте!* (Б. Бойчук); — *Не пересмикуйте, добродійко!* (Л. Данько); — *Пане добродію, це [ваша поезія] порнографія* (Б. Бойчук); — *Я припиняю цей балаган, товариші!* (Р. Іваничук);

4) *звертання на позначення віку чи статі співрозмовника* (*чоловіче, жінко, дівчинко, хлопче, пацан, мала, шмаркач* тощо): — *Ми не в Чучундрії, чоловіче. В нас так не робиться* (В. Єшкілев); — *Ну шо, мужик?* (О. Ірванець); — *Не переч, жінко!* (М. Матіос); — *Ви кинули виклик, дівчинко* (І. Багрянний); — *Дівко, не насміхайся мені!* (Б. Бойчук); — *Та що ти знаєш про любов, пацан!?*; — *Курва, малий!* (Ю. Покальчук); — *Не дрейфь, малець* (М. Кідрук); — *Як ти, шмаркач, розмовляєш!* (В. Діброва); — *Послухай, жовторотику* (А. Тужиков); — *Не сердься, старий* (П. Щегельський); — *Би сперечалася з вами, бабо, та сил нема* (Люко Дашвар).

Пейоративний відтінок звертанням такого типу надають поширювачі на кшталт: — *Скільки тобі можна казати, стара паскудо, бабо малокультурна;* — *Куди руки сунеш, старий розпутник!* (Є. Кононенко); — *Катерину зачепиш – уб'ю. Якби не вона, я б з тобою, пердуне невдячний, до скону мучилася!* (Люко Дашвар); — *Та хто тебе візьме [заміж], луб'я старе!* (А. Дімаров); — *Дурне дівчисько... Не буде цього!* (С. Щученко); — *Нікуди ти не підеши, шльондро мала!* (Анна Багряна).

5) *звертання на позначення родинних і дружніх взаємин* (*батьку, брата, мамо, сину, доню, тітку, свахо, дитино, рідний, родиче; друже, земляче, подруго, приятелю* тощо): — *Татусю, татку! Прости* (Анна Багряна); — *Що ви, папашо* (Микола Хвильовий); — *Мамо, відчепися* (О. Погребінська); — *Ма, не кричи на мене* (Анна Багряна); — *Ти втратила розум, дитино!* (Є. Кононенко); — *Боже! Що ти кажеш, доню?!;* — *Тітко, ви ненормальна* (Люко Дашвар); — *Брате, не хвилюйся*

(С. Жадан); — *Прощавайте, родичі дороженькі, мені немає про що з вами балакати* (В. Єшкілев); — *Ми зібралися тут не для жартів, друзі мої* (Р. Іваничук); — *Погане ти, дружище, розповідаєш* (А. Головка); — *Я не чую тебе, колишній товаришу мого майбутнього чоловіка. Забирайся геть!* (С. Щученко). Вживаються сленгові форми звертання (насамперед у молодіжному мовленні): — *Ти довбанувся, чувак* (С. Андрухович); — *Чувень, це ж на шару*; — *Чіво ти тут забув, кінтяра?*; — *Я шото слова од тебе не чую, кєря* (Б. Жолдак); — *Щось ви дуже борзі, братішки* (О. Ушкалов). Серед назв осіб за спорідненістю та свояцтвом зафіксовано лайку: — *Геть, курвина мати!*; — *Стій, сучий ти сину!* (Люко Дашвар).

б) *звертання на позначення соціального статусу співрозмовника, роду діяльності, професії, посади* (директоре, генерале, докторе, панотче, професоре, перен. володарю та ін.). Напр.: — *Вам, шановний, цього не зрозуміти* (В. Єшкілев); — *Пане генерале! Я б дуже вас... попросила... якось менш відверто й емоційно на все реагувати* (О. Ірванець); — *Ти мені відповіси! Боксер недороблений!* (С. Щученко); — *Нічого спільного у нас з тобою немає. А ти знаєш, дорога принцесо, що це значить? Це значить, що нам з тобою не жити і не делать дітей* (С. Поваляєва); — *Відпочинь, колего. Краще послухай анекдот...* (Р. Іваничук);

7) *звертання у формі територіальної чи національної належності співрозмовника*, часто в образливому значенні. Напр.: — *Не кепкуй, гречанко* (В. Чемерис); — *Теж мені, городські!* (В. Діброва); — *Почекайте, кляті московські хробаки, спробуйте кулі!* (Анна Багряна); — *Щоб ви всі повиздыхали, курви шанівські!* (Люко Дашвар); — *Нічого ти не знаєш, гуцулка дурна* (Ю. Андрухович);

8) *звертання на позначення віросповідання комунікативного партнера*, чи, точніше кажучи, його відсутності: — *Проковтни свого язика, грішнику!* (В. Сердюк); — *Безбожники! Антихристи!* (І. Роздобудько).

Як бачимо, звертання можуть бути простими чи поширеними, демінутивними чи пейоративними. Має місце повторення звертання чи його синонімічний вияв, що посилює звертальність і робить її засобом художньо-образного висловлювання: — *Чудак! Чудак! Чудак!* (Н. Уварова); — *Жіночки, жіночки, вгамуйтеся!* (Л. Данько).

Дотримання норм звертання в діалозі партнерів різних соціальних груп і комунікативних статусів важливе, бо порушення їх призводить до конфлікту: — *Може б ви називали мене колегою, я також поет.* — *Ви мені не колега* (Б. Бойчук); — *Друзі мої...* — *Аризонський гризлі йому друг!* (С. Щученко); — *Вам не здається, панно...* — *Марина. Прошу звертатися до мене по імені* (Анна Багряна); — *А з яких це пір, Рожкова, я для тебе Мишаня?* — *Ти для мене вже півроку Мишаня, не треба тут невинні очі робити* (А. Кокотюха).

Поряд із звертанням, поширеним у конфліктному дискурсі явищем виступає однорідність, при цьому «обсяг однорідного ряду, його кількісний вияв і лексико-граматична сутність регулюються певною комунікативною потребою» [329, с. 251]. У нашому випадку йдеться про вираження осуду, докору, погрози, заспокоювання, важкого внутрішнього стану, директиву чи прохання, негативної оцінки співрозмовника тощо. Хоча ці конотації виражаються всіма групами однорідних членів речення, найбільше виявлено присудків (зокрема складених іменних): — *Ти вже своє сказав, а тепер помовч!* (С. Щученко); — *Як ти вмієш зіпсувати настрій, все перекрутити!*; — *Без тебе я був би вже десь у... Швейцарії... З людиною, яка б мене підтримувала, а не читала нотацій й всіяку брідню* (О. Танюк); — *Сам ти слабак і скиглій!* (В. Левицька); — *Жодної секунди не хочу дивитись ні на тебе, ні на нього. Бо ви всі виродки та потвори!* (С. Щученко); — *Ти малий і дурний. Тобі все ділиться на чорне і біле* (Ю. Покальчук); — *Не вертайся додому! Днюй там і ночуй!* (Б. Бойчук); — *Припини! Не місце і не час* (В. Кашин); — *Ваші порівняння недоречні і безпідставні* (Неда Неждана).

Поширеність явища однорідності в дискурсі пояснюється її здатністю логічно виділяти й надавати особливого звучання чому-небудь у складі речення. Інакше кажучи, завдяки вживанню однорідних членів мовець звертає увагу співрозмовника на якийсь важливий для нього момент, підкреслює негативне в мовленнєвій і немовленнєвій поведінці співрозмовника.

Так само надає звучання, пейоративного й негативно-оцінного, явище порівняння. Як правило, ускладнені порівняльним зворотом прості речення (рідше складнопідрядні з підрядним порівняльним) передають негативну оцінку з

конотацією образи, насмішки, іронії; осуд мовленнєвим діям партнера; комплімент. Напр.: — *І не гидко тобі? Слова, немов з помийниці сьорбаєш* (Л. Чупіс); — *Він не міг тебе любити. Бо ти лукава. І зрадлива, як гадюка* (Б. Бойчук); — *Мене задрало тобі варити їсти. Шо жереш як свиня?* (В. Маковій); — *А ти – такий самий нахаба, як і всі чоловіки!* (Анна Багряна); — *Як мала дитина, чесне слово* (Неда Неждана); — *Тобі що, завестися ні з ким? Доколупуєшся, як п'яний до радіо* (О. Ірванець) тощо.

На противагу розглянутим вище елементам ускладненого речення, нетиповими для конфліктного дискурсу є відокремлені члени. Наведемо приклади: — *От краще ви, жінки, були б у курсі, як годиться з чоловіком говорити. А то тільки рота відкриєш – мовчи, ти дурний!* (С. Пиркало); — *Прости мене, дурну...* (Анна Багряна); — *Всі ви, мужчини, однакові: нашкодите – і в куці!* (А. Дімаров); — *Де ж нам, невмитим, до вашого панства...;* — *Всі думають, що чоловік в мене інтелігент, а я, стерва кончена, на нього усе наговорюю* (В. Єшкілев); — *Отакі, як ви, сірі миші з купою комплексів, і нищать, доводячи до сказу* (О. Танюк); — *Я сумніваюся, що ви спроможні на такі подвиги, беручи до уваги вашу хирляву фізичність* (Б. Бойчук). Зафіксовано по одному прикладу відокремленого означення й уточнювальної обставини: — *У мене все-таки сорок дев'ять наукових праць! — Міг би написати й п'ятдесяту, ювілейну!* (Є. Кононенко); *[Ви] Увірвались у чужий дім, вночі, розсілися тут й мелете...* (О. Танюк). Як бачимо, найчастіше відокремлені члени речення уточнюють, пояснюють попередній займенник, що вказує на співрозмовника чи самого мовця (відокремлена прикладка), рідше вживаються в ролі відокремленої обставини. У будь-якому разі відокремлене слово чи зворот семантично й граматично доповнює весь склад висловлювання, своєрідно розгортає його, маркуючи образу, зневагу до комунікативного партнера, приниження і самоприниження (іронічне чи в ситуації виправдання), показує вищість соціально-комунікативного статусу.

6.5.3. Прояви агресії на рівні стверджувальних і заперечних конструкцій

Хоча стверджувальні речення досить часто вживаються в конфліктному

дискурсі, більш типовий заперечний різновид «виявляється на різних рівнях: лексичному, словотвірному, синтаксичному, фонетичному» [229, с. 193]. Розглянемо діалог конфліктного спрямування: — *Тату, я не хочу цієї футболки. Не хочу футболку з покемонами! – зарюмсав малий. — Не можна було раніше сказати? Яка різниця – покемони, непокемони? — Велика різниця, я їх не хочу! – вже у голос плакав малий. — Я сказав ні! — Нещадний ти сьогодні, – сльози горошком покотилися по щоках малого. Тато різко видихнув... і посунув до кімнати. — Яку футболку? – гукнув звідти. — Ось цю, – малий стер сльози. – Покемони – для маленьких (Г. Вдовиченко).* Представлений приклад урегулювання конфлікту компромісом містить заперечення різних мовних рівнів: насамперед це частка *не* в препозиції до будь-якого члена речення, що робить конструкцію загально- або частково заперечною (*не хочу; не можна було сказати*); лексеми *покемони, нещадний* маркують словотвірне заперечення, утворене афіксом *не-* у зн. «відсутності, позбавленості, неповноти» [229, с. 193]; частка *ні* (*Я сказав ні!*), що виступає в ролі слова-речення при заперечній відповіді на питання чи прохання. Цей діалог, окрім того, ще раз підтверджує тезу про належність заперечних речень саме до конфліктного дискурсу: у фазі відновлення взаємин заперечні речення не вживаються ані батьком, ані сином.

Заперечення має здатність «задовольняти комунікативну потребу реалізації таких мовних актів, як відмова, відхилення, протест, незгода, спростування тощо» [155, с. 215; 210], а тому в заперечних реченнях міститься протест мовця проти чогось, його незгода з співрозмовником або тим, про що вони сперечаються, образа комунікативного партнера. Не випадково ядро мовної категорії заперечення формується логічним запереченням-оператором, що перетворює зміст речення на протилежний [155, с. 214], а саме заперечення «виражає певне відхилювальне, спростувальне ставлення мовця до висловлюваного» [93, с. 16]. Так, незгода і заперечення, які означають «відсутність зв'язку між певними об'єктами реальної дійсності» [229, с. 193], представлені в таких контекстах: — *Наша дискусія розпочалася не із суттєвого. Забули? То я вам пригадаю... — Перестань! Ми зійшлися не для політикування, а заради мистецтва* (Р. Іванчук); — *Ти мене*

кохаєш... — **Якщо я тебе кохаю, це не означає, що я тобі пробачаю. Це дуже різні речі** (О. Погребінська); — **Потім поговоримо. — Ми ні про що не будемо говорити** (Люко Дашвар); — **Я нічого не фантазую!** (Т. Малярчук).

Крім незгоди, заперечні речення вживаються задля образи співрозмовника. Негативна оцінка буває одновекторна (1) чи взаємна (2), спрямована на когось чи на себе (3). Хоча в цьому випадку йдеться не про негативну самооцінку, скільки про протиставлення власних поглядів: (1) *Ти нічого не тямии в архітектурі, ти не бачии виявів мистецтва, ти заздриии цьому скульпторові, бо в тебе так нізащо не вийшло б, – розпочала сварку Леся* (Л. Денисенко); (2) — *Я тебе не терплю. — Це ти сам для мене нестерпний* (В. Сердюк); (3) *ОЛЕНА. Це ж твоє життя. І я бачу в ньому повну відсутність. Просто ПО-РОЖ-НЕ-ЧА! ОЛЕГ. Порожнеча – це не відсутність. Якби ти добре вчила у школі фізику!.. ОЛЕНА. Я не вчила фізику. Я неук, я живу матеріями, а не атомами. Мене не цікавить, чи вибухнула сьогодні наднова зірка, мене цікавить, ким виростуть мої діти* (О. Погребінська). Поряд із псевдонегативною самооцінкою заперечення виконує функцію лжевтїшання, глуму: — *Який я самотній! Який я нещасний. — Не такий ти вже й самотній. Але кажуть, ти не один. Один плюс один. Ха-ха-ха* (О. Миколайчук-Низовець).

Конфліктно зумовлюючий характер має повчання, вміщене в заперечне речення, оскільки його образлива форма викликає негайну негативну реакцію адресата: — *Ти зовсім гостей не поважаєш, – почув він голос дядька Любчика. Його пересмикнуло. — Я зараз до вас приєднаюся, – крізь зуби пообіцяв Димісь. — Ти тільки не роби мені атдолжєнія. Я ж не питу до тебе прийшов. Ти не правий, Димісю. Крапка; — То не смішно. — Мені смішно. Мені суперсмішно. — Не спіши, чоловіче. Бо буде тобі не суперсмішно, а суперстидно* (В. Єшкілєв). Повчальний характер висловлювань із запереченням означає де-факто, що їхній автор – мовець вищого соціального чи комунікативного статусу, більш обізнаний і досвідчений учасник дискурсу: *ВІКТОР. Негарно це. Не з усього можна сміятися. ОЛЕГ. Пробачте. Нерозумний. Грішний* (О. Погребінська). Якщо це не так, виникає конфлікт, як, напр., у діалозі, обидва учасники якого вважають себе у вправі повчати: — *Вам, шановний, цього не зрозуміти. — О-о! Де ж нам, невмитим, до*

вашого панства... Добра наливочка в тебе, Вікусько, а от чоловік твій не поважає родичів. Ми ж не в Чучундрії, чоловіче. В нас так не робиться (В. Єшкілев). На протипагу конотації осудження дій і слів мовця, повчальні вислови виражають загальновідомі істини, сприяючи відновленню теплих взаємин. Адресантом таких висловлювань є сторонній спостерігач, рідше сам учасник конфлікту: — **Не вживай висловів, які нічого не означають**; — **Не сваріться**, – обірвав суперечку Ігор. – **Й не викликайте вовка з лісу**; — **Не треба пертисся на рожен** (Р. Іваничук); — **Не варто накаляти обстановку!** (І. Роздобудько); — **Не заводься!** (Люко Дашвар); — **Може, не треба так драматизувати? Нічого ж страшного не сталося** (С. Щученко); — **Послухайте, вам ще не набридло?** (О. Танюк).

Оскільки конфліктний дискурс емоційно забарвлений, а внутрішній стан мовців зумовлює зовнішню агресію, слід принагідно зазначити, що заперечні речення передають страх, неможливість мовця виконувати певні дії, його розгубленість: — **Просто не будемо, і все. Не можу наразі більше нічого сказати** (Г. Вдовиченко); — **Ні, я не можу, я довго його витримати не можу, я краще піду** (О. Погребінська); — **Не піду. Не піду!** – відчайдушно вигукнула. – **...Боюся!** (Люко Дашвар). Іншим емоційним станом є обурення, роздування, гнів, агресія, злість тощо: — **Не мороч мені голови**; — **Тебе це не обходить!** (О. Погребінська); — **То не твоя справа** (В. Сердюк); — **Ви мені зуби не заговорюйте!** (Люко Дашвар); — **З мене досить! Твої жарти ніколи не були смішними!** (С. Щученко).

Негативне значення для розвитку діалогічної взаємодії має погроза у формі заперечних речень, а також погроза з конотацією попередження, якщо конфлікт заходить у фазу ескалації. Адресантом таких висловлювань у першому випадку є агресивно налаштований мовець, або мовець, на якого спрямована агресія: — **Не наближайся до мене... Бо дізнаєшся, як я володію зброєю!**; — **Не випробовуй мого терпіння, бо воно може урватися!** (С. Щученко); — **Мені не до тебе. Якщо не хочеш мене засмутити – йди додому** (І. Роздобудько).

У конфліктному дискурсі, де вербальна агресія може перерости у фізичну, заперечні речення (стороннього учасника) виражають наказ чи прохання припинити протистояння й насилля: — **Будь-ласка не бийте його** (М. Кідрук); — **Не чіпайте!**

(І. Роздобудько). У формі прохання вживаються репліки ситуації «примирення»: — **Не образжайся** (Р. Іваничук); — **Вибач, був неправий** (О. Ушкалов).

Заперечення також маркує відмову, напр., від спілкування «тут і тепер», а також подальшої співпраці, коли будь-які питання й пропозиції адресанта натрапляють на суцільне їх заперечення і несхвалення адресатом. Напр.: — **Як у вас діла? Не заходите до мене...** — **Не маю часу. Так багато всіляких справ. Не хочу вам морочити голову, Арт'ом Миколайович.** — **Можє, зайдете до мене в кінці зміни? Поговоримо.** — **Не знаю... Напевно, не зможу...** (Т. Малярчук).

Оскільки «заперечення може передаватися без використання лексичних засобів його вираження, а лише інтонацією» [229, с. 193], цікавими проявами синтаксичних маркерів є вживання висловів у невластивих їм денотативних значеннях і конотаціях на кшталт *Воно мені треба! Це мене хвилює! Дуже ти мені потрібний! Багато ти знаєш! Знайшов час! Я тобі поговорю! Щоб я її покинув! Велике цабе! Хороший друг! Молодчина!* тощо⁴⁹. Напр.: — **Яке щастя! Ваша величність зволили до нас вийти, не побридилися, – пирхнула Вікуся** (В. Єшкілев); — **Чого ти бісишся? Добру маю жінку!** (В. Маковії); **ОЛЕНА. Ти думав, що я піду з твого життя? Ні, любий. ОЛЕГ. А яка ж ти, по суті, добра й чудова людина** (О. Погребінська); — **Ви мене шукали? — Чого б це я вас шукала?! – обурилась я** (О. Забужко); — **Ти на Вікуську молитися маєш. Таку жінку тепер знайти дньом з вогньом. Усюди одні шалави. — А хіба ж він таке оцінить? – чути... Вікусю** (В. Єшкілев); — **Я вважаю, що для ВАКу Марія замолода... — Ха! Молода! Ззаду піонерка, спереду пенсіонерка!** (А. Крижанівський); **ОЛЕГ (відкушує пиріг). М-мм! Як я люблю підгорілі пироги!** **ОЛЕНА. Ти натякаєш, що я ні до чого не придатна? ОЛЕГ. Ви чули? Я ж просто похвалив пиріг...** (О. Погребінська); — **Тобі... біля мольберта треба стояти тільки в усьому імпортному! Останнє пристойне плаття стягла з мене! Скоро штани з мене знімеш! — Потрібні мені твої смердючі трикошки до колін!** (Є. Кононенко); — **Спробуй по голосу вловити партійну приналежність. — Можє ще колір трусиків?** (Неда Неждана); — **Збігай та придбай [горілку] на сватання. — Отак**

⁴⁹ Детальніше про взаємоперехід реакцій згоди та незгоди в діалогічному та монологічному мовленні див.: [54; 55; 59; 68].

усе кину і побіжу (В. Шулаков).

Такі заперечні конструкції, як відзначає М. П. Баган, «попри свою експресивність і викривленість, є не категоричним, а радше полемічним, дискусивним способом неґації», а іронічне забарвлення в нейтральних чи навіть схвальних мовних одиницях виникає «внаслідок їх нетипового вживання, свідомого порушення мовцем їхніх звичайних функціональних зв'язків» [14, с. 168].

Особливо виразно заперечна сема проявляється в реченнях, що починаються стверджувальним компонентом (т. зв. удавана, псевдозгода), або частковим повтором попередньої репліки, тоді як друга частина спростовує її, вказує на протилежне значення стрижневого слова. Напр.: — *Поки ласкою прошу: піди за мене [заміж]. — Добре! Сьогодні ввечері... ранком, після обіду, з мішком, наставляй ширше* (В. Шулаков); — *Вставай, нам час йти, на нас чекають. — Ага, біжу, волосся назад!* (В. Левицька); — *Звісно, я розумію, що не маю права просити тебе... — Отож... Як тобі тільки язик повернувся* (О. Танюк); — *Жінки в торгівлі не дуже розбираються. — Авжеж! Зараз! Жінка якраз краще грішми розпорядиться* (В. Лапікур); — *Прошу не знущатися з мене! — Хороше знущання! Я сиджу із твоєю дитиною! Поки ти лазиш по Щекавицях!* (Є. Кононенко); *ПЕТРО. Ти не зрозумієш. ЛЯЛЯ. Ну, звичайно. Ляля в нас дурненька!* (О. Танюк); [про аборт:] — *Роби як знаєш. Тобі, звісно, видніше... — Видніше! — саркастично перебила дружина. — Всі ви, мужчини, однакові: нашкодите — і в куці!..* (А. Дімаров).

На початку частин речень, окрім маркерів підтвердження/згоди, можуть бути частки (*а, а то, то (й), аж, саме, тільки, якраз*) і прислівники (*зараз, дуже, сильно, багато, доконче*), які вживаються спочатку задля удаваного перебільшення ознаки, а потім — її емоційного спростування: — *Постав [диск групи] «Скорпіонс»! — А у кут тебе не поставити?* (Г. Вдовиченко); — *Я хочу їсти. — Лозини тобі, а не їсти* (А. Тютюнник); — *Він гарний мужчина. — То виходьте за нього заміж* (Б. Бойчук); — *Не кепкуй. Кінь для скіфа — що крила для птаха. — То й лети на своїх крилах!* (В. Чемерис); — *Пообіцяй. — Аж три рази!* (Л. Чупіс); — *Ти наробиш дурниць. — Якраз, підставляй пелену!* (Л. Чупіс); — *Багато ти знаєш!* (А. Лисивець).

Побудовані на антифразисі, такі конструкції виражають заперечення у формі

ствердження і містять імпліцитну негативну оцінку співрозмовника чи предмета розмови. Встановлено: «інтонемами таких конструкцій характеризуються тривалішим звучанням наголошеного складу того слова, зміст якого заперечується, і висхідним тоном цього складу» [229, с. 193] та вимовляються з інтонацією іронічної оцінки, осуду, байдужості та ін. Саме підкреслено-іронічна, уїдлива тональність надає реченням конфліктний потенціал і провокує напруженість комунікативної ситуації: — *Поїсти [на роботу] із собою візьми. І щось тепле. Ночі вже холодні. — От який ти в нас дбайливий, Залусківський! — осміхнувся Роман. — Атож! Що би ви без мене робили. Повиздихали б! — образився Залусківський* (Люко Дашвар).

6.5.4. Розповідні, питальні й спонукальні речення в системі конфліктогенних маркерів

Комунікативний підхід до розгляду речення дозволяє стверджувати, що всі типи речень за метою висловлювання можуть передавати безкінечну кількість варіацій і відтінків комунікативних намірів залежно від мети та специфіки конкретної ситуації спілкування [261, с. 8]. Типовими для напруженої розмови виступають питальні і спонукальні конструкції.

У сучасному мовознавстві, особливо в комунікативному аспекті, питальні (інтерогативні) речення розглядаються як інтенційний засіб спілкування, що використовується мовцем задля здійснення своєї комунікативної мети [261, с. 8; 280, с. 193–197; 295, с. 49; 311, с. 14]. Питальні речення виконують у діалозі низку прагматичних функцій: спонукають співрозмовника до повідомлення інформації, стимулюють розгортання контексту, активізують мовленнєву дію, виражають ставлення комуніканта до предмета запиту та співрозмовника [83, с. 12; 280, с. 193–197]. Серед вторинних функцій питальних речень називають здатність виражати різні емоційні реакції, експресивне заперечення (риторичне питання) та ввічливе спонукання до дії [104, с. 480], хоча в конфліктному дискурсі ці функції не лише не поступаються основним, але й часто заступають їх.

Першим виявом виступає переплетення в питальних реченнях, щонайменше, двох інтенцій: з одного боку, передача повідомлення, запит інформації, спонукання

до дії, а з іншого боку, вираження емоційного стану мовця. Напр.: — *Що?! – жінка вухам не повірила. – Ти зі мною розлучишся? Курву знайшов, падло недобите? Стій, сучий ти сину! У серце плюнув і йдеш?! Чуєш?!* (Люко Дашвар). У другому випадку типова для питального речення функція запиту відходить на другий план; а інтерогативи спрямовуються не на отримання інформації, скільки виявляють обурення, осуд, негативну оцінку співрозмовника чи його слів, «в них виражається схвильованість мовця, його емоційне ставлення до об'єктів дійсності» [280, с. 193–197]. Інакше кажучи, «на стадії розвитку конфлікту <...> питальні речення не виконують функцію запиту інформації, а виражають лише емоції» [25, с. 10], стають, по суті, псевдопитальними (риторичними) конструкціями. Експресивні псевдопитальні речення (риторичні питання) тлумачаться як приховане твердження (заперечення), що відрізняється різними емоційно-експресивними відтінками та не вимагає відповіді, «бо відповідь або неможлива чи зайва, або вона вміщена чи смислово сконденсована в самому питанні» [306, с. 551]. Як «емоційна реакція на висловлювання співрозмовника» і як «спосіб емоційно-експресивної презентації якогось фрагмента мовлення» [142, с. 192], риторичне питання містить імпліцитну заперечну модальність, негативну оцінку того, що відбувається, протест проти побаченого, виражаючи таким чином суб'єктивно-модальне ставлення мовця до певних реалій. Пейоративна оцінка, що міститься в «уявних питаннях», дозволяє їм бути реакцією осуду, докору, незадоволення, обурення щодо подій, учасників діалогу, третіх осіб тощо.

Вираження негативної оцінки співрозмовника, образа, приниження й зменшення його соціально-комунікативного статусу є найтиповішими завданнями інтерогативів у конфліктному дискурсі: — *Як тебе твій хлопець зносить? Він же на такій ніколи не жениться, і що ти будеш робити, коли станеш стара?* (С. Пиркало); — *Звідки в тобі стільки злості? Чому ти не здатна побачити краще, а кожного разу втираєшся?;* — *Чим ти краща за повію?* (Б. Бойчук); — *Кому потрібне отаке бридке ніщо?* (С. Щученко); — *Коханка-невдаха? Приятелька на одну ніч? Дівчинка за викликом? Погляньте на себе! Дати вам люстерко?* (О. Танюк); — *А себе ти не вважаєш нікчемою?* (Є. Кононенко); — *Вам не здається, що Ви – занадто зухвала?*

(Анна Багряна); — *Ти що, невихований?* (О. Ушкалов); — *І взагалі, ти хто такий? І як ти смієш поучати?* (М. Галівер); — *Ви що – з печери вилізли?* (Р. Іваничук) тощо.

Аналізований матеріал засвідчив широке використання інтерогативних речень, якими мовець пояснює неадекватну, на його думку, поведінку партнера станом афекту (спричиненого психічними проблемами, дією алкоголю чи наркотиків). Напр.: — *Ти що, з глузду з'їхав?* (Люко Дашвар); — *У тебе часом стріха не поїхала?* (Неда Неждана); — *Ви не сповна розуму?* (О. Танюк); — *Що? Шизуха?* (Л. Чупіс); — *Ти сказалася?* (Анна Багряна); — *Ти що, здурів?* (Анатолій Дністровий); — *Перестань клеїти дурня* (Л. Дереш); — *І пощо ви робите з себе дурня?; — Що це за маячня?; — Що на вас найшло?* (Б. Бойчук); — *Чого ви так нервуєте?* (Неда Неждана); — *Ти що – знову нализався? Чи, може, нанюхався?* (С. Щученко); — *Ти часом не п'яний?* (Люко Дашвар).

Окремо виділяємо питання у формі повчань. Суть їх полягає в тому, що ображений мовець у соціально-комунікативній ролі БАТЬКА закликає агресивного партнера до розуму, дотримання соціальних і комунікативних норм, водночас засуджуючи його мовленнєву поведінку: — *Для чого глузувати? Не бачу підстав* (О. Барліг); — *Спам'ятайтеся, хіба так розмовляють закохані?* (Р. Іваничук); — *Та що ви собі дозволяєте? Та як ви смієте?* (Г. Тарасюк); — *Чому ви дозволяєте собі так говорити?* (О. Погребінська); — *Хто вам дав право ображати?* (Л. Данько); — *У тебе вистачає нахабства говорити зі мною про вічне кохання?; — А хто, в дідька, дав тобі таке право – питати?* (О. Погребінська); — *Чому все, що виходить із твого рота, мусить бути брудним?* (В. Сердюк); — *Й до чого це ти зараз сказала?* (В. Єшкілев); — *І не гидко тобі?* (Л. Чупіс); — *Як вам не сором таке говорити?* (М. Куліш); — *Як ти поводишся?* (Б. Бойчук); — *Вам не здається, що це некоректне питання?* (Неда Неждана); — *Ви пробуєте образити мене?* (Б. Бойчук); — *Ти хочеш мене принизити?; — Хочеш зачепити мене?* (Анна Багряна).

Оскільки питальні речення «передають якість повідомлення чи інформацію, а їхнє вживання мовцем полягає в посиленні їх впливу на адресата порівняно до синонімічних оповідальних висловлювань» [336, с. 184], вони часто функціонують у ситуації докору. Напр.: — *Все нормально, мамо! — Що, що нормально? Що твоя*

старша дочка – вже готова прости Господи, а молодша скоро нею буде? Що ти був хорошим математиком, а став поганим ділком? Що все навкруги жєбракує і простягає руку, а тобі віддали старе авто, секунд хенд на колесах. І ти вже нічого цього не хочеш бачити? (Є. Кононенко); — Чому я повинна швендяти по дешевих готелях та мити чужий посуд у свої найкращі роки? Чому я не живу, як нормальна людина? Дім, сім'я, рахунок у банку, діти в коледжі – де це є? (С. Щученко); — Чого ж ти, падлюко, від мене гроші ховаєш? Хіба я тобі не жінка? Хіба я менше за тебе працювала усе життя? (Люко Дашвар); — Струїти надумала?! За що? Ну що я тобі поганого зробила?! (Л. Чупіс); — Ти ще довго будеш знуцатися?! Не розумієш, що ходжу сюди тільки заради тебе? (В. Кашин).

Окрім докору, питальні речення передають емоцію обурення, що трактується як відмова шукати порозуміння в конфлікті: — *Чому я маю себе обмежувати? Заради вас? А ви хто такий? (О. Барліг); — Ти будеш наказувати мені, що я маю робити?; — Що це має значити? Хто тут встановлює лад? (Б. Бойчук); — А чого це я маю займатися вашими проблемами? (Неда Неждана) тощо.*

Небажання спілкуватися «тут і тепер» виражається інтерогативами на кшталт: — *Вам це конче треба знати?... (Р. Іваничук); — А чьо ви взагалі ка мнє присталі? (М. Кідрук); — І де ви взяли на мою голову? (Неда Неждана).*

Псевдопитальні речення можуть маркувати в конфлікті погрозу, напр.: — *Не боїтеся, що я вас отрую?; — Якщо ви не перепросите мене, то знаєте, що буде? (Б. Бойчук); — Щось ти дуже сміливий, хочеш у пику? (А. Тужиков); — Ач, яка цяця! Ображається вона... А коси тобі ніколи не висмикували? (Л. Данько).*

Спонукальні речення виражають волевиявлення (вимогу) мовця, який діє з позиції БАТЬКА, тобто мовця вищого комунікативного статусу. У реченнях цього типу вживаються імперативні дієслова (див. п. 6.4.), дієслова інших способових форм або ж спонукальний компонент опущено: — *Негаймо **іди** до своєї кімнати! І щоб за 15 хвилин **сіла вчити** уроки! (Анна Багряна); — Ану! **Встали!** Швидко! (С. Андрухович).*

Деякі дослідники вважають, що спонукальні конструкції «спрацьовують найпродуктивніше на стадії виникнення конфлікту (адже саме невиправдані вимоги,

дезінформація, явний чи прихований обман «запускають» механізм конфлікту) та його розвитку, де вони виступають як явні конфліктогени» [25, с. 10]. Однак, ми не погоджуємося з таким твердженням. Спонукальні речення мають місце на будь-якому етапі розвитку конфлікту: вони, дійсно, «запускають» конфлікт, активно вживаються на етапі розвитку і в момент ескалації (напруження), коли мовленнєві/немовленнєві дії співрозмовника викликають обурення й супротив, а також у фазі емоційного завершення вербального протистояння. Розглянемо приклад уживання імперативів на різних етапах конфлікту: *НАСТЯ. Ти вже йдеш [на вечорниці]? Сядь тут і поговори з нами. Мольнар знає багато цікавих речей, не так, як твої дурнуваті шмаркачі. МАРІКА. Але Мольнар не вміє співати. Ха-ха-ха! НАСТЯ. Ти, дівко, не насміхайся мені! МАРІКА. Я не насміхаюся. Ми на вечорницях співаємо. Ха-ха-ха! НАСТЯ. Чого регочеш? Чуєш? Як будеш цілуватися, губища повириваю. МАРІКА. Чую. НАСТЯ. І не патякай до мене! МАРІКА. На вечорницях не всі цілуються. НАСТЯ. Думаєш, я нічого не знаю? Думаєш, я того не робила? МАРІКА. То чому я не можу? НАСТЯ. От і гостра на язик! Щоб ти пропала. МАРІКА. Кажуть, що я пішла в маму. НАСТЯ. Не патякай до мене! Краще зоставайся вдома. Поговориш з Мольнаром. Він гарний мужчина, багатий. МАРІКА. То виходьте за нього заміж. НАСТЯ Мовчи, дівко! МАРІКА (виходить, гримнувши дверима). НАСТЯ Тоді не вертайся мені додому! Днюй там і ночуй!* (Б. Бойчук).

Вагоме місце в конфліктно спрямованому діалозі посідають т. зв. посили, семантичним ядром яких є відсторонення адресата від адресанта (*Та йди ти собі! А пішли б ви всі!*), як правило, з позначенням місця відсилання – «чужого» простору, а саме тілесного низу (*Йди в сраку, на х... тощо*): я виражаю своє негативне ставлення до тебе і своє бажання не бачити, не чути і т. ін. тебе, не мати з тобою справи (взагалі чи в цій ситуації); я виражаю вимогу, щоб ти вчинив так, щоб моє бажання було виконано; вибір способу виконання належить тобі; водночас я хочу образити тебе і роблю це [УМБТ, с. 25]. Іншими словами, посили – це одночасні директиви й експресиви (за Дж. Сьорлем). Напр.: — *Йди в дупу!* (С. Лисенко); — *Пішла на х...й* (Т. Малярчук); — *Йдіть на три веселих букви* (С. Пиркало); — *А чи не пішли б ви далеко-далеко?* (Л. Чупіс); — *Пішов ти!* (Люко Дашвар).

6.5.4.1. Прокльони і злопобажання як особливі синтаксично-граматичні конструкції

Грамматична категорія способу дієслова виражає ставлення до дійсності з погляду мовця. У діалозі комунікант може просто констатувати якусь дію чи факт, чи суб'єктивно оцінювати їх як щось бажане, можливе, необхідне. Здатність способу передавати аксіологічне значення дозволило лінгвістам (напр., академіку В. В. Виноградову) розглядати їх як частину більш загальної категорії модальності.

За В. М. Русанівським, реальні дії, виражені дієсловами дійсного способу, протиставляються ірреальним модальним діям, виражених чотирма недійсними способами: наказовим, умовним, спонукальним і бажальним (*прийди, я б прийшов, прийшов би ти до мене, зійшов би він з дороги*). Підкатегорії спонукальності й бажальності є семантичними різновидами наказового і формальними різновидами умовного способу: перший передає послаблене значення апелятивності й поширюється тільки на форми 2-ї ос. одн. і мн., а також 1-ї ос. мн; бажальний спосіб позбавлений апелятивного значення, а його семантика базується на волевиявленні мовця, спрямованому на самого себе чи до осіб (явищ), що не беруть участі в розмові [255, с. 636].

На межі дійсного та наказового способів перебуває т. зв. «ембріон волюнтативного способу» (В. В. Виноградов). Під волюнтативами (лат. *voluntarius* – залежний від волі) розуміють форми і конструкції, що виражають волю, рішучість мовця, суб'єктивну модальність. Як зазначалося, вони мають ознаки дійсного та наказового способів, однак не уподібнюються їм. Попри зовнішню схожість із наказовими формами, волюнтативи не пов'язані з ними семантично; через відсутність морфологічних ознак (змінюваності за часами, особами та числами), а також яскраве модальне забарвлення їх не можна зарахувати до дійсного способу.

Речення з волюнтативним значенням волевияву широко вживаються в конфліктному дискурсі у формі проклять і злозичень. Це закріплені народною комунікативною практикою вербальні формули ворожості, в яких реалізується психологічна агресія мовця на дії співрозмовника, а тому злозичення «несуть у собі згусток негативної енергії і вживаються зі свідомим наміром накликати нещастя на

ту людину, на яку звернені» [337, с. 513]. В. В. Жайворонок називає прокляття лайливими висловами, що виражають ненависть до когось або чогось, різкий осуд, велике обурення кимось або чимось [ЖЗ, с. 486], напр.: *Усе б тільки по шинках швендяв. А щоб ти у коноплях утопився!* (В. Шулаков); *Щоб вам усім руки й ноги повіднімало! Щоб вам...* (Люко Дашвар).

Злопобажання й прокляття протиставляються благопобажанням на основі опозицій *зло – добро, чужий – свій, лівий – правий, чорний – білий, смерть – життя, верх – низ, недоля – доля, кривий – прямий, нещастя – щастя* тощо [234]. З цього погляду, побажання лихого трактується як символічне вилучення адресантом «свого» зі стану «своїх», перетворення його на «чужого» за вчинене зло в будь-якому його вияві [234]. Перетворення на «чужого» супроводжується побажаннями морального невдоволення та смутку; різних хвороб і навіть смерті; злого року; нещастя; бідноти, безгрошів'я та банкрутства; знищення чи пошкодження матеріальних цінностей співрозмовника [225, с. 144–145].

Компоненти проклять найчастіше стосуються передчасної, не-своєї або не-людської (тваринної) смерті та мук після неї, напр.: *Щоб ви усі повиздихали!* (Люко Дашвар); *Щоб ти здох* (С. Щученко); *Щоб вас лиха година ще до вечора забрала!* (М. Стельмах); *Ви у пекельному вогні будете конати!* (Б. Бойчук) тощо. Імпліцитно невдоволення тим, що мовець живий, виражено в злосиченні *Краще б твоя мати тебе пуповиною вдавила!* (С. Щученко). До структури злопобажання залучаються зооніми – найчастіше ті, що наділені народною уявою певним символічним значенням: «пес», «собака» (уособлення брехливості й підступності), «вовк» (символ зла, жадібності, жорстокості, лицемірства, брехні, кровожерливості), «крук» (віщун нещастя, лиха, смерті), «зозуля» (вісниця довгого віку, символ туги за життям, за минулим, за красою): *Щоб вам пси очі повигризали!* (Р. Іванченко); *Собачу матір тобі під бік!*; *Бодай тебе вовки з'їли!*; *Щоб над тобою круки крякали!*; *Щоб на тебе ворони каркали!*; *Щоб ти зозулі не чув!* [СУС, с. 419–423]. Побажаннями смерті є також висловлення, «пов'язані із землею (хтонічним низом)» [234], напр.: *Земля би ти побила* [СУС, с. 418]; *Щоб над тобою земля затряслась!* [СУС, с. 421]; *Щоб ви усі крізь землю провалилися!* (Люко Дашвар). Значущість

етносимволу землі підкреслюється постійними епітетами «свята», «сира», «Божа», «праведна», «рідна», «священна», «щедра», «багата» [ЖЗ, с. 243–245]: *Нехай тебе свята земля не прийме!* [там само]; *Щоб тебе сира земля проковтнула з вогнем та димом!* [СУС, с. 422]. Із загальною семантикою «бажаю тобі смерті» вживаються вислови *Щоб тебе домовина взяла!*; *Щоб тебе наперед п'ятами понесли!*; *Черви б тебе поїли!* [СУС, с. 420–422] тощо. Сюди ж зараховують побажання довгого життя за відсутності здоров'я: *Дай ти Боже вік, а здоров'я ніт – прокляте, довге жите в хоробі тяжке і страшнійше від смерті* [ФрГ, т. 1, с. 217].

Побажаннями лиха вважаються вислови, побудовані на протиставленні *верх* – *низ*: *Щоб тебе горою підняло; Щоб тебе взяло та понесло поверх дерева* [УП, с. 90]), оскільки «людина, як істота грішна, до небожителів не належить; піднятися їй на символічний верх – лихе побажання» [234].

Часто українські прокліни й побажання зла апелюють до хвороби – поняття, що в слов'янських мовах виражається словами із коренем **xvor-*, **bolj-*, **slab-* або заперечними дериватами **ne-mogt-*, **ne-dugъ-*, **ne-sъdorov-* [СД, с. 225] і сприймається в традиційній народній культурі як результат дії демонів та нечистої сили. У структурі негативних побажальних конструкцій містяться назви хвороб і різних недуг (трясця, грець, корчі, кольки, сказ та ін.), напр.: *Щоб на тебе хвороба та стогноти!*; *Чума б вас забрала!* [СУС, с. 421]; *А щоб тебе обпали корчі* [СУС, с. 19]; *Щоб тебе трясця вхопила!* (М. Стельмах).

Нерідко в проклінах і злопобажаннях міститься вказівка на атмосферні явища та явища природи, пов'язані в народній культурі з впливом демонів і нечистої сили: *В росі хай втопишся ти* (Леонід Горлач); *Аби град засипав тебе на дебрах, аби бурелом заніс тебе на гуці, аби місяць внав тобі на голову, аби грім з голого неба тебе вдарив, аби блискавка застряла тобі в серці!* (Б. Бойчук); *Бодай тебе буря вивернула!*; *Щоб тебе блискавка запалила!*; *Щоб тебе громом убило, хату спалило, вітром попід розвіяло!* [СУС, с. 419–422] тощо. Відгомони уявлень про божественну силу сонця зафіксовані в лихих побажаннях: *Щоб ти крізь сонце пройшов!*; *Щоб над тобою світ не світав і сонце праведне не сходило!* [СУС, с. 421].

Поряд із нижчими божествами та демонами в злопобажаннях, проклінах і

закляттях містяться імена «найвищих за рангом» богів – Перуна, Сварога (Дива, Дія), Дажбога, Волоса, Хорса, напр.: *Щоб на тебе Див прийшов!*; *Перун би тя трафив!* [СУС, с. 420–421] тощо. Вказівка на зловорожі людині божества – лихо, біду, горе – міститься в проклинах типу *Гонило би тобою, як вітер лихом* [ФрГ, т. 1, с. 228]. Сюди ж зараховують вислови з компонентом «лиха (зла, нещаслива, нагла, куца) година (час)»: *Хай поб'є нагла година* [ФСУМ 1993, с. 178]; *Щоб тебе не минула лиха година* [ЖЗ, с. 336]. Розуміння доброї і злої долі, відлучення від «добрих», «чистих» сил породжує злопобажання на кшталт *Бодай тобі долі не було* [ФСУМ 1993, с. 62], *Гнала би сі за тобов лиха доля* [ФрГ, т. 1, с. 345].

Особливе місце в системі проклять займає опозиція *цілий – нецілий*. Неціле/ частина виступає деструкцією, порушенням цілісності: *Щоб ти лопнув* [УП, с. 194]; *Спух бис як бубень* [ФрГ, т. 3, с. 218]. В українській мові не-ціле є також метафоричним переосмисленням процесу псування продуктів: *А щоб ти скис* [ФСУМ 1993, с. 129].

Рідше в злопобажаннях міститься лексеми на позначення матеріального неблагополуччя: *Щоб тобі ні кола, ні двора!* [СУС, с. 423], *Бодай тобі було пусто!* [СУС, с. 419]; *Нужда б тя побила!* [СУС, с. 420]; й одиниці, пов'язані з вірою в Христа: *Хай прокляття впаде на твою голову, як на Пилата* (Р. Іваничук) та ін.

Важливе місце у творенні висловлень-проклять і злопобажань відіграє число (3, 7, 9, 100 і 1000), напр.: *Хай праведний Бог вам потроює гнів!* (Леонід Горлач); *Бодай тобі сім раз на день пусто* [СУС, с. 420]; *Щоб ти пішов під дев'яту палю!* [СУС, с. 423]; *Сто чортів жабі в цицьку; сто гарпунів киту в сраку; сто дукатів трясьця твоїй матері! Сто п'яних кашалотів твою підараса мать на!* (Лесь Подерв'янський); *Тисячу болячок тобі в печінку!* [СУС, с. 420]. Уживання магічних чисел не є випадковим. Первісно формули словесної магії (лікувальної чи замовної), злопобажання містили операції з числами, функцією яких було доведення негативної емоції до крайньої напруги шляхом багаторазового повторення й таким чином створення лікувального ефекту – позитивного психічного стресу. Втративши свої магичні функції, злопобажання перетворились на мовленнєву звичку, нумерологічний компонент лишив за собою роль підсилення емоції чи оцінки –

нагнітання, збільшення, примноження [112, с. 365].

Як будь-які мовленнєві акти, прокляття та злопобажання підпорядковуються основним законам комунікації, є дієвими засобами самовпливу та маніпуляції, а також обслуговують різні ситуації спілкування [66, с. 5]. Зокрема, через вживання лайливих формул відбувається порушення комунікативної рівноваги, пониження соціального статусу адресата, послаблення його комунікативних позицій, підсилення негативних емоцій через їх «викрикування», поглинання емоції, що її переживає адресант, тощо [113]. Відповідно, комунікативна мета автора прокляття – бажання змінити самопочуття адресата, примусити його відчувати сором, провину, страх за своє здоров'я чи за здоров'я своїх близьких, добробут тощо.

За комунікативною інтенцією (тобто на кого/на що спрямовує своє злопобажання адресант) прокліни поділяються на прямі та непрямі. У першому типі висловлювань втілюються побажання зла, спрямовані безпосередньо на адресата, напр.: *Щоб ти ногу зламав! Щоб ти осліп!* тощо. Другий тип проклять направлений на заподіяння шкоди майну адресата: *Щоб твоя домівка стала порожньою! Нехай у твоєму городі всі саджанці пропадуть!* та ін. [225, с. 145–146].

У дискурсі прокліни і злопобажання виконують низку комунікативних функцій, як-от: емоційного тиску, аксіологічну, терапевтичну, оберегальну, ідентифікаційну тощо. Крім того, виділяються прокляття та злочищення, функціональне значення яких виявляється лише в ситуації спілкування. Зокрема, Г. Гадамер радить розглядати ці оказіоналізми у вербальному оточенні: прокляття, як і доброзичення, отримують статус висловлювання лише в акті розуміння, тобто їх можна осмислити лише в діяльнісному контексті [91, с. 66].

У висловленнях зі значенням «злочищення» та понятійним змістом зловорожості, зазвичай, використовуються дієслова, що несуть у собі негативний фізичний вплив на адресата чи небажаний для його фізичного стану. Універсальним засобом є наказовий спосіб дієслів, напр.: *Хай тіло твоє лежатиме непохованим і вітер хай розвіє порох проклятого сина!* (В. Підмогильний); *Хай прокляття впаде на твою голову* (Р. Іваничук); *Хай тобі язик зісохне!* (Б. Бойчук). Рідше висловлення злопобажань утворюються дієсловами умовного та дійсного способу

(майб. часу), напр.: *Язык без кісток! Дивись, бо **вивихнеш!*** (В. Шулаков); *Вас поглине вогняна гесна!; А кольки б її скололи!* (Б. Бойчук); *Дош би тебе намочив, а мороз би ухопив за вуха* (Анна Багряна). Поряд із дієсловами можуть вживатися заперечні частки, напр.: *Хай до смерті не матимеш ти спокою* (В. Підмогильний).

У висловах типу *А щоб тебе заціпило!; Щоб ти пропала; А щоб їм повикручувало!* (Б. Бойчук) засвідчуємо вживання *щоб*: а) для висловлення побажання у знач. *хай*; б) для вираження недобрих побажань комусь (переважно в сполученні з дієсловами чи прислівниками, що виступають у функції предикативних слів) [СУМ, т. 11, с. 600].

У конфліктному дискурсі поряд із прокляттям-погрозою вживаються інвективні засоби на позначення агресивного характеру взаємин комунікантів, номінації предметів і об'єктів знеціненого матеріального світу, богохульства. При згадуванні нечистої сили, демонів (біс, дідько, водяник, русалка, мавка) найбільше остерігаються чорта – язичницького божества, що після прийняття християнства було проголошене демоном. З погляду етимології, *чорт* – слово праслов'янського походження (псл. *čьrtь) без відповідників в інших індоєвропейських мовах, яке набуло значення «злий дух» у східно- й західнослов'янських мовах. Воно не має остаточно встановленої етимології, однак пов'язане з *čersti, *čьrtь «той, хто рие (земляний, підземний дух)», *čerti, *čьrtь (← іє. *(s)ker-) «скалічений, обтятий», р. *черта́, чертіть* (магічне коло) та їх відповідниками; *čarь* «чари» тощо [ЕСУМ, т. 6, с. 344]. Сама ж назва *чорт* споріднена зі словами *чорний* (темний), *чорнота* (пітьма), тому що й справді чорт, за народними легендами, утворений із мороку і брудної піни [105, с. 59]. Саме тому «сильним» ефектом володіють в усіх народів злопобажання-відсилання адресата до чорта як до «нечистої» сфери: *Дмитре, чорти б тебе брали!* (М. Стельмах).

У дискурсі «чортиханья» є директивно-експресивним висловленням, спрямованим на розрив комунікативного контакту, що виражає крайній ступінь роздратування й агресивності мовця [77, с. 190], напр.: *СКУЛЬПТОР. І що тепер скаже критика? АННА. Скаже вам правду. СКУЛЬПТОР. Ідіть до чорта зі своєю правдою; МІСТИК. Я погодився з долею, як треба помирати, то треба.*

СКУЛЬПТОР. Забирайтеся до чорта! Вмирайте собі деінде (Б. Бойчук).

Існують прокляття, утворені з інвективних (лайливих) лексем – назв «тілесного низу». Напр., проклін *Щоб задниця по шву розійшлася* виражає невдоволення, обурення чиїми-небудь вчинками, діями: *Щоб у тебе задниця по шву розійшлася, щоб твоя дружинонька з кумом повелася* [УМБТ, с. 177].

Численними в конфліктному дискурсі є прокляття, що виражають несхвалення, обурення й осуд від слів комунікативного партнера й найчастіше називають органи мовлення (язик, губи): *Хай тобі **язик** зісохне!; А щоб тобі **язик** покрутило!* (Б. Бойчук); *Болячку б тобі на **язик**!* (Люко Дашвар); *Хай тобі твої слова **губи** поपालять!* (В. Шулаков). Це також побажання втрати здатності говорити: *А щоб тебе **заціпило!*** (Б. Бойчук), де *заціплювати, заціпити* має значення «щільно стуляти (зуби, уста); втрачати здатність говорити; змушувати мовчати» [СУМ, т. 3, с. 398].

Рідше проклін набуває в дискурсі м'якшої форми, що зумовлюється історичними традиціями. Так, модифікованим варіантом поширеного донедавна в Галичині прокляття польського походження *Кров би тебе залляла!* виступає *Кров би тебе не гріла!* [251, с. 241]. Задля пом'якшення інвективи вживаються зменшувально-пестливі суфікси. Популярний західноукраїнський проклін-лайку німецько-польського походження *Шляк би тебе трафив!* у певних ситуаціях спілкування вимовляють як *Шлячок би тебе трафив!*, або з додаванням епітета *Шлячок би тебе **ясний** трафив!* [251, с. 241]. Питомо українським способом лятися є вживання псевдопроклять і прокльонів із запереченням, напр.: *Щоб тобі голову **потилицею назад** повернуло!; Щоб тебе чорти **не** забрали!* Такі вислови дають можливість людині емоційно розвантажитися і не нашкодити словом адресатові [251, с. 241]. Ще одним способом зняття емоційної напруги є заміна займенника 2-ї особи займенником 3-ї особи чи іменником. Негативні побажання спрямовують не на адресата, а на якийсь пов'язаний із ним предмет, процес тощо.

Цікавими для розгляду є прокляття/побажання зла, звернені на самого автора (*Щоб/нехай мені/мені...; Бодай/аби/щоб я... тощо*). Такі висловлення мають значення не формул-побажань лихого, а, вживаючись у сполученні з дієсловами або прислівниками, виражають а) заперечення попередніх дій, вчинків; б) запевнення

співрозмовника у вірогідності сказаного; в) підсилену клятву: *Аби я так до завтра дожив, якщо я брешу!* (М. Матіос).

Проклін не передбачає обов'язкової реакції адресата. Але у випадку її наявності йдеться про: 1) згоду (у випадку, якщо проклін спрямований на третю особу); 2) незадоволення, обурення чи 3) прокляття у відповідь. Таким чином, побажання недоброго можуть бути особливостями комунікативної поведінки одного (1) або обидвох мовців (2), пор.: (1) *МАРІКА. То чому я не можу [на вечорницях цілуватися]? НАСТЯ. От і гостра на язик! Щоб ти пропала.* *МАРІКА. Кажуть люди, що я пішла в маму. НАСТЯ. А щоб їм повикручувало!* (Б. Бойчук) – агресивно налаштованим є адресат; (2) *НАСТЯ. Підеш за Мольнара? МАРІКА (відштовхує матір). Ні! НАСТЯ. То ти матір штовхаєш! То ти така дочка! Забирайся з хати!* *МАРІКА. І заберуся. Хай пропаде ця ваша хата, і ваш Мольнар, і ваші статки.* *НАСТЯ. Та щоб тобі язик викрутило, та щоб тобі ноги попідривало!* (Б. Бойчук) – агресивно налаштовані обидва мовці. Деталізуючи приклади, в яких автором злопобажання виступає матір Маріки Настя, нагадаємо про педагогічну роль таких висловів. Прокліни належать до народних способів морального впливу на особистість, засобів корекції її поведінки. Відомо, що батьківське лихе слово, сказане проти дітей спересердя, має особливу силу, адже, як кажуть: батькова і материна молитва із дна моря виймає, а прокляття в калюжі топлять.

Вказівка на рід, родину не випадкова в злопобажаннях, оскільки «упродовж багатьох віків у свідомості народу живе культ матері, культ роду; з давніх-давен утвердився погляд на родину як на святиню» [112, с. 364]. Чи не найтяжчою карою долі вважалося бездітне життя, втрата зв'язку поколінь, напр.: *Щоб ваш пропав собачий рід!*; *Щоб твій корінь зівся!*; *Щоб твоє кодро звелось!* [СУС, с. 421]. Вказівка на родинні зв'язки міститься також у негативних побажаннях, що вказують на значення виховання в дітей шанобливого ставлення до батьків і старих людей, на важливості в житті людини соціального статусу й схвалення/несхвалення її вчинків колективом: *Печінка б їм вилізла і діти у вічі наплювали!*; *Щоб від тебе одреклись онуки!*; *Щоб твоя могила диким маком заросла!*; *Щоб ти не мав утіхи в старих літах!*; *Щоб тебе люди не знали!* [СУС, с. 419–423].

Оскільки прокляття – це найсильніша з погляду передачі негативних емоцій комунікативна тактика, після неї відбувається припинення взаємин, напр.: *НАСТЯ. Я твоя матір і маю знати, що ти робиш! МАРІКА. Не забувайте, що я вже не дитина. НАСТЯ. Тьфу! От і дочекалася донечки. Ходить ночами, злягається з тим Іваном і ще пащекує до мене. А щоб тобі язик покрутило! МАРІКА (виходить з хати)* (Б. Бойчук). Як бачимо, прокляттю передувала конфліктна ситуація, в якій один із мовців, через своє невдоволення комунікативними діями опонента, переживає внутрішнє напруження, можна навіть сказати, стрес. Намагаючись зняти з себе це напруження, мовець залякує співрозмовника, використовуючи проклин. Однак після злопобажання комунікація припиняється.

Розрив комунікації, коли злопобажання стає «останнім аргументом», часто відбувається в діалогах нерівноправних мовців, напр., як реакція на зухвалу поведінку молодшого до старшого: *ОДАРКА. Відпусти руку! ОЛЕКСІЙ (не відпускаючи руки). Якби не ви були паньматка моєї квіточки, то я б подумав, хтось інший сказився! ОДАРКА. Хай тобі твої слова губи попалять!* (В. Шулаков).

Таким чином, прокляття та злопобажання як вербальні еквіваленти фізичної агресії широко представлені в українському конфліктному дискурсі й виконують у ньому функцію дестабілізації взаємин мовців, ескалації чи деескалації комунікативного напруження. Вони можуть вживатися на будь-якому етапі інтеракції, здебільшого у завершальній фазі, та сприяють припиненню діалогу. Такі лайливі вислови спрямовані на маніпуляцію співрозмовником; вони етнопсихічно, гендерно обумовлені та функціонують у формі національних стереотипів. У семантиці негативних волюнтативів яскраво проглядають залишки релігійно-міфічних поглядів і вірувань праукраїнців, відображаються ціннісні орієнтації етносу через типовість негативної реакції на різні явища дійсності. Лексико-семантичними компонентами висловлень негативних побажань є дієслова руху, лексеми-назви «тілесного низу», недуг/хвороб, демонічних персонажів і ворожих людей, назви негативних суспільно-побутових явищ тощо. Граматичними засобами злосичливості виступають, як правило, прості окличні речення з дієсловами наказового, рідше умовного та дійсного способу. Об'єкт злопобажання (адресат чи

пов'язаний з ним предмет, процес) виражаються займенниками другої особи однини (пряма форма вираження), рідше третьої особи (непряма форма вираження).

6.5.5. Окличні й неокличні висловлювання зі значенням агресії

Оскільки «мовні реакції в суперечці завжди пов'язані з емоційними реакціями» [25, с. 11], у конфліктному дискурсі чи не найуживанішим серед усіх типів речень є саме вигуківі форми. Можна припустити, що оклична інтонація виражає крик, на який переходять мовці в момент ескалації конфлікту.

Емоційні окличні висловлювання виражають усі види сильних емоцій і почуттів, нетерпіння, невдоволення, негативну оцінку, глузливу констатацію певного факту тощо. Напр.: — *Чого це я перед тобою про це розводжусь! Ти ж іще шмаркач зовсім!* (О. Денисенко); — *Не, ну ти тільки подумай! Ну що це таке?!* (Ірена Карпа); — *Стоп! Це мої слова! Це я все маю говорити!* (С. Поваляєва); — *Забирайся під три чорти разом зі своєю мамою!* (Анна Багряна); — *За що мені така напасть?! І це каже моя донька! Немає нічого сильнішого від моралі! Немає! Хто забуває про це, той буває тяжко покараний!* (В. Савченко); — *Пизде-е-е-еу!!!* (Т. Киценко); — *Я тебе зразу поняла! Ти бігаєш за Артьомом Миколайовичом! Розлучниця!* (Т. Малярчук); — *Ви мені осточортіли!;* — *Дурниці!* (О. Танюк); — *Патякання!* (В. Сердюк); — *Не говори так! Це неправда!* (Ю. Покальчук); — *Кому ти тепер потрібна! Таких, як ти, тільки мають по талетах на базарах! Так, щоб билася головою об обісрані стінки, на яких лайном написані непристойні слова!* (Є. Кононенко) тощо.

6.6. Фразеологічні маркери ворожості

У народній мудрості – прислів'ях, приказках, казках, крилатих висловах, сталих зворотах тощо – «найбільшою мірою закарбовано віковий досвід, етику й естетику, мудрість народу» [122, с. 179], відзеркалено його картину світу, світогляд, звичаї, традиції й вірування, погляд на життя і, зокрема, на конфлікти. Згадаймо такі вислови, як: *Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова – ворогів; На ласкаве слово не кидайся, а за грубе не гнівайся; Гостре словечко коле сердечко; Добре слово*

будує, а зле руйнує; М'які слова і камінь крушать; Перше погадай, потім повідай; Краще переконувати словами, як кулаками; Не те гріх, що в рот, а що з рота та ін.

Уживання стійких образних сполук у конфліктно зорієнтованому, насиченому негативному емоціями дискурсі пов'язане з тим, що фразеологія є явищем оцінно-експресивним і «неемоційних фразеологізмів не буває» [122, с. 179].

У спілкуванні учасники сварки послуговуються фразеологізмами різного значення, зокрема: 1) емоційного стану, в якому перебувають співрозмовники; 2) негативної оцінки діалогічного партнера; 3) тактико-стратегічного потенціалу комунікації в конфлікті; 4) невербальних проявів ворожості; 5) ступеню прояву конфліктності. Розглянемо кожну групу детальніше.

6.6.1. Вислови на позначення емоційного стану учасників конфлікту

До цієї групи зараховуємо стійкі вислови, що позначають конкретні почуття вороже налаштованого мовця, а також його загальний внутрішній, душевний стан.

Фразеологічні маркери конкретних емоцій і почуттів «є численною, часто вживаною й типовою для української мови групою стійких зворотів, що вирізняються розвиненою системою значень, образів і засобів вираження» [205, с. 61; 315, с. 109]. У конфліктному дискурсі вони називають такі негативні емоційні стани людини, як:

ЗНЕВАГА: плювати на все; плювати в обличчя (межи очі) [СФС, с. 57]: — *Ти плюнув нам у вічі* (М. Тарновський); — *Мені плюють в обличчя!* (М. Зарудний).

ЗЛІСТЬ: зло (злість) бере (розбирає, забирає); кипить злобою [СФС, с. 55], напр.: *І таке мене зло розбирає* (М. Стельмах); *Метушиться, кипить злобою [фон Штейніц]* (П. Гуріненко).

ГНІВ: важким духом (вогнем, пеклом, полум'ям) дихати; бісом дивитися; скреготати зубами; рвати й метати; кидати (вергати) вогнем-блискавицею (громи, громами); впадати в гнів [СФС, с. 22], напр.: *Візир дихав на Бахтіяра важким духом* (Р. Гамада); — *Дурна! – Іван зубами скрегоче* (Люко Дашвар).

СЕРДИТІСТЬ «стан гніву, роздратування» [СУМ, т. 9, с. 132]: дути (надимати) губи; таїти (затаювати) зло; мати зуб (серце); гострити (точити) зуби (ніж); держати

(тримати) камінь за пазухою [СФС, с. 113] тощо, напр.: *Він надимає губи* (А. Хижняк); *Це не була образа людини, яка затаїла зло* (А. Власюк).

РОЗДРАТУВАННЯ: виходити з себе (з рівноваги); втрачати (тратити) рівновагу (самовладання, терпіння, терпець, терпеливість) [СФС, с. 39], напр.: — *Ти розумієш, що поведився недостойно? – втрачаючи рівновагу, промовив директор* (І. Багмут); — *Геть! – втрачаючи терпець, вигукнув перехожий* (Б. Коломійчук).

СУМ: вдаватися (вдарятися, впадати) в сум (смуток, тугу); сохнути з печалі; битися головою; заламувати (ламати) руки; рвати волосся (коси, чуб); осипати (присипати) попелом голову (коси); жаль взяв (обняв, проїняв); повісити (похнюпити) голову (носа) [СФС, с. 48, 121–122], напр.: *Аркадій почав заламувати руки* (С. Талан); — *Не вішай голови. Візьми себе в руки* (В. Кучер).

ДОСАДА: досада бере [за серце]; лікті [собі] кусати (гризти) [СФС, с. 38], напр.: *Дівчину аж досада бере* (О. Гончар); *Соломія кусає собі лікті* (В. Кучер).

СОРОМ: пекти рака; згорати (паленіти) від (з) сорому (стида); сором залив обличчя (лице); сором пече (виїдає очі); готовий (хотів) в (крізь) землю провалитися (пропасти) [із сорому] [СФС, с. 17, 118] тощо, напр.: *Я б згоріла від сорому, якби з'явилася в такому вигляді між люди* (В. Речмедін); *Він готовий був крізь землю провалитися* (О. Гончар).

ХВИЛЮВАННЯ: як на голках (кілочках, комочках, шпильках); як на вогні (жару, вугіллі); мов на терню; як на ножах; бентежити (розпалювати) кров; брати за душу (за живе); проїмати серце (душу); запирає дух (подих); завмирати душею (серцем); серце в'яне (ледве не вискочить) [СФС, с. 131, 133] та ін.: *Дзвінка дістала Андрія за живе* (Н. Зборовська); *Серце вискакувало з грудей* (Г. Вдовиченко).

ПЕРЕЛЯК: страх (жах) проїняв; взятися страхом; душа завмерла; душа [аж] у п'ятах (у п'ятках); волосся [на голові] стає дибом (дубом, дротом); [аж] волосся полізло угору (стало сторч); [аж] жижки трусяться; ноги згинаються [в колінах]; духу не стало; холодний (циганський) піт проїняв; кров холоне (застигла) [в жилах]; [аж] в душі (всередині) похололо; [аж] мурашки (комашки) бігають (лазять, пішли) за (поза) спиною (по спині, по тілу, по шкірі, за плечима, по хребту); холод пробігає по спині (по жилах); морозом сипнуло за спиною (поза шкірою, по тілу); обсипає

снігом; серце [мов] обірвалося (упало); тьохнуло (похололо) в животі; обсипає жаром; кидає в жар; мов хто жару за комір насипав; у піт кидає (вдарило) [СФС, с. 55–57, 120, 133] тощо, напр.: *Жах пройняв Гриця від таких слів, сипнуло морозом по тілу* (Л. Ляшенко); *Це розлютило чоловіка, аж у піт кинуло* (Сергій Батурин).

ТРИВОГА: тривога душу обгортає; душа (серце) не на місці; обіймає (гризе) неспокій; серце завмирає; коти (миші) скребуть душу (за серце); мати страх на душі; не знаходити місця; бути (сидіти) як на голках; брати до серця; боліти душею (серцем); мліти серцем [СФС, с. 125–126] тощо, напр.: *Я намагався не надавати словам ваги, а за серце шкребли коти* (Ю. Збанацький); *Треба нічого не брати до серця, а то стріха поїде* (Неда Неждана).

Внутрішні переживання та загальний психічний стан учасника конфліктного дискурсу виражаються фразеологічними одиницями зі значенням «бути в поганому настрої», «бути душевно пригніченим», «бути в скрутних/безвихідних обставинах», де під *безвихідними/скрутними обставинами* розуміють дуже тяжке, безнадійне, безпорадне, сповнене глибокими, нерозважними почуттями становище [СУМ, т. 1, с. 121], складні, важкі обставини; нестатки, нужду [СУМ, т. 9, с. 326].

БУТИ В ПОГАНОМУ НАСТРОЇ: гедзь напав (укусив); не в гуморі [СФС, с. 17], напр.: — *Розповідай, що за гедзь тебе вкусив* (О. Авраменко); *Сестричка чомусь не в гуморі* (В. Зайченко).

БУТИ ДУШЕВНО ПРИГНІЧЕНИМ: [сам] не при собі; сам не свій; як у воду опущений (скупаний у мертвій воді); ні живий ні мертвий; як громом прибитий (вражений) [СФС, с. 106], напр.: *Хлопець був сам не свій* (С. Талан); *Мама ходить як у воду опущена* (А. Дімаров); *Євген стояв, наче вражений громом* (О. Гончар).

БУТИ В СКРУТНИХ/БЕЗВИХІДНИХ ОБСТАВИНАХ: не до сміху (жартів, солі); кепська справа; діло труба (швах, табак); пахне смаленим; хоч з мосту та в воду; хоч вовком вий; хоч кричи [караул]; хоч сядь та й плач; хоч вішайся; хоч кулю в лоб; хоч укороти собі віку; хоч лягай та вмирай; хоч у зашморг лізь [СФС, с. 12, 114] тощо, напр.: *Хлопці сміються, тільки Віталікові не до сміху; Зачувши войовничі вигуки Одарки, лікар здогадався, що пахне смаленим* (Ю. Збанацький).

6.6.2. Вираження негативної оцінки засобами фразеології

Під негативною оцінкою розуміємо тактику образи, тобто принизливі номінації комунікативного партнера, несхвалення його слів або вчинків, моральних якостей «з метою впливу на емоційно-психічну сферу для одержання запланованого перлокутивного ефекту» [178, с. 7].

Образа отримує в дискурсі форму загального чи частково-оцінного негативного судження. У першому випадку фразеологічний вислів уміщує певний набір ознак, що дають загальну негативно-оцінну характеристику адресата (*поганий, нікудишній, вартий презирства, зневаги* тощо). Часткова негативна оцінка передбачає осуд лише однієї/кількох ознак: певної властивості, якості, мовленнєвої чи немовленнєвої дії, вчинку, стану тощо (*дурний, невихований, гладкий, вухатий* та ін.).

ПОГАНИЙ/ГІРШИЙ «своїми якостями стояти нижче від кого-небудь, не бути вартим когось»: і в слід не вступить; [і] у підметки не годиться; не вартий виїденого яйця (дірки з бублика, підметки, нігтя, мізинця) [СФС, с. 22], напр.: — *Він і в підметки не годиться* (В. Шевчук); *Та шалава і мізинця її не варта* (В. Худенко).

НІКУДИШНІЙ «ні на що непридатний; дуже поганий, нічого не вартий»: нікуди не годиться; не вартий [ламаного] гроша (щербатої копійки, фунта); копійка ціна; гріш ціна [в базарний день]; ціна – ламаний (мідний) гріш [СФС, с. 82] тощо, напр.: — *Забрів якийсь п'яниця. Таке непутяще, нікуди не годне* (М. Варич); *Коли це трапиться, то вам всім ціна – ламаний гріш!* (В. Собко).

НЕПОТРІБНИЙ: приший кобилі хвіст; потрібний як [собаці] п'ята нога (п'яте колесо до воза, здрастуйте, другий хвіст, дірка в мості, сліпому дзеркало, лисому гребінь, глухому музика, торішній сніг, коло трактора віжки, зайцеві бубон, сіль в оці, очкур на шию) [СФС, с. 79], напр.: — *Сказонула... Як не приший кобилі хвіст* (С. Мисько); — *Потрібне твоє спасибі, як собаці драстуй* (М. Стельмах).

ДУРНИЙ/НЕДОУМКУВАТИЙ: набитий дурень; дурна (куряча) голова; туман безпросвітний; мідний лоб; на розум бідний; дурному брат; дурний піп хрестив; не має лою в голові; капустяний качан на в'язах; голова набита вітром; дурний по саму зав'язку; без царя в голові; голова з вухами; олух царя небесного; з дуринкою; несповна розуму; на голову шкандибає; вивихнутий мозок; не всі дома; зайці (жуки)

в голові; клепки розсохлись; тринадцята клепка вискочила [з голови]; мішком з-за рогу прибито (вдарено) [СФС, с. 42, 75] тощо, напр.: — *Куряча твоя голова! Ти що базікаєш?* (Е. Андрієвська); — *Ти дурень під саму зав'язку!* (Я. Дегтяренко).

Критиці та висміюванню підлягають зовнішній вигляд комунікативного партнера, вроджені чи набуті фізичні вади тіла. Скажімо, номінаціями занадто високого чи низького зросту співрозмовника є *великий до неба; як верства; верства келебердянська; саженого зросту (росту); у (з) сажень зросту (росту); через хату перехилиться і моркву вирве* [СФС, с. 19]; *підпирати стелю, як стовп дерев'яний; їжаку по вуха, горобцю по хвіст, від горшка два (три) вершка, від землі не видно* [299]. Напр.: — *Не малий уже, – сердився бригадир, – через хату перехилиться і моркву вирве* (О. Гончар); — *Тобі вже одинадцять років, а ти від горшка – два вершка, – продовжував знущатися Маслюк* (І. Багмут).

Серед фразеологічних номінацій маси тіла функціонують вислови зі значенням «гладкий/товстий» і «худий»:

ГЛАДКИЙ: як барило (бодня); трохи не лусне; шия (в'язи) хоч обіддя гни; в свою шкіру не потовпиться [СФС, с. 22]; [і] конем не об'їдеш [СФУМ, с. 449], напр.: — *Поглянь на нього – як не лусне!* (Олесь Донченко); *Здоровий, дебелий, з в'язами такими, що хоч обіддя гни, [він] йде на тебе, і в очах – холод* (О. Гончар).

ХУДИЙ: шкіра та кістки; ребра світяться; хребет можна промацати через живіт; валиться від вітру; як моці; з лиця спасти; позбути жиру; сама снасть зробилася; перепався на смик; від вітру падає; тільки душа в тілі; одна тіль лишилася; як з хреста знятий; виходець з того світу; живий труп; ходячий мрець; як з гробу встав [СФС, с. 18, 122, 136] тощо. Напр.: — *У тебе світяться ребра* (В. Лис); — *Глянь на себе? Мов з хреста знятий. Шкіра і кістки, а очі, як у наркомана!* (А. Сергієнко).

6.6.3. Фразеологізми зі значенням тактико-стратегічного потенціалу комунікації в конфлікті

У дискурсі широко вживаються стійкі вислови зі значенням дискредитації, маніпулятивних дій заради досягнення власної мети, а також мовленнєві акти агресії (деструктивна стратегія). Тактики негативної критики, осуду, образи, докору,

приниження, зауваження, насмішки, знуцання, різного роду директиви, лайка, погроза та ін. висловлювання психологічно впливають на співрозмовника та спонукають його до «комунікативної» боротьби чи відмови від неї.

6.6.3.1. Стійкі вислови, що маркують тактики дискредитації, домінування й агресії

Фразеологізми цієї групи строкаті. Вони, по-перше, позначають комунікативні дії зі значенням «ганьбити», «докоряти», «картати», «ображати», «обмовляти», «ляяти», «насміхатися» та ін., тобто йдеться про спрямовані на підрив авторитету мовця тактики приниження, осуду, негативної критики, зокрема інвективними засобами. По-друге, виділяємо групу стійких сполучень, що маркують нерівноправність, домінування одного мовця над іншим. Такий учасник дискурсу повчає, нав'язує власний погляд, ігнорує інтереси співрозмовника (фразеологізми з конотаціями «домагатися», «підкорювати», «приборкувати», «примушувати», «перешкоджати» тощо). Орієнтацію на емоційну сферу об'єкта агресивного впливу мають ідіоматичні вислови зі значенням «вразити» (торкнутися найболючішого, того, що найбільше хвилює), «дошкуляти» (боляче зачіпати словами, діями), «завдавати душевного болю» (спричиняти страждання, душевні муки, зокрема нагадуючи давнє горе), «мучити» (завдавати моральних страждань).

Фразеологічні маркери дискредитації й мовленнєвої агресії, як зазначалося вище, згруповані навколо таких значень:

ГАНЬБИТИ/ОБМОВЛЯТИ: укривати ганьбою (соромом); кидати (закаляти) болотом; змішати з болотом (грязюкою); обливати брудом; затоптати в багно; поміяти на голову; нести хулу; виставляти на публіку; брати на зуби; перетирати на зубах; перемивати кістки; перебирати жилочки [СФС, с. 21, 86] тощо: *Осокіп його з грязюкою змішав* (Д. Ткач); *Його почали обливати брудом* (В. Васильченко).

ДОКОРЯТИ: вибивати (колоти) очі; цвікати в очі [СФС, с. 36], напр.: *«Миколо, що маєть ся на увазі?»* – роздратовано думала ти, бо тебе зачепило, тобі праглось його уваги, тільки ж не *цвікати* йому *в очі* з цєю дурочкою (О. Забужко).

КАРТАТИ: брати в шори; знімати стружку; протирати з пісочком; накручувати

хвост – усі в зн. «гостро критикувати»; читати мораль (нотацію, проповідь) – у зн. «докоряти, роз'яснюючи неправильність чи недостойність поведінки»; на гречку переганяти – в зн. «лаючи, змушувати робити так, як це потрібно»; кидати громи; давати прочухана (джосу); милити шию (голову, холку); наминати чуба (чуприну) – усі в зн. «дуже ганити, лаяти»; давати [добру] нагінку (перцю, припарки); завдавати гарту; чистити на всі боки – усі в зн. «виражати в гострій формі незадоволення чиймись вчинками» [СФС, с. 63–64], напр.: — *Нащо ти мені проповідь читаєш, – озвався Петро* (В. Лисенко); *Якби він був її сином, відшмагала б його різкою, а тут мусила проявляти витримку там, де аж просилося дати прочухана* (Н. Гурницька).

ЛАЯТИ: моркву вскребти; мокрим рядом накрити (напнути) [СФС, с. 18], напр.: — *А, Залужний! – погрозливо протяг Максим. Відчув: зараз він накриває мене мокрим рядом* (Ю. Збанацький).

ОБРАЖАТИ: зачепити честь (гідність, самолюбство); зачепити возом; зачепити за живе (до живого) [СФС, с. 86], напр.: *Лайливе Кіндратове слово зачепило за живе Параску, бо приховувало натяк на їхні взаємини* (Л. Дмитерко).

НАСМІХАТИСЯ: брати (піднімати, здійсмати, знімати) на сміх (посміх, глум, кпини, глузи); брати на спички; пришивати квітку (гаплик) – у зн. «давати образливе прізвисько» [СФС, с. 74], напр.: — *Ти на глузи мене береш, опудало* (Р. Чумак).

Оскільки дискредитація є суб'єктивною, об'єкт зневаги ображається на негативне судження-характеристику. Він може, образно кажучи, надути (закопилити) губи (губки); надутися як [той] сич (індик) [перед смертю]; полізти (вдаритися, упасти) в амбіцію; ударитися в образу [СФС, с. 86], напр.: — *Не дратуйте! – надула губи і вередливо одвернулася* (В. Сологуб); *Хома надувся в темноті, як сич* (О. Гончар); *Карпо поліз в амбіцію* (Ю. Яновський).

Група фразеологізмів на позначення директивного впливу на співрозмовника пов'язана з попередньою групою приниження й образи. Мовець виступає носієм істинних (на його думку) морально-етичних еталонів, діє з позиції старшого за соціально-комунікативним статусом: повчає, критикує, нав'язує свою волю й вимагає підкорення їй. Такий учасник конфлікту не лише володіє комунікативною ініціативою, але й прагне перемогти в мовленнєвій боротьбі в будь-який спосіб

(фразеологізми зі значенням «перемагати», «підкорювати», «приборкувати», «домагатися», «примушувати»). Відтак, авторитарного мовця характеризують агресивність дій, категоричність висловлювань, відмова від співпраці (фразеологізми зі значенням «упиратися», «перешкоджати»).

ПЕРЕМОГАТИ: взяти гору (верх); моє (його) зверху; розгромити (розбити) наголову; у (в) пух і прах розбити; (у грі, бійці, змаганні, суперечці) покласти на обидві лопатки [СФС, с. 90], напр.: *Поклавши мене на лопатки, Єнька вирішив додавлювати до кінця* (П. Загребельний).

ПІДКОРЮВАТИ «ставити в залежність; призвичаювати до себе»: взяти в руки (в шори); прибрати до рук; зігнути в дугу (в баранячий ріг); вкрутити (зламати) роги; скрутити в три погібелі [СФС, с. 92], напр.: — *Ти візьми їх усіх до рук, щоб і не тиснули* (Ю. Яновський); — *Він тебе в баранячий ріг зігне* (А. Шиян).

ПРИБОРКУВАТИ «домагатися послуху»: приборкати крила; обламати крила (роги, руки); збити пиху; укрутити (утнути) хвоста [СФС, с. 106], напр.: — *Ще й не таким розумникам обламували руки* (М. Стельмах); *Парася заговорила, чи що інше заціпило рота Шухновському, збило з нього пиху* (Ю. Збанацький).

ДОМАГАТИСЯ: приставати реп'яхом (як муха в спасівку); причепитися як п'явка; чіплятися (липнути) смолою (мов шевська смола, як реп'ях до кожуха); чіплятися причепою [СФС, с. 37]: — *Чого ти причепився, мов реп'ях до кожуха?* (Л. Дмитерко); — *Відчепись, пристала як муха у спасівку* (М. Зарудний); *Куліш причепився як п'явка до сраки* (В. Даниленко).

ПРИМУШУВАТИ: за зябра (жабри, барки, петельки, горло, горлянку) брати (хапати); наступати на горло (горлянку); приставати (пристати) з ножем до горла; припирати (притискати) до стіни (стінки) [СФС, с. 37, 108], напр.: *[Він] Глону припер до стіни* (Н. Дурунда); — *Він ме-мене схопив за барки* (А. Сергієнко).

ПРИМУСИТИ МОВЧАТИ: зав'язати язик (рот); загородити (закрити, замазати, заткнути, заціпити, замурувати) рот (рота, уста); стулити губи; загородити (заткнути, заткати, засупонити) пельку (пашеку) [СФС, с. 107], напр.: — *Ти що мені рота затуляєш?* (О. Гончар); — *Заткни пельку, бо заціпить* (К. Демчук).

УПИРАТИСЯ «настирливо не погоджуватися»: ставати дибки (цапки, гопки);

скакати цапа; як на пню стати [СФС, с. 130]: *Стала на диби Орися* (Ірина Вільде).

ПЕРЕШКОДЖАТИ: бути на заваді; як більмо на оці; як сіль в оці бути; стояти поперек горла (кісткою в горлі); ставати на дорозі (поперек дороги); бути на перешкоді; вставляти палиці в колеса; ставити підніжку [СФС, с. 91] тощо, напр.: — *Не ставай мені кісткою поперек горла, – розсердився Левченко* (П. Лановенко); — *Чого стаєш на дорозі до щастя власної дитини?* (О. Ткачук).

Задля досягнення власної інтенції мовець удається до різних способів комунікативної боротьби, зокрема апелюючи до емоцій і почуттів співрозмовника: завдає душевного болю чи моральних страждань, дошкуляє, вражає тощо. Фразеологічні маркери агресивних мовленнєвих дій, спрямованих на емоційну сферу співрозмовника, згруповано навколо таких значень:

ЗАВДАВАТИ ДУШЕВНОГО БОЛЮ: ятрити душу (серце); троюдити серце; кряти [ножем] душу (серце); розривати серце (душу, груди); розворушувати (роз'ятрювати, ятрити) рану [в серці (в душі)] [СФС, с. 47], напр.: *Йому було прикро, що розмовою роз'ятрив рану в серці старенького* (Ю. Збанацький); — *Не ятрить мою рану. Я й так насилу стримуюсь* (Ю. Яновський).

МУЧИТИ «завдавати моральних страждань»: витягати душу; вимотувати [всі] кишки (жили, нерви) [СФС, с. 71]: *Ви мені всі жили вимотали* (А. Пастушенко).

ДОШКУЛЯТИ/ВРАЖАТИ «боляче зачіпати словами, діями»: допікати (діймати, доторкати) до живих печінок (до живого [серця]); впекти у живе; зачепити за живе; зачіпати за болюче місце; до [самого] живця проймати; діймати до серця; кусати за серце [СФС, с. 20, 39], напр.: *Дідусь довго добирав влучний вираз, щоб дошкулити онуці, і раптом вибухав словом, яке повинно було дійняти її [до серця]* (А. Хижняк); *Олекса почервонів і мовив: — За живе зачепила* (С. Добровольський).

Виразниками того, що мовець говорить партнеру щось неприємне, дошкульне, в'їдливе, є фразеологізми *жалити язиком; голки заганяти; пускати шпильку (шпильки)* [СФС, с. 28], напр.: — *А я думаю: ми говоримо більше, ніж треба, та й більше, ніж треба, віримо пустомолотам, тому вони й навчилися язиком жалити, мов гадюки* (М. Стельмах); *Всі зрозуміли, що можна в Олексу пускати шпильки, тож кожен з хлопців свого не упустив, щоб не поглузувати* (В. Кільченський).

У значенні «завдати великого горя, страждань, неприємностей» уживається вислів *залити за шкуру сала* [СФС, с. 61]. Значення «зробити неприємність» мають фразеологізми *підвезти візка (підступ); підкласти (підсунути) свиню; підставити стілець; піднести чемериці; пустити жука* (останній у зн. «завдати неприємностей кому-небудь, наговоривши щось про нього») [СФС, с. 61], напр.: — *Свиню ти мені підсунув* (Ю. Збанацький); — *Я такого жука пущу, що ураз заціпить* (Я. Качура).

6.6.3.2. Фразеологізми зі значенням маніпулятивних дій

Маніпулятивна стратегія передбачає мовленнєвий і психологічний вплив на співрозмовника через «повідомлення неправдивої інформації, яка відмінна від істини» [258, с. 49]. Підміна понять, дезінформація, хитрощі, обман, фальшування дійсності, приховування власної думки й нещирість виражається фразеологізмами зі значенням «обманювати», «спантеличувати», «запаморочувати», «хитрувати», «лицемірити», «перебільшувати» та ін. Напр.:

ОБМАНЮВАТИ: лишати з носом; брати на пушку; обводити (обкручувати) навколо пальця; водити за ніс (носа); пошити в дурні; вводити в оману; пускати ману (туман) в очі; дим (пил) пускати в очі; замилювати очі; забивати баки; замазувати (відводити) очі; заговорювати зуби [СФС, с. 85], напр.: — *Кому ви дим пускаєте в очі?* (І. Рябокляч); — *Ти мені зуби не заговорюй!* (Є. Положій).

СПАНТЕЛИЧУВАТИ «заплутувати, дезорієнтувати»: збивати з пантелику (з толку, з пливу); закручувати (морочити) голову (памороки) [СФС, с. 118], напр.: *Мусив обдурити їх усіх, заплутати, збити з пантелику* (П. Загребельний); — *Не мороч мені голови. Забирайся геть!* (І. Скрипник).

ЗАПАМОРОЧУВАТИ «позбавляти можливості ясно сприймати дійсність»: морочити (запаморочити, закрутити) голову; світ замакітрити; забити тям у голові; памороки забити (відбити, відібрати); памороки забило (відбило, одбило, відібрало); затуманити очі [СФС, с. 51], напр.: — *Ти мені голову не мороч* (М. Варич); — *Я вам хочу памороки забити* (Ю. Яновський).

ХИТРУВАТИ: підходити з хитрощами; удаватися до хитрування; братися на хитрощі – усі в зн. «вдаватися до неправдивих, нечесних вчинків»; крутити хвостом

– у зн. «лукавити, лицемірити»; заливати гусара; байки розповідати – усі в зн. «дотепно вигадувати»; не проспить грушку в попелі – в зн. «людина, яка використовує обставини для власної вигоди»; на ходу підметки рве; з вареної крашанки курча висидить; зуміє впіймати вовка за вухо – в зн. «дуже хитрий»; собі на умі – в зн. «нещирий, потайний»; сам чорт в ступі не влучить; [такий, що] в одно вухо влізе, а в друге вилізе – усі в зн. «надто спритний, пронозливий» [СФС, с. 24, 119, 134–135] тощо, напр.: *Він хитрий. Любить хвостом крутити* (Г. Тютюнник); *Діда і в ступі не влучиш... Сказав одні слова, а думає по-іншому* (В. Большак).

ЛИЦЕМІРИТИ: кривити душею; крутити хвостом (крутія) – усі в зн. «бути нещирим, лукавити, хитрувати»; лити крокодилячі (крокодилові) сльози в зн. «удавано шкодувати з якогось приводу»; надягати овечу шкуру в зн. «приховувати під маскою доброзичливості свої погані наміри» [СФС, с. 68], напр.: *[Скиба] рубав мовчки, а тут раптом заплакав над Ганною крокодилячими слізьми* (О. Гончар).

ПЕРЕБІЛЬШУВАТИ: згущувати фарби (барви) в зн. «надміру посилювати, гіперболізувати»; з мухи робити слона (бугая) в зн. «надавати якійсь дрібниці надто великого значення»; перебрати міру (мірку); взяти (перехопити) через край; перегнути палку; передати куті меду, *жарт.* – усі в зн. «перевищувати міру в чому-небудь» [СФС, с. 89], напр.: *Поступово буря в ньому вищухла, і він остаточно вирішив, що Ріта зробила з мухи слона* (Ю. Збанацький); *Анна опанувала собою. Її основна зброя – краса. Жінка, що рюмсає, падає в ноги, викликає тільки співчуття. А якщо перебрати міру – роздратування* (Л. Романчук).

Поряд із деструктивним (негативним) характером маніпулювання дослідники говорять про «добрий», «меліоративний» прихований вплив, «спрямований на формування атракції, ... на позитивне привернення до себе партнера по комунікації» [258, с. 49], що виражається у формі похвали чи компліменту (усталені звороти зі значенням «потурати», «догоджати», «підлещуватись» тощо).

ПОТУРАТИ «поблажливо ставитися до чиїх-небудь вчинків, хвалити, захочувати когось»: гладити по голові (голівці); гладити за шерстю [СФС, с. 104], напр.: *Один сам себе по голові гладить: — От молодець!* (Остап Вишня).

ДОГОДЖАТИ: з медом та маком промовити; мазати медом (салом) по губі;

обливати (мазати) речі (слова) [солодким] медом; розпускати мед язиком – усі в зн. «говорити щось дуже приємне»; стелитися під ноги (до ніг); гнути спину; гнутися в дугу [СФС, с. 28, 36], напр.: — *Зняли мене за характер. Не хотів стелитися до ніг* (Л. Дмитерко); *Моя відповідь медом маже Миколу* (М. Стельмах).

ПІДЛЕЩУВАТИСЯ «перев. принижуючи власну гідність»: скакати (служити) на задніх лапах; лизати руки (п'яти, *рідко* по руках); згинатися в три погібелі; гнути коліна (шию, спину); світити в очі; ламати шапку (брить) [СФС, с. 92] тощо, напр.: *[Він] любив у три погібелі згинатися та руки лизати* (Л. Дем'ян); *Перед ним ламав шапку так, що аж у крижах болить* (Н. Рибак).

Оскільки маніпулювання передбачає наявність суб'єкта й об'єкта прихованого впливу, розглядаємо також стійкі сполуки, які маркують реакцію співрозмовника на маніпулятивні дії, напр., «викривати»: *зривати маску (машкару)* в зн. «показувати справжню суть когось»; *виводити на чисту (свіжу) воду* «розкривати чийсь нечесні, підступні дії»; *розкривати карти* «виявляти приховані наміри» [СФС, с. 18], напр.: *З-під закрижанілої маски (маску він зірвати не встиг)... пролунало безтямне бурмотіння* (А. Дімаров); — *Ось я тебе виведу на чисту воду* (Ю. Мушкетик).

Унаслідок агресивних дій, спрямованих на дискредитацію, маніпуляцію, домінування над співрозмовником, мовці сваряться. Тоді кажуть, що між ними *кішка (кіт) пробігла (пробіг)*, що вони *глека (гличик, глеку, горшки, макітру) розбили (побили)* [СФС, с. 95], напр.: — *Який це кіт пробіг поміж нами?* (В. Речмедін); *З Кирилом вони немов горшки побили* (В. Большак).

6.6.3.3. Фразеологічний вияв стратегії нейтралітету (уникання)

Як видно з самої назви, суть аналізованої стратегії полягає в бездіяльності, невтручанні, униканні мовцем конфлікту, намірі не спілкуватися з неприємною людиною чи на неприємну тему. У результаті дистанціювання чи пристосування, напр., через компроміс або часткову (принаймні формальну) згоду, комунікант не просто нехтує власними інтенціями заради задоволення мети співрозмовника, а намагається послабити комунікативне й психологічне напруження.

На рівні фразеології пасивного мовця характеризують вислови зі значенням

«безвольний», «покірний», «байдужий», «пасивний», «бездіяльний». Комунікативні дії виконавця стратегії нейтралітету виражені стійкими висловами зі значенням «коритися», «не звертати уваги», «не реагувати» та ін.

БЕЗВОЛЬНИЙ: ні риба ні м'ясо; ні се ні те; з клоччя батіг [СФС, с. 12–13], напр.: — *Цей Безкоровайний ні риба ні м'ясо* (А. Хижняк); — *Не знаєш Юрка? Він же в нас ні се ні те... Вайлуватий, нерішучий! Не вміє показати себе* (І. Рябокляч).

ПОКІРНИЙ: тихіший води, нижчий трави (за воду); і (й) води (водою) не замутиць; на голові воду носить і не хлюпне; хоч у вухо бгай; свічки можна сукати; хоч свічки ліпи; похиле дерево [СФС, с. 101], напр.: *Для Федора було новиною, що тихіший за воду Сергій сміє так нечемно перебивати* (Ю. Шовкопляс); — *Тепер із нього можна й свічки сукати, а то, бач, як спочатку дер носа* (М. Стельмах).

БАЙДУЖИЙ: не гріє і не знобить (ні знобить ні гріє) – в зн. «зовсім байдуже комусь; ніскільки не хвилює когось»; хоч трава не рости; хоч вовк траву їж – усі в зн. безос. прис. «не цікавить, не обходить кого-небудь, щось»; море по коліна (по коліно) – в зн. «нічого не варто, ніщо не лякає»; як (мов) з (із) гуски вода – в зн. «ніщо не впливає» [СФС, с. 12], напр.: — *Що ж, мрійникам море по коліна...* (В. Підмогильний); — *Здрастуй, – відповіла стара на привітання таким тоном, неначе дала зрозуміти: що ти є на білім світі чи немає тебе – бабі не гріє і не знобить* (В. Большак).

ЗНЕВІРЕНИЙ: занепасти (упасти) духом; опустити руки (крила, вуха); махнути рукою – усі в зн. «пасивний, бездіяльний» [СФС, с. 53], напр.: *Зовсім занепав духом, опустив руки Іван* (Ю. Збанацький); *Після цього на нього махнули рукою: сам про себе дбай* (О. Гончар).

НЕ ЗВЕРТАТИ УВАГИ: нуль уваги; пропускати повз вуха; дивитися крізь пальці [СФС, с. 77], напр.: *Ілько добре чув, але іноді було дуже зручно вдати глухуватого й пропустити повз вуха незручні деталі* (С. Гридін); *На нього всі дивились крізь пальці, посміювались, навіть полаювали* (Ю. Збанацький).

НЕ РЕАГУВАТИ: і за вухом не свербить; і вухом не веде; ні кує ні меле; й у вус не дути; і усом не моргнути; хоч би тобі вусом (бровою) моргнув; і бровою не веде [СФС, с. 79–80], напр.: — *[Мій] братик ні кує ні меле – все проср...* (Т. Брукс);

Текля щось доказує. А вони й бровою не ведуть. Мов не чують (В. Кучер).

КОРИТИСЯ «беззаперечно слухати кого-небудь, бути залежним від когось»: ходити в шорах (по шнуру); ходити на пальцях (навшпиньки); ходити (йти, бути, перебувати) на поводку (на поводі); ходити по струні [СФС, с. 65], напр.: — *Я теж винен у цьому, бо ходив за Перегудою на поводку, потурав йому всі ці роки* (В. Кучер); *Часто він вибухав таким гнівом, що всі ходили як по струнці, чекаючи доки перейде буря* (Г. Тютюнник).

6.6.4. Позначення невербальних проявів ворожості засобами фразеології

Конфліктні дії отримують у дискурсі не лише мовне втілення, а й невербальну форму. Несловесними проявами ворожості, зафіксованими на фразеологічному рівні, виступають особливості погляду й зоровий контакт (окулесика); фізіологічні зміни мовця; фонаційні засоби (вокалізація); агресивні дотики, жести та пози (такесика й кінесика).

6.6.4.1. Зорові, фізіологічні та фонаційні виразники агресії

Особливості погляду представлені фразеологізмами з соматичним компонентом *око*, під яким розуміють «орган зору в людини, у всіх хребетних тварин і деяких безхребетних; також погляд, зір і в переносному значенні – піклування, догляд» [ЖЗ, с. 414]. Побудовані навколо лексеми *око* (*погляд*) вислови, за спостереженнями фахівців, є найчисленнішими в українській мові, оскільки саме через очі людина отримує 70 % інформації [42, с. 31].

Очі – це не лише орган зору, але й важливий виразник почуттів і емоційного стану людини. У цілому «вираз очей слугує єдиним проявом неприязні, зневаги, презирства і є домінуючим у вираженні переживань гніву й осуду» [172, с. 242]: *поглядати скоса; косувати оком (очима); зизом (зизим оком) дивитися (накривати)* (неприязнь, ворожість, невдоволення); *плювати в вічі (межи очі); дивитися згори (зверху) вниз (звисока, зверхньо); дивитися козирем* (зневага, презирство); *очі блиснули [гнівом], блимнути очима, бісом (вовком, чортом) дивитися, дивитися так, що аж молоко кисне* (гнів, лють, злість) тощо. Фразеологізми, побудовані на

асоціативному зв'язку людського ока й гострого предмета, передають докір і застережливе ставлення: *колоти очима (поглядом), простромити поглядом (очима), свердлити очима, влучати в око* та ін. Напр.: *Я починаю гніватись на дядечку, косую на нього оком* (М. Стельмах); *Забігали очі в старої. Проштрикнула вона недовірливим поглядом Марію* (Р. Іваничук).

За дослідниками, в наївно-анатомічній картині етносу очі наділяються здатністю «випромінювати світло, що стає експресивним позначенням психоемоційних, рідше – фізіологічних станів людини залежно від конотації дієслів або спектру знаків вогню, світла» [42, с. 30]. Йдеться про фразеологічні сполуки на позначення зневажливого, непривітного, злісного погляду *очі горять (палають), обпекти (опалити, спопелити) очима (поглядом, зором), засвітити очима, кресати очима, очі метаять іскри (блискавиці), іскри сиплються з очей, аж вогні (іскорки) в очах [замигтіли]*. Напр.: *Єремія дивився на Федора: зелені очі горіли й спалахували* (В. Шевчук); *Він опік оратора сердитими очима* (Ю. Збанацький); *Павло кресонує очима на Чумачиху* (В. Кучер); *Іскри посипалися з очей Івана* (В. Шевчук).

Сталі вислови з лексемами-соматизмами не лише маркують негативні емоції учасників конфліктного дискурсу, але й допомагають створити образ мовця-ворога. Такий співрозмовник наділяється негативними характеристиками: він неприємний, відворотний, агресивний, має непривітний погляд. Вірування про т. зв. добре та лихе око відбито у фразеологізмах *лихе (погане, зле, дурне, вовче) око, з (лихого) ока, завидючі очі* тощо. Вважалося, що злі, недобрі очі могли негативно «вплинути на долю іншої людини (звідси *зочити*, тобто нашкодити, навести роки за допомогою очей, погляду)» [ЖЗ, с. 414], «могли навести порчу, навроки, наслати пристріт (*хворобу, викликану чиймсь злим поглядом – Н. В.*), недобру зустріч із нечистою силою» [42, с. 30]: *Жінки повитріщали одна на одну завидючі очі* (Т. Бережна).

Фразеологізми можуть позначати тривалість зорового контакту учасників суперечки. Зокрема, пильність, уважність, спостережливість мовця, відносну довгочасність його зорового сприйняття зафіксовано у висловах зі значенням «дивитися»: (оглядати, роздивлятися) *обводити поглядом (очима, оком)*; (оцінюючи) *міряти поглядом (очима)*; (пильно, безвідривно) *не зводити (не*

знімати, не відривати) очей; впинати (втуплювати, вприти, уп'ялювати, устромляти, вривати) очі (погляд); впиватися (упиватися, упинатися, уп'ястися) очима (оком, поглядом); їсти (пожирати) очима; (стежити, спостерігати за кимсь) не спускати ока (очей) [СФС, с. 33–35], мати гостре око [СФУМ, с. 463], напр.: *Гном з-під насуплених брів обвів поглядом новоприбулих* (А. Лозінський); *Вчорашні друзі міряли один одного очима, збираючись пустити в діло кулаки* (З. Тулуб); *Офіцер вп'явся в Лялю очима* (О. Гончар). Швидкий рух очима передається фразеологізмами зі значенням «глянути»: *звести (підвести) очі (погляд)*; *кинути (блмнути) очима (оком)* [СФС, с. 22], напр.: *Малий лише підводить очі* (С. Жадан); *Іра блимає очима. І злість гадиною заповзає в серце* (Дара Корній).

Фізіологічні зміни мовця пов'язані насамперед зі зміною температури тіла й кольору шкіри та виражаються фразеологізмами, згрупованими навколо значень «дрижати» (тремтіти, трястися від страху, хвилювання), «червоніти» (ставати рум'яним, робитися червоним від припливу крові до шкіри від злості, гніву, хвилювання, збудження, захоплення, сорому), «бліднути» (бути без рум'янця, позбавлятися природного кольору обличчя через хвилювання, страх, злість).

ДРИЖАТИ: дрож проймає (пронизує); їсти (бити, ловити) дрижаки; напали дрижаки; трясця (лихоманка) трусить; труситися, як у пропасниці; як лихоманка б'є; дзвонити (цокотіти, клацати) зубами; кидати в дрож; холодний (циганський) піт проймає; кров застигає в жилах [СФС, с. 39–40, 137]; [аж] мороз бере по шкірі (по спині, за плечі) [СФУМ, с. 406] тощо, напр.: *Джейсон роздратовано клацнув зубами* (М. Кідрук); *Кров стигла їй у жилах* (В. Шевчук). Негативне відчуття низької температури пов'язане з тим, що «холод – це дискомфорт, прихована/явна небезпека для життя людини», а «мороз сприймається в національній свідомості як жива істота, що часто приносить шкоду і навіть смерть» [224, с. 223].

З жаром, вогнем, теплом асоціюється збільшення температури людського тіла, коли обличчя стає рум'яним від припливу крові до шкіри. Таке почервоніння пов'язують із надмірною емоційністю і психічною збудливістю учасників дискурсу.

ЧЕРВОНІТИ: наливатися кров'ю; червоніти (шаріти) як калина (мак, буряк, жар, кармазин, рак); кров (рум'янець, сором) заливає обличчя (лице); наливатися

(залитися, обливатися, заходитися, закраситися) рум'янцем (кармазином, фарбою, краскою); краска заливає обличчя (лице); обличчя (лице) покривається краскою; наливатися жаром (вогнем); пашіти вогнем; пекти раків (раки); горіти (паленіти) від (з) сорому; сором пече (їсть очі) [СФС, с. 117–118, 137], напр.: *Її щоки спалахують, як мак* (Ю. Яновський); *Його очі наливалися кров'ю, а з рота лилися поміятюки* (С. Талан); *Рум'янець заливає обличчя* (М. Стельмах).

Протилежний почервонінню процес – блідість шкіри – зафіксовано у фразеологічних одиницях на кшталт *як полотно* (з сл. *побліднути, побіліти*); *як стіна*; *як смерть* [ФСУМ 1998, с. 139]; *як з воску виліплений (зліплений)* [СФУМ, с. 76], напр.: *Глянув на Прісю, а вона біла як стіна* (В. Мастерова).

Фразеологічні одиниці на позначення фонаційного рівня різнопланові, вони:

1. Указують на початок мовлення (рідше його продовження): *заводити (завести, розпочати) розмову (балачку, балачки)*; *вступати до розмови (в розмову, в балачку)*; *вдаватися (заходити) в розмову (бесіду)*; *вести розмову (бесіду, балачки)*; *точити балачку*; *справляти балачку*; *розводити балачки* [СФС, с. 27], напр.: *Гасан все сказав і не мав наміру далі розводити балачки* (П. Загребельний).

2. Виражають небажання говорити: *язик стає руба (колом) [у роті]*; *язик [як] приріс (пристав, присох) до піднебіння (у роті)* [СФУМ, с. 786]; *без слова «нічого не говорючи»*; *не витягнеш [(обценьками) не вирвеш] слова*; *слова не промовити «бути мовчазним»* [ФСУМ 1998, с. 173–174]; *прикусити (проковтнути, ковтнути) язик (язика)*; *спинити язик*; *задержати слово на язиці*; *защепнути язика на петельку*; *рот (писок, язик) заціпило*; *потягло язик*; (примусити кого-небудь замовчати, зневажл.) *заткнути пельку* [СФС, с. 51] тощо, напр.: *Хотів вилятися, але вчасно прикусив язика* (Ю. Яновський); *[Лісничий] словом не обзивався* (В. Мастерова).

3. Маркують індивідуальні особливості мовлення й дефекти: *ковтати (жувати) слова*; *балакати в ніс* – у зн. «говорити невиразно, нерозбірливо, мимрити, гугнявити»; *цідити [слова] крізь (через) зуби*; *крізь зуби казати* – у зн. «ледве розтуляючи рота від гніву, презирства»; *кидати слово (слова)* – у зн. «промовляти швидко, часом недбало або час від часу»; *ронити слово (слова)* – у зн. «говорити скупко, нехотя» [СФС, с. 23], напр.: *[Вони] ковтали кожне слово*.

Ковтали не жуючи (В. Васильченко); — *Шановний, що вам потрібно? – втрачаючи рештки терпіння, крізь зуби процідив Макс* (А. Рогашко).

4. Називають неканонічні звукові знаки (сміх, плач, звуки плювання та відригування), що використовуються в дискурсі з різною інтенцією. Скажімо, плач може бути маніпулятивним знаком невербальної поведінки жінок і дітей, а також виразником того, що агресивні дії боляче зачепили адресата: *пускати* (*лити, ронити, втирати*) *сльози*; *сміятися* (*реготати*) *на кутні*; *пускати патьоки*; *умиватися сльозами*; *дрібними умивати* – усі в зн. «плакати з горя, від болю, зворушення, співчуття»; *плакати* (*ридати, розливатися*) *сльзьми* – в зн. «невтішно плакати»; *дати волю сльозам*; *ревма ревіти, ридма ридати* (*плакати*); *ревити як корова* – усі в зн. «плакати не стримуючись»; *давитися сльзьми* (*сльозами*) – в зн. «ридати, стримуючи плач» [СФС, с. 94–95], напр.: — *Засмієшся, Лесю, прийде час, ще й на кутні. Ще дочекаюсь я того дня* (М. Стельмах); — *Іди к бісу! Гляди, щоб твої ноги онишиником не полікував – давно він ревма реве по тобі* (М. Стельмах).

5. Означають гучність голосу: *на весь голос* (*рот*); *не своїм голосом*; *на все горло*; *як на живіт* (*на пуп*); *горло драти* (*дерти*); *криком кричати*; *здіймати голос*; *здійняти* (*зчинити, підняти*) *галас*; *наробити галасу* (*гвалту*); *підняти* (*зчинити*) *гвалт*; *підняти галас та гвалт*; *закрутити веремію*; *зчинити шарварок* (*хай, бучу*) [СФС, с. 23, 30, 65, 73] тощо, напр.: *Лизавета продовжує криком кричати: — Я вам покажу, бузувіри!* (І. Роздобудько); *Солтис зчинив було гвалт* (Н. Гуменюк); *Стримувати свої емоції було важко, подібна заява зчинила бучу* (В. Зайченко).

6. Позначають порушення мовленнєвих норм (насамперед принципу кооперації) – системи правил, або комунікативних постулатів, що їх Г. П. Грайс називає ще конверсаційними максимами.

Максима кількості визначає обсяг інформації, що надається адресату в конкретних умовах («Говори те, що важливо»; «Твоє висловлювання повинно містити не менше/не більше інформації, ніж потрібно»): *на вітер говорити* (*кидати слова*); *кидатися словами* (*словом*) – у зн. «говорити марно, попусту» [СФС, с. 27]; *заводити* (*зтягувати*) *своє* (*своєї*); *товкти* (*твердити, торочити*) *своє* (*одно*) – у зн. «говорити одне і те ж»; *жувати* (*пережовувати*) *жуйку* (*жвачку, клоччя, вовну*,

мотлох) – у зн. «набридливо повторювати те саме» [СФС, с. 26]; *давати волю язикові; розпускати язика (губу)* – у зн. «не виявляти стриманості в розмовах»; *розводити дискусію* – у зн. «подовгу сперечатися» [СФС, с. 27]; *мозолити [свій (свого)] язик (язика)* «говорити багато зайвого, несуттєвого» [СФУМ, с. 401]; *язик як лопата (помело, млин)* – у зн. «дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного» [СФУМ, с. 786]. Напр.: — *Майте терпіння! – твердив своє Мокеїч* (О. Гончар); — *Язикові волі не давай, – мовив похмуро Пугало* (Петро Панч).

Постулат якості, або істинності, забороняє повідомляти неправдиву, неточну інформацію («Говори правду»): *язик поза вухами (вушами) теліпається (мотається), з чужого язика* – у зн. «почутий від інших» [СФУМ, с. 786], *молоти язиком небиліці* [СФУМ, с. 404]; *довгий язик* – у зн. «бути балакучим, любити пліткувати, говорити багато зайвого, неправдивого» [СФУМ, с. 785], напр.: *Варка – базарна баба. І не тільки тому, що в райцентрі на базарі півприлавка займає маслом, сиром і сметаною, а й через свій довгий язик* (В. Мастерова).

Максима релевантності визначає доречність висловлювання («Говори по суті»; «Не відхиляйся від теми»), інакше бесіда стає розпливчастою, а мовці в кінці розмови забувають, які наміри у них були на початку діалогу: *попасти пальцем у небо; утяти (утнути) до гапликів; бовкнути (вистрибнути) як (мов) Пилип з конопель* – у зн. «сказати недоладне, недоречне» [СФС, с. 28], напр.: *Як спитають, [він] завжди скаже не до речі, – як Пилип з конопель вистрибне* (О. Іваненко).

Постулат способу, або ясності, вимагає однозначності («Висловлюйся зрозуміло»: уникай незрозумілих висловлювань, багатослів'я): *городити теревені (дурниці); гнути всячину; плести (верзти) нісенітниці (небиліці); смаленого дуба плести (правити); плести харки-макогоненки; розказувати (набалакати, намолоти, наплести) сім (десять) мішків (кіп, лантухів) гречаної вовни; наговорити (розказати) на вербі груші; гнати (плести) химери; ахінеї гонити (нести, вернути, здіймати); харамани (фарамани) плести (гнути); сон рябої кобили розказувати; химині кури розводити; про химині кури торочити* – у зн. «говорити щось беззмістовне» [СФС, с. 25], напр.: — *Дурниці ти, Парамоне, городиш* (Ю. Яновський); — *Сон рябої кобили все це* (О. Гончар).

Порушення мовленнєвого етикету зафіксовані у фразеологізмах зі значенням «вставляти в чиню-небудь розмову свої слова, перебивати чинюсь мову»: *вкидати* (*укидати, докидати, увертати, уставляти*) *слово (слівце)* [СФС, с. 23]; *встрявати* (*устрявати*) *до розмови* [СФС, с. 27], напр.: *Ольга своє слівце вкидає... Мало не дістала за свою зухвалість* (Г. Вдовиченко); *Нашорошувати вуха задля вивідування сумнівних новин, відвертих домислів – нутру його було противним; устрявати у запальні безплідні дискусії – не відчував ніякої охоти* (В. Врублевський).

6.6.4.2. Фразеологізми маркери фізичної агресії

Сталі вислови, що означають спрямовані на співрозмовника (рідше – на самого мовця) агресивні дотики й жести, згруповані навколо значень «ударити», «побити», «мучити», «покарати», «убити», «знищити» і «заподіяти смерть».

УДАРИТИ: піднімати руку; наминати боки; давати духопелів (тришия); частувати кулаками; стригти по спині – усі в зн. «завдавати ударів»; вліпити буханця; відважити бебеха (стусана); годувати штурханцями; нагородити штовханами – усі в зн. «бити різкими короткими ударами»; бити як сидорову козу – в зн. «нещадно бити»; ткнути між очі кулаком; заїхати в рота (в пику, в морду); затопити в пику (по мармизі); зацідити в вухо – в зн. «з силою ударити в обличчя»; дати зуботичку; заїхати (зацідити) в зуби; тицьнути кислицю в зуби; полічити зуби – в зн. «з силою вдарити по зубах»; драти (накручувати, наминати) вуха – в зн. «тягати за вуха»; дати чубровки; волосся (чуб, чуприну) скубти – усі в зн. «тягати за волосся»; дати ляпанців; годувати лящами – усі в зн. «бити по щоці чи шії долонею»; дати по потилиці; годувати (частувати) потиличниками – в зн. «бити по потилиці»; дати киселя – в зн. «ударити коліном ззаду»; брати за барки; на кулачки битися (погуляти) – усі в зн. «удаватися до бійки» [СФС, с. 14–15, 127] тощо, напр.: *Огром'як бив маму, як сидорову козу* (А. Криштальський); *Дяк годував його важкими лящами* (О. Іваненко).

ПОБИТИ: підняти руку; нам'яти боки (шкуру, чуба, потилицю, шию, в'язи); дати бобу (перцю, духу, прочухана, пам'ятного); надавати по шії; натовкти [під] боки; докласти воза; дати кучму; натовкти морду (пику); вибити бубну – усі в зн.

«побити кулаками, палицею»; всипати гарячих; зідрати [з живого] шкуру (три шкури, сім шкур); у три березини потягти; всипати березової каші (бобу); пригостити березовою кашею; березовим віником почесати; дати хльосту (хльору, [березової] припарки) – усі в зн. «відшмагати, висікти різками»; дати духопела; скрутити в'язи; полатати [києм (палицею)] боки (ребра); полоскотати (обламати, полічити, порахувати) ребра; поламати (потрощити) кістки (ребра); обламати кий (палицю, віник); оббити все пір'я; печінки відбити; дати чосу (затірки); бебехи (тельбухи) надсадити – усі в зн. «дуже сильно побити»; спустити мазку – в зн. «до крові»; всипати перцю; дати (утерти) маку; стерти на мак – усі в зн. «провчити» [СФС, с. 95–98], напр.: — *Не займай, а то намилимо в'язи!* (А. Шиян); — *Вилазь зараз же! Бо такого втру маку – тиждень чухатимешся!* (В. Нестайко).

МУЧИТИ «завдавати фізичних страждань; катувати, мордувати»: мотати (тягти) жили; пекти залізом і вогнем; здирати шкуру; драти ремінь; лій топити [СФС, с. 71]: — *Не тягни жили!*; — *Курвий син! Шкуру здеру!* (Борис Крамер).

ПОКАРАТИ: дістанеться (буде) на горіхи (кислички, кутю); дістанеться перцю з квасом – усі в зн. «когось покарають, хтось буде покараний»; зняти голову; всипати по перше (по шосте) число; показати, де раки зимують; дати прикурити; прописати іжицю [СФС, с. 100], напр.: — *Я вам покажу! – спалахнув Гречкун. – Я вам всиплю по шосте число!* (Ю. Бедзик).

УБИТИ/ЗНИЩИТИ: позбавити життя; обірвати життя; вкоротити віку; випустити дух; пролити (пустити) кров; випустити душу з тіла (кишки); обагрити руки кров'ю; покласти на вічний спокій; спровадити на той світ; зробити амінь (кінець); стерти (змести) з лиця землі; стерти на табаку (на порох, на макуху); вигубити з корінням і насінням; не лишити (не zostавити) на насіння; вирубати на капусту; до нігтя; під ніготь [СФС, с. 60, 126], напр.: — *Придавлю, мов змію! – і [Роман] руками показав, як вкоротить життя Стадницькому;* — *Ти ще мені щось скажи. Я з тебе льотом кишки випущу!* – визвірився бандит (М. Стельмах).

ЗАПОДІЯТИ СМЕРТЬ КОМУСЬ: втопити у ложці води (з сл. радий, готовий і т. ін.) – про бажання з ненависті погубити кого-небудь будь-яким способом; скрутити голову (в'язи) – в зн. погрози; зігнати (згубити, зжити) зі світу; вийняти

душу [СФС, с. 52], напр.: — *Та вони готові нас у ложці води втопити!* (Н. Мориквас); — *А коли б я узяв та й ненароком в'язи скрутив і обличчя до шії повернув би, то що б ви тоді побачили?* (М. Стельмах).

ЗАПОДІЯТИ СОБІ СМЕРТЬ: покінчити життя самогубством; покінчити з собою; накласти на себе руки [СФС, с. 52], напр.: *Те, що вона йому розповіла, налякало так сильно, що він сам хотів покінчити з життям* (М. Кичка); *Він не переставав думати про Ярину, не могла вона накласти на себе рук* (Петро Панч).

6.6.5. Фразеологізми на позначення ступеню конфліктності

Поведінка у сварці характеризується емоційністю і втратою мовцями логіки й раціонального контролю через несумісні інтереси чи обмеженість способів їхнього задоволення (напр., у «мирний» спосіб). Граничне загострення суперечностей, ескалація психологічного напруження призводить до зростання ступеню ворожих дій, до посиленого використання мовних і немовних (фізичних, психічних, матеріальних, інформаційних тощо) можливостей для задоволення власної мети.

Інтенсивно-наступальні й особливо агресивні комунікативні (вербальні та невербальні) дії виражаються фразеологізмами зі значенням найвищої чи високої міри вияву: *повністю* «в повному обсязі, складі; в усій повноті; сповна; до кінця, цілком» [СУМ, т. 6, с. 683]), *вщент* (*ущент*) «зовсім, остаточно, без залишку» [СУМ, т. 1, с. 794]), *дуже сильно* «у великій мірі, надто, надзвичайно» [СУМ, т. 2, с. 432; СУМ, т. 9, с. 174].

ПОВНІСТЮ, ВЩЕНТ: без останку; до крихти (нитки, голки); по зав'язку; (з сл. знищити, розбити і т. ін.) до ноги; до пня; до цурки; з голови до ніг (до п'ят); (з тілом і душею; до самих кісток; у (в) пух і прах; на всі сто [СФС, с. 131], напр.: — *Я вже ситий по зав'язку – диви, ще об'їмся...* (О. і В. Авраменки); *Вона зміряла мене, від ніг до голови, прискіпливим поглядом* (С. Мисько).

ДУЖЕ СИЛЬНО: з усієї сили; скільки (що є, було, ставало) сили (духу); аж дим іде; на повну котушку; на всі заставки (заводи); на чім світ; аж гай гуде (шумить); небу жарко буде; (із сл. кричати, лаяти, гукати) на все горло; на всю (повну) губу; (із сл. бити, гнати) у хвіст і гриву [СФС, с. 40], напр.: *З розгону налетів, що було сили*

вклеїв приставу кулаком (Іван Ле); Він налаштувався на безрезультатну розмову, і готовий був змиритися, що доведеться через непоступливість розкошелитися **на повну катушку** (В. Врублевський).

Вказівка на посилений ступінь може міститися в самому фразеологізмі (вислови зі значенням *підсилювати* «робити сильнішим ступінь вияву; сприяти сильнішому, інтенсивнішому прояву якої-небудь особливості, якості, процесу; збільшувати силу, потужність чого-небудь» [СУМ, т. 6, с. 498]; *переборщувати* «перевищувати міру» [СУМ, т. 6, с. 129]; *нетерпеливитися* «не мати терпіння чекати; втрачати терпіння, виражати нетерпіння» [СУМ, т. 5, с. 394].

ПІДСИЛЮВАТИ: підливати (доливати) масла (лою, оливи) у вогонь; підкидати дров у вогнище; докидати хмизу в жар; до печеного вогню прикладати – всі в зн. «розпалювати суперечку»; підсипати перцю – в зн. «говорячи з іронією, глуфом, викликати роздратування»; піддавати (підсипати) жару [СФС, с. 93], напр.: *Мені пригадалася Сергієва інтрижка. Та сказати про це не можу – не хочу **підливати масла у вогонь*** (Л. Когут); *Богдан з огидою відкинув його і піддав ногою ззаду, що він відлетів сторчка. — Оце так стрибок! – **піддав жару** Духнович* (О. Гончар).

ПЕРЕБОРЩУВАТИ: перебрати міру (мірку); взяти (перехопити) через край; перегнути палку; передати куті меду [СФС, с. 89], напр.: — *А де ж я **перебрала міри**? Усі роки чемно виконувала обов'язки порядної дружини* (Ева Гата); *Василь зрозумів, що **перегинає палку*** (В. Тибель).

НЕТЕРПЕЛИВИТИСЯ: бере нетерплячка; горіти нетерпінням; згоряти від нетерпіння (нетерплячки); жерла (мучила) нетерплячка – усі в зн. «виявляти нетерпіння»; руки сверблять; аж жижки трясуться (задрижали) – усі в зн. «дуже хочеться щось зробити»; терпець увірвався; тратити терпеливість (терпець); терпцю немає (не стає) – усі в зн. «втрачати терпіння» [СФС, с. 81], напр.: *Я уникав зайвих сутичок, хоч **руки свербіли** часто* (В. Шкляр); *Мамця постерегла вираз доччиного обличчя, і **терпець їй урвався**: — Забагато ти собі дозволяєш* (О. Луцишина).

6.7. Речення фразеологізованої структури

Ознаки стійкості, відтворюваності, цілісності й ідіоматичності притаманні не лише лексичним, але й синтаксичним одиницям.

Відомо, що українська мова (як інші слов'янські) володіє інвентарем різного типу речень фразеологізованої структури (далі РФС), що засвідчують багаточисленні спроби їхнього дослідження [39; 49; 121; 185; 193; 196; 197; 209; 230; 324; 367; 374 та ін.].

У мовознавстві, попри відносну схожість у тлумаченні РФС, єдиного термінологічного позначення їх немає. Такі синтаксичні конструкції в різних авторів кваліфікуються як нечленовані/синтаксично нерозкладні речення (І. Р. Вихованець, П. С. Дудик, М. У. Каранська, А. С. Кучер, О. П. Куш, М. І. Личук, В. Ю. Мелікян, Д. М. Шмельов, Я. І. Рословець, І. С. Степанян, А. А. Шиць), синтаксичні ідіоми/фразеологізми (М. В. Всеволодова, І. М. Крутова, Ф. Є. Прилипко, Г. В. Ситар, Н. А. Янко-Трініцька), комунікативні фразеологізми, граматичні ідіоми (К. В. Фоміна), фразеологізовані конструкції (В. М. Бріцин, М. І. Личук, Г. Я. Солганик, Н. Ю. Шведова), фразеологізовані речення чи речення фразеологізованої структури (Г. М. Глушкова, Р. М. Гречишнікова, С. М. Ібрагімов, О. А. Кулікова, М. І. Личук, В. М. Тесленко, В. Д. Шинкарук, Л. В. Шитик), фразеологічно пов'язані одиниці [256, с. 217], фразеосхеми/ комунікеми-фразеосхеми (В. Ю. Мелікян, Ф. Є. Прилипко, Л. В. Шитик, Д. М. Шмельов); фразеопобудови (Л. В. Шитик), «шаблонні» нечленовані фрази (Н. Ю. Шведова), речення-штампи (П. О. Лекант), особливі конструкції (О. Б. Сиротиніна) тощо.

Попри термінологічні розходження, дослідники одноголосно визначають ознаки таких одиниць: тісна злитість компонентів і їхнє стабільне розташування, стислість, конденсованість змісту, структурно-семантична цілісність, поєднана з невеликим обсягом конструкції, відтворюваність у мовленні, синтаксично-фразеологічний зв'язок, образність та експресивність [246, с. 112; 328, с. 13].

Абсолютно не розкладні на члени речення виступають синкретичними утвореннями, «що перебувають на периферії синтаксису літературної мови й поєднують ознаки синтаксичного і фразеологічного рівнів» [328, с. 14], разом із тим

відрізняючись від синтаксично вільних конструкцій і лексичних фразеологізмів. По-перше, такі висловлювання не можна вважати реченнями, оскільки вони не входять до його парадигми (не зараховуються до будь-якого логіко-граматичного типу речення, не можуть розповсюджуватися у своєму складі, як це властиво реченням, і таке ін.). По-друге, РФС завжди емоційно забарвлені, а тому виступають оцінно-модальними конструкціями, «за допомогою яких мовець виражає ставлення до певного предмета чи явища дійсності, висловлює оцінку певної реалії або ситуації, прагне досягнути впливу на почуття адресата мовлення, сформуванати потрібну думку чи викликати відповідну дію та ін.» [279, с. 21]. По-третє, зміст таких висловлювань не впливає зі змісту їхніх компонентів, а самі речення зазнають дії фразеологізації – процесу «поступового набуття вільносинтаксичними прототипами категоріальних ознак фразеологізмів» [2, с. 770].

Процес фразеологізації на рівні синтаксису сприймається як відхилення від усталеного зразка [138, с. 17], оскільки він розповсюджується власне не на лексеми, а на схему/модель речення. Остання характеризується послабленням або втратою на сучасному етапі розвитку мови синтаксичних зв'язків і прямих лексичних значень слів, має фіксовану послідовність ідіоматично пов'язаних компонентів і складається зі сталої та змінної (вільної) частин.

Постійний компонент утворює модель структури та формує її загальне значення; змінний компонент – лексично вільний, тому за однією і тією самою моделлю/схемою речення можна побудувати безліч конкретних висловлювань тотожного значення, але різного змісту. Це означає, що синтаксично нечленовані речення, по-перше, створюються, по-друге, відтворюються в мовленні. Напр., фразеомоделі *Теж мені друг! Теж мені порадив!* тощо маркують негативну оцінку, а їхнє значення можна передати як «Він поганий друг», «Його не можна назвати другом!», «Він погано порадив», «Це не можна назвати порадою!» Схема речення цього типу містить постійні компоненти *теж* і *мені*, що втратили своє лексичне значення та не пов'язані між собою синтаксично, однак створюють структуру/схему даного РФС, визначають його значення (негативна оцінка). Вільний компонент – іменник у формі Н. в. або дієслово у формі мин. ч. – називає об'єкт оцінки (людину,

предмет, дію, процес, стан); він лексично не обмежений і здатен утворювати практично необмежену кількість речень цього типу. Таким чином, компоненти синтаксичного фразеологізму пов'язані ідіоматично, за певною формулою/моделлю, що її можна записати як: «*Теж мені* + ім. (дієсл.)», «*Теж мені...*».

Окрім структурної моделі, РФС класифікують за такими критеріями:

1) за будовою синтаксично-фразеологізованих утворень мають здебільшого форму простого, рідше – складного (складносурядного, складнопідрядного та безсполучникового) речення [328, с. 14–15];

2) за ступенем фразеологізації (тобто синтаксичною злитістю компонентів і роллю постійного компонента в організації речення) розмежовують фразеологізовані речення закритої структури, напівфразеологізовані речення й фразеологізовані речення змішаного типу [196, с. 2001];

3) за морфологічними ознаками серед РФС виділяють конструкції зі сполучниками, прийменниками, частками, вигуками, займенниками, прислівниками і дієсловами [256, с. 383; 277, с. 179];

4) за здатністю виділити в структурі співвідносний із підметом член речення розрізняють членовані та нечленовані синтаксичні фразеологізми;

5) за метою висловлювання РФС бувають питальними і непитальними;

6) за узагальненими значеннями структурних схем виділяють конструкції з допустово-протиставними, часовими, умовно-наслідковими, умовно-допустовими відношеннями, а також речення ствердної модальності [197, с. 86];

7) за семантичним принципом виокремлюють РФС на позначення оцінки та характеристики; згоди, ствердження, незгоди, заперечення; необхідності, потрібності, непотрібності, неможливості; обмеження, одиничності, винятковості, множинності; акцентування; логічної зумовленості й обставинної характеристичності [45, с. 8–10; 277, с. 180]; речення емоційної реакції та волевияву [197, с. 84–86].

Крім того, синтаксичні фразеологізми можуть виконувати в дискурсі різні комунікативні функції в межах деструктивної, кооперативної та нейтральної (конформістської) стратегій.

1. Деструктивні РФС. До речень цього типу зараховуємо емоційно-оцінні

конструкції, що передають у конфліктному дискурсі значення негативної оцінки/характеристики. У цілому негативна оцінка свідчить про те, що об'єкт має небажані, погані з погляду мовця якості, ознаки або ж мовець висловлює своє негативне ставлення до об'єкта оцінки – несхвалення, осуд, обурення, іронію тощо.

Більшість таких конструкцій має форму окличних речень, позначаючи в такий спосіб підвищений емотивно-експресивний психічний стан учасників суперечки.

Значну кількість оцінних висловлювань формують т. зв. напівфразеологізовані речення – «речення з одним залежним компонентом, що виступає в правобічній позиції щодо постійного компонента» [196, с. 68] на зразок ***Ох і люди! Ну й жінка! Нема, щоб допомогти; Що за дитина!*** тощо.

Фразеомоделі з препозитивними первинними вигуками, співвідносними з частками вигуками чи деякими відсполучниковими частками «Ох і...», «Ех і...», «Ух і...», «Ну й...» пов'язані з передачею емоцій і волевияву, «не мають номінативного значення, тому об'єктивно «приречені» на досить глибоку залежність від інтонації, міміки та жестів» [196, с. 69]. Серед змінних компонентів виділяють іменники зі значенням особи (***Ох і стара пронира!*** (А. Криштальський); ***Ну ти й кавалер!*** (О. Сайко)) чи конкретним/абстрактним значенням (***Ну й гамір!*** (Н. Рибак)), а також дієслова, (діє)прикметники (***Ох і врїжем!*** (П. Загребельний); ***Ну й дурна!*** (В. Кашин)); ***Ну й упертий же!*** (І. Головченко, О. Мусієнко).

Негативну, переважно іронічну оцінку передають фразеомоделі з вигуками *ох і ах*: «Ох/Ах [вже] цей (ця, це, ці) мені...», напр.: ***Ох вже ці сучасні чоловіки — все за них треба робити*** (А. Ковальчук); ***Скільки разів пояснював вам: не Костя, а Котя. Ах ці мені вчені-педагоги!*** (Г. Тютюнник). Дане РФС може супроводжуватися жестама «розвести руками» та «сплеснути руками в долоні, долонями».

Виразне негативно-оцінне значення мають напівфразеологізовані речення з постійним компонентом «Ах ти...» й назвою особи (співрозмовника) або без неї, напр.: ***Ах ти негіднику!*** (В. Гжицький); ***Ах ти дурень!*** (О. Гончар); ***Ах ти ж падло заморське!*** ***Ах ти ж... – і жінка сказала все, що думала*** (О. Ільченко). Виразно конфліктне забарвлення таких РФС досягається через уживання лайливих іменників на кшталт *виродок, гад, мерзотник, хам, дурень, свиня* і підсилювально-видільної

частки *жс*, що увиразнює підкреслено-зневажливий тон: *Ах ти ж дурна корово!* (Люко Дашвар); *Ах ти ж гнида!* (А. Кокотюха); *Ах ти ж попелиця паршива!* (Е. Андрієвська) тощо. У цілому такі конструкції виникають як реакція на дію співрозмовника (чи іншого учасника дискурсу), виражають осуд і зневагу [196, с. 73; 45, с. 17]. У процесі мовлення можуть супроводжуватися жестами рук: погрожувати пальцем, різким змахом піднімати чи відводити вбік руку чи який-небудь предмет, щоб завдати удару (замахуватися): *Розгнівалась мати на Михайла: — Ах ти ж кізяк! — і замахнулась рукою* (Є. Гуцало).

Синтаксичні фразеологізми, побудовані за моделлю «Теж мені...», передають у конфліктному дискурсі несхвальне, іронічне, скептичне чи негативне ставлення, виражають осуд, невдоволення, докір, іронію і вказують на те, що об'єкт оцінки має непритаманні йому ознаки (чи цілком позбавлений них). Напр.: *Теж мені, друг називається!* (М. Блехман); *Унікум, теж мені!* (О. Луцишина).

Фразеомодель «Нема (немає) [того], щоб + інфін.» уживається для наголошення дії, ознаки, протилежної до бажаного, для наголошення відсутності кмітливості, розуміння того, що треба робити [СУМ, т. 5, с. 333], для несхвалення відносно здійснення того, що було б доречним, напр.: *Нема, щоб батька послухати* (М. Стельмах); *Нема, щоб розпитати детально, — скаржився Никодим* (Олесь Донченко). Лексично вільний компонент – інфінітив – називає дію, яка, на думку мовця, була б доцільною, логічною й доречною в ситуації, що склалася. Однак, замість названої інфінітивом дії вчинено інакше, про що співрозмовник жалкує, шкодує й засмучується. Не випадково смисл речення можна трактувати через структури *слід (краще, логічніше, розумніше) було б, даремно не...* тощо: *Немає того, щоб порадити вчасно* (А. Дімаров) «Краще було б радити щось раніше».

Речення зі схемою «Що (то) за + ім.!» виражають негативну оцінку повідомлюваного, обурення діями співрозмовника, категоричну незгоду мовця з оцінкою денотата іншим учасником, передають подив, здивування, рідше осуд, огиду, незадоволення щодо характеру особи, якості зовнішнього чи внутрішнього плану, маркують недоцільність або непотрібність денотата [196, с. 87; 278, с. 111–112]: *Що за дурня?* (В. Єшкілев); *Що за набридливий хлопець!* (І. Роздобудько).

Значення негативної оцінки особи, її слів або вчинків, передача невдоволення, осуду, докору, заперечення, досади тощо можлива завдяки реченням із постійним компонентом *оце*. Напр.: **Оце дочекався помочи!** – *батько так зиркнув, що мені в очах і під ногами закружляв весь ярмарок* (М. Стельмах); **Оце так поворот думки!** (Леонід Горлач); *Катерина згарячу бовкнула: — Оце то так!* (В. Шкляр). У ролі лексично вільного компонента, як бачимо, виступають іменники, дієслова, частки.

Уживаючи в мовленні синтаксичний фразеологізм «Який хтось/щось (там, тут) + ім. (дієсл., прикм., присл.)», комунікант заперечує певну дію, обставину, наявність предмета чи особи (= «зовсім ні»): *Яке там встиг!* («Хтось не встиг»); *Яке там близько!* («Це далеко»); *Які тут жарти!* («Хтось не жартує») тощо. Напр.: — *Чуєте, дядьку! Птах обурився: — Який я тобі дядько? Я – вчений* (В. Бережний); — *Ти ще дитя! — Яке я тобі дитя? У мене в самої дитя!* (Є. Кононенко).

Почуття, емоції, різні переживання вміщено в синтаксичних конструкціях із часткою *тільки*: «Тільки (й)…, що…», «Кому + б + тільки + інф.».

Речення «Тільки (й)…, що…» вказують на цілковите переважання певної дії, стану, їхню одиничність або винятковість; імпліцитно така обмеженість об'єкта оцінки маркує осуд: **Тільки й того, що гуляє.** *Знає лише вечорниці та карти. Не буде з нього господаря* (У. Самчук) = «Ти думаєш лише про гулянки», «Тебе хвилює одна єдина думка – про гулянки». До складу речень цього типу можуть входити лексичні показники обмеження *один, всього, єдиний*. Окрему групу становлять конструкції, в яких заповнена іменником лише серединна позиція і відсутня частина після сполучника *що*. Унаслідок цього на значення фразеомоделі нашаровується відтінок іронії, глуму: *Не прийняли? Ото тільки й клопоту!* (П. Загребельний); *Послизнеться під мужчину, га? Тобі тільки те й на умі!* (Б. Бойчук).

Конструкція «Кому + б + тільки (лише) + інф.» – це характеристика співрозмовника (іншого учасника дискурсу) через виділення його типових рис, вказівку на схильність, любов до певної дії. Напр., коли кажуть *Тобі б тільки насміхатись* (Л. Романчук), то, вочевидь, підкреслюють, що людина несерйозна, легковажна, позбавлена такту. Речення *Тобі б тільки їсти та спати!* (В. Фурса) означає, що людина забагато часу відпочиває, ледачкує. У такий спосіб РФС цього

типу передають у дискурсі значення осуду, негативної оцінки.

Негативну оцінку чи применшення значущості містять речення, побудовані за моделлю «Де (Куди) + кому + інф.». Вони вказують на неможливість, непотрібність або недоцільність виконання суб'єктом оцінки (співрозмовником чи самим мовцем) певної дії, підкреслюють відсутність у нього необхідних якостей, характеристик, ознак, інакше кажучи, «хто-небудь нездатний, неспроможний на щось або до чогось» [СУМ, т. 10, с. 400]. Так, висловлювання *Куди їй в консерваторію! Нехай спробує хоча б у музучилище вступити!* (розм.) має значення «Я вважаю, що вона не може скласти іспити в консерваторію, оскільки не має відповідного таланту»; *Де мені з ним сперечатися!* (розм.) – «Я не можу (не в стані) з ним сперечатися (оскільки моя суперечка буде безрезультатною, я програю комунікативний двобій)». Окрім прислівників у ролі часток *де/куди*, до складу моделі можуть входити підсилювальні частки *ще, уже (вже), ж, там, тут*, напр.: *Куди мені ще більше худнути. Я і так як саранча* (Т. Малярчук); *Де вже тобі молотити? Спершу од'їстися треба, оклигати* (С. Добровольський) тощо.

У конфліктному дискурсі речення, побудовані за схемою «Щоб + кого (кому, хто) + дієсл.», виражають негативне ставлення до певної реалії дійсності: злочищення чи самозакляття (1), наказ, прохання, спонукання до дії (2), негативну фамільярно-погрозову оцінку чийх-небудь дій (3). Напр.: (1) *Та щоб тебе, паразита, розірвало!* (Г. Вдовиченко); (2) *Щоб на світанку був тут* (Г. Тютюнник); (3) *А щоб тобі!* (М. Ілленко). У такий спосіб, як зазначає О. А. Кулікова, аналізована синтаксична конструкція виражає 5 семантичних відтінків суб'єктивної модальності: *волюнтативну* (речення, що виражають наказ, прохання, спонукання, злопобажання); *прогностично-гіпотетичну* (речення, що виражають побоювання, сумнів або припустимість чого-небудь); *оцінну* (речення, що виражають оцінку власних дій чи дій інших суб'єктів) [182, с. 50].

Цікавими для аналізу є речення з дієсловом доконаного виду *знаходити* (*знайти, ізнайти*), інфінітивом і словами *чим, за чим, що, кого* і т. ін. на кшталт *Знайшла в кого спитати* (О. Дерманський); *Знайшла кого жаліти!* (М. Рибалко). Як бачимо з прикладів, у дискурсі фразеомодель «Знайти + займ. + інф.»

«уживається для вираження іронічного чи зневажливого ставлення» [СУМ, т. 3, с. 646], «виражає недоцільність певної дії слухача, що не відповідає очікуванням мовця і тому викликає здивування і навіть негативну реакцію мовця» [143, с. 301].

Постійним і ключовим компонентом цієї моделі виступає дієслово «знайти», що його дослідники зараховують до класу ментальних предикатів [143, с. 299–300] – дієслів на позначення психічних процесів і станів.

Ю. Д. Апресян зазначає, що видова пара *шукати* – *знайти* має свої особливості: недоконаний вид завжди має значення спроби, наміру, а доконаний – значення «успіху» [9, с. 84]. Підтвердження цієї думки знаходимо в тлумачних словниках:

ШУКАТИ – намагатися знайти, виявити кого-, що-небудь (сховане, загублене, невідоме); розшукувати, намагатися дізнатися про наявність, місцезнаходження; намагатися згадати, зробити щось, побачити кого-, що-небудь [СУМ, т. 11, с. 558].

ЗНАХОДИТИ, ЗНАЙТИ і *рідко* **ІЗНАЙТИ** – 1. Шукаючи, виявляти кого-, що-небудь десь. // Виявляти, відкривати внаслідок розвідок, досліджень. 2. Одержувати кого-, що-небудь. // Одержувати в чому-небудь джерело настрою, певних почуттів. // Мати вияв, виявлятися в чому-небудь. 3. Придумувати, розмірковуючи над чим-небудь. // Внаслідок спостережень, досліджень приходити до певних висновків, складати, створювати якусь думку про кого-, що-небудь. 5. Помічати, бачити у комусь, чомусь що-небудь [СУМ, т. 3, с. 646].

Індоєвропейські мови, як пише В. Ю. Апресян, по-різному кодують кількість зусиль, що їх докладає людина для пошуку та знаходження об'єкта. Окрім значення «нейтральної» знахідки, «шукати» означає «лінивий» і «ретельний» пошук (рос. *отыскивать, разыскивать, обыскивать*); «знайти» означає знахідку в результаті пошуку, випадкову знахідку (рос. *наткнуться, натолкнуться*, англ. *to come across*) чи віднайдення нового (рос. *обнаружить*, англ. *discover*, лит. *atrasti*) чи неочікуваного об'єкта (лит. *aptikti*) [7, с. 71]. Відтак, дієслова *шукати* і *знайти*, по-перше, не є видовою парою, а по-друге, «*знайти* не означає *шукати*» [143, с. 299]; «подія *знайти*, навіть якщо їй передували пошуки, представлена мовою як певною мірою випадкова» [139, с. 874]. З цього випливає, що речення на кшталт *Знайшов чим здивувати!* (Я. Дегтяренко) не означають, що адресат шукав, чим би здивувати

автора висловлювання (хоча така ситуація цілком можлива), навпроти, слухач навіть про це не задумувався. Те, що він запропонував або зробив, відбулося спонтанно і, на думку мовця, є недоречним, тому реакція *Знайшов чим здивувати!* означає подив або вияв негативних емоцій на стан справ, що не відповідає очікуванням.

Зрідка негативну оцінку співрозмовника чи третьої особи містять синтаксичні фразеологізми з парними частками *от – так*: *Фашисти не обвели б, а це своє братство. От жуки – так жуки!* *Бачив жуків, сам був жуком, а таких жуків не стрічав, – хмурнів Пантелій* (М. Стельмах).

Окремо виділяються речення змішаного типу з допустово-протиставними відношеннями. Перша частина виступає повторенням прикметника чи іменника у формі Н.в. і О.в., друга – побудована за вільною синтаксичною схемою. У цілому такі конструкції синонімічні складним реченням зі значенням обурення чи повчання: *Делікатний то делікатний, а до самих печінок добирається* (М. Стельмах) = «Хоча він видається тактовним, але свого доб'ється за всяку ціну»; *Значить, так: балачка балачкою, а діло робити треба* (Г. Тютюнник) = «Хоча розмови є важливими, але треба робити». Повторення двох дієслівних форм (рідше – інших частин мови) із заперечною часткою *не* утворює модель із допустово-протиставними відношеннями та значенням неминучої дії, що обов'язково відбудеться, всупереч першій дії чи стану: «Незважаючи на X, Y відбудеться». Напр., речення *Хочеш не хочеш, а мусиш* (О. Гончар) означає «Незважаючи на те, що ти не хочеш (Навіть якщо ти не хочеш), змушений так учинити». У такий спосіб мовець указує на непотрібність, беззмістовність того, що називається в першій частині; навіює партнеру інше ставлення до того, що називається в другій частині, викликаючи певну реакцію на це.

Наостанок виділимо оцінні речення, що передають у дискурсі «акцентоване твердження про доцільність дії – саме для даного суб'єкта, відносно до даного суб'єкта, в даному місці, з даною метою, за даних обставин» [45, с. 43]. Скажімо, значення конструкції *Хто, як не батько, мусить підготувати його до цього?* (Л. Романчук) передається нейтральним реченням зі словами *саме, тільки, лише, ніхто інший* тощо: «Саме/Лише він (Тільки він і ніхто інший) мусить це зробити».

Як і будь-який інший різновид синтаксичного фразеологізму, речення цього типу містять постійні та змінні складові: сталий компонент *як не* в постпозиції до лексично вільного питального слова, що вводить у речення акцентований компонент, і в препозиції до лексично вільних іменника, прикметника, прислівника, які називають особу, об'єкт, обставину, ознаку. Напр.: *Хто, як не Макс, натерпівся від жінок найбільше?* (А. Рогашко). Можливі варіанти моделі на кшталт *Не хто, як вони!.. – кричав Гаврило і грізно тряс головою* (В. Винниченко).

2. Нейтральні й кооперативні РФС. До речень цього типу зараховуємо, насамперед конструкції з повторюваними компонентами. Такі синтаксичні фразеологізми передають у дискурсі значення байдужості, пасивності, вимушеності, ввічливої згоди («комунікативної маски»), виступаючи виразними засобами нейтральної й кооперативної стратегій уникнення/залагодження конфлікту.

РФС із частками *так, то (й)* в інтерпозиції двох повторів різних частин мови уживаються як маркер байдужості, незацікавленості мовця в продовженні розмови, сприйняття ним якогось факту як звичайного, такого, що нічим не виділяється. Напр.: — *Виходить, що так.* — *Ну, коли так, то й так. Нехай-но вже* (О. Довженко) – конотація байдужості; реципієнт пасивний і/чи незацікавлений темою діалогу; — *Не читай таких віршів більше, без них обійдемося!* — *Досить так досить* (О. Коломієць) – реакція згоди з відтінком поступки: адресат погоджується зі співрозмовником через категоричність висловлення останнього, крім того, вимушена згода може зумовлюватися нерівноправністю статусів учасників діалогу; — *Корову доїти пора.* — *Доїти так доїти!* (О. Коломієць) – сприйняття мовцем факту доїння корови як звичайного в житті селянина.

Як зазначалось вище, основним для фразеологізованих висловлень із частками *так, то* є вираження байдужості/пасивності, яка, залежно від контексту, ситуації спілкування, набуває додаткових значень, а саме: 1) згода з реплікою співрозмовника як результат власного рішення, 2) згода як результат необхідності та 3) згода як результат умовного припущення чи байдужості (індиферентності) реципієнта. Причинами розмаїтості конотацій згоди з думкою комунікативного партнера можуть бути такі: 1) адресат згоден із тим, що пропонує адресант, і сам

визнає це необхідним (добровільна згода), 2) адресат згоден із тим, що пропонує адресант, оскільки підкоряється необхідності (вимушена згода), 3) адресат згоден із тим, що пропонує адресант, однак йому це байдуже (формальна згода).

У мовленні РФС цього типу супроводжуються невербальними жестами (знакове використання руки), що посилюють конотацію індиферентності: — *Спочатку хотів одружитися без попа, але Марія і чути не хотіла про те. — Всьо равно, – махнув Архип рукою. – З попом, так з попом...* (У. Самчук).

Схоже значення мають конструкції з часткою *є*: такі речення виражають примирення з дійсністю (= «так повинно бути», «нічого не зробиш»), а також утверджують загальновизнаність певного факту, статистичність певних міркувань [196, с. 45], напр.: — *Служба є служба, – сказав інспектор. – Прошу вас прочитати цей лист і дати письмове пояснення* (М. Зарудний); *Закон для всіх закон* (О. Гончар). У конфліктному дискурсі фразеомодель «Ім. + *є* + ім.» уживається для применшення значення чи цінності денотата, даючи в цілому негативну оцінку особам, фактам, предметам тощо: — *Жид є жид!* (В. Шнайдер).

Байдужу, формальну згоду передає синтаксичний фразеологізм із парним сполучником *як – то* (*якщо – то, коли – то*): *Якщо говорити, то говорити* (А. Хижняк); *Коли треба, то треба!* (М. Стельмах).

Значення неістотності, неважливості чого-, кого-небудь для мовця мають напівфразеологізовані речення «(А) Що + кому...» з іменником (або іншою частиною мови) в залежній позиції: *Забий. Що тобі Фантазія?* (прізвисько людини — Н. В.) (Геник Беляков). Інколи займенник опускається: *Що з тобою балакати: ти чоловік відсталий* (О. Гончар).

Напівфразеологізовані речення на зразок «Кому + не до...» передають у конфліктному дискурсі неприйняття, небажання, несвоєчасність чогось для мовця, виражають значення його внутрішнього (емоційного, інтелектуального) чи фізичного, зовнішнього стану [45, с. 25–26; 196, с. 96]: *Мені не до радості* (С. Скляренко); *Йому вже не до забав* (Р. Іваничук); *Степанові не до вечері. Він не знав, що має сказати дружині, як має подивитися їй у вічі* (Ю. Збанацький). Так, наведені вище речення означають: «Я не можу (у мене немає можливості, бажання,

приводу) радіти», «З певних причин він не може (у нього немає можливості, бажання, приводу) розважатися», «Степан не може їсти (через страх і сором)». Можливий зворотній порядок компонентів фразеомоделі («не до + кому»): *Ага, не до шмиги тобі... – трохи втішився Улас і, щоб завдати бабі ще більшої прикrostі, увімкнув музику на весь голос* (О. Палійчук); *Не до вас мені...* (Люко Дашвар), а також редукція компонента на позначення особи, що увиразнює експресивний і змістовий ефект, надає висловленню конотації негативної оцінки: — *Припиніть! – різко обірвав Будашина майор, – не до вибачень* (Р. Самбук).

6.8. Неспеціалізовані мовні засоби в конфліктному дискурсі

Поряд із маркерами, що виступають типовими для вираження негативної оцінки й емоцій, існують засоби, що вважаються такими тільки в певній ситуації чи контексті. Вони – на відміну від вузькоспеціалізованих експліцитних (стандартних) одиниць – нерегламентовані, позбавлені «прозорої» семантики і характеризуються специфічністю формального вияву.

Неспеціалізовані (вторинні, нетипові, разові) засоби виступають універсальними мовними елементами, що виражають негативно-пейоративне значення завуальовано, непрямо, а також можуть маркувати як відношення дисонансу, так і відношення порозуміння. Напр., заперечна частка *не* та частковий повтор залежно від ситуації й контексту передають і незгоду, і згоду з висловленим: — *Вкраду! Винесу! – Винесеш! – сказав сердито. – Отак просто візьмеш та й винесеш! Не смій думати про це!* (А. Дімаров) – форма незгоди/заборони; — *Можна ми його в тебе почекаємо? – Можна* (С. Жадан) – форма згоди/дозволу.

Розуміння імпліцитного значення «розшифровується» не безпосередньо, а на основі переосмислення та з урахуванням контексту. Явний та опосередкований способи вираження рівнозначні, оскільки «в імпліцитній структурі нічого не пропускається, ніщо не випущене, а здогадування чи переосмислювання не потребує вставки слів чи форм, хоча може потребувати трансформації» [326, с. 110].

До вторинних імпліцитних маркерів агресії щодо комунікативного партнера зараховуємо конструкції, що формально мають позитивне значення, а насправді

приховують негативну аксіологічну сутність. Вони виражають у конфліктному дискурсі пейоративність, агресію, хоча позбавлені зовнішніх граматичних чи лексичних показників негативної оцінки.

Яскравим засобом «удаваної» кооперативності, а насправді налаштування на конфлікт, виступають речення, що отримали назву висловлювань згоди з викликом [53, с. 224–228]. Вони виражають формальне підтвердження виконати щось усупереч власному бажанню, на зло співрозмовникові та зумовлюються попереднім висловленням комунікативного партнера – заборонаю, погрозою, сумнівом, спонуканням до чогось небажаного, висміюванням та ін., напр.: — *Послухай, це смішно!.. — То й смійся...* (А. Дімаров); — *Ось візьму й виведу геть з кімнати! — Ну й виводьте: я засну у вас під дверима* (Є. Кононенко).

Негативно-оцінне значення висловлювань згоди-виклику пов'язане з тим, що вони є природною реакцією на мовленнєвий крок адресанта, оскільки погрози, звинувачення, прокляття та ін. (як правило, комісиви й експресиви) є конфліктними за своєю суттю висловленнями, ілюктивна мета яких «конфліктує» з метою соціальною [282, с. 7]: — *Від чого це у тебе така гордість? А вона ж варта мильного пузиря! Чим ти гордишся? Вродою? — А хоча б!* (П. Автомонов).

Відношення згоди з викликом виникають у діалогах, де адресант спонукає комуніканта до якоїсь дії і одночасно вказує на її неможливість, недоречність. Розглянемо приклад: [на пропозицію випити за успішність торгів]: — *Хочеш, щоб я з тобою без чоловіка пив? — А хоча б і зі мною, коли чоловік побоявся прийти?* (М. Стельмах). Адресант, щоб не робити небажану для нього дію (розпивати спиртні напої з жінкою), своїм питанням прагне поставити адресата в незручне становище. Проте реципієнт розглядає пропозицію прийнятною і кидає адресантові виклик.

Оскільки комунікативним актам із конотацією згоди-виклику властива емоційність, значна роль у формуванні значення репліки-реакції належить інтонації. В умовах, коли зміст попереднього висловлювання вочевидь орієнтує комуніканта на негативну відповідь, унісонна за формою і змістом відповідь сприймається з протилежним значенням лише завдяки експресії інтонації. При цьому, чим емоційнішою є згода, тим рішуче вона інтерпретується як крок до заперечення, пор.:

— *Побачимо, хто кому!* — **Побачимо!** (М. Стельмах) — згода-виклик; * — *Побачимо, хто кому.* — **Побачимо** — згода-підтвердження.

Емоційність псевдоунісонних речень передається неспеціалізованим засобом — частковим повтором дієслів-присудків у формі першої особи однини чи множини в усіх часових формах, рідше інших членів речення. Напр.: — *Хочеш, щоб я пофарбував твою пику в червоний колір?* — **Фарбуй!**; — *І ти... ти посмієш Роксані... [сказати гірку правду].* — *Уяви собі — посмію.* *Розкрию їй очі* (О. Коломієць); — *[Хочу] вказати вам на всі неподобства, які ви починаєте допускати!* — **Вказуйте, послухаємо!**; — *Х-х-у! Довела, скотина! Серце мало не вискочило.* — **Не вискочило ж...** (Л. Чупіс); — *Ні, я з тобою повішуся!* — **Вішайся! Принести мотузку?!** (Є. Кононенко); — *Матимеш неприємності.* — *А я люблю неприємності* (Л. Дмитерко); — *Даром збираються! ...З шилом по медок...* — **А хоч би з шилом!..** (Василь Барка). Повторювані елементи можуть бути синонімічними: — *Тоді я од вас не піду!* — сказала Варя рішуче. — *Ну й сиди! Налякала!..* (А. Дімаров); або опускаються зовсім, напр., як у ситуаціях погрози чи презирства: — *Я просто не розумію, що в тебе такого, що чоловіки божеволіють.* — **А ти подумай [що в мені такого, що чоловіки божеволіють]** (Н. Уварова).

Повтор може поєднуватися з частками — як правило, підсилювально-видільними *і (ї), та*, обмежувально-видільними *хоч [би], тільки, аби*, модально-вольовими *ну, ану, хай, нехай* і вказівною *то*, напр.: — *Хочеш за цього, то йди.* — **І піду!** (О. Забужко); — *У мене слів немає!* — **Ну то помовчи, як немає!** (Є. Кононенко). Інколи висловлювання містить стверджувальну частку *так*, що заміщує повтор (1), і роз'яснювальний текст із відтінком глузу, злопобажання чи виправдання (2), напр.: (1) — *До своєї селючки рвешся?* — **А хоч би й так...** (Г. Тютюнник); (2) — *Я на зло тобі оженися на Майці.* — *То й женись на косуватій... Хоч завтра! Я тобі подарунок принесу на весілля!* (П. Автомонов).

Конотація згоди-виклику часто актуалізується за допомогою питальних та окличних емоційно забарвлених речень різного змісту, але обов'язково з відтінком виклику/протесту, напр.: — *То чому ж ти з ним [якщо не кохаєш]?* — **А ти що, забороняєш?** (П. Автомонов); — *Ну як тобі не сором?* — **А вам?** (М. Куліш).

Інколи відтінок виклику передають прислівники, вигуки з вказівкою на несхвалення адресатом втручання в його справи, роздратування особою співрозмовника, ситуацією і змістом розмови, напр.: — *Ти що, заміж збираєшся?* — *Може, й заміж. А твоє яке діло?* (А. Дімаров); — *Давай рушницю...* — *Може, автомат?.. Здурів! Так іди* (Люко Дашвар); — *Іди сам, як тобі так ніколи!* — *І піду, чорт з тобою!* (А. Дімаров); — *Я мушу йти.* — *Ну, то пензлюй куди треба, а не повторюй безконечно, як зомбі, «я мушу йти, я мушу йти»!* (Ю. Андрухович).

Посилення значення псевдозгоди в дискурсі виражається комбінаціями маркерів виклику, напр.: — *Облиш, безсоромнице, тебе й справді тільки бити!* — *Ну то бийте! Бийте! Де ваш ремінь? Чи маєте батога?* (Є. Кононенко); — *Соромся! Он люди дивляться.* — *Хай дивляться! Хай знають, як жінку свою любити та шанувати треба* (О. Коломієць).

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 6

У спілкуванні, спрямованому на свідоме порушення комунікативно-соціальних норм і вияв розбіжностей щодо обговорюваного, мовні засоби виражають негативні почуття й емоційні оцінки діалогічних партнерів.

Аксіологічний процес має суб'єктивний характер, а мовець оцінює характер, поведінку, вчинки і висловлювання співрозмовника згідно з власною системою цінностей та ідеалів, якій опонент, звісно, не відповідає. Неверифіковані оцінні висловлення в конфліктному дискурсі вербалізуються у формі осуду, критики, антипатії, відрази, ненависті, презирства та інших деструктивних емоцій та ознак.

Негативно-оцінне ставлення до висловлювань комунікативного партнера чи до нього самого виражається в діалозі засобами різних мовних рівнів: лексико-семантичного, фразеологічного, словотвірного, граматичного й синтаксичного.

Серед лексико-семантичних маркерів агресивності й негативної оцінки співрозмовника широко представлена інвективна лексика: слова і вислови, в яких образливий відтінок значення закладений первісно, та контекстуальні інвективні мовні засоби, що отримують образливе, лайливе забарвлення лише в контексті. Інвективні мовні засоби спрямовані на негативну оцінку діалогічного партнера, його

приниження, висміювання (зокрема перед іншими учасниками дискурсу) й пов'язані з вербальним вираженням інструментальної агресії. У ролі інвектив можуть уживатися пейоративи, зооніми, іронічні вислови, назви-ярлики, вульгарні й жаргонні лексеми тощо, а також будь-які інші слова в образливому значенні.

Суб'єктивно-зневажлива оцінка також виражається за допомогою пейоративно-аугментативних формантів, які посилюють негативну конотацію твірної основи чи надають словам негативного значення. Типовими для вираження оцінки «погано» (несхвалення, іронії, фамільярної зневаги, осуду тощо) виступають іменникові суфікси -иськ-о, -ищ-е, -ак- (-як-), -ун, -юк-а. Менше дериватів утворено формантами -ар-а (-яр-а), -ур-а (-ю-ра), -ух-а, -юг-а, -л-о, -ах-а, -яг-а, -инд-а, -ендр-а, -енці-я, -еп-а, -ань, -а. Здатність деяких суфіксів передавати зневажливо-оцінні номінації особи успадкована ними ще з праслов'янського періоду (-ищ-е, -ух-а). Негативного відтінку суб'єктивної оцінки, презирливості надає спільнослов'янський формант *n. personalia collective* -от-а, а також здрібніло-пестливі суфікси -к-а, -чик, -ик, -ок, -ушк-, -с-, ужиті в іронічному значенні. Засобами творення прикметників виступають пейоративно-аугментативні форманти -езн-ий, -енн-ий і здрібніло-пестливий суфікс -еньк- (-оньк-).

Функціонування в конфліктному дискурсі фразеологічних одиниць підпорядковується загальній комунікативній інтенції мовця – задовольнити власні інтереси і завдати моральної шкоди опоненту. Саме тому серед сталих висловів виокремлюємо групи: 1) фразеологізмів на позначення мовленнєвих дій у межах стратегії уникання конфлікту; 2) стійких висловів, згрупованих навколо деструктивної стратегії (тактики вербального вираження дискредитації, домінування, агресії, маніпулювання), а також фразеологізмів зі значенням негативної оцінки; 3) ідіом, що маркують невербальний прояв конфліктності (особливості мовлення, погляд, фізіологічні прояви негативних емоцій, фізичну агресію – дотики, жести); 4) фразеологізмів на позначення ступеню ворожості.

Грамматичними виразниками негативної оцінки в конфліктному діалогічному дискурсі виступають особові займенники 2-ї особи (однини й множини), а також 3-ї особи однини, що, всупереч правилам мовленнєвого етикету, вживаються як

звертання до комунікативного партнера. Агресію щодо співрозмовника виражають модальні частки й вигуки на позначення емоцій і вияву волі. Засвідчено широке використання дієслів у формі 2-ї особи однини і множини, насамперед наказового способу доконаного виду (а також нетипової для імперативу форми минулого часу умовного способу й дійсного способу): модальних дієслів волевияву, бажання, наміру і можливості; фазових дієслів на позначення завершення/припинення дії; дієслів мовлення; дієслів руху та переміщення в (комунікативному) просторі; дієслів процесу і психічного стану мовця. Окрім дієслів-імперативів, у дискурсі вживаються дієслова 1-ї особи однини теперішнього часу дійсного способу – перформативи.

У комунікативній ситуації конфлікту функціонують синтаксичні засоби усіх видів і форм. Однак типовими для вираження агресії виступають прості односкладні й двоскладні речення, пов'язані з комунікативною ініціативою неповні речення, заперечні й окличні конструкції, спонукальні та волюнтативні речення, що виражають посил, прокляття, злопобажання. Використовуються речення з однорідними і відокремленими членами речення, звертаннями, порівняльними зворотами, вставними конструкціями, вибір і вживання яких мовцем залежить від його комунікативної мети: образити, принизити, осудити співрозмовника, виявити толерантність і небажання сперечатися, пом'якшити чи посилити агресивність мовленнєвої та немовленнєвої поведінки тощо. На рівні складного речення синтаксичними маркерами конфлікту є складнопідрядні речення нерозчленованої будови, а також складнопідрядні речення з підрядним умови; безсполучникові і складносурядні речення з негативними конотаціями.

На перетині синтаксичного й фразеологічного рівнів мови перебувають фразеологізовані (нечленовані) речення – особливі синтаксичні конструкції, що характеризуються злитістю своїх компонентів. Вони виконують у конфліктному дискурсі різні функції – ескалації та деескалації суперечки, функціонують як засоби деструктивної, кооперативної та нейтральної стратегій комунікативної поведінки суб'єктів сварки.

У цілому серед синтаксично нечленованих речень, що мають місце в конфліктному дискурсі, виділяємо такі типи:

а) за ступенем фразеологізації і синтаксичною злитістю компонентів переважають напівфразеологізовані речення, рідше конструкції закритої структури (моделі з частками *от – так, є, то (й), так*, парними сполучниками *як/якщо/коли – то*) й моделі змішаного типу (речення з допустово-протиставними відношеннями і сполучниками *а, але*);

б) за будовою – фразеомоделі у формі простого (рідше складного) речення;

в) за функціонально-семантичним принципом – речення зі значенням оцінки/характеристики, емоційної реакції; незгоди, заперечення; рідше згоди, необхідності, непотрібності, неможливості; акцентування; волевияву;

г) за морфологічними ознаками виділяємо конструкції з частками (зокрема парними) (*і, й, не, вже, тільки (б), теж, от – так, є, так, то (й), що за, там, тут, оце, щоб, де, куди*), сполучниками (*як – то, щоб, як*), вигуками (*ах, ох, ех, ух, ну*), займенниками (*цей, хто, що, який* і всі особові), прийменниками (*до*), прислівниками (*мало*) і дієсловами (*знайти, присудкове слово нема/ немає*);

г) за метою висловлювання переважають непитальні фразеосхеми;

д) за узагальненими значеннями структурних схем виділяють конструкції з допустово-протиставними відношеннями, а також речення стверджувальної модальності.

Поряд із експліцитними маркерами негативної оцінки й емоцій у конфліктному дискурсі існують засоби, що вважаються такими в певній ситуації чи контексті. Такі речення мають форму удаваної згоди з пейоративною оцінкою мовця чи предмета розмови – т. зв. висловлювання згоди-виклику. Згода всупереч комунікативному партнеру виникає як емоційна реакція на погрозу, залякування, висміювання, заборону чи спонукання до чогось неприємного, а також твердження чи пропозицію, які адресат вважає неприйнятними. Висловлювання унісонної форми, але заперечного змісту містять прислівники; рідше засобами актуалізації є повторна номінація, частки, питальні й окличні емоційні речення з конотацією протесту і виклику.

РОЗДІЛ 7

НЕВЕРБАЛЬНИЙ ПРОСТІР МІЖСОБИСТІСНОГО КОНФЛІКТУ

7.1. Загальні зауваги

Обмін інформацією, враженнями і почуттями складається з вербальних та невербальних символів і знаків. Засоби несловесної комунікації відіграють важливу роль, оскільки «мова тіла» почасти набагато зрозуміліша, ніж мова вербальна: *Вони перемовляються жестами й мімікою, розуміючи одне одного без слів* (О. Сайко); *Туркін не міг вимовити жодного слова. Його язик задеревенів. Розмовляти стало йому просто не потрібно, він став чудово обходитися без слів* (Є. Положій).

«Безмовна», за визначенням Е. Холла, мова не ізольована від конкретної ситуації мовлення: невербаліка 1) підтверджує, повторює чи дублює висловлювання; 2) заперечує чи заплутує його зміст; 3) підкреслює чи посилює окремі компоненти речення; 4) доповнює вербальне повідомлення в смисловому відношенні; 5) заміщує мовлення; 6) контролює поведінку партнера та регулює процес взаємодії [51, с. 62; 175, с. 61–63; 195, с. 169]; передає певні відомості про співрозмовників; створює фон та атмосферу спілкування. Окремо виділяють метакомунікативну функцію невербальних засобів комунікації, – напр., тепла приязна посмішка, поплескування рукою по плечу співрозмовника, – що існують поряд із метакомунікативними словами і висловами.

Невербальні знаки в комунікативній ситуації конфлікту перебувають у впорядкованих відношеннях як між собою, так і зі словесними знаками, в поєднанні з якими вони утворюють гіперпарадигму знаків цієї ситуації [195, с. 170].

Взаємодія вербального і невербального мовних рівнів складна і відбувається, за словами Л. В. Солощук, на макро- та мікрорівнях. Макровзаємодія має місце в процесі конструювання діалогічних реплік за допомогою невербальних компонентів. Такі репліки функціонують у діалозі самостійно, мають завершене смислове значення без залучення до їхньої структури вербальних компонентів. Мовленнєвий акт у репліці, таким чином, перетворюється на парамовленнєвий, що здатен виконувати всі притаманні мовленнєвому акту функції та взаємодіяти з

іншими репліками [287, с. 17]: *Він вдоволено похитав головою, ніби кажучи: «А ти як хотів? Знай наших»* (Р. Андріяшик). Термінологічно такі акти називають у дискурсі жестами-замінниками слів (напр., кивок = «Так»). Якщо структура репліки складається з вербальних і невербальних знаків, йдеться про т. зв. гетерогенні мовленнєві акти та мікрвзаємодію вербальних і невербальних компонентів комунікації [287, с. 18].

Взаємодіючи з вербальними одиницями мовлення «на макро- та мікрорівні в межах семантичних діапазонів негативності» [287, с. 9], невербальні знаки мають у конфліктному дискурсі особливе значення. По-перше, вони виникають на піках комунікативного динамізму в моменти ослаблення раціонального контролю над емоційною сферою [223]. Збільшене використання невербаліки в конфліктному дискурсі пояснюється саме емоційним напруженням комунікантів (особливо агресора), що, окрім словесного виплеску негативних емоцій, проковує вивільнення виражальних рухів від механізму мовленнєвого регулювання. По-друге, невербальні знаки маркують перехід від агресивного стану до акту прямої вербальної чи фізичної агресії. Посилуючи негативний зміст репліки, вони завдають комунікативної і психологічної шкоди співрозмовнику, можуть викликати в нього страх, невпевненість, образ, сором, відмову від діалогу тощо.

Несловесні знаки деструктивного спілкування вживаються мовцем свідомо чи неусвідомлено. Навмисно використовувані невербальні засоби є символічними чи зображуваними. Ненавмисно вживані жести, кінеми й просодеми супроводжують емоційне агресивне висловлювання і виражають психологічний стан мовця.

Невербальні знаки – як навмисні, так і неусвідомлювані; наступально-агресивні чи захисні – створюють т. зв. невербальний паспорт мовця (термін Л. В. Солощук). Під ним розуміють особливості невербальної поведінки окремого індивідуума, який обирає для себе певний стиль поведінки під час спілкування [287, с. 16]. Згідно з невербальним паспортом можна виділити три типи мовців: 1) активні користувачі невербальних компонентів комунікації; 2) помірні користувачі невербаліки; 3) пасивні користувачі несловесних компонентів. Якщо помірність у використанні невербаліки є нормою, то гіпо- і гіперуживання немовних знаків і символів – її

порушенням. Недостатня присутність невербаліки в комунікативній діяльності мовців кваліфікує останніх як пасивних користувачів. Активні користувачі надмірно використовують невербаліку в діалозі, тому жести і міміка втрачають комунікативне значення, відображаючи головним чином надемоційність мовця [287, с. 16]. Більше того, «інтенсивність жестикуляції... здатна до конфліктогенезу» [313, с. 111].

З емоційністю мовця пов'язаний не лише його типаж у межах невербального паспорту, але й ще один цікавий, на нашу думку, факт. Йдеться про те, що емоції асоціюються з певною частиною тіла, яка бере участь у виконанні жесту. Скажімо, «покарання» в українській невербальній культурі стереотипно закріплене за задньою частиною тіла (жести стусан/копняк «під зад», шльопання, запотиличник, удари палками по спині тощо). Напр.: *Він трусонув Степана, дав йому запотиличника* (М. Стельмах); — *Хочеться задерти спідничку та нашльопати так, як вас колись, в дитинстві, мамуся шльопала!* (В. Гжицький). Любов, симпатія і прив'язаність передаються через поцілунок, різноманітні дотики: *Вона ластилася до нього обличчям, цілувала* (Анатолій Дністровий).

У цій роботі невербальні знаки й символи аналізуються в межах таких груп:

- 1) *фізіогноміка* (міміка й окулесика): вираз обличчя, погляд, зоровий контакт тощо;
- 2) *кінесика*, або *жестика*, *пантоміміка*, *мануальні невербальні знаки*, – виражальні рухи тіла: жести, хода, поза, постава;
- 3) *такесика*, або *гаптика*: дотики, поцілунки, рукостискання тощо;
- 4) *артефакти*, або *симптоми чи ситуативні надвербальні знаки*: одяг, прикраси, зачіска, аксесуари;
- 5) *проксеміка*, чи «просторовий малюнок»: міжособистісна дистанція, простір спілкування;
- 6) *паралінгвальні (фонаційні) засоби*: інтонація, паузи, висота і сила голосу, тон, гучність, темп і тембр, мелодика; неканонічні звукові знаки, сміх, плач, індивідуальні особливості мовлення й дефекти [195, с. 169; 203, с. 206; 287, с. 13; 270, с. 131]. Крім того, аналізуються фізіологічні зміни мовця в конфлікті: температура, потовиділення, зміна кольору шкірних покривів, діяльності дихальної, серцево-судинної і травної систем – реакції організму з боку вегетативної нервової системи.

Невербальні знаки й символи, належні до різних підсистем паралінгвістики, описуються в дискурсі трьома способами:

1. Експліцитний опис невербального знака з вказівкою на його значення чи на емоцію, яка породила невербальний знак. Модель експліцитного опису, як правило, трьохкомпонентна: назва джерела емоції (очі, губи, рука, голос тощо) + лексичне позначення емоції + вказівка на напрямок емоції (факультативно). Напр.: ***Очі його дивляться на Самоцвіта з ненавистю*** (В. Винниченко); ***Жінки дивляться одна на одну, зацікавлені від люті*** (Б. Бойчук). Тут джерелом вираження емоції виступає знак окулесики – очі; емоцією – ненависть, люті; адресат – співрозмовник.

2. Імпліцитний опис невербального знака без вказівки на негативну емоцію, що зумовила конфлікт, але яка розуміється з ситуації спілкування. Напр.: — *[Це] Послід чупакабри, – повідомив мисливець. Димісь **наморщив носа***: — *Фуфлоза смердюча* (В. Єшкілев). Із «вертикального» контексту зрозуміло, що Димісь відчуває відразу, виражену через зморщування, коли крила носа деформуються, а сам ніс зморщується на перенісці (чим більша відраза, тим сильнішим є зморщування). Як відомо, первісно емоція відрази пов'язана із захисною реакцією на речовини, що «залишили тіло» людини: кров, слину, соплі, кал, сечу тощо. Тому послід невідомої тварини, природно, викликає в Диміся відчуття огиди у формі зморщеного носа. Так само однозначно трактуємо бажання дражнити співрозмовника, виражене через жест *виставляти (показувати) язика* [18, с. 206; СУМ, т. 7, 11]: *Він повернувся і помахав на прощання рукою. Аліна пирснула і **показала язика** у відповідь* (М. Кідрук). Хоча ми звикли до того, що язик висовують в основному діти; дорослі іноді показують його, коли передражнюють співрозмовника чи хочуть спровокувати обурення. Цей жест також означає «небажання взаємодіяти з іншою людиною» [175, с. 139]: *Він підморгнув їй, а вона **показала йому язика*** (М. Стельмах). Емоційний стан мовця також визначаємо за усмішкою: *Зоя різко видихнула; її **обличчя викривила усмішка*** (Г. Вдовиченко). Асиметрична, т. зв. «крива» посмішка – злегка зімкнуті губи з піднятим лівим куточком губ – означає презирство, хоча теоретично «усмішка може бути знаком невисловленої іронії, примирення, схвалення» [203, с. 207]. Розглянемо ще один приклад: — *Все я погнав. — Па, – Аліна **послала йому повітряний поцілунок, вичавила з себе посмішку***. — *Пиши мені, бо я тобі... – і **потрусила кулачком*** (М. Кідрук). Тут маємо неоднозначні жести: з ситуації

зрозуміло, що агресивний на перший погляд жест кулаком є «дружньою» погрозою (радіше проханням) писати. Про теплі стосунки свідчить кінема *послати повітряний поцілунок* і сумна посмішка від прощання з близькою людиною. Цей висновок із «вертикального» контексту збігається з даними невербальної семіотики. Дослідники зазначають, що повітряний поцілунок й усмішка завжди виникають разом. Коли *X* *посилає Y-у повітряний поцілунок* = «Жестикулюючий *X* думає, що адресату було б приємно, якби він поцілував його; *X* показує адресату *Y*, що він хотів би його поцілувати, якби для цього існувала можливість; через певні причини жестикулюючий не може поцілувати адресата і показує, що він відчуває до адресата такі почуття, які зазвичай відчуває людина до того, кого цілує». Повітряний поцілунок уживається, коли звичайному поцілунку перешкоджають певні обставини – напр., мовців розділяє відстань чи перешкода (у прикладі Тимур підіймається ескалатором у бік від Аліни), однак мовці знаходяться в межах видимості. Зазвичай *X* і *Y* досить близькі люди, а жест свідчить про любов і ніжність [СЯРЖ, с. 39].

3. Імпліцитний опис невербального знака, коли емоція не називається, а про її значення можна лише здогадуватися, напр.: — *Добрий вечір, – привітався з прибульцем Димісь, намагаючись вкласти у два слова все своє ставлення до жлобів* (В. Єшкілев). Йдеться про особливості голосу Диміся, який не полюбляє жінчиного дядька і не радий зустрічі з ним. Негативні емоції чоловіка передано через вислів «*намагаючись вкласти у два слова все своє ставлення до жлобів*», однак ми не знаємо, про які саме емоції йдеться. У прикладі: «*Шикарний мужчина, збігло на думку Синявіна, і тінь усмішки сковзнула по вустах* (Іван Ле) – людина ледь помітно посміхається. Чи це гірка іронія стосовно себе, презирство до когось іншого, страх перед суперником, чи щось інше – ми не можемо визначити. Зрозуміло одне: ця посмішка не має нічого спільного з посмішкою радості.

Як бачимо, імпліцитний опис невербальних знаків, вихоплених із ситуації спілкування, спричиняє певні труднощі. Про це, зокрема, писав А. Піз, автор перших спроб укладання посібника з трактування невербальних сигналів «Мова жестів». Він зазначає, що основна небезпека полягає в однозначному трактуванні жестів: «говорить тільки їх послідовність, усі жести в сукупності, та ще і в паралелі

з мімікою та мовою. Вихоплені з контексту, з усього малюнка спілкування, один-два невербальні сигнали можуть тільки збити з пантелику» (цит. за: [222, с. 65]): *Панч затрусив головою і замахав виделкою. Олійник не знав, як потрактувати цей жест, але вирішив повернути розговор у конструктивне русло* (В. Даниленко).

Отже, засоби фізіогноміки, кінесики, такесики, проксемики, а також паралінгвальні (фонаційні) засоби, надвербальні знаки й фізіологічні вияви можуть заміщувати мовлення, доповнювати, заперечувати чи підтверджувати слова інтерактантів. Особливості використання невербальних знаків формують т. зв. невербальний паспорт (невербальний ідіостиль) учасника конфлікту, допомагаючи йому не лише досягти власної інтенції, але й створити атмосферу, в якій відбувається взаємодія.

7.2. Фізіогноміка в конфліктному дискурсі

Під фізіогномікою розуміємо комплекс невербальних знаків, пов'язаних із поглядом, мімікою (виразом обличчя) та пантомімікою (рухом м'язів обличчя).

Інтерес до фізіогноміки як компоненту кінетичної поведінки пов'язаний із тим, що лице постійно перебуває в полі зору комунікантів і, за словами фахівців, може отримувати в діалозі понад 20 000 різних виразів [203, с. 219].

7.2.1. Кінеми очей

Очі – «дзеркало», або «вікна душі», – є найкращим індикатором стану довіри, інтересу, зміни настрою, регуляції найтонших емоцій і багатьох інших виявів людського Я [203, с. 220]: *МАРТА. Я не божевільна... ГАЛИНА. Я їй не думала нічого такого... МАРТА. Це написано у ваших очах* (Неда Неждана); *Він коротко й заподажливо глянув у бік другого, стало зрозуміло, хто тут хто* (Г. Вдовиченко); *Обидва дивляться на мене так, що я чітко розумію – мені пиздець* (О. Ушкалов).

Оскільки мовою очей можна сказати більше, ніж словами [251, с. 105], зоровий контакт має низку семантико-прагматичних смислів: готовності до комунікації; пригнічення волі чи впливу на іншого; бажання налагодити контакт і отримати/передати інформацію, натякнути на неї тощо [18, с. 206]. При цьому важливо, щоб

вид погляду відповідав типові комунікативної ситуації, напр.: *Літала під час репетицій домовина й з неї виходила Сотниківна й простягала до Хоми руки, щоб затягнути у пекло. Хома описував крейдою довкруг себе коло, проте його **очі не відтворювали смертельного жаху**. Шерстякова переривала гру й говорила: «Ти телепень, а не актор, я ж не Шерстякова, я відьма, й ти мушии боятися, таж спробуй у погляді відбити переляк» (Р. Іваничук).*

Аналізуючи характеристики погляду, кажуть, що він *байдужий, глибокий, докірливий, доброзичливий, колючий, кривий, привітний, скептичний, холодний* тощо. Не менше в погляді процесуальних ознак: *блукати, відводити, відривати, впиватися, втопити, зміряти, зустрічатися, ловити, метнути, наводити, обпалювати, переводити погляд* [251, с. 107] та ін. Напр.: *Ореста, знітившись від його **хтивого погляду**, защебетала* (Р. Іваничук); *Вона не раз помічала **зневажливо-насмішкуваті погляди**, що кидали на її одяг дівчата* (О. Сайко); *Я зіткнувся з її **очима**. Збентеженими* (Б. Жолдак); *Аркадій накинувся на неї, поки її **очі не затягнулися паволокою*** (Р. Іваничук); *Маріка **пронизує її поглядом*** (Б. Бойчук); *Ганна перелякано **стріляє очима** по боках* (М. Малюк).

Від того, який у мовця погляд, залежить напрямок розмови – конструктивний чи деструктивний, пор.: *Малий бачить жінку, у неї **добрі очі** і таця з печивом та яблуками. Малий бере яблуко і два печива. **Їсти він не хоче, а відмовити добрій жінці не наважується*** (Г. Вдовиченко); *Іван **дивиться на тестя спідлоба важким, мов розпечене залізо, поглядом**, тоді береться в боки, наче має намір **вступити в сварку*** (М. Матіос).

На гармонійне чи конфліктне спрямування розмови впливають не лише особливості погляду, але і його тривалість. Дослідники з'ясували, що люди дивляться одне на одного в середньому 35–50% часу, протягом якого відбувається розмова. Погляд затримується на очах співрозмовника 5–7 секунд [203, с. 220], тому, щоб уникнути конфлікту, мовцям варто лише «зустрітися поглядами» й одразу відвести очі один від одного.

Прямий погляд означає довіру, повагу, підкреслює відношення теплоти і відвертості між комунікантами, однак тривалий контакт «очі в очі» (*довго (пильно,*

голодно) дивитися в очі (обличчя); зазирати в очі; з очей не випускати; переслідувати поглядом; тримати в полі зору; прикипіти, «пасти», «свердлити», «пронизувати», «впиватися», «істи» поглядом/очима) – це неприємний, а часом і непристойний знак, що є першим свідченням майбутнього конфлікту, напр.: *Одарка довго дивиться в очі Скорики* (В. Шулаков); *Він відчув на собі чийсь пронизливий погляд*; *Вона тримала Аркадія в полі свого зору* (Р. Іваничук); *[Ми] Ганну з очей не випускаєм* (М. Малюк); *Його очі прикипіли до Орести*; *Аркадій пас їх ревливим поглядом* (Р. Іваничук); *Ксенія і Ліза свердлять поглядами одна одну* (С. Лисенко); *Вчителька всю дорогу їла мене очима* (В. Шнайдер). Нерідко тривалий зоровий контакт супроводжує висловлювання погрози, а зазирання в очі співрозмовника дозволяють мовцеві зрозуміти, чи з'явився комунікативний партнер.

Реакція на прискіпливий довготривалий погляд двоїста: по-перше, вона викликає зніяковіння, розгубленість, що не сприяє злагодженому спілкуванню, по-друге, виражає осуд або роздратування: — *Ви маєте плани на мого [залицяльника], – ститала дівчина, пильно на нього глянувши. Льова страшенно зніяковів* (В. Підмогильний); «— *Взяли мене з дитячого будинку, – пронизливо дивлячись в очі Вірці, заговорила Влада*». *Вірка не витримує цього надто пронизливого погляду й опускає очі* (О. Сайко); *ХРУЦЬКИЙ (з усіх боків оглядає Анну). АННА. Ви забагато собі дозволяєте!* (Б. Бойчук). Негативна реакція виникає навіть якщо погляд у бік людини продиктований добрими намірами (напр., закоханість, опіка-нагляд): *Він переслідував її закоханим поглядом; вона гасила його хіть байдужим поглядом, ніби не впізнавала юнака, що голодно дивився на неї* (Р. Іваничук); *Вона не любила, коли хазяйка спостерігає за прибиранням, – раптом зробить щось не так, чи залишить пил* (І. Роздобудько).

Зоровий контакт має свій напрямок/вектор: він може спрямовуватися на співрозмовника чи повз нього. У першому випадку йдеться про кінеми *оглядати* (змірювати) *очима/поглядом (із голови до ніг)*, *обводити очима (поглядом, зором)*, які свідчать про презирство, зневагу, зверхність, напр.: *Санько обводить всіх поглядом: — Мені з вами більше нічого тут робити!* (В. Кашин); *Він з презирливістю зміряв її з голови до ніг* (О. Сайко); *Вона спідлоба оглянула Кароліну*

з ніг до голови (Г. Вдовиченко). Погляд «крізь» співрозмовника, на іншу людину чи якийсь предмет означає байдужість (відсторонення), зніяковіння, страх, пошук співчуття, маркує сильні внутрішні переживання, агресію тощо, напр.: *Льоша подивився кудись крізь мене і байдуже сіпнув плечима* (М. Кідрук); *Жак ніяковів, втуплював погляд у землю* (С. Журахович); *Якусь мить, оціненівши, він дивився на стіну* (Л. Пономаренко); *Я ще ніколи не бачив його таким переляканим. Погляд його був звернутий кудись далеко; Її погляд втупився в підлогу* (О. Сайко); [Після сварки] *Вона невидющо дивилась кудись вперед себе* (Т. Малярчук); *Еврика поглядає на двері: — Припини цю мелодраму!* (В. Кашин).

Задля уникання прямого погляду чи зорового контакту взагалі мовець *не дивиться* на співрозмовника чи *дивиться збоку/скоса, опускає/ховає очі* (додолу, донизу), *відводить погляд* (убік/донизу/доверху), *втуплює* (у зн. «довго чи пильно, уважно вдивлятися» [СУМ, т. 1, с. 777]) *погляд, заплющує* (не розплющує) чи *примружує очі*. Зміна напрямку погляду й/або зменшення візуального контакту до мінімуму свідчить про небажання спілкуватися «тут і тепер» (переведення погляду із співрозмовника на предмет чи іншу особу) (1), маркує відчуття образи, провини, сорому за вчинене (2), дозволяє зменшити ступінь агресивності комунікативного партнера (3). Напр.: (1) *Я дивилася у вікно, щоб мій сусіда не надумав знайомитися. Мені не хотілося говорити* (С. Пиркало); *«Розповідай, – одсміялася Боровадянка, – де був? Не чую відповіді!» Бурдик втупився у свої книжки. «Не хочеш – не треба»* (В. Діброва); *САНЬКО (не розплющуючи очей): Іди від мене* (В. Кашин); (2) *Ортскомендант образився. Зціпив зуби й подивився скоса. Одійшов геть. Спостерігає збоку* (І. Багрянний); *Обидва соромилися дивитися одне одному в очі* (О. Лозиков); (3) — *Ти шо, пацанів не уважаєш? (Повітря згустилось. Я опустил очі на свої кеди)* (Л. Дереш); *Починаю кидати папірці в Ониська, який гнівно озирається щоразу. — Хочеш в табло? – він одразу ховає очі* (А. Тужиков).

Уникання прямого погляду на людину свідчить про некооперативні настанови співрозмовника [287, с. 22]: «погляд убік, донизу часом виявляє недовіру, неправдивість, нещирість мовця» [251, с. 108]. Напр.: [Толік] *викручувався, не відповідав прямо на запитання і постійно опускав очі, уникаючи прямих поглядів*

(М. Кідрук). Тому мало довіряють або й остерігаються тих, хто «ніколи не дивиться людям в очі», у кого «очі бігають»: *Його очиці хитро забігали* (В. Даниленко). Сюди також зараховуємо недобррозичливий погляд з-під насуплених брів (спідлоба): *Насуплений, з поглядом з-під лоба, хлопець не викликав довіри* (О. Сайко).

Кінеми очей не є сталими, вони змінюються в процесі розгортання конфлікту: *Його погляд увесь час мінився: очі то округлялись, то звужувались* (Ю. Збанацький); *Ольга зірвалась, з досадою і з ненавистю наставилась очима на Матіса. А тоді, примружившись, крикнула і метнула очима* (І. Багрянний), тобто варіюються на різних стадіях суперечки. На ранній стадії конфлікту, коли мовець лише починає відчувати легке роздратування, обурення чи невдоволення діями співрозмовника кінемами очей виступають *недобррозичливе зиркання, невдоволений/недобрий/холодний погляд*, напр.: *Ортскомендант позирає на Матіса недобррозичливо, з почуттям образи* (І. Багрянний); *Доленко невдоволено позирнув на Лиду* (Р. Іванчук); *Ничипориха зиркнула на Дарину недобре; Ігор глянув на друга холодно* (Люко Дашвар). Наростання роздратованості маркується *нервовим сіпанням, морганням/кліпанням*, проте на цій стадії мовець, усвідомлюючи можливі негативні наслідки, припиняє спілкування й уникає конфлікту чи дає настанову на самозаспокоєння, напр.: *Йіжолоп нервово моргнув і подивився на годинник: — Знаєш, я таки вже піду* (Є. Положій); *Димісь відчув, що його ліве око починає сіпатися. «Тримати себе в руках», – дав він собі установку* (В. Єшкілев). При ескалації напруження мовців охоплює лють, злість, гнів, презирство, що виражається через такі характеристики очей і погляду, як *злісно (люто) дивитися/зиркати, дивитися з ненавистю чи презирством* тощо: *Гера люто дивиться на Вову* (Т. Киценко); *Люда зле позирала на людей* (В. Діброва); *[Онисько] гнівно озирається* (А. Тужиков); *Капка, дивлячись на Ольгу ненавидящими очима, злорадно оцирився* (І. Багрянний); *Вона презирливо глянула на нього* (А. Власюк).

Зростання напруження виражається метафоричним порівнянням погляду з вогненною стихією, яка руйнує все навколо (*очі спалахують, світять вогнем; в очах (зіницях) спалахують вогники; очі зі злостивими іскрами* та ін.), напр.: *В очах йому спалахували злі іскри* (О. Копиленко); *Алка зиркнула – ніби вогонь випалив* (Люко

Дашвар); — *Не сваріться, – обірвав суперечку Ігор, помітивши в очах Ліди і Аркадія злостиві іскри* (Р. Іванчук); *Ненависть палає з її очей* (М. Матіос); *...блискавка спалахнула під її окулярами* (В. Шнайдер).

Не оминуло кінеми очей «тваринне» начало конфлікту, коли мовець перетворюється на хижого звіра, готового захищати свою комунікативну територію: *Я побачила хижий полюск у її очах* (Л. Таран); *Матіс осатанів, подивився у вічі диким поглядом* (І. Багрянний); *Очі її горіли диким вогнем* (О. Сайко). Подані приклади містять вказівку або на певну тварину, або на дику, нестримну стихію взагалі (*дикий* «нестримний» [СУМ, т. 2, с. 274]).

Асоціації з війною, збройним протистоянням виражено через різкий рух очей: *Матіс метнув очима, вражений нечуванним зухвальством; Капка, стрельнувши очима, прорік презирливо* (І. Багрянний).

Кульмінація конфлікту виражається через погляд очей, налитих кров'ю: *Він уже не тямить себе від злості, дивлячись кудись перед себе налитими кров'ю очима* (В. Винниченко); *Іванові з лютості кров би залила очі* (М. Матіос). Часто після вираженої почервонінням очей агресії настає деструктивна розв'язка суперечки: *Вона встигла тільки зазирнути в його налиті кров'ю, страшні очі, як відчула, що лезо [ножа] входить у її тіло* (Дарина Гнатко).

Окрім притоку крові до білків очей, ознакою переживання негативних емоцій виступає розширення чи звуження очей (зіниць). Очі (зіниці) мовця звужуються, коли він сердиться, невдоволений комунікативною ситуацією та своєї роллю в ній, виражає презирство чи ненависть до співбесідника, що передається кінемами *звужувати зіниці/очі; мружити/примружувати очі* «стуляючи повіки, частково заплющувати очі» [СУМ, т. 4, с. 817]; *дивитися впівока* «напівзаплющивши очі; краєм ока» [СУМ, т. 1, с. 751], напр.: *Його зіниці звузились до крапок* (Ю. Логвин); *Обличчя його стало хижим, а очі звузилися, як у рисі, що готується до стрибка на здобич* (Володимир Малик); *Ольга примружила щільно-щільно очі, глянула з презирством* (І. Багрянний); *За всім спостерігає Штур – впівока* (О. Ірванець).

Збільшення очей і розширення зіниць є багатозначною кінемою, що виникає в конфліктно немаркованих ситуаціях хвилювання, зацікавлення, закоханості [251,

с. 122–123], здивування [18, с. 206], страху, а також в конфліктно забарвлених ситуаціях злості, люті, обурення чи невдоволення. У дискурсі, таким чином, функціонують кінеми *розширювати зіниці; вирячувати чи витріщати очі; округлювати очі; дивитися широко відкритими очима; очі збільшилися/зробилися великі* тощо, напр.: *Матіс витріщив очі* (І. Багрянй); *Петро аж очі вирячив від здивування* (А. Шиян); *Очі мулата округлились* (М. Кідрук); *Великі очі хімічки стають ще більшими і сердитими* (О. Сайко); *Від доньчиного нахабства батькові зіниці розширюються дужче й дужче* (М. Матіос).

Поряд із кінемами очей, типовими для вираження емоційного стану, почуттів і відношень мовця виступають реакція, рух і положення його вії і брів.

Моргання, підморгування є багатозначними оптично-кінетичними маркерами. *Моргати* має значення «швидко опускати й піднімати повіки та вії; швидко заплющувати й розплющувати очі; подавати знак рухом повіки, брови; рухаючи бровами, повіками, залицятися, кокетувати, підморгувати» [СУМ, т. 4, с. 800]: *Харита заморгала віями* (Петро Панч). *Підморгувати* – це «моргати час від часу або кому-небудь, звертаючи увагу, натякаючи або кепкуючи» [СУМ, т. 6, с. 458]: — *Не роздягайся, Костю, а то видно буде, що ти байстрюк, – насмішувато сказав Микита й моргнув Семенцеві* (В. Винниченко). Підморгування виражає схвалення дій співрозмовника, особливо в ситуаціях гендерної солідарності: [натяк на коханку] *БОГДАН. Вибач, затримався... ВІКТОР (підморгуючи). Молода кров?* (Анна Багряна); — *Не журися, синку, – підморгнув Микульця. – У тебе будуть ще сотні таких молодиць* (О. Гаврош). У діалогах різностатевих комунікантів підморгування тлумачиться несхвально: *Те соромітне підморгування, що ним почастивав Суліман Катерину, буквально її перевернуло* (Ірина Вільде).

Отже, оптично-кінетичними маркерами деструктивної комунікації виступає або спрямований на співрозмовника тривалий погляд (агресивний погляд прямо в очі, зневажливий погляд зверху вниз), або погляд крізь партнера. Емоційний стан, почуття і ставлення мовця виражаються також через почервоніння очей, збільшення/зменшення зіниць, рух очима та віями, рух і положення брів. Метафорично погляд вороже налаштованого учасника дискурсу порівнюється з тваринним началом,

природними стихіями, збройним протистоянням.

7.2.2. Мімічна складова в поведінці мовця-агресора

Міміка – це рухи м'язів обличчя, що виражають психічний стан, почуття та настрої людини: кінеми очей, губ, носа, лоба, а також вираз обличчя (міна) – «фіксований, застиглий стан м'язів, міміка у статиці (фр. *mine* «вираз обличчя»)» [251, с. 109]. Оскільки кінеми очей, усмішка/посмішка описана в п. 7.6.4. «Плач і сміх як невербальні коди людської комунікації», а звуки зубів (скрегіт) – у п. 7.6.2. «Неканонічні звукові знаки, або «артикуляційні» жести в конфліктному дискурсі», тут детальніше зупинимося на інших рухах губ, носа і лоба.

Рухи м'язів навколо рота, поряд із кінемами очей, особливо промовисті: «за ними досвідчені людинознавці можуть сказати про налаштованість на співрозмовника, характер людини, її почуття не менше, а часом і більше, ніж за її словами» [251, с. 109]. Не випадково лексикографічні праці фіксують такі вислови, як *губу (губи) копилити (закопилити)* у зн. «випинати, надувати» – ображатися, гніватися, сердитися; зазнаватися; з *піною на губах* – із великим злом, ненавистю [СУМ, т. 2, с. 185]: — *Пхі, – сказала дочка й закопилила губу* (А. Головка); *Вона почувала себе ображеною. Вона надула губи* (Віктор Домонтович); *Якби це на іншу, то вона б розсердилась, надула губи; — Шо?! – пустив з рота піну Куліш. – Всякі отуто сонні хом'яки будуть мені вказувать?!* (В. Даниленко).

Поряд із т. зв. «піною з рота», неприємне враження справляє мовець, який бризкає слиною, не контролюючи власних емоцій: *Мав він неприємну звичку, розмовляючи, забуватися і бризкати слиною на співбесідника* (О. Гончар); *Боровадянка домоглася свого, і на радостях з неї полізли як сльози, так і слина* (В. Діброва). Нетиповим у конфлікті, однак засвідченим прикладами, є *ковтання слини* (з експліцитною чи імпліцитною вказівкою на емоційний стан): *«Це вже переходить усі межі!» – подумав Димісь, ковтаючи слину* (В. Єшкілев).

Проявами ворожості є мімічна поведінка мовця, який кусає губи; стискає, стуляє чи щільно з'єднує зуби, губи й щелепи. Вислів *кусати губи* має значення «виявляти стримувані почуття досади, образи і т. ін., закусуючи губи» [СУМ, т. 4,

с. 415]: *Жаннет кусала губи, щоб стримати сльозу* (С. Журахович); *Ортскомендант ображений на Матіса, кусає губи* (І. Багрянний). Якщо мовець зціплює губи, він виявляє «велику витримку, стійкість, напруживши всі сили» [СУМ, т. 3, с. 736], тобто не дає емоціям взяти верх над розумом і дійти до сварки: *Василина вислухала довгу чоловікову бесіду, але промовчала – лиш стиснула губи* (М. Матіос); *Він раз у раз зціплює губи, не кажучи ані слова* (В. Владко). Щільно з'єднуючи губи, налаштований на конфлікт учасник дискурсу виражає обурення, гнів, зневагу, відчай: *Увійшла Олена Павлівна. Її міцно стулені вуста не віщували нічого доброго; Вуста її стиснулися, як завжди, коли вона була сердита: — Відповідай! – вуста Славки здавались ще тоншими* (О. Сайко); *Ольга у відчаї стискала губи* (С. Жадан). Стискання щелеп (тобто лицьових кісток, в яких тримаються зуби), їхнє збільшення в об'ємі через приток крові є зовнішнім проявом негативних емоцій та агресії: *Він так стис щелепи, що його боляче шпигонуло в скроні* (Г. Тютюнник); *У Конопельського щелепи зімкнулись тісніше* (Ю. Збанацький); *Щелепи йому набрякли враз* (І. Багрянний).

Протилежним за дією й зовнішньою формою є збільшення частин обличчя, зокрема рота: кінеми *широко розкривати (одкривати, роззявляти) рота* від несподіванки, здивування. Напр.: *Від Ількових слів він одкрив рот* (Петро Панч); *[від несподіванки] То ректор розкриє рота, то Багацький* (С. Цюриць); *Ортскомендант аж роззявив рота від несподіванки* (І. Багрянний). Імплицитно розкритий рот передається іншими невербальними знаками, напр.: *В ректора борода відвисла* (С. Цюриць); *Фізіономії у всіх витягнулись* (Г. Тарасюк).

Негативні емоції передаються через зморщування, особливо якщо мовець відчуває гнів (зморщування лоба й перенісся; багаточисленні складки та зморшки під очима, дві глибокі зморшки у формі «підкови» (∩) уздовж ніздрів до куточків рота), презирство (зморшки на переніссі, вертикальні складки на лобі; у суміжній із куточками губ ділянці щік утворюються невеликі симетричні заглибини) чи відразу (зморщування носа). Наведемо приклади: *Анна змінилась в обличчі. Дві вертикальні зморшки пролягли на чолі – від гніву* (Г. Вдовиченко); *[Він] наморщив лоба* (Б. Жолдак); *Анеля зморщила брови* (М. Куліш); — *Фуфлоса*

смердюча, – наморщив носа Димісь (В. Єшкілев).

Зморшки на лобі, а також опущені донизу та зсунуті з силою на переніссі брови вказують на невдоволення чи гнів і передаються дієсловом *насуплюватися* *насупитися* [СУМ, т. 5, с. 209]. «Зморщені» й зсунуті на переніссі брови супроводжуються характерним виразом губ, а обличчя загалом стає суворим, похмурим, напр.: *Він насуплює брови, люто блимає очима* (П. Козланюк); *Званов насунив своє обличчя з гострими вилицями* (Олесь Донченко).

Зовнішньо схожа форма брів – *нахмурені брови* – супроводжується не зміною положення губ, як при насуплених бровах, а змінами форми лоба: чоло збирається в зморшки, а обличчя видається від того сердитим, невдоволеним. Кінема *нахмурені брови* вказує не лише на негативний емоційний стан співрозмовника, але й на акт мислення (зосереджене розмірковування над проблемою) [175, с. 66–67]. Невипадково ще Ч. Дарвін розглядав нахмурені брови як «вираження невдоволення у потоці думок чи в процесі виконання якихось дій» і як відображення труднощів, що виникли в людини [351, с. 222]. На думку Е. Ортоні та М. Тернера, нахмурені брови «відображають ментальний стан, в якому перебуває людина, занепокоєна тим, що не може через якусь неочікувану перепону досягти бажаної цілі» [368, с. 321]. Г. Є. Крейдлін тлумачить цей жест так: *X нахмурило брови* = «Відбулась певна подія Q; жестикулюючий X раніше не думав, що вона відбудеться; через те, що відбулась Q, X хоче зробити певне P; X думає, що не може зараз зробити P, бо вважає Q неочікувано створеною перепону на своєму шляху до P; X через це відчуває щось погане» [175, с. 183]. Як наслідок, нахмурені брови супроводжують стани напруження, роздратування, концентрації інтелектуальних зусиль мовця щодо проблем і труднощів, які виникли при виконанні певного завдання.

Підняття брів означає, що мовець почув щось дивне, незвичне, непристойне [18, с. 206] і тому дуже здивований: *Анна зверхньо звела брови* (Г. Вдовиченко); *Гольштейн високо звів брови, нібито від здивування* (М. Матіос); *Я помітив чоловічка, брови мав зведені уверх дугами, наче від подиву* (Р. Іваничук). Це саме значення передають *підняті вгору брови* (т. зв. «спалах» брів), а також *брови, що «лізуть», «підскакують» доверху: Брови підскачили вгору* (С. Добровольський).

Здивування з відтінком нерозуміння чи недовіри маркують зігнуті брови (*згинати брови/брову, повести бровами*). Скепсис виражається підняттям чи опусканням догори однієї брови і є реакцією на важливе для жесткуюючого питання.

Деформація (збільшення) крил носа маркує гнів: *Ольга дивилась на нього насмішувато, а ніздрі пристрасно роздimalися від внутрішньої затамованої бурі* (І. Багрянний); *Моє кепкування перейшло усякі межі, бо Аня роздула свої ніздрі і влупила ратицею мені поміж ніг* (М. Кідрук); — *Ти нас за кого маєш? – крильця Вікусиних ніздрів розкрилися, як каптур королівської кобри* (В. Єшкілев).

Страх, хвилювання, обурення та ін. сильні емоції й почуття призводять до того, що частини обличчя (губи, щелепи, ніс, очі) починають тремтіти/дрижати: *Безмовне горе тремтіло в її очах і в міцно зціплених устах* (О. Довженко); *Губи її нервово тремтіли, ...все тіло її, крім уст, було нерухоме* (В. Підмогильний); *Хлопець насуплюється, і губи його недобре здригаються* (М. Стельмах); *Капка оскаженив, аж щелепи йому натряслися; Ольга грала тремтячими ніздями* (І. Багрянний).

Окрім конкретних мімічних рухів, емоційний стан мовця передається через вираз обличчя (міну) в цілому: *Гнів і гордість палали на її обличчі; На обличчі баби з'явився страх і повага* (В. Шнайдер); *Вона мала здатність відштовхувати від себе людей виразом постійного незадоволення на обличчі* (Г. Вдовиченко); *На його обличчі малювалася злість, змішана із впевненістю* (Р. Іваничук).

У словесному протистоянні обличчя мовця може змінюватися. Змінам, перш за все, піддається одна сторона (за Я. К. Радевич-Винницьким, негативні емоції відбиваються на лівій половині лица [251, с. 109]): від болю чи сильних почуттів обличчя чи його частини робляться асиметричними, мають неприродний вираз, їх перекривлює, спотворює. Також має місце різкий рух обличчя (судорога, пересмикування) від огиди, люті чи переляку. Наведемо приклади: *Матісові пересмикнуло обличчя* (І. Багрянний); *Корч злості спотворює її асиметричне обличчя* (В. Андрусів); *Крупку аж перекосило від люті* (Люко Дашвар); *Гримаса огиди перекосила його обличчя* (Р. Росіцький); *Рот управителя перекосила кисла гримаса* (С. Добровольський), де *кислий* – «перен. незадоволений, пригнічений, похмурий, сумний» [СУМ, т. 4, с. 153]; — *Вважаєш, що дотепний? – кривиться*

Яна (Є. Кононенко), де *кривитися* має значення «робити гримаси, виражаючи незадоволення, презирство» [СУМ, т. 4, с. 340].

На противагу «рухливому» обличчю інформаційну значущість має також лице, позбавлене м'язових рухів – т. зв. «відсутність мимічного знака, коли він є комунікативно очікуваним» [251, с. 109]. Наведемо приклад незворушності на обличчі комуніканта: *Чаргар не відповів. Обличчя йому було майже мертво – і я перелякалась. Одразу я усвідомила весь жах мого становища* (Микола Хвильовий). «Нерухоме» лице й відсутність миміки, образно передані словосполученням «майже мертво обличчя», вказують на дискомфорт спілкування з такою людиною. Не випадково Я. К. Радевич-Винницький зазначає, що «людей насторожує «кам'яний» вираз обличчя, обличчя-маска», тому «вони відчувають від спілкування з такою людиною психічний дискомфорт, уникають контактів із нею» [251, с. 109].

7.3. Особливості жестикуляції в діалозі

Жест, під яким розуміють «рух тіла чи рук, який супроводжує людську мову або замінює її» [СУМ, т. 2, с. 522], виступає центральним поняттям кінетики.

«Виразальні рухи рук» і «знакові рухи голови, плечей та інших частин тіла» [251, с. 112, 116] різняться як за своєю природою, так і за функціями.

Залежно від функцій, жести поділяються на *жести-замінники мовлення* (жести привітання й прощання, погрози, образи, заборони, ствердження, заперечення, питання); *жести, що супроводжують мовлення* (вказівні, зображувальні жести, а також жести й рухи тіла, які щось підкреслюють); *модальні жести* (жести схвалення-несхвалення, довіри-підозри, задоволення-незадоволення) та *емоційні жести* (жести й рухи тіла, що виражають почуття та стан мовця) [286, с. 15–16].

Інтерес для цього дослідження становить класифікація агресивних жестів американського психолога Д. Морріса:

1. *Жести-наміри атаки*, тобто дії, що почалися, але не завершилися⁵⁰: жест «замахнутися на когось»; стикати кисть у кулак, піднімати стиснуті в кулак обидві

⁵⁰ Якщо дія завершена, то це уже не жест, а пряма фізична агресія щодо співрозмовника.

долоні попереду корпусу; рух відкритою долонею вбік, ніби для удару по обличчю, але замість завершення удару рука опускається донизу.

2. *Агресивні «вакуумні» жести* імітують фізичну агресію й позначають дії, що завершилися, але не фізичним контактом із комунікативним «супротивником»: трусити (грозити, сваритися, показувати) кулаком (кулаками); обхопити напруженими руками уявне горло й ніби душити супротивника; погрозливо піднімати вказівний палець, у той час, як інші пальці зібрані до центру долоні (ніби символічні удари по голові співрозмовника).

3. *Переорієнтовані жести* у формі нападу і фізичного контакту мовця самим із собою чи іншим предметом (агресія переорієнтовується з об'єкта на суб'єкт агресії): кривдник б'є себе кулаком по коліну чи в стіну; проводить вказівним пальцем поперек горла, ніби розрізаючи його [365, с. 195–196].

Відомий російський дослідник невербальної комунікації Г. Є. Крейдлін значно розширює типологію агресивних жестів, виділяючи, зокрема: а) *жести (відкритого/прихованого) несхвалення* (напр., вернути ніс, зсувати і розсувати пальці); б) *жести презирства* (відвертатися, розглядати власний одяг і ніби видаляти з нього пушинки, презирливо дивитися на адресата, нахиливши голову вперед, трохи вниз або вбік); в) *жести погрози* (пригрозити пальцем/кулаком; замахнутися; погрозливо підвестися з-за столу; жест спрямованої в лице адресата руки з розчепіреними пальцями); г) *жести ворожого ставлення* (стояти руки в боки; стояти, стиснувши кулаки); ґ) *жести послаблення чи придушення чужої волі* (з силою стискати руку при рукостисканні, стискати лікоть); д) *образливі жести* (покрутити пальцем біля скроні; постукати пальцем по лобові; виставити середній палець) [176, с. 135–136].

За Я. О. Покровською, серед образливих жестів виокремлюються: 1) *«нецензурні» жести*, аналогічні до лайки; 2) *символічні жести-образи* та 3) *жести, що свідчать про емоцію, яка негативно впливає на адресата* [239, с. 71].

Ю. В. Щербініна виділяє такі жести вербальної агресії: 1) *жести відторгнення* (піднята долоня руки, витягнутої вбік партнера; помах долонею в протилежний від співрозмовника бік); 2) *образливі жести* (кулак із витягнутим середнім пальцем; три складених пальці (т. зв. дуля чи фіга); прокручування пальцем біля скроні);

3) *жести, що зображують комплекцію, зріст співрозмовника* (розведені в сторони руки і пальці рук як вказівка на зайву вагу); 4) *жести знуцання* (жартівливий уклін тому, хто ввійшов до приміщення із запізненням; аплодисменти, рукостискання чи поплескування по плечу як іронічна похвала за невдалу репліку); 5) *жести погрози* (стиснута в кулак рука); 6) *агресивні вказівні жести*, що використовуються з директивними мовленнєвими актами («Забирайся геть!» із вказівкою на двері), у висловленнях ворожого зауваження («Ненавиджу тебе!» із вказівкою на людину) чи образи (вказувати/тикати пальцем) тощо [327, с. 149–150].

Чимало жестів конфліктного, деструктивного спрямування існує в трьох загальноновизнаних семіотичних класах жестів: жестах-емблемах, жестах-ілюстраторах і жестах-регуляторах [175, с. 79–126]. Жести-емблеми мають два підтипи: комунікативні емблеми та симптоматичні емблеми. Через комунікативні емблеми – жести погрози й образи – мовець свідомо передає адресату певну інформацію. Жести другого типу – симптоматичні – виражають емоційний стан мовця [175, с. 99, 114]. На відміну від жестів-емблем, що вживаються незалежно від мовлення та мають самостійне лексичне значення, жести-ілюстратори є спонтанними кінемами, що супроводжують спілкування. Це найширший клас жестів, які передають інформацію і виконують комунікативну функцію. Сюди зараховують ритмічні жести (багаторазові жестові наголоси на кожен склад або на наголошений склад кожного слова), дейктичні жести (вказують на певний референт або точку в часі чи просторі), іконічні/зображувальні жести (передають інформацію, дублюючи чи доповнюючи слова) та метафоричні жести (передають абстрактну ідею) [363, с. 271–295]. Регулятори – це пов’язані з соціальною, етнічною та культурною належністю мовця жести, що встановлюють, підтримують і регулюють діалог [175, с. 125–126]. Такі функції в дискурсі виконують кивання, дрібні рухи на кшталт зміни пози та деякі рухи тіла. Ознакою деструктивного спілкування є жест «схопити співрозмовника за руку», щоб перервати його мовлення й вставити власну репліку (знак хвилювання, агресії чи невихованості). У дискурсі жести-регулятори можуть уживатися самостійно чи в комбінаціях, посилюючи певне значення.

7.3.1. Жести рук

Жести рук – типові для конфліктного дискурсу невербальні знаки: вони «більшою мірою, ніж голова, пристосовані до того, щоб відігравати активну роль в упорядкуванні та синхронізації мовленнєвої комунікації» [175, с. 116].

Найтипівішими жестами рук у конфліктному діалогічному дискурсі виступають жести з кулаками, коли мовець згинає і притискає до долоні пальці кисті руки для удару (явного чи уявного). Це багатозначна «вакуумна» кінема, що виражає емоційний стан: передає гнів або роздратування, сильне хвилювання, а також низку інших сильних почуттів, значення яких визначається за контекстом.

Невдоволення словами чи діями комунікативного партнера передається в дискурсі низкою кінем: *стискати кулак(и)*, *бити в кулаки*, *ударяти кулаком у кулак* (у зн. «погрожувати»), *показувати кулак*, *грозити(сваритися) кулаком (кулаками)*, *трясти (трусити) кулаком (кулаками)* та ін., напр.: *Лідка у відповідь на дошкульні слова одразу ж стискала кулаки* (О. Сайко); *Олександра скочила до Гната і вдарила кулаком в кулак* (М. Коцюбинський); — *Я тобі позаглядаю, – свариться кулаком їй Прокіп* (Г. Тютюнник); *Роза погрозила обома кулаками* (В. Даниленко).

Кулак є жестом ворожості, яку мовець може стримувати чи проявляти відверто (у формі фізичного побиття). У першому випадку йдеться про те, що комунікант стискає кисті і ніби «закриває» агресію всередині. Нагадаємо, в людині емоції накопичуються подібно до гарячої рідини в контейнері (за аналогією з тиском затиснутої в греблі води) і можуть вириватися назовні при зростанні інтенсивності й відсутності факторів стримування: *Директор стиснув кулак, ніби хотів дати штовханця зухвалій учениці, але згодом став спокійнішим* (Ірина Вільде); *Він стиснув кулака в кишені. Він ще покаже оцьому бидлові і землю, і підписи* (М. Стельмах). На емоційне стримування вказує жест зміщеної агресії *стукати/лускати/гримати/бити кулаком по предмету* (напр., столу) або в предмет (скажімо, подушку): *Йому хочеться місити жінку ногами. Але тепер нема за що. Іван лускає кулаком по столі* (М. Матіос); *Шевченко гримнув кулаком об стіл* (В. Даниленко); *Вона плакала і била кулаками подушку* (В. Даниленко). Ці переорієнтовані жести сприяють катарсису й виходу негативних емоцій із тіла-контейнера.

«Вакуумні» кінеми (коли фізичного контакту між мовцями ще немає) виконують у дискурсі функцію заміників мовлення (висловлень зі значенням погрози). Погроза, зашифрована в жестах зі стиснутими кистями рук, розпізнається співрозмовником, і, якщо він не бажає ескалації, змінює комунікативну поведінку: *Хтось дурнувато захихотів, але враз замовк, як тільки Павка пригрозив кулаком* (О. Сайко); *Володька хотів дати їй штурхана, але стримався. Тому лише пригрозив кулаком, Вірка все й зрозуміла* (О. Сайко). Якщо ж цього не відбувається, напруження між мовцями зростає настільки, що вони вступають у фазу фізичної агресії, де жести з кулаками мають значення удару стиснутою кистю руки (*кинутися з кулаками до/на мовця* у зн. «намагатися побити»), *схопитися на кулаки* «розпочати бійку»; *наносити удари кулаками, кулакувати/кулачити* «діал. бити кулаками» [СУМ, т. 4, с. 389–390]), напр.: *Гаврило кидається з кулаками до Петруні і б'є її в голову, в плечі, в груди* (М. Матіос); *[Федька] Луснув Івана по голові кулаком* (Люко Дашвар); *У відповідь кулак перехожого розтрощив йому носа і збив із ніг* (Б. Коломійчук); *Вони схопилися на кулаки* (Ю. Смолич); *Бритоголові почали гепати кулаками в хитру морду* (М. Кідрук); *Гаврило теше доньку кулаком по обличчю* (М. Матіос); *Бандити навалились на нього, наносячи удари кулачищами* (І. Цюпа); *Лемко піймав Сука і ну ж кулакувати попід ребра* (С. Ковалів).

Жестом, що провокує конфлікт, виступає дуля (фіга) – «вульг. стулена в кулак рука так, що великий палець просувається між вказівним і середнім, як знак зневажливого ставлення» [СУМ, т. 2, с. 434], як «жест-символ із антиетикетним застосуванням» [251, с. 113], що обмежується навіть у неофіційній обстановці. Цей давній грубий і брутальний жест не є суто східнослов'янським [203, с. 215] та має непристойну мотивацію походження. За Л. О. Ставицькою, фіга (дуля) вживається як евфемізм обценізму *x..й* і походить або від обцененого жесту, при якому великий палець висовується між пальцями кулака, уособлюючи злягання, або від назви фрукта фігового дерева. З античних часів (у греків, римлян) і в середньовічній Європі цей м'ясистий фрукт використовувався в комедіях і народних сатиричних сценках як фалічний символ. У британському сексуальному сленгу *fig (fig)* – жіночі геніталії, *figo leaf (fig leaf)* – колоквиалізм на позначення жіночого лобкового

волосся, який виник від репрезентації в образотворчому мистецтві фігового листя навколо геніталій; нім. *Ficken* «здійснювати статевий акт» [УМБТ, с. 379–380]. Те саме стверджує Я. К. Радевич-Винницький: «відома комбінація з трьох пальців, яку в нас полюбляють скручувати співрозмовникові, в багатьох інших країнах означає пікантну пропозицію дами або дамі» [251, с. 115].

У невербальній семіотиці жест *показати дулю* має таке тлумачення: *X показує дулю Y-у* = «Адресат Y хотів, щоб мала місце деяка ситуація P, і вважав, що це можливо. Дізнавшись про це від Y-а, жестикулюючий X дає Y-у зрозуміти, що його бажання і припущення про те, що ситуація P буде мати місце, виявилися необґрунтованими і що P не здійснилось та не здійсниться» [175, с. 319].

Суб'єктами жесту є люди з низьким культурним рівнем. У цьому випадку жест передбачає рівність статусів або нижчий статус адресата; при цьому дуля є грубим і образливим жестом, супроводжується емоцією злорадства, а тому засуджується вже не стільки етикетною, скільки етичною нормою. Тим самим неможливе вживання жесту дитиною відносно до дорослого; молодшим відносно до старшого чи людиною із нижчим соціальним статусом відносно до мовця з високим статусом. Якщо статус адресата не дозволяє зробити жест, дулю складають у кармані чи за спиною (так само, як і стиснути кулак).

Варіантами жесту є а) легке згинання і розгинання руки в лікті, а також прокручування (обертання) кисті навколо осі руки; б) демонстративно повільне складання комбінації пальців і в) піднесення дулі до обличчя адресата (дуже образливий варіант, не випадково існує лайливий вислів на означення презирливої відмови чи незгоди *дуля тобі (йому, їм і т. ін.) під (в) ніс* [СУМ, т. 2, с. 434], вислови *піднести дулю до носа; сунути, тицьнути дулю під ніс: Він зсукав перед носом Вишневецького дулю* (Петро Панч); *Стецько тиче Олексію дулю* (В. Шулаков).

Мовленнєвими аналогами дулі виступають: *губу розкатав; мати дулю (фігу з маком, [лиху] тряцю, дірку від бублика); викуси; а це бачив?; а це (цього, дулю, комбінацію з трьох пальців) не хочеш?; ось тобі!; на!* Напр.: *Він стримав себе, щоб не сказати: «а чи не хочете ви комбінації з трьох пальців?»* (Микола Хвильовий).

Поряд із дулею існує дуже непристойний, навіть інвективний, невербальний

обценний жест – стиснута в кулак долоня і витягнутий середній палець (іноді великий палець не притискають до долоні, а відставляють убік), «що означає агресивне небажання з кимось спілкуватись або агресивну відповідь» [ССУС, с. 303], «негативне ставлення або відмову» [УЖ, с. 355]. Він виконує в дискурсі функцію злопобаження (посилу), прямої образи чи грубої вимоги залишити в спокої, «відв'язатися». Напр.: *Я показую їм брутальний американський жест, – використовується усього один палець з п'яти, що є на руці* (Л. Денисенко). Вказівка на американське походження жесту не випадкова. В американському сленгу жест називається *bird* і походить від англ. *to fuck* «здійснювати статевий акт», тому піднятий догори чи вбік середній палець виступає свого роду фалічним символом [УМБТ, с. 377]. Звідси *fuck off* «йди геть (на х...)» як вимога відчепитися чи лайка «*Fuck you!*»: *Він показав нам фак* (О. Ушкалов); *[Він] матюкався... і тикав факи* (П. Солодько). В Україні жест піднятого середнього пальця заміняє лайку, є вербальним субститутутом «чорт» [ССУС, с. 303].

Агресивними жестами, що позначають емоційний стан мовця – злість, гнів, обурення тощо – й фізичне насилля, виступають *бити руками* (плечем, долонею); *трясти за плечі, штовхати плечем; заломлювати руку за спину; вивертати, троццати руку; вивертати, дряпати обличчя; впиватися (рукою) в обличчя; вибивати/вилуцувати зуби; видавлювати око пальцями* та ін. Напр.: *Чоловік бив її залізними руками* (М. Матіос); *Отримуую удар по нирках, від якого ледь не падаю* (А. Тужиков); *...батьки Пашу добряче гупнули в спину* (Т. Малярчук); *Федя вдарив (чи штовхнув) мене плечем* (Л. Дереш); *Тато трясе доньку за плечі й вдаряє долонею по губах* (М. Матіос); *Толян кидається на Андрія, заламує йому руку за спину* (О. Ірванець); *[Іванка] вивернула їй руку* (О. Сайко); *Він бгав, троццив її руку в своїй руці, він вивертав їй руку, щоб вона впала. І друга його рука вивертала й дряпала їй обличчя* (В. Підмогильний); *Гера впивається рукою у Вовине обличчя* (Т. Киценко); *Обом свербіли руки повилуцувати супротивнику зуби* (В. Діброва).

На деструктивне розгортання комунікації вказують кінеми *хапати* (зчепитися) *за грудки, брати* (взяти, вхопити) *за барки* у зн. «хапати за груди (під час сварки, бійки)» [СУМ, т. 1, с. 107]: *Гетьман схопив його за грудки* (Петро Панч); *Михась*

зчепився з Юрком за грудки (С. Чорнобривець); *Момсик схопив відступаючого шевця за барки* (В. Бабляк). Нерідко агресивні дотики до грудей співрозмовника поєднуються з іншими насильницькими діями: *Один уже взяв мене за барки. Далі штовхнули від коліна, вхопивши утричуба* (Б. Жолдак). Агресивним є жест, коли напружені руки обхоплюють горло й душать супротивника: *Жебрак наставив пальці-гаки, готові вчепитися в шию упертюху* (Б. Коломійчук); *Баба кинулась на мене, розставивши руки і шукаючи моє горло* (В. Шнайдер); *Семен хапає скульптора за горло* (Б. Бойчук); *Алік бере його шию в зажим* (О. Ірванець).

Невербальними сигналами ворожості є удари рукою (кулаком): ляпаси, потиличники та стусани (штурхани).

Ляпас – удар по щоці чи шиї долонею; *заліпити ляпаса* – вдарити в обличчя рукою; *давати (дати) ляпаса*: а) бити, карати, б) завдавати образи, сорому [СУМ, т. 4, 580]. При цьому, друге значення ляпаса більш типове для конфліктного дискурсу: «ми даємо ляпаса, щоб принизити, а не покарати, як часто помилково думають, виражаючи в такий спосіб своє презирство, або, навпаки, захищаємося ляпасом від отриманого приниження чи образи» [185, с. 37].

Як правило, це жіночий жест-реакція на образу чи непристойну пропозицію/ поведінку з боку чоловіка: *ОХРИМ. Катю-ю-ю! (хоче поцілувати). КАТЕРИНА. Цур тобі! (Дає ляпаса)* (В. Шулаков); *СЕМЕН. Чим ти краща за повію? АННА (Б'є його по обличчі). Ти огидний!* (Б. Бойчук). Також жіночий ляпас адресується іншій жінці, особливо нижчого комунікативного статусу: *[Мамка] По щоці Катерину – лясь!* (Люко Дашвар); *Бабуся [їй] давала ляпанців* (В. Собко). Чоловічий ляпас не має гендерного спрямування. У випадку, коли б'ють по обличчю чоловіка, діалог нерівнозначний: право на ляпас має мовець старший за віком, за комунікативним або соціальним статусом: *ЕВРИКА. Покинь прикидатися! (дає Саньку ляпаса). Ну і чорт з тобою, щеня!* (В. Кашин), де лексема «щеня» вказує, що Санько молодший за віком. Жінці чоловік дає ляпас у виняткових випадках, оскільки це не типовий для чоловіка жест: *Вона схопила ескіз і почала рвати. Бурдик, аби врятувати ескіз, дав їй ляпаса* (В. Діброва), де ляпас зумовлюється потребою врятувати ескіз.

Функціонально схожим на ляпас (реакція на образу) є удар рукою по щелепах,

щоці: — *Хай він дасть вам по щелепах за те, що Ви сміли мене образжати...* (І. Багрянний); *Денис до неї, а Ничипориха його по щоці – лясь!* (Люко Дашвар).

Потиличник – удар рукою по потилиці, запотиличник: *годувати (частувати) потиличниками* «бити по потилиці»; *відважувати потиличника* «сильно бити кулаком по потилиці»; *дати (затопити, втелювати) по потилиці*, «вульг. ударити ззаду по голові» [СУМ, т. 7, с. 407], *тріснути по маківці* тощо. Напр.: *Бабуся частувала потиличниками* (В. Собко); *Штур дає Мультикові потиличника* (О. Ірванець); *Залусківський як трісне чужого по маківці!* (Люко Дашвар).

Штовхан, штурхан, стусан – короткий різкий удар кулаком, ногою: *давати штовхана (штурхана, стусана)*; *нагороджувати штовханами (штурханами, стусанами)* «бити короткими різкими ударами» [СУМ, т. 11, с. 539]. Напр.: *Володька хотів дати їй штурхана* (О. Сайко); *Ми з Бакланом дали Ониськові по стусанові* (А. Тужиков); *[Василина] штовхає чоловіка обома руками* (М. Стельмах). Як і ляпас, штурхан є реакцією на непристойну поведінку: *Парубок притуляє дівчину, взамін одержує штурхана* (М. Стельмах).

Дотики до обличчя в різних місцях, за Ф. С. Бацевичем, допомагають мовцєві приховувати думки, емоційний стан, демонструють недовіру до співрозмовника. У цьому випадку торкаються носа, ніби прикриваючи губи; потирають очі (у зн. «не хочу цього бачити»); прикривають рукою губи із одночасним потиранням вуха (у зн. «я вже наслухався цього») чи загинають мочки [18, с. 207], напр.: *МАРІКА (Закриває долонями вуха). Я не хочу того слухати!* (Б. Бойчук).

Закривання обличчя чи його частин рукою/руками – багатозначна кінема, що в конфліктному дискурсі означає страх: *Амбросій, прикривши обома долонями рот, хрипів: — Тату, не вбивайте маму* (М. Матіос); стримування власної агресії («закривання» її всередині тіла-контейнера): — *А ви алкоголік? – вихопилось у мене, схаменувшись, я замулила рота рукою – як я могла таке запитати?* (О. Сайко).

Спрямована на уста кінема *стискати рукою/долонею рота* має агресивне забарвлення: коли комунікантові в прямому сенсі закривають рота, щоб позбавити його мови («я не хочу, щоб ти говорив»): — *Я крикну... — Не крикнеш! – він хутко стиснув їй рота рукою* (В. Підмогильний).

Закривання обличчя чи його частин рукою/руками – це здебільшого жіночий захисний жест, при цьому неважливо, чи жінка виступає об'єктом ворожості, чи лише є стороннім спостерігачем конфлікту: *Татова рука шмагає канчуком її спину. Вона майже не борониться, тільки схлипує від болю й закриває руками лице* (М. Матіос); *Хтось поставив Арсенові підніжку, і він, перечепившись, опинився на землі. Лада, присівши, закрила обличчя руками: — Припиніть!* (О. Сайко). Якщо затуляння обличчя супроводжується плачем, чоловік зазвичай йде на примирення: *Ольга затуляє обличчя руками і починає плакати. Валерій, помітивши це, підходить до Ольги: — Я вас образив? Ну... тоді... вибачте...* (Анна Багряна).

Конфліктонебезпечними кінемами рук є прокручування пальцем біля власної (рідше адресатової) скроні чи постукування лоба – усі вони означають, що співрозмовник, на думку адресанта, не сповна розуму (жест-образ «недоумок, дурень»), напр.: *— В тебе щось там не в порядку – стукає пальцем в його скроню, – краще піди до психіатра* (Б. Бойчук). Для адресата такий жест є неприйнятним і образливим: *— Пані Розу, певно, дістала свірка? – поцікавився Бомблик, гречно подзьобавши свого лоба вказівним пальцем. — Чому ви мене ображаєте? – заломила руки Роза* (Ю. Винничук). Така сама реакція виникає на вказівний жест у формі руху пальця, кисті чи цілої руки, який, хоч і виконує важливу функцію виділення й відзначення чогось/когось, однак «за нормами етикету показувати пальцем на людей неввічливо» [251, с. 113]: *— А вони – пальцями на мене показують... Тоді я накинуся на кого попало* (Б. Жолдак). Разом із тим, трапляються випадки, коли комунікант свідомий того, що «жести, особливо вказівні, вважаються ознакою поганого тону, і тому всі виховані люди уникають їх» [251, с. 112], щоб не спровокувати напруження в діалозі: *«Лариса те [рукоблудство] за кимось підгледіла?» «Я теоретично допускаю, – захихотіла, – не буду показувати пальцем і називати прізвища, що починається на Фр-р-р...»* (В. Даниленко).

Промовистими в дискурсі, окрім жестів пальців і кисті, виступають рухи плечей і ліктів. Схиляння голови до нерухомого плеча означає сумнів, піднесення плечей до нерухомої голови – подив або спантеличення. Коли в аудиторії багато піднятих плечей, вона налаштована вороже [251, с. 117]. Плечима знизують/сіпають,

коли не знають, що сказати чи не хочуть говорити (уникання відповіді); виражають байдужість, незгоду, нерозуміння; позначають негативні емоції; маніпулюють: *Замість відповіді тільки знизав плечима. Що він міг відповісти?* (В. Владко); *Льоша подивився кудись крізь мене і байдуже сіпнув плечима* (М. Кідрук); *[Васька] стенав плечем і насмішкувато кидав: — Ти не в моєму смаку!* (О. Сайко); *Ольга, як кажуть, зірвалася, знизала плечем* («От ще пристав чорт!») (І. Багрянний).

Лікті використовуються задля «захоплення» комунікативного простору, напр.: *БУК. Хуліганство! Дозвольте мені читати. ХРУЦЬКИЙ. Я також поет. (Відсуває Бука ліктем і читає): Я прийшов на світ, щоб ступити йому в око...* (Б. Бойчук).

Провокативним жестом є чіпляти ліктем (плечем): *Запхавши руки в кишені, [Ігор] з навмисною презирливістю змів її з голови до ніг, пройшов повз, зачепивши ліктем, не зронивши ні слова* (О. Сайко). Хоча Ігор не маркує словами свого ставлення, його невербальна поведінка дуже красномовна: навмисний дотик до дівчини ліктем, погляд зверху вниз, засунуті в кишені руки свідчать про презирство. Не випадково жест «тримати руки в кишенях» означає зверхнє, нахабне й зухвале ставлення чи реакцію зняковіння від ганебного вчинку та виступає маркером чоловічої невербальної комунікативної поведінки: *Данило з Харитоном застигли на місці — руки вони тримали нахабно в кишенях* (Ю. Смолич); *Артьом ніяково засуває руки в кишені халата* (Т. Малярчук). Логічно, що тримання рук у кишені жінкою осміюється й осуджується: *Часто дівчата у Лідки за стиною зневажливо підсміювались з неї, бо вона скидалася на хлопця — своєю зухвалістю та манерами: мала звичку плювати крізь зуби, сутулитись і тримати руки в кишенях* (О. Сайко).

Конфліктному дискурсу властиві не лише рухи окремих частин руки, але й всього органа. Про вороже ставлення чи важкий внутрішній стан можна говорити, коли мовець стоїть руки в боки, заломлює руки, розводить руками в сторони, плескає руками (долонями): *Іван береться в боки, наче має намір вступити в сварку* (М. Матіос); *Віра намагалася щось сказати, розводила руками, але зробити це не давав клубок сліз в горлі* (О. Лозиков); *Маклена, вся затремтівши, сплеснула руками: — Не смійте!* (М. Куліш). Про крайній ступінь роздратування свідчить кінема *трясти руками*: *Ничипориха оскаженіла, руки трясуться* (Люко Дашвар).

Мах рукою означає осуд, байдужість і, відтак, намір припинити діалог, зокрема для примирення: — *Знову починаєш з брехні, – махнув рукою Пилга* (О. Лозиков); *Однокласники порозбрідались, махнувши рукою на зарюмсану Аню* (М. Кідрук); — *Що є, то є. Назад не вернеш, – примирливо махнув рукою Петро* (М. Малюк).

Іншими жестами руки від плечей до кінчиків пальців є кінеми *перехреститися* «робити рукою знак хреста над собою, виражаючи здивування, страх або радість, задоволення з приводу якоїсь події» [СУМ, т. 6, 316–317] і *схрещувати руки на грудях*, коли «людина нервує, відчуває негативні емоції, ніби ховаючись за бар'єр» [251, с. 115, 118]. Істинне значення цих жестів зрозуміле з контексту, напр.: — *Я читала, що в біблейські часи якась проститутка стала святою. Чому нею не можу стати я? Бомблик **перехрестився**: — Свят-свят-свят!* (Ю. Винничук). Комбінація жесту з витягнутим обличчям, недовірливими нотками в голосі свідчить про сумнів: *Фізіономії у всіх витягнулись, а той, що з дубельтівкою, **перехрестився** і недовірливо спитав: — А де та вода? Покажи...* (Г. Тарасюк).

Хрестоподібно складені на рівні грудей руки, як писалось вище, вказують на бажання мовця захистити себе від агресії співрозмовника: у такий спосіб вибудовується своєрідний бар'єр, перепона між комунікантами: «— *Пусту до хати, Петруню, бо виб'ю вікна, як не пустиш!*» *Вона неохоче відмикає двері й стає на порозі, **склавши навхрест руки на грудях*** (М. Матіос); — *Як тебе звати? — Тобі то що? – вона **схрестила руки на грудях** і відійшла* (О. Сайко). Форму «хрест-навхрест» створює накладання лівої й правої руки, яке виразно демонструє дію концептуальної метафори емоцій: у такий спосіб мовець намагається приховати (стримати всередині) негативні емоції, насамперед страх, що, за зростання інтенсивності, можуть вирватися назовні з людини-контейнера: — *Тобі холодно самій у постелі спати. Будеш зо мною – буде тобі добре. Не захочеш – все одно візьму. — Ідіть й не шукайте гудза на свою голову, – закриває двері перед Андрієвим носом, а сама притискається до стіни. **Серце їй вилітає з грудей, але Петруня притискає його лівою рукою, а тоді зверху накриває ще й правою*** (М. Матіос). Зазначимо, що хапатися за серце можна і однією рукою: *Катря дивилась широко відкритими очима, **вхопившись лівою рукою за серце*** (І. Багрянний). Бар'єр у формі

схрещених рук також виникає, коли один із співрозмовників критично ставиться до іншого (у цьому випадку в мовця, що сидить, додатково схрещуються ноги, голова нахилена, тіло відкинута назад, ліва брова опущена, пальці зігнуті [18, с. 207]).

З гендерного погляду, схрещування рук на грудях є жіночим жестом, хоча зрідка трапляється і серед представників сильної статі: *[Хипні] нервово склав руки на грудях і час від часу покусював кісточку пальців. Хипні перелякався не на жарт* (Л. Дереш). Додамо, що посилює враження переляку й невпевненості інший невербальний знак – покусювання кінчиків пальців, а також кінцями *нервово щось роздроблювати пальцями, м'яти (теребити) одяг, витирати щось, постукувати (тарабанити) пальцем (пальцями) по столі* та ін. Напр.: *Марта стояла похнюплена, розчервоніла, нервово роздроблюючи пальцями крейду, мнучи поділ спідниці; Мишук заходився щосили терти дошку, хоч вона була чиста* (О. Сайко); *[Батько] боїться заговорити. Тарабанить пальцями по столі* (Б. Бойчук).

Отже, в конфліктному дискурсі широко вживаються емоційні жести (симптоматичні жести), що виражають різні почуття та стан мовця, а також жести-замінники мовлення (комунікативні жести-емблеми).

Симптоматичні знаки передають широку палітру негативних емоцій: сором, приниження, образу, обурення (ляпас, удар рукою по щелепах, щоці); гнів, обурення (стусан); страх, недовіру (закривати обличчя чи його частини рукою/руками); сумнів (нахилити голову до нерухомого плеча); подив або спантеличення (підносити плечі до нерухомої голови), ворожість (піднімати плечі); байдужість, зневагу, насмішку (знижувати плечима); зверхність, зніяковіття (тримати руки в кишенях); переляк, страх, невпевненість, хвилювання (схрещувати руки на грудях, покусювати кінчики пальців, нервово щось роздроблювати пальцями, м'яти/теребити одяг, витирати щось, постукувати пальцем); осуд, байдужість (махати рукою); роздратування (трясти руками); здивування, страх або радість, задоволення (перехреститися).

До комунікативних жестів рук зараховуємо стиснуту в кулак руку (погроза); прокручування пальцем біля скроні, постукування лоба, «тикання» пальцем (образ), а також стискання рота адресату (заборона говорити). Сюди ж належать антиетикетні, «нецензурні» жести зі значенням лайки, лихослів'я, інвективи – дуля

(фіга, «комбінація з трьох пальців») і «фак» (витагнутий із кулака середній палець).

Деякі комунікативні жести мають ознаки симптоматичних емблем: кулак означає гнів, роздратування, хвилювання; дуля – злорадство, образу, невдоволення; «фак» – негативне ставлення, відмову, злопобажання, образу чи грубу вимогу.

У конфліктному дискурсі жести рук уживаються задля агресії: явної, фізичної (удари кулаком, долонею, руками, плечем, ляпаси, потиличники, стусани (штурхани), штовхання ліктем чи плечем, заломлювання й вивертання рук, видавлювання очей, дряпання обличчя, хапання за груди, стискання рукою (долонею) рота), або зміщеної/переорієнтованої (рухи рук чи їхніх частин стосовно предметів, уявне душіння партнера). Окрім функції агресії, жести виконують функції маніпулятивного впливу на співрозмовника (знижувати плечима, закривати обличчя чи його частини рукою/руками), захисту й емоційної розрядки (схрещувати руки, закривати обличчя чи його частини рукою/руками, стискати кулаки).

З гендерного погляду, до суто жіночих жестів належать ляпас, закривання обличчя чи його частин рукою/руками, схрещування рук на грудях; до чоловічих – потиличник і тримання рук у кишенях.

7.3.2. Виразальні рухи інших частин тіла

Виразальні рухи головою. У спілкуванні використовується близько 50–60 кінем, із яких більше половини співвідносяться з головою та, зокрема, з обличчям [175, с. 65]. Окрім жестів, для яких голова є пасивним органом (*ляснути по лобі, дати потиличника*) і які описані в інших частинах цього дослідження, до виразальних рухів належать жести, для яких голова є активною: нахили й похитування, кивки та поклони.

Прагматичне значення нахилів залежить від напрямку: так, нахил голови вбік означає зацікавленість, опущена голова свідчить про негативне й доволі критичне ставлення до діалогічного партнера: *Залусківський голову опустив* (Люко Дашвар).

Кінема *похитати головою* (жестикуючий трохи нахиляє голову до плеча, зазвичай лівого, і робить нею рух уліво-вправо і ще раз уліво) є багатозначною й означає таке: а) рухом голови виражати ставлення до слів чи поведінки кого-небудь

(заперечення, схвалення, осуд тощо); б) вказуючи на кого-небудь, засуджувати його поведінку, вчинки [СУМ, т. 11, с. 62]. Хитання головою збоку вбік, здебільшого зліва направо, – це знак здивування, спричинений прикрою несподіванкою (вербальними відповідниками цього знака є вигуки *Ого-го!*, *Ой-йой!*; *Боже мій!*) [251, с. 117]. Напр.: *Марійка схвально хитнула головою* (М. Стельмах); *Ольга криво посміхнулася, похитавши головою сумно* (І. Багрянний); *Петросов співчутливо хитає головою* (Олесь Донченко). Хитаючи головою на знак осуду, жестикулюючий показує, що несхвально ставиться до дій адресата чи певної ситуації, не роблячи спроб припинити їх чи усунути їхні наслідки. Він – сторонній спостерігач, не втручається в ситуацію, не намагається змінити її, не перешкоджає діям адресата. Зрідка негативна оцінка дій або слів адресата чи деяких обставин може мати в дискурсі звуковий і мовленнєвий супровід (— *Ай-яй-яй!*), жестові замітники (*нахмуритися*), мовленнєві аналоги (— *Так поводитьися негарно!*) [175, с. 322].

Багатофункціональним жестом є кивок – нахил голови, похитування головою зверху вниз. Виступаючи субституттом згоди чи вітання, підтвердження чи домовленості, кивок заміщує висловлювання: *Він привітав Дороша кивком голови* (Г. Тютюнник) = «Вітаю!»; «— *Ти знаєш, де її шукати?*» *Славка кивнув* (О. Сайко) = «Так»; «— *Я би став укр-нац-секс-символом!*» *Я з виrozumінням закивав головою:* «— *Круто*» (Л. Дереш) = «Схвалюю»; «— *Давай нікому про це не казати...*» *Катерина кивнула* (Люко Дашвар) = «Домовились». Як бачимо з прикладів, жести-еквіваленти слів «або означають безпосередньо свій денотат, яким виступає об'єкт і його ознаки (при цьому самі частини тіла використовуються для прямої вказівки на об'єкт чи виступають його субституттом), або означають цілі ситуації чи фрагмент ситуацій, виступаючи в акті комунікації як аналог мовленнєвих висловлювань» [175, с. 51]. Окрім функції заміщення, кивок головою належить до регулятивних жестів, що виконують фатичну функцію підтримки розмови. Регулятори – кивок і його мімічні аналоги (періодичне відкривання та закривання очей, покачування головою, дрібні рухи на зразок зміни пози) – виступають у комунікативному акті як разом із мовленням, так і без нього, пор.: «— *Ти віриш мені?*» *Іванка кивнула:* «— *Так*» (О. Сайко); «— *Ти чула?*» – *спитав він. Ліда мовчки кивнула головою* (В. Владко).

Багаторазові рухи головою збоку вбік або вгору вниз передаються жестами *стріпувати головою, трусити головою*. Кінема *стріпувати головою* означає «підкидаючи, піднімаючи, трясти поривчасто; робити рухи, помаху у повітрі» [СУМ, т. 9, с. 780]: *Ольга зірвалась, стріпнула головою з викликом* (І. Багрянний). Суть другого жесту впливає з тлумачення дієслова *трусити* – «поштовхами, ривками коливати, розхитувати з боку на бік або згори вниз; робити помаху в повітрі; хитати, поводити з боку в бік або вгору та вниз; метляти, трясти» [СУМ, т. 10, с. 300]. Напр.: *[Вона] насуплюється і трясє головою* (М. Соколян).

Окрім ритмічних рухів зі сторони в сторони чи згори вниз, голова мовця може рухатися в одному напрямку. Так, напр., піднімання голови доверху (вгору) маркує погорду і зверхність – у такий спосіб мовець прагне показати свою вищість: *задирати голову (носа, ніс, кирпу)* «ставати чванливим, гонористим; зазнаватися» [СУМ, т. 3, с. 109]. Те саме значення має жест *відвертатися* (від когось). Напр.: *Капка гонористо задирала голову* (І. Багрянний); *Жіночка задирала голову, прагнути дивитися зверхньо* (А. Марковська); *Анна відвертається з погордою* (Б. Бойчук).

Кінема *озиратися/оглядатися* має значення «роздивлятися навколо себе; обертаючись, дивитися назад» [СУМ, т. 5, с. 616, 654], напр.: *Я люто озирнувся* (Б. Жолдак); *Антон боязко оглядався* (Р. Іваничук). Повертаючи голову, мовець оцінює комунікативну ситуацію й вибудовує стратегію подальшої поведінки.

Окрім жестів, в яких активним і єдиним органом є голова, виділяємо комбіновані жести, напр., *поклон* – «нахиляння голови чи верхньої частини тулуба (на знак вітання, поваги, подяки, під час молитви)» [СУМ, т. 8, с. 31]. Оскільки «значеннєво важливою є тривалість і глибина поклону, знімання чи незнімання головного убору, темних окулярів, згинання чи незгинання в поясі» [251, с. 116], прийнято розрізняти різні типи поклонів. Скажімо, поясний поклін – це нахил верхньої частини тулуба, при якому простягнута рука торкається землі [СУМ, т. 8, с. 31]; низький уклін – нагинання людини до землі [СУМ, т. 5, с. 412]; земний (доземний) поклін – уклін до землі як вияв особливої шани [СУМ, т. 3, с. 559].

Передаючи різний ступінь нахилу голови та спини, ці поклони виступають симетричними чи несиметричними жестами. Симетричний поклін, виконуваний

обома учасниками дискурсу як рівноправними, – це маловживаний (бо поступово витісняється рукостисканням) невербальний знак поваги та ввічливості, т. зв. «солідарне вітання» [175, с. 113]: *Амангельди підвівся йому назустріч, **відповів на поклон*** (Олекса Десняк). Щодо несиметричного уклону, то його виконавець вважається слабшим чи нижчим за рангом чи статусом, як соціальним, так і комунікативним. Річ у тім, що, нахилиючись (згинаючись) і одночасно опускаючи очі додолу, мовець ніби робить себе нижчим: так він дає співрозмовнику зрозуміти, що той має комунікативну перевагу. Мовець перебуває в цій позі – не піднімаючи голови, стоячи коліньми на підлозі чи землі, – відносно тривалий період часу: аж доки вищий за статусом адресат не накаже йому встати чи не нахилиться, щоб допомогти піднятися: *Катерина – мамці **в ноги***: «— *Хіба можна Романа чіпати? У нього горе.*» *Мамка Катерину з підлоги підняла* (Люко Дашвар).

У конфліктному дискурсі несиметричний низький (земний, доземний) поклін дорівнює жестах *кидатися (падати) в ноги (до ніг)*; *лазити (повзати, валятися) в ногах*; *падати навколішки* «робити земний уклін або ставати на коліна, просячи (благаючи) про що-небудь» [СУМ, т. 5, с. 437], «принижуючись, просити у когось про щось» [ФСУМ 1998, с. 113]. Напр.: *Кинувся [Євдоким] **в ноги** до батька, той огрів його кілька разів батогом по плечах, але дозволив одружитися* (М. Стельмах); *Домагацький **повзає в ногах, благає, щоб не били...*** (А. Хижняк); *Він **схилився, так ніби мав ось-ось упасти перед дівчиною навколішки*** (В. Підмогильний).

Значення цього жесту не випадкове. У Київській Русі існувала традиція зустрічати князя доземним поклоном, коли низько кланялися, торкаючись чолом землі чи підлоги. Згодом жест розширив свою семантику і почав означати «низько вклоняється кому-небудь» (а не лише князю); *перен.* «шанобливо вітати когось» («у шанобі схилитися перед кимсь»); «уклінно просити кого-небудь про щось» [111; 175, с. 94]. Таким чином, жест уживався як етикетний знак вищої пошани перед адресатом (пор. вислови *бити, ударити чолом* «поклониться до землі, поклониться»; *чолом давати, оддавати* «1. Привітсвовать особымъ образомъ: хлопнувъ ладонью по протянутой ладони привітсвуемого, перевернуть затѣмъ его руку и поцѣловать, – обычное привітсвтіе дѣтей. 2. Вообще привітсвовать,

кланяється»; *Чолом!* «Привітсвую! Здравстуйте!» [СлГрінч, т. 4, с. 468]; *чолом [тобі, вам і т. ін.]*: а) *заст.* шанобливе вітання при зустрічі; б) *ритор.* уживається на знак вдячності, визнання, відповідає за знач. слову *уклін* [СУМ, т. 11, с. 348]); або був загальнокомунікативним жестом, коли били чолом, звертаючись із проханням: *челобите, чоломбите, чоломъбитъе* «прохання, просьба» [ССМ, т. 2, с. 547]). Таким чином, висловлення, побудоване за формулою *X б'є чолом перед Y-м*, вказує на те, що X просить щось у Y-а і перебуває в залежному становищі. Предикат *бити чолом* задає обмеження соціального характеру на змінні X і Y, а саме: ранг (соціальний статус) X-а повинен бути меншим за ранг Y-а [175, с. 94].

У конфліктному дискурсі етикетне вживання укліну обмежене, натомість функціонує жест задля глуму: *ВОНА. Ви джентльмен?! Та я такого хамства зроду не бачила!* ВІН (*іронічно підкреслено ввічливо з поклонами і розшиаркуванням*). *Пані, чи не були б ви такі люб'язні, показати мені дорогу?* (Неда Неждана).

У фазі відновлення взаємостосунків, коли один із мовців, відчуваючи провину, просить пробачення й *падає навколішки (в ноги)*. Супроводжуючись щирими словами каяття (*прости(ть), вибач(те)*), жест підсилює примирення, і стосунки мовців гармонізуються: *Мамка навколішки впала: — Прости* (Люко Дашвар). Окрім прохання про вибачення/прощення, кінема *падати в ноги* інтенсифікує будь-яке прохання до співрозмовника (і знову – результативно): *Аркадій впав перед нею на коліна, й вона, змилосердившись, залишила його в себе на ніч* (Р. Іваничук).

Кінеми ніг. До неетикетних рухів ногами зараховують перехрещені ноги (нога на ногу), стискання переплетених ніг, хитання ступнями чи колінами, випростані на всю довжину і/або широко розставлені ноги під час сидіння, охоплення ногами ніжок крісла, розхитування з п'ят на пальці – усі вони сприймаються «як вияв низької культури або як неповага до особи» [251, с. 117–118] співрозмовника.

Поряд із «неввічливими» жестами в дискурсі виникають виражальні рухи нижніх кінцівок із різними прагматичними функціями. Кінеми ніг, зокрема *стати комусь на ногу*, можуть стати приводом для конфлікту, напр.: *Галаслива жінка розпочала сварку, бо якийсь добродій боляче став їй на ногу* (О. Сайко). Напруженим стає діалог, що розпочинається з нетипового (неетикетного) жесту на

кшталт: — *Тамара! А ходи-но сюди, – двері ногою відчинив* (Люко Дашвар); *Відчинилися двері (без стуку) і ввійшов Капка. Вломився нагло, гупаючи на порозі чобітьми підкреслено-зухвало* (І. Багрянний). Окрім початку розмови, кінеми *гупати, тупотіти ногами* виникають у момент ескалації чи емоційного завершення сварки: *Що тут почалося! Загупали ногами, засвистали* (В. Даниленко); *Самоцвіт не видержує, кидається на Никихвора, тупотить ногами* (В. Винниченко).

У кульмінації вакуумні жести й жести-наміри атаки переходять в болісні для співрозмовника дотики ногами: *дати коліном (ногою) в пах (по яйцях, поміж ніг)* – жест, спрямований на чоловіка; *вдарити (копнути) ступнею по п'ятці, поставити підніжку, бити (завдавати ударів) ногами, дати копняка (нагородити копняком)* тощо. Напр.: *[Вона] копнула його коліном у пах* (В. Діброва); *[Жінка] копає переляканих дідків по яйцях* (Б. Бойчук); *Аня влупила ратицею мені поміж ніг* (М. Кідрук); — *Ян, – вихекнув я, бо чиєсь коліно, не поціливши в ..., влучило в грижу* (Б. Жолдак); *Щось ударило мене по п'ятці – це копнув Серій* (Л. Дереш); *Хтось поставив Арсенові підніжку* (О. Сайко); *Гопники гамселили його ногами* (М. Кідрук); *Богдан з огидою відкинув [Гевала] і піддав ногою ззаду* (О. Гончар); *Ми відпустили [Толіка], нагородивши смачним копняком* (М. Кідрук).

Проаналізуємо детальніше останній багатозначний жест, оскільки, крім агресії, він має різко негативне забарвлення приниження, зневаги: *X дав копняка У-у* = «Бажаючи завдати адресату У-у біль, сильно образити чи принизити У-а і показати У-у свою владу над ним, вважаючи, що У не здатний завдати йому зло у відповідь, жестикулюючий X ударив його ногою під зад» [176, с. 136].

За Г. Є. Крейдліним, жест «копняк» має такі характеристики: 1) це агресивний жест задля морального чи фізичного болю адресата; 2) фізичний біль, що відчувається адресатом від удару ногою під зад, є не таким сильним, наскільки сильним є моральне приниження, що його відчуває адресат; 3) компонент «вважаючи, що У не здатний завдати зло у відповідь» відображає той факт, що Х діє так тільки тому, що впевнений у своїй безкарності: У не може завдати зло у відповідь, тому що він молодший, слабший, недостатньо сміливий, у нього немає сил, у нього придушена воля, він деморалізований, він один, а Х у цей час перебуває

серед «своїх» тощо; 4) допустима імітація, коли удар як такий відсутній, однак жест усе-одно вважається таким, що відбувся зі всіма можливими перлокутивними наслідками, які випливають із його тлумачення.

Жест переважно застосовують у молодіжному середовищі стосовно до осіб чоловічої статі у двох типах ситуацій: а) Х хоче підкреслити свою фізичну/моральну перевагу над У-ом і свою повну владу над ним (у цьому випадку копняк означає підкреслене знущання, як правило, в присутності третіх осіб, що ще більше принижує й ображає У-а; може супроводжуватися презирливою посмішкою, агресивним або злим виразом обличчя); б) Х та У перебувають у дружніх стосунках, відповідно, удар ногою чи коліно під зад має ігровий, жартівливий характер; цільовий компонент «бажаючи завдати...» перекреслюється, а замість нього вводиться компонент «висловлюючи У-у дружні почуття...» [176, с. 136–140].

У цілому, жести ніг можуть бути як наступально-агресивними, так і захисними: *[Бурдик] кинувся на дружину, схопив її і притис до стіни. Заблокована з усіх боків, вона могла дістати його хіба що ногою, але він вчасно підставляв коліно* (В. Діброва). Агресивно-захисною є кінема *дістати ногою*; захисною – *підставляти коліно*. Крім того, переорієнтовані жести спрямовують агресію мовця від співрозмовника на предмет. У такий спосіб досягається подвійна мета: агресор отримує емоційну розрядку й самозаспокоюється, а об'єкт агресії уникає фізичної розправи. Напр.: *Матіс подивився у вічі диким поглядом, перекинув ударом ноги стілець і лютий вилетів з кімнати* (І. Багрянний).

Кінеми всього тіла. Типовими реакціями організму в стані стресу є два зовні протилежні процеси – «оніміння» і тремтіння.

Відсутність рухів тіла відбувається через страх, безпорадність, неспокій, рідше – несподіванку та виражається дієсловами *клякнути, паралізувати, завмирати, німіти, стояти нерухомо (пнем, мов громом прибитим), застигати (на місці), не (во)рухатися*; тіло мовця стає «ватним», «подубілим», «скам'янілим», «скованим». Напр.: *Сашко стояв, немов заляк* (О. Сайко); *[Вона] завмирає злякано* (Неда Неждана); *Передчуття чогось трагічного паралізувало мене* (Г. Тарасюк); *Всім страшно, стоять мовчки, мов подубіли* (В. Винниченко); *Данило з Харитоном*

застигли на місці (Ю. Смолич); *Тіло немов скам'яніло, я не міг поворухнутися* (О. Сайко); *Катря не рухалась, мов громом пририта* (І. Багрянний); *Єва від несподіванки завмерла* (О. Танюк); *Її обнав жах. Дівчина оспала й сцепеніла; Все тіло її було нерухоме* (В. Підмогильний); *Павло стояв пнем* (М. Матіос); *Страх і неспокій сковував людей* (М. Матіос). Рідше емоції (як правило, страх) паралізують ноги: *Панічний жах стьобнув по ватних ногах* (Г. Тарасюк); *Від остраху німіли ноги* (О. Сайко); *Поривається бігти Катря, а ноги мов самі прикипіли до землі* (В. Кучер), де вислів *ноги прикипіли до землі* означає, що «хто-небудь від сильних переживань, хвилювання втратив здатність рухатися» [СУМ, т. 5, с. 437].

Тремтіння передається в дискурсі лексемами на позначення тривалої дії (*трястися, тремтіти, тіпатися*) та одноразової дії (*здригнутися*): — *Щоб ви повиздыхали! – затрясся Залусківський* (Люко Дашвар); *Її тіло тремтіло від напруження* (В. Владко); *Валер'ян побачив, що тіло Варвари тіпається* (М. Коцюбинський); *Чаргар нервово здригнув* (Микола Хвильовий).

Тіло агресивного мовця може ставати або м'яким, млявим, розслабленим, або напруженим: *Нерви здали, і все тіло обм'якло, обезвладніло* (В. Гжицький); *Вона сиділа витягнена, напружена* (М. Коцюбинський).

Агресивно налаштований мовець може робити рухи (помахи) руками в повітрі; швидко й хапливо рухатися, від чого його жести стають нервовими: поправляти на собі одяг, обсмикуватися, обтрушуватися; соватися, вовтузитися в зн. «не сидіти спокійно; соватися» [СУМ, т. 1, с. 712], йорзати, сіпатися «робити рвучкі, різкі рухи; смикатися; судорожно здригатися» [СУМ, т. 9, с. 228]; метушитися; крутитися (вертатися, мотатися, круть-верть) як дзига (муха в окропі; білка в колесі; в'юн на сковорідці; курка в решеті): *Антон махає руками та обсмикується* (С. Цюриць); *Григорівна обтрушується* (Т. Малярчук); *Медвідь засовався; Борис завовтузився* (В. Даниленко); *Матіс йорзнув на стільці* (І. Багрянний); *Він сіпався, неначе на шило сів* (О. Копиленко); *Хлопчик крутився, як в'юн на сковороді* (Ю. Мокрієв).

Іншими антонімічними рухами тіла є присідання та підведення. Присідання є результатом фізичної агресії з боку співрозмовника (коли мовець втрачає рівновагу); комунікант сідає через внутрішнє напруження, напр.: — *Стули патякало!* —

відштовхнувши його, похмуро процідив Васька, аж той не втримався на ногах і **сів за парту** (О. Сайко); **Льова знітився після збудження. Його постать раптом осіла на стільці, зібгавиись і зцуливиись** (В. Підмогильний). Підводяться, підскакують від несподіванки, страху, обурення, неетичної пропозиції чи небажання продовжувати діалог, напр.: **Наталя скочила з місця** (М. Коцюбинський); **Дівчина обурено схопилась** (В. Підмогильний); **Григорівна стає на ноги** (Т. Малярчук); **Семен зривається на ноги** (Б. Бойчук). Внутрішнє збудження й емоційність при сидінні/вставанні передається часткою *аж*, що «вживається для підсилення ознаки або дії» [СУМ, т. 1, с. 22]: **Мамка аж присіла: — Ти що, з глузду з'їхав?**» (Люко Дашвар); **Я аж підскочив, почувши усе** (Б. Жолдак).

Виразальними рухами кінцівок є удари по тілу співрозмовника, під якими розуміють «стрімкий напад, атаку» [СУМ, т. 10, с. 385]. Як жести їх кваліфікувати важко: на відміну від «вакуумних» чи жестів-намірів атаки, удари є вже фізичною агресією. Напр.: **Андрій вдарив його в живіт** (О. Сайко); **Я відчув пресильний удар в голову, збоку вуха** (Л. Дереш); **Вони били його, гамселили, мов грушу** (І. Роздобудько); **Отримую удар по нирках** (А. Тужиков); **Ми починаємо битися. Отримую від нього удар. Знову дає мені в пику** (А. Тужиков); **Дзвінка не встигла закінчити фразу, як Андрій ударив її з усієї сили по обличчю, вона впала, він добавив ногою; В сварці він не витерпів і побив її** (Н. Зборовська); **Лідка за Аркашу могла намилити шию** (О. Сайко) – у зн. «побити за щось» [СУМ, т. 5, с. 127].

Отже, до виразальних агресивних знаків належать рухи тіла чи його частин.

Типовими рухами головою виступають нахили й похитування, кивки та поклони. Прагматичне значення кінем, для яких голова є активним органом, визначається напрямком руху чи контекстуально. У цілому виокремлюємо самостійні та комбіновані (виконувані головою та ін. частинами тіла жести, що виражають у дискурсі широку палітру комунікативних значень. Суто негативну конотацію мають *хитання головою* (несхвалення, осуд, невдоволення); *піднімання* чи *відвертання голови* (зверхність), *товчіння головою* (агресія); позитивна конотація притаманна *кивку* (згода, схвалення); проміжне місце посідає *поклон* (приниження, глузування, прохання, примирення чи привітання). Соціально марковані жести-

регулятори – кивок, поклон – бувають симетричними та несиметричними. Жестами ніг виступають перехрещені ноги, хитання ступнями чи колінами, вставання комусь на ногу, гупання/тупотіння, удари нижніми кінцівками. Виразальні рухи ніг мають різні прагматичні функції, бувають наступально-агресивними та захисними. Оніміння, тремтіння, млявість, різкі нервові рухи, присідання, підведення, підскакування догори – це виконувані всім тілом (або його частинами) невербальні знаки в ситуації емоційного збудження. Розрізняємо жести, для яких тіло та його частини є активним органом (*поклон, кивок, тремтіння, гупання ногами, копняк* та ін.), а також кінеми, для яких тіло і його частини є пасивними (*ляснути по лобі, дати потиличника, вдарити в живіт* тощо).

7.4. Невербальна поведінка на рівні такесики

Тактильна поведінка – дотики, обійми, поцілунки та рукостискання – «є дуже тонким способом людського контактування і водночас джерелом одержання різноманітної інформації ... про співрозмовника» [203, с. 219].

Загальне значення жестів-дотиків – це демонстрація прийняття іншої людини як такої, що має певний статус (зокрема, визнання в мовцеві жінки, підтвердження вищого статусу) та встановлення зв'язку зі своїм партнером (напр., співучасть із ним у певній справі, вияв рівності в стосунках) [176, с. 91]. Потисками рук, поцілунками, обіймами мовець невербально засвідчує привітання, захист, попередження, схвалення/несхвалення повідомлення тощо.

Окрім соціальної, існує гендерна маркованість тактильних жестів. Зокрема, типово жіночими вважають ляпас (жест агресії), притискання до тіла чоловіка (жест ласки, зняття напруги): *Вона притислася так щільно, ніби лізла на скелю* (В. Діброва); *Він сидів поруч неї похмурий. Тоді вона почала тулитись до нього обличчям, смикати за рукава, ластитись, пригортатись* (В. Підмогильний). Серед чоловічих засобів тактильної поведінки називають рукостискання, поцілунок руки чи ввічливий жест «подати руку», коли чоловік допомагає жінці вийти з транспорту [176, с. 90], запрошує на танець: *Петро, щоб залагодити конфліктну ситуацію, галантно пропонує їй руку, запрошуючи до танцю* (О. Танюк).

Традиційне привітання у формі рукостискання є прикладом жестів-регуляторів і виконує в дискурсі символічну роль: після нього партнери готові спілкуватися чи брати участь у спільній справі. Позначаючи довіру й повагу до співбесідника, потиск руки нівелює різницю в соціальних статусах мовців й означає однакову гідність двох осіб [176, с. 102], їхню рівність і солідарність. Подаючи руку, мовець наближається до співрозмовника, ніби «промовляючи», що віднині вони близькі люди: *Сашко простягнув йому руку. — Ти справжній пацан, — з повагою промовив він, — не знаю, чи я б так зміг... А ти герой! Ти врятував мою сестру!* (О. Сайко).

Разом із тим напрямком долоні може свідчити про намір людини підсвідомо порушити гармонію рівноправних стосунків. За словами дослідників, подаючи руку долонею вгору, комунікант ніби задалегідь віддає ініціативу співрозмовникові, накриваючи своєю долонею його руку, ще до початку зустрічі заявляє свої претензії на лідерство [222, с. 66; 251, с. 115].

Під час спілкування стискання рук супроводжується іншими жестами й знаками: контактом очей, текстурою поверхні шкіри (рукостискання шершавою долонею), фізичною й емоційною температурою (тепле/холодне рукостискання, що передає значення дружнього/недружнього ставлення) тощо. Зазвичай температурні характеристики пов'язуються з мотивованою домінацією в жінок, але не в чоловіків, тоді як, напр., сухість (сухе рукостискання) співвідносять із нетовариськістю в чоловічому середовищі [176, с. 103–104]. Окрім температурної ознаки, дотик руки неприємної людини асоціюється з брудом: — *Жека, — прорік він і тицьнув брудну на дотик долоню* (Б. Жолдак). Важливими характеристиками цього взаємного доторку є інтенсивність і тривалість: «сила рукостискання стереотипно пов'язується з агресивністю та домінацією» [176, с. 104]: *Я міцно стиснув Олину руку* (О. Сайко). Потиск руки стає ознакою деструктивної поведінки, якщо людина не подає долоні, коли це вимагається комунікативною ситуацією: *Микола хоче взяти Яну за руку, але вона забирає її і трохи відсторонюється* (Н. Уварова).

Дотики до іншого учасника дискурсу не обмежуються долонями. На відміну від рукостискання, що вважається етикетним жестом й майже не трапляється в конфлікті, інші типи доторків мають значно більший деструктивний потенціал.

Образливими для жінки є виконувані чоловіками дотики *лізти руками за пазуху* (під спідницю): *Посеред ночі твалт. Молодиця уплела чоловіка за руку – він їй у пазуху заліз* (М. Малюк); *Її схопили за руки і полізли під спідницю* (В. Діброва). За Г. Є. Крейдліним, жінки негативно оцінюють дотики до грудей і статевих органів, оскільки для них має значення місце доторку, аніж його спосіб, у той час як для чоловіків – спосіб дотику важливіший за його місце [176, с. 91]. Подані в прикладах жести є елементами комунікативної ситуації флірту та повинні виникати в заключній частині взаємостосунків. Поява дотиків на ранніх стадіях пояснюється невмінням чоловіка дешифрувати невербальну поведінку представниці протилежної статі. Відомо, що право на ініціативу в актах залицяння належить чоловіку в силу більшої від природи сексуальної активності: він перший бере жінку під руку чи за руку, кладе руку їй на плече, обнімає за талію; а коли стосунки стають ближчими, першим цілує та переходить до інтимних дотиків і ласки. Така поведінка не виникає сама по собі: у понад 70 % випадків поштовхом для початку залицяння була невербальна поведінка жінки стосовно чоловіка [176, с. 92–94]. Не менш дошкульними є дотики до жіночого тіла від незнайомого чоловіка чи в недоречній (на думку жінки) ситуації: *Саша [жартує], звично хапаючи Яну за задню кінцівку*. «— *Ти вважаєш, що дотепний? – кривиться Яна*» (Є. Кононенко); *На очі Марті лягло ззаду дві руки*. Дівчина сухо промовила: — *Облиште недоречні жарти* (В. Підмогильний); *ДОБРОДІЙ. Ходімо! (Добродій узяв її під руку. Маклена інстинктивно висмикнула руку). Дівчинко, адже ми домови... (Ледь пригортає до себе). МАКЛЕНА (наче її щось відкинуло). Ні! Не треба!* (М. Куліш). Ці характерні для чоловічого стилю поведінки дотики називаються жестами володіння, захоплення й маркування чужого тіла як свого, жестами присвоєння чужої власності: *(широким рухом) покласти руку на плече; взяти за руку; притягнути до себе*. Сюди належать також жести, що утверджують право на володіння певним простором і право на його освоєння: *покласти ноги на стіл; нависнути над столом; широко розставити ноги, оволодівши простором* (напр., розмістивши на ньому якомога більше особистих речей) [176, с. 113]. Дійсно, фізично близьке – те, до чого можна торкнутися рукою чи охопити поглядом, тобто те, в присутності чого можна

переконатися фізичним або метафоричним дотиком. Найближче – власне тіло людини, вмістилище її життя, відчуттів і переживань, але також і тіло іншої людини, що перебуває в інтимному просторі першої [176, с. 112]. Чоловічими жестами агресії виступають притискання жінки до пласкої поверхні, штовхання, підняття на руки, міцні обійми, з яких жінка намагається визволитися (захисні та бар'єрні жести, що позначають різний ступінь неприйняття людини чи її дій), напр.: *Бурдик кинувся на дружину, схопив її і притис до стіни* (В. Діброва); *Семен штовхає [Лесю]* (Б. Бойчук); *Він бере її на руки, Вона пручається* (Неда Неждана).

Неетикетними є дотики до руки чи її частини, виконані зі значною силою й інтенсивністю: *хапати за руку/плечі, міцно стискати руку/лікоть*. Жест *хапати за руку/плечі* (й далі трусити, лупцювати, бити) вживається в дискурсі безвідносно до гендерної належності його виконавця: *Алка чоловіка за руку – хвать! Та – до підлоги. Іван аж покотився* (Люко Дашвар); *Галина хапає [дочку] за плече і хоче відлупцювати* (Анна Багряна); *Розлючений чоловік схопив [Інну] за плечі і почав трусити* (Т. Малярчук); *Тато трясе доньку за плечі й вдарає долонею по губах* (М. Матіос). Виконавцем жесту *стискати за лікоть* є чоловік, його об'єктом – жінка: *Він узяв Марту під руку й міцно стиснув їй лікоть; Дмитро міцно стиснув їй руку й не відпускав* (В. Підмогильний). Це багатofункціональний жест, який, окрім агресії, виражає сексуальне бажання чоловіка щодо представниці слабкої статі [176, с. 107]. Якщо адресатом цього дотику виступає не жінка, сила стискання ще більша. У такий спосіб чоловік бажає попередити, стримати співрозмовника від учинення певних дій або промовляння певних слів, які, будучи зробленими/висловленими, нашкодили б адресату чи іншим особам.

Агресивними за свою суттю є стискаючі дотики руками до шиї чи обличчя/щік співрозмовника: *Батько кидається на паламаря і хапає його за горло* (Б. Бойчук).

Обійми – це рух чи положення рук, при якому обіймають кого-небудь, пестячи, виражаючи ніжність, почуття дружби [СУМ, т. 5, с. 505]. Напр.: *Іван обіймає Марка по-дружньому* (Анна Багряна); *Лаврін обіймав її і шепотів ласкаві слова* (Олесь Донченко). Це також невербальний засіб підбадьорювання й співчуття, особливо, якщо співрозмовник переживає внутрішній конфлікт: *Вона м'яко обняла*

його: — *Заспокойся, це дрібниці* (В. Підмогильний); *Мабуть, у мене був понурий вигляд. Бо тато обійняв мене за плечі й запитав: — Щось сталося?* (О. Сайко).

Якщо говорити про зовнішній, міжособистісний конфлікт, то обійми не мають фіксованого місця. Відтак вони виникають: 1) на початку конфронтації як її причина, оскільки дотики соціально детерміновані й торкатися до людини проти її волі неетикетно: — *Яка ти хороша зараз, – він спробував її обійняти. — Я завжди хороша, – сказала дівчина, ухилиючись; Хлопець пустотливо обійняв її. — Без рук прошу, – відповіла вона* (В. Підмогильний); *Саша хапає Яну в обійми: — І що то за кума, що з кумом не була? — Забери руки! – відказує Яна* (Є. Кононенко). З прикладів видно, що адресатом обіймів є жінка, яка прямо (вербально) чи непрямо (невербально) дає адресанту зрозуміти, що такий жест є для неї неприйнятним; 2) у середині конфлікту, а саме в доескалаційній фазі, щоб зняти напругу: — *Він закоханий у тебе? Марта обняла його: — Твоя підозра необгрунтована!* (В. Підмогильний); щоб підсилити прохання: *АЛЛА. Я не хочу заміж! Я не хочу, щоб мій чоловік зраджував мене так, як ти зраджуєш свою дружину! Прощавай!* *БОГДАН. Аллочко, навіщо ці сцени? Благаю тебе, не кидай мене (ніжно обіймає Аллу, Алла мовчить)* (Анна Багряна); 3) у заключній фазі – фазі примирення й нормалізації стосунків: *[Після сварки] сталося те, чого давно між нами не було – мама обійняла мене. Вперше після татової смерті* (О. Сайко); *ЛАДА. Не сердься. Адже я люблю тебе, Костю! (Обіймає його за плечі)* (В. Кашин).

Окрім обіймів, на постконфліктному етапі мовці використовують інші види дотиків: *плескати по плечу (спині), гладити по голові, торкатися руки та пригортати до себе, брати на руки, витирати сльози та ін.* Напр.: *Побачивши, як я зблід від недобрих передчуттів, він підбадьорливо поплескав по плечі* (Л. Дереш); *Вона співчутливо поплескала Тасю по спині* (Ю. Гук); *ПОЛЮСЯ. [Я] з мамою знову посварилася. ВІКТОР (гладить Поліну по голові). Батьки ніколи не розуміють дітей* (Анна Багряна); *Сашко співчутливо торкається її руки, здогадуючись, що вона відчуває* (О. Сайко); — *Пробач, – сказав я і пригорнув її* (В. Діброва); *Дзвінка дряпала своє обличчя, билася головою об стіну. Андрій перелякався. Взяв її на руки* (Н. Зборовська). Названі засоби підтримки, співчуття та доброзичливого ставлення

до співрозмовника можуть уживатися одночасно: *Вона сиділа на підлозі. Костик втішав її, гладив по голові, пригортав до себе і співчутливо розглядав синці на руках. Потім вона плакала. Костик витирив їй сльози з підборіддя* (Т. Малярчук).

Часто обійми й дотики поєднуються з поцілунками. Хоча «слов'янська етимологія слова *поцілунок* (від *цілий* «здоровий», «неушкоджений») указує на його первісну сутність: раніше цілування здійснювали переважно задля цілительства, оздоровлення» [203, с. 218], нині поцілунок став поширеним, позбавленим магічно-містичної функції, дотиком губ. Це клас невербальних жестів, в якому дуже багато різних за формою та значенням одиниць: поцілунок губами в ніс, лоб, щоки, губи; інтимний поцілунок; поцілунок рукою (т. зв. «повітряний, летючий» поцілунок – «знак привіту, переданий рукою від губ у напрямку до когось» [СУМ, т. 7, с. 481]); поцілунок кінчиками пальців [176, с. 108]. Напр.: *[Вона] водила пальцями по його обличчі, він ті пальці цілував* (Р. Іваничук). У дискурсі трапляється ще один, не описаний дослідниками, різновид поцілунку у формі «вакуумного» дотику (без фізичного контакту мовців): — *Хочете сьорбнути моєї кави?* — *Дякую,* — *Григорівна бере в нього стаканчик. Так, ніби поцілувались, думає* (Т. Малярчук). За своєю суттю, поцілунок через взаємні дотики до предмета, належного одному з комунікантів, схожий на «повітряний» або поцілунок кінчиками пальців. Усі вони виникають із бажання показати любов чи симпатію, функціонують як виконувані на відстані, без тілесного контакту губ, «віддалені» поцілунки мовця, який не може наблизитися до об'єкта почуттів (останній недоступний фізично чи до нього заборонено наближатися): *Хотіла розцілувати його, але він так замахав руками, що Зоя не могла приступитися. Послала повітряний поцілунок* (Василь Земляк).

Хоча традиційно поцілунки можливі між близькими людьми й позначають любов і ласку, у конфліктному дискурсі дотики губ, незалежно від їхнього місця й адресата, нерідко стають приводом для сварки. Поцілунок уживається на початку конфлікту (власне провокує його), у фазі ескалації (супроводжуючись іншими дотиками) чи на етапі примирення мовців: *МАРК (цілує в шию). Я навіть ревнував... МАРТА (різко відсторонюється). Ревнував? Не сміши... Тобі завжди було однаково* (Неда Неждана) – передконфліктна фаза, коли поцілунок (і слова Марка) дратують

жінку; *СКУЛЬПТОР. Ви не знаєте, що значить любити. АННА. Я сумніваюся, чи й ви знаєте. СКУЛЬПТОР. Я вам зараз доведу! (Хапає в долоні її обличчя й цілує вуста. Анна пручається, копає його колінами, кусає і визволяється)* (Б. Бойчук) – фаза піку напруження; *ЛЯЛЯ. Такого я від тебе не чекала! ПЕТРО. Припини, люба (намагається її поцілувати)* (О. Танюк) – постконфліктна фаза.

На відміну від аналізованих вище, в дискурсі наявні дотики, об'єктом яких виступає не співрозмовник, а сам мовець. Наведемо приклади: *[Маклена] Сіла, обхопивши руками коліна. Захиталася, неначе хотіла заколисати свою гірку думу* (М. Куліш) – самозаспокійливий жест; *Я почухав потилицю, думаючи, а раптом ми все-таки помилилися* (М. Кідрук) – жест обмірковування, під час якого чоловіки труть лоба, щоки чи тильну сторону шиї, потирають підборіддя чи трохи тягнуть донизу мочки вух; жінки, трохи відкривши рота, прикладають вказівний палець до нижніх передніх зубів чи приставляють його до підборіддя [176, с. 62].

Отже, в конфліктному дискурсі мовці активно користуються засобами такесики/гаптики. Дотикам рук і губ притаманна соціальна й гендерна складові, орієнтація на співрозмовника чи на самого мовця. Однак, якщо обопільні обійми, поцілунки, рукостискання вважаються ознакою гармонійного, злагодженого діалогу, то односторонні тактильні маркери позначають невербальну поведінку агресивно налаштованого комуніканта. Крім того, для встановлення гармонії невербального спілкування важливо враховувати характер, кількість і мету дотиків, а також вид стосунків між партнерами, оскільки існують досить жорсткі норми, що регламентують, хто, кого, як і коли може торкатися.

7.5. Проксемна поведінка (проксеміка) в умовах конфліктного спілкування

Норми й особливості просторової організації спілкування – «територія, де відбувається спілкування, дистанція між співрозмовниками; спосіб їхнього розташування, локалізація сторонніх осіб, предметів, явищ природи тощо» [270, с. 132] – та їхній вплив на комунікацію вивчається такою галуззю паралінгвістики, як проксеміка (лат. *proximus* «найближчий», англ. *proximity* «близькість»).

За образним висловом Е. Холла, проксеміка – це «просторова психологія»,

спрямована на опис релевантних та етично прийнятних для певної спільноти відстаней для комфортного спілкування. Із погляду членування простору, в межах якого перебувають учасники комунікації, Е. Холл виділяє чотири типові дистанції (зони) спілкування: 1) *інтимну відстань* (спілкування друзів, рідних і найближчих людей; до 45–60 см), 2) *особисту відстань* (відстань, яку тримає індивід при спілкуванні з іншими людьми; 45–120 см), 3) *соціально/товариську відстань* (дистанцію між співрозмовниками у формальному та світському діалозі; 120–360 см), 4) *публічну відстань* (дистанцію комунікації на публічних масових заходах; від 360 см до межі бачення та слухання) [353, с. 117–127].

Виділені Е. Холлом комунікативні відстані корелюють із поняттям *дискурсивного оточення* мовця, що складається з трьох зон: ядерної, маргінальної та периферійної. До *ядерної зони* належать постійні співрозмовники дискурсивної особистості (члени родини, близькі друзі, колеги, з якими мовець підтримує постійний соціальний і, як наслідок, комунікативний зв'язок). У *маргінальній зоні* перебувають відносно постійні партнери (далекі родичі, знайомі, колеги, контакти з якими є рідшими, менш регулярними й менш конфіденційними). У *периферійній зоні* перебувають партнери, з якими відбуваються випадкові комунікативні контакти через різноманітність соціального життя індивіда [287, с. 15].

Недотримання мовцями норм дистанціювання може не лише не сприяти діалогу, а, навпаки, перешкоджати чи навіть унеможливити його. Скажімо, інтимна зона має найбільшу значущість і найбільше «охороняється» мовцем. Проникнення в мінімальний радіус цієї відстані можливе лише через фізичний контакт, що припустиме для розмови з найближчими людьми: *Леся вистрибнула мамі на руки, притулилась до щоки* (Г. Вдовиченко). Вхідження в особисту зону мовця носія іншого соціально-комунікативного статусу (колеги, незнайомця тощо) без згоди на те може трактуватися як «захоплення території»: *ВІН. (Бере її на руки, Вона пручається). ВОНА. Що ви робите?! А ну поставте на місце! Негайно!* (Неда Неждана). Не випадково «акт фізичної агресії є не що інше, як вторгнення в інтимну зону людини» [239, с. 52], однак причинно-наслідковий ланцюжок «скорочення дистанції → конфлікт» потребує, на нашу думку, деяких уточнень.

По-перше, входження в «особисту територію» не завжди провокує її агресивний захист і вербальний конфлікт, оскільки друзям та знайомим, а також особам вищого комунікативного чи соціального статусу прощають подібне зазіхання з метою не порушувати гармонію спілкування, що існувала до того роками. Зауваження про неприпустимість скорочення дистанції можливе лише стосовно людей із найближчого оточення (рівностатусних учасників дискурсу), але неможливе щодо осіб вищої соціально-комунікативної ролі.

По-друге, негативні емоції й переживання, що характерні для напруженого спілкування, виникають не лише при скороченні дистанції, але й при її збільшенні. Так, гнів супроводжується несвідомим рухом у бік образника, тобто скороченням відстані між комунікантами; огида й відраза, навпаки, позначаються рухом від об'єкта емоції, тобто збільшенням дистанції. Загалом, і занадто близьке, і надто віддалене розташування діалогічних партнерів не сприяє ефективності розмови й може провокувати конфлікт. При вторгненні «неблизького співрозмовника до інтимної зони партнера, останній відчуває тривогу, дискомфорт, формує негативне ставлення до комуніканта; при віддаленні від нього може виникати думка про байдужість, холодність, небажання спілкуватися» [270, с. 132]. Отже, для запобігання фактів, коли «незручна дистанція може сприйматися як вторгнення в особистий простір або ж як відчуженість і небажання йти на зближення» [251, с. 100], важливо дотримуватися «золотої середини» у виборі комунікативної відстані, коли і адресат, і адресант почуваються комфортно.

По-третє, мовці виконують багато ролей: обидва комуніканти можуть водночас бути близькими людьми (родичами чи близькими друзями), що спілкуються в інтимній/особистій зонах, і колегами з соціальної зони. Тому почергове збільшення та скорочення дистанції, несвідоме порушення її не обов'язково призведе до напруження в стосунках. Крім того, межі зон не є усталеними, і співбесідник може переходити з однієї зони до іншої: «порушення» просторових координат спричиняється зміною комунікативних намірів, зміною пози чи рухом/переміщенням діалогічних партнерів.

По-четверте, навряд чи мовець готовий захищати власну комунікативну

територію й стає агресивно налаштованим щодо незнайомця, який ненавмисно «вторгнувся» в інтимну зону мовця (напр., при скупченні людей у переповненому транспорті, на концерті тощо). Відчуження не виникає між близькими людьми, коли один із мовців хворий на недуги, що передаються через повітря, а інший змушений збільшити дистанцію спілкування (вийти з інтимної чи особистої зони).

По-п'яте, перебіг комунікації й відчуття дискомфорту може зумовлюватися не стільки відстанню між комунікантами, скільки їхнім місцем у просторі. Скажімо, розташування співрозмовників за столом навпроти, зазвичай, налаштовує людей на офіційність чи ворожнечу; сидіння поруч (пліч-о-пліч) налаштовує на співпрацю. За правилами українського етикету не пропонують сідати поруч жінці з жінкою, іноземцям із однієї країни, людям у поганих стосунках, балакучим або ж мовчазним, чоловікові з дружиною (крім молодят) [251, с. 102]. Незручно почуваються люди, що сидять на куті стола, ліворуч від керівника наради за квадратним столом, а також ті, що сидять за Т-подібним столом далі від господаря кабінету [251, с. 102–103]. Коли співрозмовники (більше двох) утворюють закриту фігуру (коло, трикутник, квадрат), а при наближенні ще однієї людини повертають у її бік голови, але не змінюють поз, це свідчить про незгоду приєднатися до бесіди. Стояння двох мовців паралельно означає, що вони не хочуть, аби хтось до них підходив; якщо ж їхні плечі утворюють кут, то вони раді новій людині. Розмова, коли обидва комуніканти сидять чи стоять, приємніше (тісний зоровий контакт), ніж коли один сидить, а інший стоїть. У гармонійних стосунках важливо, щоб учасник діалогу не сидів/стояв спиною до дверей або інших мовців, оскільки це викликає неспокій і тривогу.

Просторові невербальні знаки мають двоїстий характер: той самий проксемічний компонент маркує різноспрямовані інтенції й викликає діаметрально протилежні реакції партнера. Скажімо, «зміна дистанції (її скорочення) адресантом слугує для створення умов реалізації стратегії кооперативного спілкування», і в той же час «може, навпаки, бути спрямованою на посилення домінування та реалізацію конфліктно спрямованої стратегії» [287, с. 23–24]. Тому при вивченні простору спілкування слід враховувати поняття комунікативної мети. При її збігові зменшення відстані зумовлює гармонію й перехід мовців у зону більшої близькості.

У разі розбіжності намірів скорочення дистанції маркує замах на особисту територію співбесідника і, таким чином, загрожує його комунікативній незалежності, а збільшення може свідчити про відмову від близьких стосунків, образу, огиду чи презирство. Окрім інтенції, існують стійкі кореляції між психологічним типом людини, її улюбленою комунікативною дистанцією та співвідносним із партнером просторовим розташування, а також між емоційним станом мовця та характеристикам комунікативного простору [176, с. 111]. Більше того, відстань між діалогічними партнерами – це «ідіоетнічна ознака» [251, с. 100], що є неоднаковою в різних народів, тому на вибір території, простору і відстані спілкування впливають соціальні й культурні чинники, національні традиції.

Кооперативне/конфліктне спрямування діалогу, а отже, і взаємостосунків мовців зумовлюється навіть тим, як вони входять і як виходять із комунікативної території, напр.: *Раптом відчинилися двері (без стуку) і ввійшов Капка. Вломився нагло, гунаючи на порозі чобітьми підкреслено-зухвало. Всі змовкли. Капка прорік призириливо: «— Матіс наказав повідомити, що буде о 8-й. Ольга мусить нікуди не виходити». Повернувся на обцасах. Пішов. Хряпнув дверима* (І. Багрянний).

Порушення мовцем комунікативної території іншого учасника дискурсу може бути запланованим і ненавмисним, а його результат – усвідомленим або неусвідомленим: *Чоловік направився в мій бік – може, хотів допомогти тримати комп'ютер. Він запитав: «Как такая хрупкая девушка может тащить такой большой-большой компьютер? Или вы только с виду хрупкая?» Ну не ідіот? Тому я відказала: «А как такой большой-большой и умный дядя может говорить такую фигню? Или вы только с виду умный?» Дядя сторопів. «Какая вы злая», – прокректав він і відійшов у інший кінець платформи* (С. Пиркало). Керуючись благородними мотивами допомогти тримати важкий комп'ютер, чоловік вторгається в інтимний простір дівчини, однак отримує відсіч у формі образи. Реакція на порушення відстані усвідомлюється чоловіком, тому він одразу збільшує дистанцію.

На позначення скороченої комунікативної дистанції вживаються проксемічні маркери *(на)кидатися, наздоганяти, підбігати, пускатися слідом, переслідувати, підходити, підходити (йти) до когось, наближатися, нахилитися (нагинатися) над*

кимсь, обступити, оточити, насуватися, підсуватися, сідати/ставати поруч та ін. Наближення може супроводжуватися агресією, фізичним насиллям та ескалацією стосунків: *Від образ Адам втратив самовладання і кинувся на тих трьох* (Г. Тарасюк); *Маріка люта, підходить до нього*; *Зеник погрозливо посунув на мене* (С. Пиркало); *Я підбігаю до нього. Ми починаємо битися* (А. Тужиков).

Збільшення дистанції виражається дієсловами руху: *подаватися (до дверей, виходу), відсторонюватися, відходити, виходити, відскакувати, відсовуватися, бігти (вибігати, тікати), вилітати, відступати, залишати, покидати, вислизати* тощо. Напр.: *[Марта] різко відсторонюється* (Неда Неждана); *Буравская демонстративно виходить з кабінету* (Т. Киценко); *[Никихвор], одсовуючись назад й сатаніючи, кричить* (В. Винниченко); *[Матіс] лютий вилетів з кімнати* (І. Багрянний); *Хотілось одного – опинитись у ліфті, з'їхати донизу, а краще – збігти сходами геть, щоб не стовбичити тут під час розмови* (Г. Вдовиченко).

Дистанціювання виражається лексемами *вириватися*; висловами *робити крок назад, відступати на крок, відскакувати на безпечну відстань, давати драпака, бігти світ за очі, залишати поле бою* тощо; прислівниками *задом (задки), геть*, що імпліцитно вказують на збільшення відстані: *[Матіс] зробив крок назад* (І. Багрянний); *Я біжу світ за очі* (О. Ушкалов); *Григорівна, високо піднявши голову, залишає поле бою* (Т. Малярчук); *Тамарка – задки, задки, – і геть* (Люко Дашвар).

Збільшення дистанції – це остання стадія конфлікту, який через фізичне самоусунення одного з учасників, власне, і припиняється. Відхід від конфлікту може відбуватися на будь-якому етапі спілкування, коли один із мовців відчуває, що розмова набуває ознак напруженої. Він залишає комунікативну територію задля збереження свого «обличчя» і гармонійних стосунків. Дійсно, коли людині неприємно щось чути, інстинктивно вона хоче дистанціюватися, коли людині неприємно з кимось спілкуватися, вона хоче відсторонити співрозмовника від себе. Агресивними знаками віддалення є відпихання/штовхання діалогічного партнера різкими рухами: *відпихати* «пхаючи когось, відсувати, відстороняти від кого-небудь; віддаляти, відстороняти кого-небудь від себе» [СУМ, т. 1, с. 618]; *штовхати* «короткими різкими рухами торкатися до кого-небудь, відпихати від себе» [СУМ,

т. 11, с. 539]. Напр.: *Скульптор випихає Лесю за двері* (Б. Бойчук); — *Щезни з очей! – штовхає Василина чоловіка* (М. Стельмах). Збільшуючи дистанцію, мовець також захищає себе від насилля, напр.: *[Катря] глянула на Матіса, що чекав, поляпуючи стеком, і зробила крок назад* (І. Багрянний); *Льонька з молотком пішов на Тамарку. Тамарка відскочила на безпечну відстань* (Люко Дашвар); *Толян кидається на Андрія. Андрій виривається, відступає на крок* (О. Ірванець); «—Єсть разговор». *Толік, зметикнувши, що говорити будуть не про наклейки, чимдуж дав драпака* (М. Кідрук); *Феді заманулося відібрати у [мене] гроші. [Я] Відразу ж зірвався й побіг уперед, не дивлячись, чи поженуться за мною, чи ні; Федя сплюнув лушпиння мені в лице: «— Я тобі глотку через жопу вирву». Я не зупинявся до самісінького порога; швидко забіг до середини й затраснув за собою двері* (Л. Дереш).

Мовці не є статичними, нерухомими учасниками дискурсу: вони вільно переміщаються в «комунікативному» просторі, збільшують або скорочують відстань один від одного, досягаючи в такий спосіб власної інтенції. Проаналізуємо приклад сімейної сварки: *БОГДАН. Ти ніколи мене не розуміла. Ми з тобою чужі... (Галю відходить в бік. Через якийсь час знову підходить до Богдана). ГАЛИНА. Полюся казала, що в тебе є коханка. БОГДАН (стурбовано). Воно ж дитя ще... базіка всякі дурниці... Ти мене ревнуєш? ГАЛИНА (насмішливо). Сумніваюся, що на тебе поведеться красуня... БОГДАН. Перестань. Мені ще сімейних спектаклів не вистачало! Добраніч, Галю (Іде)* (Анна Багряна). На початку сімейної сварки, коли Богдан натякає на можливе розлучення (адже в нього вже давно є коханка), Галина виявляється неготовою до комунікативної боротьби, тому вона збільшує дистанцію (*відходить в бік*). Згодом, обдумавши ситуацію й дібравши аргументи, жінка повертається в зону конфлікту, зменшуючи відстань між собою та чоловіком (*знову підходить до Богдана*). Вона діє навипередки, натякаючи чоловікові на подружні зради. Богдан не очікує такого, тому, щоб зберегти своє лице, самоосувається.

Окрім експліцитної форми, проксеми можуть виражатися імпліцитно, пор.: *СЕМЕН. Твоя вина, що ми не були щасливі. АННА (відвертається)* (Б. Бойчук). У прикладі Анна, відчуваючи огиду, відвертається від чоловіка, тим самим збільшуючи дистанцію і відділяючись від об'єкта негативних емоцій. Імпліцитним

прикладом скорочення дистанції може бути нахилання в бік співрозмовника, підсідання біля нього поруч, за допомогою яких мовець «вторгається» в інтимну зону. Таке «вторгнення» має як конфліктні, так і гармонійні наслідки, пор.: — *Ти понався, – вони нависли наді мною* (Л. Дереш); *Я йшла із тацею. Раптом хтось зазирнув до моєї тарілки і сказав: «— Ага, лосось...».* Я обернулася. Позаду стояв Оллі. Пізніше він *підсів за мій столик, і ми продовжили розмову* (С. Пиркало).

Отже, під просторовою організацією слід розуміти «комунікативну» територію, в якій відбувається розмова, дистанцію, спосіб розташування й переміщення мовців.

Традиційно, збільшення дистанції свідчить про намір захиститися від агресії співрозмовника, вийти із зони конфлікту. Віддаляються мовці-«жертви» (функція самозахисту), помірковані чи менш агресивні комуніканти (функція самоусунення з неприємної розмови), які спілкуються в рівноправних і нерівноправних парах. Скорочення дистанції асоціюється з наступом агресивного мовця вищого соціально-комунікативного статусу, який нерідко вдається до фізичного насильства над співрозмовником. Переміщення в дискурсивному мікропросторі позбавлене гендерної ознаки, однак має соціальну зумовленість й корелює з поняттям дискурсивного оточення мовця. Уміння дотримуватися дистанції пов'язується зі знанням мовленнєвого етикету, розумінням структури комунікативного акту й спрямоване на визначення релевантних та етично прийнятних для певної спільноти відстаней для комфортного спілкування. Проксемічними маркерами в конфліктному дискурсі виступають дієслова руху, прислівники, фразеологізми.

7.6. Діяльність вегетативної нервової системи мовця-агресора

Серед реакцій людського організму в ситуації агресії виділяють: а) шкірні реакції (почервоніння, блідість, т. зв. «гусяча шкіра» (мурашки); б) термічні реакції (збільшення чи зменшення температури тіла); в) хімічні реакції (емоційне потовиділення) [369, с. 330–331]. Усі вони виступають неконтрольованими реакціями організму (часто рефlekсами) з боку вегетативної нервової системи учасника конфліктного дискурсу.

Шкірні реакції. Відомо, що шкіра – це зовнішній покрив тіла людини, на

якому відображається стан усього організму. При переживанні негативних емоцій, насамперед гніву, збільшується кров'яний тиск, через що шкірні покриви червоніють: рум'яниться обличчя чи його частини (здебільшого, вуха і щоки), шия, верхня частина грудей. Зміна кольору шкіри від припливу крові та розширення кров'яних судів передається в дискурсі кінемами *почервоніти, розчервонітися, збуряковіти, рум'яніти, покритися/взятися червоними плямами*; про підвищення кров'яного тиску також свідчить *червоне/рум'яне/багрове лице* тощо. Існують дієслова та прикметники на позначення різних відтінків червоного: *рожевіти, багровіти, ставати кольору вишні, малини чи кольору крові (кривавим), робитися бордовим, калиновим (малиновим)*. Пов'язане з почервонінням і рум'янцем дієслово *зашарітися* «почервоніти, вкритися рум'янцем» [СУМ, т. 3, с. 412]. Напр.: **Обличчя в Дмитра почервоніло** (В. Підмогильний); **Матіс збуряковів** (І. Багрянний); **Килина. Рум'яна і сердита** (А. Головка); **Його багрове обличчя набрало спокою** (М. Матіос); **Обличчя взялося рум'янцем** (В. Козаченко); **Для класу вже немає дошки, є червоні плями на обличчі вчителя** (М. Ілленко); **Він знав, що червоний як малина** (Яна Дубинянська); **Вона стояла, зашарівшись з хвилювання** (О. Сайко). Почервоніння, окрім прямої номінації, передається в дискурсі лексемами і висловами, пов'язаними з вогнем, полум'ям, процесом горіння: *спалахувати (рум'янцем), полум'яніти, паленіти, пашіти вогнем, жаріти, горіти, займатися полум'ям* тощо. Напр.: **Спалахнули вуха, й він уже знав, що червоний** (Яна Дубинянська); **Вустя, спаленівши, поспішила сховати рум'яніці** (О. Гончар); **Обличчя дівчини полум'яніє від обиди** (М. Руденко); **Я відчула, як щоки мої паленіють; [Сашка] палить сором** (О. Сайко); **Лице її заливає кров – аж пашить лице** (А. Головка).

Окрім почервоніння, в дискурсі зафіксовані симптоми збліднення шкіри (блідість, сірість⁵¹ обличчя), а також її посиніння, що передається кінемами *бліднути, бузковіти, синіти, вкриватися білими/синіми/бузковими плямами* тощо: **Дівчинка була бліда** (Олесь Донченко); **Ольга зблідла від обурення** (І. Багрянний); **Лиця хлопців сіріли від хвилювання** (І. Волошин); **Шию й обличчя Боровадянки**

⁵¹ *Сіріти* – втрачати природний колір обличчя, бліднути від хвилювання, втоми, гніву [СУМ, т. 9, с. 230].

залила бузкова лють (В. Діброва), де *бузковий* має значення «такого кольору, як квіти бузку – чагарнику з ясно-ліловими, фіолетовими чи білими квітами» [СУМ, т. 1, с. 250]. Блідість порівнюється з абстрактним поняттям смерті та натурморфними образами полотна, крейди, стіни тощо (вислів «збліднути як полотно (крейда, смерть, стіна)» має значення «зробитися дуже блідим» [СУМ, т. 3, с. 447]). Напр. *Катря збігла, як смерть* (І. Багрянний); *Лице його сіре було як у мертвяка* (Є. Гуцало); *Вона збігла як полотно* (В. Собко); *Ортскомендант сплотнів* (І. Багрянний); *Його бурякове від злості лице взялося крейдою* (В. Шкляр).

Іншими маркерами змінених шкірних покрів агресивно налаштованого мовця є чорний, зелений і жовтий колір. Раптове набуття шкірою чорного кольору свідчить про відкриту чи приховану форми конфлікту: *почорніти* «змінитися на обличчі, змарніти від горя, недуги» [СУМ, т. 7, с. 473], гніву та ін. *Зеленіти* має значення «ставати блідим від недуги, страху, злості» [СУМ, т. 3, с. 554], обурення, гніву, роздратування, жаху, переляку. Жовтий колір обличчя пов'язаний із тим, що мовець робиться блідим із жовтим відтінком [СУМ, т. 2, с. 540]. Напр.: *Пан Жолкевський жовтів і зеленів від злості* (Іван Ле).

Колірна зміна може бути фрагментарною (напр., почервоніння певної ділянки обличчя чи шиї, рум'янець щік) або суцільною, особливо при сильному гніві, коли підвищений кров'яний тиск робить червоними білки очей (кажуть, *очі кров'ю налилися* «червоніти від злості, напруження»): *Очі Іванові наливались кров'ю, кров багрянчила йому лице, зачервонілася навіть потилиця* (Ю. Смолич). У дискурсі наявні приклади почергової (1), різкої (2) чи поступової (3) шкірної реакції: (1) *Він то полотнів, то червонів* (Ю. Шовкопляс); *Його обличчя стало мармурово-сірим, й на цьому фоні раз-по-раз проступали малинові плями* (Яна Дубинянська); (2) *Павло зблід. Далі рум'янець залив обличчя* (І. Кириленко); *Обличчя з блідого зробилося червоним* (Іван Ле); *Жокте зблід, обличчя його потемніло* (Володимир Малик); (3) *Ректор біліє, тоді червоніє, тоді синіє* (С. Цюриць).

Термічні реакції. Окрім втрати нормального кольору, в стані емоційного збудження змінюються температурні характеристики (людині стає жарко чи холодно): *Її почало трусити, потім кинуло в жар, потім знову затрусило від*

холоду (М. Кідрук); *Спочатку його кинуло в жар, потім крига скувала його рухи* (С. Жадан). Зовнішній покрив може уподібнюватися т. зв. «гусячій шкірі», під якою розуміють шкіру, покриту маленькими пухирцями, що з'являються в людини від холоду чи нервового збудження [СУМ, т. 2, с. 200]. Нерідко на «гусячій» шкірі волосся стає дибом: *волосся (волос) на голові стає (становиться, підіймається) дибки (дибом, дубом, сторч, дротом, догори)* «хтось перебуває в стані страху». Ще один вислів «мурашки сипнули по спині (по тілу, по шкірі)» означає, що мовця охопило неприємне відчуття холоду від страху, сильного переляку, глибокого душевного переживання [СУМ, т. 9, с. 196]. Напр.: *Від страху руки вкрилися пухирцями; По руках і плечах жінки побігли мурашки* (М. Кідрук); *«Я пропала,» – подумала жінка, і мурашки побігли по спині* (В. Карпик).

Хімічні реакції. Потовиділення, як і зміна кольору й температури шкіри, є неконтрольованою вегетативною реакцією учасника дискурсу. Як «прозора рідина, що виділяється назовні особливими підшкірними залозами» [СУМ, т. 6, с. 546] піт та інші запахи від тіла (як приємні, так і неприємні) вивчаються ольфакцією. Дослідники виділяють функції природних запахів: атракційну (від лат. *attrahere* «притягувати до себе; приваблювати, схилити»), домінування, сполучення та функції штучних ароматів: атракційну, соціальну і захисну [208, с. 29].

Джерелом природного запаху чи штучного аромату може бути сам мовець або його співрозмовник, а також запахи довкілля, що, безумовно, впливають на процес (принаймні тривалість і приємність) розмови. Відтак, хоч ольфакційні невербальні знаки є другорядними в комунікації, для деяких комунікантів вони є вирішальним фактором у бажанні продовжити чи припинити діалог: *Він підійшов до неї впритул. Від нього смерділо потом, цигарками й коньяком. А ще нестерпно несло парфумами. Вона гидливо зробила крок назад* (Ю. Гук) – занадто напахчений, спітнілий співрозмовник є відразливим для дівчини, тому вона збільшує дистанцію (проксемічний маркер). Однак, інколи самого бажання недостатньо: існує ще пов'язаний із соціальною регуляцією примус спілкуватися з вищим за соціально-комунікативним статусом мовцем, не залежно від його природного запаху чи парфумів (кажуть, «мириться» із запахом): *[Тася] зайшла в кімнату. Цього разу*

вона не видавалася їй приємною та свіжою. У повітрі нависло роздратування. Начальник сидів за столом. Сорочка промокла наскрізь від поту (Ю. Гук).

Виділення рідини потовими залозами людини має фізіологічне й емоційне підґрунтя. Останнє виникає, якщо мовець хвилюється, соромиться, відчуває страх, збудження чи напруження, а також обурюється чимсь: *Василько спітнілий і червоний від сорому* (Олесь Донченко); *Від страху шкіра на спині та під пахвами [вкрилася] холодним потом* (М. Кідрук); *Серце билосся сильно, ніт виходив із мого тіла, воно вирішило позбутися вологи раз і назавжди* (В. Єрмоленко).

Опосередковано в конфліктному дискурсі позначаються неприємні запахи (*тхнути, смердіти, нести* тощо): *Від нього тхнуло кислим старечим потом* (Яна Дубинянська); *Попри шлейф грейпфрутового «Орбіту» від нього тхнуло перегаром* (Г. Вдовиченко); *Від нього смерділо брудом і часником* (Г. Тютюнник); *Від нього смерділо потом, цигарками й коньяком, нестерпно несло парфумами* (Ю. Гук); *Від неї несло потом і кров'ю* (С. Андрухович).

Інші реакції. У процесі конфліктного спілкування в мовців утруднюється дихання, є розлади в системі травлення, порушується кровообіг і робота серця (кажуть, *кров холоде в жилах* «охоплює жах»; *серце стискується* (мліє, замирає, стиснулося) «охоплює жах»), «пересихає» в роті: *Зло заблокувало всі його думки й перетяло борлак* (розм. верхня випнута частина горла, кадик – Н. В.). *Він почав задихатися* (В. Діброва); *Кароліна не відповіла. Їй забуркотіло в животі* (Г. Вдовиченко); *Серце її стиснулось, і в тіло поширилась холодна вага, ніби кров її зненацька змерзла й загула* (В. Підмогильний); *Серце її забилося* (О. Сайко); *Серце мені калатало* (Б. Жолдак); *Вася, змочивши пересохла від нервування горло склянкою води, поклявся собі, що доведе почату справу до кінця* (В. Врублевський).

Отже, вегетативна нервова система людини регулює шкірні, термічні й хімічні рефлекси організму агресивно налаштованого учасника дискурсу. Типовими шкірними реакціями є поява пухирців від холоду чи нервового збудження (т. зв. «гусяча шкіра», «мурашки»), а також зміна кольору (пов'язане з онтологічною метафорою КОНФЛІКТ ЯК СПЕКА/ВОГОНЬ почервоніння, рідше – блідість/сірість, посиніння, почорніння, пожовтіння чи позеленіння шкірних покрівів).

Ступінь інтенсивності негативної емоції не лише змінює колір шкіри, а й впливає на його поширеність різними ділянками тіла. Пониження, рідше підвищення температури тіла позначає термічні реакції мовця-агресора. Хімічною реакцією виступає емоційне потовиділення та інші неприємні запахи від тіла. Прояв негативних емоцій на фізіологічному рівні є індивідуальним, соціально й гендерно зумовленим явищем широкого діапазону: сюди додаються зміни в системах травлення, дихання та кровообігу. Шкірні, температурні, хімічні й ін. реакції виражаються дієсловами, прикметниками, дієприкметниками і фразеологізмами.

7.7. Зовнішні характеристики мовців у конфліктному дискурсі

Зовнішні ознаки комунікантів, насамперед їхній одяг і прикраси, прийнято називати артефактами [203, с. 206], симптомами, або предметними/симптоматичними знаками [251, с. 122–134]. Маючи важливе значення на будь-якому етапі конфліктного дискурсу, вони виконують функції посилення чи послаблення напруження. Увага до вигляду співрозмовника вже на етапі підготовки до спілкування пояснюється тим, що зовнішність є основною складовою першого враження про людину, зафіксованого в приказці «по одязині зустрічають...» Встановлено, що діалог ускладнюється, якщо співрозмовник виглядає епатажно, обвішаний прикрасами, має екстравагантну зачіску та одяг, яскравий макіяж. Він дратує, бо начебто силоміць «примушує» помічати себе: бажання пильно розглядати такого співбесідника відволікає від суті розмови та починає втомлювати [1, с. 357].

Зовнішній вигляд може стати «зачіпкою» до сварки, образою, на яку діалогічний партнер змушений відреагувати: *АННА. Ти виглядаєш потворно. СКУЛЬПТОР. Гадина! Завжди мусиш принижувати* (Б. Бойчук). Спровокувати конфлікт може не лише симптоматичний знак у зовнішньому вигляді співрозмовників, але, формально, будь-який предмет-артефакт, що належить одному з них. Зокрема, конфліктно небезпечним є відбирання певної речі, тобто замах на власність іншого учасника дискурсу: *Моє єство жадало помсти. «— Забери у неї портфель, – наказав я Тьомуку». Аня, виявивши пропажу, влаштувала скандал. Я [радів], що зміг допекти страшидлу* (М. Кідрук).

У фазі найвищого протистояння жести-дії з артефактами означають перетворення агресивного стану на вербальне чи фізичне насилля, нерідко з порушенням кордонів особистого простору. Найчастіше йдеться про наближення до партнера (скорочення дистанції), що виражається кінемами *хапати/тягнути за волосся (чуба, косу), хапати за комір, розстібати/розривати/роздирати/здирати/рвати одяг (сорочку, спідницю, куртку, сукню), тягнути за рукав* тощо: *Дискусія доходила до того, що хапали один одного за чуприни* (Є. Кравченко); *Барабаш кинувся до Ярослава. Він розстебнув йому куртку і розірвав сорочку* (Микола Трублаїні); *Він осатанів, порвав на мені штаниці, сорочку пошматував* (Г. Тютюнник); *Кароліна зробила два кроки і потягнула його рукав донизу* (Г. Вдовиченко). Перехід від вербальної агресії до агресії фізичної через вторгнення до особистого простору співрозмовника та маніпулювання з елементами його одягу чи волосся може бути самодостатнім (як у попередніх прикладах) чи супроводжуватися іншими діями (*піднімати/підносити в повітря, кидати на підлогу/траву, давати ляпас, бити, завдавати ударів по обличчю/тілу, відкидати/відштовхувати, трусити/тормосити* та ін.): *Він схопив товариша за комір і високо підняв* (О. Гаврош); *Міцно вхопивши Миколу за комір, я почав давати йому ляпаси* (В. Шнайдер); *Петро розірвав сорочку донизу. Коса Марійки опинилась у руках, а голова під чобітьми* (І. Багрянний); *[Скульптор] б'є її по обличчі, кидається на неї, здирає трусики* (Б. Бойчук); *Луїджі хапає Нінель за волосся і кидає на траву* (М. Лаюк).

Акcesуари і взуття використовуються як засоби нанесення тілесних пошкоджень, напр.: *Елен починає лупцювати Євгена сумочкою по потилиці* (С. Щученко); *Танька почала гатити його не лише ящиком зверху, але й гострими тухлями знизу* (Б. Жолдак); *Бив чобітьми в груди, в голову, в спину* (І. Багрянний); *Міліціонер, вилаявшись, вдарив носом черевика Адама в живіт* (Г. Тарасюк).

Маніпуляції з артефактами виконують функцію зміщеної агресивної розрядки: *Я розридалася. Він не мусив такого казати! Я зривала із себе одяг так, наче він пік мені шкіру. Дерла на собі тканину, доки не скинула все до останнього клаптя* (К. Калитко); *«Я не байстрюк!» – і схопивши картуза, [Кость] почав рвати його*

зубами (В. Винниченко).

Цікавим атрибутом зовнішніх ознак співрозмовників є цигарки. За А. Пізом, куріння є зовнішнім виявом внутрішнього дисбалансу чи конфлікту всередині людини. Відчуваючи напругу, роздратування, глибокі роздуми, подив, мовець виконує своєрідний сигаретний ритуал: постукування, прокручування, помахування цигаркою тощо: [обдумування:] *Він замовчав, смокчучи цигарку* (О. Лозиков); [нервування:] *Вона нервово затягується* (С. Жадан); [здивування:] *Від Ількових слів він одкрив рот, і недокурочок повис на губі* (Петро Панч). Цигарку беруть до рота задля заспокоювання, як неусвідомлений жест бути в безпеці (подібно до дитини, що смоче палець), з цією ж метою курці можуть розглядати пачку цигарок.

«Промовистою» є манера палити цигарки, особливо напрямок видихуваного диму. Варто дотримуватися загальноприйнятого етикету: або не палити взагалі, або спрямовувати дим у бік від співрозмовника; в іншому випадку це може спричинити напруження між курцем і людиною, яка не схвалює паління. Вказівка на неприпустимість куріння може бути виражена м'яко (у формі поради, зауваження) чи жорстко (у формі директиви), напр.: — *Ви курите?! Негарно лікарям курити* (Т. Малярчук); — *Кінчай смердіти* (О. Лозиков). Напрямок видихуваного диму свідчить про негативне ставлення. Так, мовець із прихованими чи підозрілими думками спрямує струмінь донизу; видування струменя диму з куточків рота свідчить про ще більш негативне та приховане ставлення. Чим впевненішим і зарозумілішим є мовець, тим швидше він випускає дим доверху; чим негативніше він налаштований, тим швидше випускає дим донизу. Видування диму через ніздрі є ознакою зарозумілої людини. Струмінь у цьому випадку йде донизу завдяки анатомічному розташуванню ніздрів, і людина часто піднімає голову догори, від чого виглядає ще пихатішою. Якщо голова мовця, який видуває дим через ніс, нахилена донизу, це означає, що він сердиться. Своім зовнішнім виглядом мовець у цей момент нагадує розлюченого бика.

Цікавим феноменом куріння є його частота. Скажімо, мовець-курець запалює сигарету і неочікуваного її гасить, не докуривши до звичайної довжини: в такий спосіб він виявляє бажання припинити розмову. Крім того, паління великої

кількості цигарок поспіль свідчить про роздратований, нервовий стан: *Мужчина викинув цигарку, але через хвилину потягнувся на іншою* (О. Лозиков); *Анна топить бичок у воді й одразу розпалює нову цигарку* (С. Жадан); *Григорівна похапцем докурює десяту за сьогодні сигарету* (Т. Малярчук). Про важкий внутрішній стан і переважання емоцій над тверезим розрахунком свідчить також постійне скидання попелу, гасіння недопалка різкими рухами, при цьому недопалок може ламатися чи зминатися: *Він надовго замовчав, двічі змахнув попіл* (О. Лозиков).

Окрім цигарок і манери їхнього куріння, у конфліктному дискурсі існує багато інших маркерів внутрішнього стану людини, насамперед маніпулювання під час розмови різними предметами, що є «під рукою». Напр., коли мовець хвилюється, нервує, він може розкручувати-закручувати корок авторучки, гратися запальничкою чи ключами, закусувати борідку, крутити вуса, знімати та одягати каблучку з пальця тощо: *Олов'яников нервував. Він зовсім засмикав квадратні вусики* (О. Лукін). Маркерами того, що мовець нервує, відчувається незручно, роздратовано й потребує підтримки, є манера поведінки з власним одягом (застібання чи обтрушування одягу, поправлення запонок, крутіння в руках краватки та ін.): *Орися нервово перебирає пальцями оборочку фартушка* (Г. Тютюнник). Особливе місце серед знаків збудженого стану посідають жести з окулярами: *Олов'яников нервував. Він кілька разів знімав і без потреби протирав окуляри* (О. Лукін); *Його пальці нервово обламували кору, нетерплячими рухами він поправляв окуляри* (В. Владко).

З гендерного погляду, агресивні дії з артефактами властиві і жінкам, і чоловікам: *СВІТЛАНА. За ті гроші, що ти приносиш, навіть гівно не купиш! Те, що мама висилає, їмо. І живемо в її хаті. НИКОЛАЙ (хапає Світлану за волосся). Я хотів тут жити?* (В. Маковій); *ЄВГЕН. Дайте спокій, божевільна жінко! ЕЛЕНА. А за божевільну ти мені відповіси! (хапає його за волосся)* (С. Щученко). Однак за кількісними даними, невербальна агресія характерна для чоловічої поведінки (у співвідношенні 3:1). Куріння сигарет (цигарок, папірос, сигар) так само притаманне більше чоловікам, тоді як жінка внутрішню напругу «виплакує»: *Вони вихлюпнули образи й розбіглися в різні кутки. Батько смоктав цигарку на балконі. Мама замкнулась у ванні, де сякалася й змивала сльози* (В. Діброва).

Отже, в конфліктному дискурсі спостерігається взаємодія невербальних засобів різних рівнів: проксемики (дистанція між комунікантами), кінетики/такесики (жести, дотики, рухи тіла) та симптоматичних знаків (артефактів), що виражається невербальними знаками «хапати/тягнути за волосся/косу/чуба/чуприну», «хапати за комір», «розривати/здирати сорочку/спідницю/куртку», «тягнути за рукав», «бити/лупцювати туфлями/сумкою» тощо. Такі комплексні невербальні одиниці не лише супроводжують/заміщують мовні одиниці зі значенням агресії, але маркують «вторгнення» в особисту зону комунікативного партнера, заподіяння йому тілесної та моральної шкоди й перехід вербальної неконтактної агресії в агресію невербальну, фізичну. Згідно з даними гендерного аналізу, агресивна невербальна поведінка притаманна чоловікам. Окрім функції ескалації, жести з артефактами слугують меті заміщення агресії та зняття напруги.

7.8. Жести зі знаряддями фізичного насилля

Агресивне начало конфлікту передбачає завдання фізичного болю. Співрозмовника б'ють не лише за допомогою голови чи кінцівок, а й із застосуванням зброї (рушниці, сокири, ножа) чи предметів у цій функції: каміння, лопати, дубинки, бити, пляшки з водою, газети, віника, м'яча, іграшки тощо.

Зазначені предмети використовуються в різних комунікативних ситуаціях: залякування, погрози, вимоги; самозахисту; фізичного агресивного нападу.

У комунікативній ситуації залякування, погрози, вимоги (1), а також задля самозахисту (2) вживаються жести *сіпати*⁵² озброєною рукою; *виносити рушницю*; *діставати револьвер (ніж)*; *хапати пістолет (шаблю, ніж, кинджал)*; *хапатися за сокиру*; *показувати ножа*; *тримати в руках (жало) ножа*; *підносити топірець (кріс, стек)*; *витягати шланга*; *грозити книжкою* тощо. Ці жести свідчать лише про намір фізичної атаки, коли мовцеві погрожують, але не чинять над ним насильницьких дій. Напр.: (1) *[Тарзан] сіпнув озброєною рукою* (А. Кокотюха); *Перехожий вихопив шаблю* (Б. Коломійчук); *Лілі дістає револьвер* (О. Танюк);

⁵² *Сіпати* – робити різкий рух якоюсь частиною тіла [СУМ, т. 9, с. 228].

Матіс вихопив пістоля (І. Багрянний); *Залусківський із дому рушницю виніс; Раїса вхопилася за сокиру* (Люко Дашвар); *Мольнар виймає топірець і йде на Івана* (Б. Бойчук); *Матіс заніс стек* (І. Багрянний); *У руках жебрака з'явився ніж* (Б. Коломійчук); *Тримаючи жало ножа у руці, він посунув на водія* (А. Кокотюха); *Від злості дістаю ніж. Не знаю, чи хочу його злякати, чи реально підрізати, але направляю на нього ножа* (А. Тужиков); *Дупаков витягнув шланг зі свинцем: — Зараз дам поміж риг* (В. Діброва); *Мишук пригрозив Павці книжкою, начебто збираючись нею у нього пожбурити* (О. Сайко); (2) *Марко підіймає над собою кріса: — Я стрілятиму!* (Анна Багряна); *Леонор вихоплює кинжала: — Не наближайся до мене... Бо дізнаєшся, як я володію зброєю!* (С. Щученко).

На відміну від жестів-намірів атаки, предмети можуть використовуватися як реальне знаряддя фізичної шкоди (жести *підрізати ножем; бити битою* (пластмасовими пляшками з водою); *гамселити дубинками; тріснути/бити каменем по маківці* (голові); *лущувати віником; зафутболити м'ячем у голову; ляскати газетою по обличчі; пожбурити пачку сигарет; кидати* (жбурляти, обстрілювати) *чим-небудь та ін.*). Напр.: *У нападі злості я підрізаю його в бік* (А. Тужиков); *Один із хлопців сильно вдарив його битою по попереку* (А. Кокотюха); *Заходять три менти з дубинками і починають нас гамселити. Четвертий мент приніс пластмасові пляшки з водою, і нас почали бити куди заманеться* (А. Тужиков); *Залусківський каменюку намацує. Знайшов, та як трісне чужого по маківці!* (Люко Дашвар); *Тетяна ударом лопати замочила його на труп* (Б. Жолдак); *Федя зафутболив ним [м'ячем] у мою голову* (Л. Дереш); *Лазар кидає в Арсенія машинку* (С. Лисенко); *У хвилини скрути [він] кидався в плин юрби, ляскаючи її газетою по лицях* (Б. Жолдак); *Слідчий пожбуривав пачку в Люду* (В. Діброва); *Починаю кидати папірці в Ониська, який гнівно озирється щоразу* (А. Тужиков); *Хлопці жбурляли у неї паперовими кульками й обстрілювали пластиліновими патронами з обрізаних ручок* (О. Сайко).

Наступний різновид жестів із предметами – уявні жести, що тільки мисляться мовцем, але реального втілення не отримують (на відміну від жестів-намірів атаки і жестів атаки). Напр.: *Він зустрів її в парку. Вона стояла з мольбертом і малювала.*

Першою думкою було звалити отой етюдник на землю, начебто ненароком, але враз засоромився тієї думки (О. Сайко). Як бачимо, плануючи, але не здійснюючи агресії під впливом внутрішньої регуляції, можливо уникнути конфлікту.

Суть жестів переорієнтованої агресії полягає в тому, що за допомогою дій-рухів із предметами передається внутрішній стан мовця: предметами трясуть чи кидаються в гніві, роздратуванні, емоційному збудженні, напр.: *Тетяна Ничипорівна крикнула їй услід, потрясаючи каструлею: — Мерзавка!* (В. Підмогильний); *[Вона] бере подушку і в серцях кидає її в бік записки на дверях* (Неда Неждана); *Поет з зрюкотом кидає книжки на підлогу: — Що ти собі думаєш?* (Б. Бойчук); *ЄВА. Негайно припиніть! (Роздратовано кидає слухавку.) Ходи здоров!* (О. Танюк).

Негативно сприймаються жести з предметами, що не відповідають ситуації (адресант просить виконати з предметом певну дію, але адресат, демонструючи своє невдоволення, виконує іншу, часом агресивну дію): *АННА. Я просила, щоб ти подав мені щітку! СЕМЕН (кидає їй щітку). Мені твої порядки йдуть на нерви. АННА (не піднімає щітку). Я просила подати мені щітку, а не кидати* (Б. Бойчук).

Українською рідко в дискурсі спостерігаємо випадки, коли жестикулюючий і об'єкт агресії виступають одним мовцем, напр., у ситуації провини та її усвідомлення (внутрішній конфлікт): *Теофіла впала перед ним навколішки: — Убий мене, Грицьку! Зітни мені голову або задуши... але я не вборонилася... Грицьку... — та з тими словами простягнула йому до рук сокиру* (М. Матіос). Невербальні знаки – впасти навколішки і простягнути сокиру – вжито разом із вербальним вираженням каяття.

Отже, невербальні дії з предметами (зброєю) функціонують у межах двох видів конфліктів – міжособистісного і внутрішнього (маркуючи стан гніву, роздратування, емоційного збудження, рідше каяття) та членуються на жести атаки (використання предметів із метою агресивного нападу й завдання фізичної шкоди співрозмовнику), жести-наміри атаки (залякування співрозмовника без фізичної шкоди) й уявні жести (без реального втілення в дискурсі). Більшість дій із предметами відбувається за допомогою кінцівок (як правило, рук); крім того, предмети виступають об'єктами зміщеної агресії. До використання фізичного насилля за допомогою предметів

учасник сварки вдається в комунікативних ситуаціях залякування, погрози, вимоги, самозахисту, фізичного агресивного нападу на діалогічного партнера, а також задля зміни його поведінки в дискурсі.

7.9. Паралінгвальні засоби

Важливе значення в передачі різноманітних комунікативних смислів у спілкуванні має голос [18, с. 206], або парамова. До парамови належать просодика (тембр, висота і гучність голосу, артикуляція, ритм, темп, інтонація, манера мовлення) й екстралінгвістика (паузи, кашель, зітхання, сміх, плач) [341, с. 54].

7.9.1. Характеристики голосу вороже налаштованого учасника сварки

Відображений у конфліктному дискурсі діапазон акустичних характеристик голосу дуже широкий: він починається з «холодного» голосу, ноток «металу» в голосі й закінчується голосом, що зривається від злості на крик. Голос промовисто свідчить про емоційний стан мовця і його налаштування щодо співрозмовника, він розпізнається як інтенція: *Двері, що гримнули в передпокої, сповістили про прихід мами. Зайшла на кухню й, зупинившись при дверях, якусь хвилю мовчала, а відтак зронила голосом, який не віщував нічого доброго* (О. Сайко).

Характеристики голосу мовця-агресора передаються дієсловами (часто зі значенням говоріння) та прислівниками, що описують конкретні емоції тріади ворожості, а також інші негативні емоційні стани. Напр.: — *Не піду, – сказав він оскаженіло* (В. Підмогильний); — *Анатолій! – суворо застеріг мене її голос* (Б. Жолдак). Окрім прислівників, на емоцію, що її переживає комунікант, указують іменники з прийменником «з», а також прикметники та дієприкметники, що прямо чи опосередковано означають як конкретну емоцію, так і загалом емоційний стан, напр.: *Оксана з образою в голосі пожалкувала, що я не розбудив її* (О. Лозиков); — *Ось він! – сказав я дерев'яним голосом* (Ю. Покальчук); *Тихонова постать ворухнулась, і голос глухий, повний ненависті й презирства: – Ти, гнидо, зубів не вишкіряй!* (А. Головка). Рідше внутрішній стан передається сполученням дієслова «бриніти», іменника «голос» і назви негативної емоції: *Глибока образа бриніла в її*

голосі (В. Підмогильний); *Голос Марини бринів від обурення* (Г. Вдовиченко).

Голос мовців у роздратованому стані втрачає ознаки нормального: *[Лідка] заговорила, і голосу її ми не впізнали* (О. Сайко); *Вони кричали на нього зміненими голосами; Кричав якимсь незвичайним для нього голосом* (М. Коцюбинський). Причина цього полягає в тому, що «в критичних ситуаціях діяльності спостерігаються, як правило, суттєві зсуви у фізіологічних реакціях організму в бік їхньої інтенсифікації» [226, с. 29]: у мовця підвищується гучність голосу, пришвидшується темп мовлення, змінюється артикуляція тощо.

У силу того, що в суперечці мовці переживають негативні емоції й говорять метафоричною мовою, «закипають», їхній голос також «кипить», напр.: *Аня влаштувала скандал, несамовито булькаючи ротом* (М. Кідрук), де *булькати* – перен. видавати (короткі й часті) звуки, схожі на ті, що утворюються при кипінні рідини [СУМ, т. 1, с. 255].

Метафорично голос агресивної людини може порівнюватися з криком тварин. Сповнений негативних емоцій, ворожості до співрозмовника, мовець втрачає людську подобу, стає схожим до звіра. В українській мові «звіром» у переносному значенні називають дуже люту, жорстоку людину [СУМ, т. 3, с. 484]; людину з грубими, звірячими інстинктами. Відповідні зміни відбуваються в голосі мовця: — *Та замовчить, кажу вам! – визвірився рахівник* (В. Підмогильний). Голос мовця стає схожим на рев, гарчання (найчастіше): — *Ганьба! – заревів, наче недорізаний бугай* (В. Даниленко), де *заревіти* «розм. голосно закричати, прокричати, голосно заплакати» [СУМ, т. 3, с. 289]; *Оскаженілий Бордюков гарчить* (Т. Киценко); де *гарчати* означає «звучати низько, погрозово, ніби ричати; перен., розм. сердито бурчати, висловлюючи незадоволення» [СУМ, т. 2, с. 36]. У художньому дискурсі нам трапилося лише по одному прикладу, де голос мовця схожий на ривок, виття, гарчання, скавчання собаки/вовка, іржання, муркіт кішки чи щебет пташки. Напр.: — *Паді сюда! – ривкнув бригадир* (М. Кідрук); *Жебрак розпластився на бруківці, виючи, мов пес* (Б. Коломійчук); *Чоловічок побіг до комори, огризаючись до майстра: — Перекурити нема коли!* (Ю. Смолич); *Вона презирливо глянула на нього, а потім видала звук, подібний на кінське іржання* (А. Власюк); — *Я тебе*

полюбив, – муркотав він (В. Діброва); *Ореста глянула на Аркадія і, знітившись від його хтивого погляду, защебетала, намагаючись здолати своє зніяковіння* (Р. Іваничук). Схожий на рявкіт голос характеризує вороже налаштованого комуніканта, який не розмовляє, а кричить: *рявкати* «те саме, що гавкати; *перен.* голосно говорити, кричати» [СУМ, т. 8, с. 922]. Виття означає переживання мовцем негативних емоцій, тілесних або душевних мук: *вити* «видавати протяжні, високі та жалібні звуки (про собак, вовків і деяких ін. тварин); *розм.* голосно і протяжно стогнати» [СУМ, т. 1, с. 509]. Про важкий внутрішній стан людини свідчить така ознака голосу, як імітація скавчання та гарчання: *заскавуліти, заскавучати і заскавчати* «почати скавучати, скавчати, жалібно завити (про собаку); *перен., зневажл.* жалібно закричати, заплакати (про людину)» [СУМ, т. 3, с. 310]; *огризатися* «гарчати, погрожуючи вкусити (про собак, вовків); *перен.* відповідати на запитання, зауваження в різкій, грубій формі» [СУМ, т. 5, с. 621]. *Іржання* – це субститут голосного, нестримного, різкого сміху, реготу, що схожий на крик коня [СУМ, т. 4, с. 46]. Муркотіння та щебетання характеризують темп і манеру мовлення кооперативно налаштованого мовця, вказують на його стать: *муркати, муркотати і муркотіти* «безперестанно видавати звуки «мур-мур» (про котів та ін. котячих); те саме, що *мурмотати/мурмотіти* (тобто говорити тихо, невиразно; стиха співати)» [СУМ, т. 4, с. 829]; *щебетати* «видавати щебет – спів деяких птахів; *перен.* говорити, розмовляти швидко, жваво (перев. про жінок і дітей); ласкаво промовляти, проказувати що-небудь, запобігаючи перед кимсь» [СУМ, т. 11, с. 577].

На кшталт змії конфліктно налаштований мовець розмовляє не словами, а отрутою: *ядучий* «*перен.* уїдлиий, дошкульний (про слова, вислови)» [СУМ, т. 11, с. 626], *ядовитий* «*перен.* злісний, ненависний» [СУМ, т. 5, с. 810]: *Любка з властивою йому ядучістю відпарував* (Ю. Покальчук); *Отруйні слова крутилися на язичі, але у Малахова стало глузду їх не вимовити* (В. Собко).

Тваринне начало (без вказівки на конкретну тварину) містять лексеми *рик, ричання/рикання, рикати/рикнути*: *рик* «сильний рев тварин (перев. свійських), злісне ричання (хижаків); *перен.* гучний, різкий крик, що нагадує ричання; *перен.* різкий, сильний звук» [СУМ, т. 8, с. 533]; *рикати/рикнути* «*перен.* створювати різкі,

сильні звуки, що нагадують рик тварин; *розм.* говорити грубо й уривчасто» [СУМ, т. 8, 534]. Напр.: *Він хрипло рикав огидну лайку* (А. Головка); *Купець видавав розмаїті звуки, схожі на рикання дикого звіра* (П. Загребельний).

У дискурсі важливе значення має тон – характер звучання голосу людини за висотою та силою; манера висловлювання, що виражає різні емоційні відтінки, ставлення до об'єкта мовлення, настроїв, риси вдачі [СУМ, т. 10, с. 184]. Конфліктно налаштований учасник дискурсу не розмовляє, а *цідить* у зн. «говорити неохоче, недбало» (*цідити слова [крізь зуби]; цідити слово за словом (по слову)* «говорити повільно, неквапно, розтягуючи слова» [СУМ, т. 11, с. 225]). Напр.: — *Там буде видно, – процідив крізь зуби Льоша* (М. Кідрук); — *А ти це чого голос підняв? – цідив слова Мірошниченко* (М. Стельмах); *Він цідив, як крапельки, слово по слову, ніби йому було важко говорити* (Гордій Коцюба). Характер звучання голосу (тон) вороже налаштованого співрозмовника набуває ознак пихатого, зверхньо-манірного, некоректного, хамського, байдужого, глумливого, саркастичного тощо, напр.: *Вона спитала тоном людини, що стоїть уже над цим* (В. Підмогильний); *[Ольга] тупнула ногою, зірвавшись з коректного тону* (І. Багрянний); *В її питанні звучала нотка глуму* (Ірина Вільде); *Голос Аркадія набирив саркастичної тональності* (Р. Іванчук). Такий тон справляє неприємне враження на співрозмовника, яке він приховує чи проявляє відкрито: — *З радістю скористуюсь вашим запрошенням, – відповів професор, і дівчині прикро стало від пихватості його тону.* «Чому він зневажає нас?» – подумала вона (В. Підмогильний); *СЕМЕН. Де ти була?! АННА. Мені не відповідає твій тон* (Б. Бойчук). За ідеальних умов перебігу спілкування мовець змінює тон: *Міха аж за черево схопився від сміху. – Ну ти даєш! – зловтішався він. – Цінуй свободу, поки вона є! Бачачи, що Іван не відходить, він змінив тон.* — *Гаразд, оженимо, якщо тобі так кортить!* (О. Гаврош). Уміння враховувати психологічний настрій партнера, «підлаштовуватися» під нього чи змінити його, «переключити» у свій емоційний струмінь [1, с. 238], викликати певний настрій – так би мовити «настроювати на тон» [СУМ, т. 10, с. 184] є важливим для гармонії взаємостосунків. Прикладами вміння відповідати в тон (такою самою інтонацією, настроєм і т. ін., як говорить співрозмовник) є такі: — *Ну,*

здраслуй! – привітався Артем, як тільки міг стримано. — Здраслуй! – **в тон йому відповів** Саранчук (А. Головка); *Хлоп'я вловило іронію, відповіло в тон* (О. Гончар). Поряд із позитивними імітацією/наслідуванням голосу та манери говоріння співбесідника існує позбавлене кооперативного начала мавпування. Передражнюючи, мовець показує зверхнє ставлення й перетворює діалог на конфлікт: *«Обдурив!» – перекривляла Боровадянка* (В. Діброва); — *Он воно як! – змавпував міліціонер. – Написано! А скільки тобі років там теж написано?* (Г. Тарасюк); — *Ви ж мене посунули. (Передражнює). «Я сама...»* (Неда Неждана).

У сварці мовці можуть *підвищувати голос (тон)* [СУМ, т. 6, с. 405]; *підносити голос* «говорити голосно; підвищувати тон, сердячись» [СУМ, т. 6, с. 470]; *[говорити] на високих нотах* «підвищеним голосом через обурення, незадоволення» [СУМ, т. 5, с. 447]; *[говорити] на повний голос* «з усією повнотою і глибиною» [СУМ, т. 2, с. 115]; *[говорити] голосно* «гучно, шумно, надмірно претензійно» [СУМ, т. 2, с. 116]. Напр.: *Він навмисне підвищив голос* (А. Головка); — *Я не хочу підносити голосу, я сваритись не буду* (Ю. Яновський); — *Кинь, – відповів на високих нотах* (О. Гончар); *Капка прорік призириливо, на повен голос* (І. Багрянний). Але й пониження тону не свідчить про кооперативність мовця: *Тон він знизив, але тому, що його душила лють* (І. Багрянний); *Ігор прошепотів зі злом* (Р. Іваничук).

Типовим для конфліктного дискурсу є крик: *Вечорами вони сваряться, один кричить високим голосом прокльони* (С. Пиркало); *Кричала вона на весь голос* (Г. Вдовиченко); *Вона постійно драгувалась, переходила на крик* (Ю. Міщенко); *Зірвався на крик водій* (А. Кокотюха); *[Тарасик] заверещав голосно* (Люко Дашвар); *Люто гримнув Матіс, на всю горлянку* (І. Багрянний); *Завищала вона* (В. Діброва); *З серцем гукнув Тарас* (В. Даниленко); *Жінка репетує* (М. Малюк); *[Бабуся] починає горланити* (О. Ушкалов); *зойкала Зоня* (Ірина Вільде) та ін. Крик настільки типовий для сварки, що підвищують голос, як правило, обидва мовці. Якщо ж один комунікант залишається спокійним, він сигналізує гучному співрозмовнику про неетикетність такої манери спілкування: — *Чого ти кричиш?*; — *Ти ніколи так не кричав на мене* (Б. Бойчук). Негативна реакція може виникати не лише на підвищення, але й на пониження голосу. Напр.: *Гнітив його Чуприна*

своєю галасливістю й голосною розмовою (О. Довженко); *Притишений голос драмус Віру, викликає в ній не тільки відразу, але й бурення* (А. Шиян).

На противагу крику негучний голос свідчить про те, що перед нами мовець нижчого комунікативного статусу, чи мовець, якому соромно, незручно заперечити. Типовими є комунікативні ситуації страху чи вибачення: — *Валімо звідсіля, — заляканим напівшепотом повторив Хінні* (Л. Дереш); — *Вибачайте... — заговорив він приглушеним голосом*; — *Вибач, — сказав ледь чутно* (О. Сайко).

Інтенація – у вузькому розумінні «висота звуку» – рідко виступає єдиним засобом творення інтерпретативної схеми висловлення. Сюди залучають ємність звучання, гучність, довготу, акцентування, що виводять інтонацію на рівень просодії. Разом із тим, у художньому тексті ці ознаки мовлення опускаються: *Усі ці колючі інтонації та відчутні шпильки видавали приховане протистояння* (Г. Вдовиченко); *Вона завжди соромилась свого імені, особливо в школі, де її люто дражнили. І вчителі, чудово знаючи про це, навмисно називали її на повне ім'я, з особливою інтонацією, просякнутою іронією* (І. Роздобудько).

Темп мовлення, за словами В. М. Манакіна, залежить від змісту повідомлення, його важливості, характеру ситуації спілкування та інших чинників, що впливають на адекватну інтерпретацію інформації [203, с. 221]. Швидкість, з якою мовці вимовляють слова за одиницю часу, має в діалозі одне з вирішальних значень: «людину, яка взяла невірний темп, перестають слухати; якщо ви говорите занадто швидко, ваш комунікант втрачає стрижень розмови, а незабаром – і цікавість до неї; якщо ви говорите занадто повільно – ... ефект той самий: інтерес до ваших слів втрачається» [1, с. 365–366].

Зроблені О. К. Пеліван дослідження часового параметру інтонації доводять, що ввічливі формальні та неформальні діалоги вирізняються нормальним або уповільненим темпом. Намагаючись бути ввічливими в конфліктній ситуації, співрозмовники обмірковують, що і як сказати, аби не посилити вже існуючу суперечку. У неввічливих формальних і неформальних діалогах тривалість менша: темп тут нормальний із тенденцією до пришвидшення. Швидкість мовлення в суперечці, особливо на етапі ескалації, пов'язана з тим, що мовці не лише не

стримують почуттів та емоцій, а навпаки, не роблять спроб урегулювати конфлікт. Маємо не лише пришвидшену вимову реплік за відносно короткий проміжок часу, але й більшу лексичну насиченість, інформативність у цілому [236, с. 167–169].

Ще одна характеристика мовлення в конфліктному дискурсі – це акцент. Під ним розуміють своєрідний характер вимови, властивий особі [СУМ, т. 1, с. 31]. Нетерпимість до акценту співрозмовника відсилає нас до протистояння «ми – не-ми, вони, ворожі», що первісно стосувалося іноземців: *Заходив на веб-сайт знайомств. Спершу тобі трапляється літредактор. Він запрошує тебе на побачення. Але, почувши акцент, скисає. Другий розмовляє з простакуватим акцентом, і ти ледве стримуєшся, щоб не виправити його граматику* (С. Пиркало).

Хоча паралінгвальні характеристики є додатковими, саме голос є дієвим засобом впливу на комуніканта, хоча і не завжди такого, на який розраховує мовець, пор.: — *Брехня! – закричав я так, що вона втратила свідомість* (Б. Жолдак); *Юрій різко запитав: – Ти чого сюди прийшла? Ада спантеличилась. Цей тон на неї вплинув* (В. Підмогильний); *Міліціонер запитав таким тоном, що я похолола; Його тон заспокоїв міліціонера* (Г. Тарасюк) – ефект справлено; — *Це вас не обходить, – холодно відповіла дівчина. – Стривай, ти не пробуй принизити мене тоном та словами* (В. Підмогильний); — *Перестань, – крикнув Юрій. – А вот и не перестану вам на зло, – сказала Ада, продовжуючи* (В. Підмогильний); *Кароліна тримала правильну лінію поведінки: не звертала уваги на зарозумілість у тоні Анни, її жестах та словах* (Г. Вдовиченко) – ефект відсутній, адресат, замість поступки, стає агресивнішим або ігнорує крик та образливий тон.

Намагаючись маніпулювати співрозмовником, мовець свідомо змінює характеристики власного голосу (намір сформулювати в уявленні співрозмовника певний образ про себе, «я»-ідеального, в ситуації конфлікту): *Говорив він стиха, солодкувато, намагаючись зразу зачарувати розмовника своєю мовою* (В. Підмогильний); — *Не чіпай мене! Гірше буде! – пронизливо заверещала дівчинка, намагаючись надати своєму голосу погрозливішого тону* (О. Сайко); *Кароліна замість усе пояснити, підвищила голос і вимовила зовсім інше* (Г. Вдовиченко); *[Гулька] з награною злістю цідив* (М. Тарновський); *Славка*

намагалася надати голосові суворості, хоч помітно було, що вона збентежена (О. Сайко); *Ігор заговорив, надаючи мові вмисної урочистості* (Р. Іваничук).

Отже, просодична складова конфліктного дискурсу полягає в швидкому темпі, підвищеному тоні, зміненій артикуляції, навмисному розтягуванні слів, копіюванні голосу та манери мовлення (т. зв. мавпування, передражнювання комунікативного партнера). Ці та інші акустичні характеристики роблять голос вороже налаштованих учасників дискурсу схожим на звуки киплячої рідини чи звуки, що їх видають звірі.

Просодичні характеристики голосу передаються дієсловами, прислівниками, іменниками, прикметниками, дієприкметниками.

7.9.2. Неканонічні звукові знаки в комунікативній ситуації «конфлікт»

До неканонічних звукових знаків⁵³ чи т. зв. «акустичних жестів» [251, с. 119] належать свист, позіхання, зітхання, кашель, цмокання, звуки плювання та відригування тощо.

Свист – різкий, високий звук, утворюваний сильним видиханням повітря крізь стулені зуби чи губи як вияв осуду [СУМ, т. 9, с. 73], несхвалення і презирства [176, с. 56], протесту, невдоволення, обурення, зневаги [251, с. 120]: *Боже, що почалося! Загупали ногами, засвистали* (В. Даниленко); *У залі знявся шум. Свист, вигуки обурення* (А. Головка); — *Дурні, – свиснув перехожий* (Б. Коломійчук). З гендерного погляду, свист характерний чоловікам, коли вони «відхиляють» щось або «відмовляють» комусь (значення «різке неприйняття чогось») [186, с. 56].

Атрибутом чоловічої парамовленнєвої поведінки є *шикання* – воно має те саме значення, що і свист («різке неприйняття чогось»): *Не дали чоловікові висловити своє запитання. Зашикали, зашипіли на нього* (Іван Ле); *Крайнюк люто зашипів* (В. Кучер); *Шиплячи від люті, [Зеник] покинув офіс* (С. Пиркало); *Самоцвіт аж сатаніє, шипить* (В. Винниченко). Як бачимо, в конфліктному дискурсі шикання приглушеним від злості, роздратування, агресії голосом або задля встановлення

⁵³ Цей термін запозичуємо з праці Я. К. Радевич-Винницького «Етикет і культура спілкування». За дослідником, неканонічними фонетичні знаки називаються через те, що вони відрізняються від «нормальних» звуків мови, не належать до звуків мови (у давньогрецькій мові слово *κᾶνων* означало «палиця», а в переносному значенні «норма, правило») [251, с. 119].

тиші досить поширене й виражається лексемами *зашипіти/шипіти* – видавати шиплячі звуки; протяжно вимовляти звук «ш», вгамовуючи кого-небудь, встановлюючи тишу, мовчання; говорити напівголосно, зі злістю і роздратуванням; висловлювати незадоволення, злість [СУМ, т. 3, с. 414; СУМ, т. 11, с. 455]; *зашикати* – почати шикати, заговорити «шш», примушуючи замовчати [СУМ, т. 3, с. 414], оскільки звук /ш/ означає «тихіше», «заспокойся» і є аналогом слова *тихіше*.

Окрім шиплячих звуків (як правило, /ш/), часто мовці вдаються до вимови свистячого звука /с/: *засичати* – починати сичати, видавати або утворювати звуки, які нагадують протяжну вимову звука «с»; вимовити протяжно звук «с», заспокоюючи, закликаючи до тиші; *перен.* заговорити тихо, але дуже сердито [СУМ, т. 3, с. 307]. Напр.: *Він засичав від злості* (В. Кучер); — *Я з тебе шкуру здеру! – просичав він* (Б. Коломійчук); — *А ти мене не лякай! – сичить* (Люко Дашвар).

Для мовця в конфліктному дискурсі характерно *чмокати* – видавати губами звуки, що нагадують смоктання, цмокання; промовляти з прицмокуванням; голосно цілувати; чавкати [СУМ, т. 11, с. 346]; *плямкати* – видавати, утворювати звуки чмокання [СУМ, т. 6, с. 603]; *прицмокувати* – утворювати звук, що нагадує «ц», виражаючи якесь почуття (задоволення, здивування, нерішучість тощо) [СУМ, т. 7, с. 93]. У слов'ян прицмокування й плямкання може означати присоромлення чи невдоволення [203, с. 221]. Напр.: *Антон плямкає, махає руками та обсмикується, наче Багацькому не радий* (С. Цюриць); *Дядько прицмокнув губами не від жалю до неї, а від того, що бачив у ній надто мало сили для роботи* (В. Речмедін).

Ознакою мовленнєвої поведінки комуніканта є *тюкання* (*тюкати* – говорити, кричати «тю»), виражаючи здивування, невдоволення, розчарування, насмішку; висловлювати осуд, засуджувати [СУМ, т. 10, с. 333]). Напр.: *Навздогін йому свистіли й тютюкали* (О. Бойченко).

Звук *відригування* за нормами етикетної поведінки є неприпустимим. Оскільки враження від мовця, що видає його, зіпсоване, виникає загроза комунікативного напруження: *Мудак відригуватиме після обіду, знаючи, що ти терпіти цього не можеш* (Ю. Іздрик). Маємо випадок, коли навмисне відригування з метою роздратувати робить людину неприємною, такою, з якою не хочеться спілкуватися.

До арсеналу «антиетикетних» засобів належить звук *плювання*⁵⁴: він означає сильне здивування, гостре невдоволення, досаду, негативне чи зневажливе ставлення. Напр.: *Руслан презирливо сплюнув крізь зуби* (О. Сайко); *Не змовчала. Плюнула чоловікові під ноги*: — *Мовчи, бо як вріжу, то й перекинешся*; *Тамарка на юрбу плюнула*: — *Щоб ви крізь землю провалилися!* (Люко Дашвар). Плювати можна не лише слиною, але й усім, що мовець тримає в роті: *Федя сплюнув слиняве лушпиння мені в лице. Я стер, мовчки вилаявшись* (Л. Дереш); *Соломійка ображається на маму, а тоді випльовує услід цілу купу кісточок, які складала за щокою* (Т. Зарівна); — *Суки, – виплюнув він з рота залишки диму* (Б. Жолдак). На письмі плювання відтворюють присудковим словом «тьфу» чи «тьху», що вживається для негативної характеристики: — *Що ти за людина... Тобі що, якийсь гавнометрус*⁵⁵ – *тьху!* – *є дорожчим за родинний спокій?* (В. Єшкілев).

Зітхання – глибокі вдих і видих, посилене дихання (звичайно під впливом почуттів) [СУМ, т. 3, с. 580] – це природний, симптоматичний знак: — *[Яна] мене не любить, – ображено зітхає Саша* (Є. Кононенко); *Мати не відповіла, тільки глибоко зітхнула* (І. Кириленко); *Зітхнула розчаровано*: — *От дурень! Липне, мов реп'ях!* (О. Сайко). Як бачимо, поза контекстом часом важко уявити, що висловлювання мовців узяті з прикладів конфліктного дискурсу. Причина цього в тому, що зітхання само по собі не має негативного забарвлення й «до нього етикет ставиться поблажливіше» [251, с. 121]. Зітхати під час розмови можна, але не часто і не надто тяжко, хіба що на те є відома обом комунікантам причина. Схожа суть у *позіхів* – мимовільних поодиноких глибоких дихальних рухів, здійснюваних із широко відкритим ротом, що виникають при цьому; зітхання [СУМ, т. 6, с. 817]. Зазвичай, позіхають при бажанні спати, при втомі, а тому позіхи трактують як некомунікативний знак, не спрямований на діалогічного партнера. Однак в інших випадках звук позіхання отримує антиетикетний сенс: цей природний,

⁵⁴ У народному побуті цей знак має також «оберігальне» вживання: не наврочити комусь, не вректи когось, особливо маленьких дітей. Магічне *тьху* – це відгомін дохристиянських вірувань, коли плюванням відганяли «нечисту силу», оберігали від «недоброго ока» [251, с. 120]: — *От, сину, здається, щастя само пливе в твої руки. Тьху, тьху, тьху, щоб не наврочити!* (М. Стельмах); — *При здоров'ї ви, бачу, дівчата, при красі!.. Тьху-тьху, хоча б не наврочити часом* (О. Гончар).

⁵⁵ Йдеться про гетерометруса (лат. *Heterometrus*) – популярний у домашньому розведенні рід великих скорпіонів.

симптоматичний знак оцінюється співрозмовником як вияв негативного ставлення.

Фиркання (звук /ф/) виражає або жіноче невдоволення, або чоловіче зняття напруження (супроводжується характерним видихом) [176, с. 56]. Однак, маємо приклади, де фиркання ознає зневагу, обурення, невдоволення: — *Я не потребую Ваших ідіотських порад! – фиркнув [Матіс]* (І. Багрянний); — *Потрібна мені ваша Окунівка, як зайцеві бубон! – презирливо фиркнув Левко* (М. Стельмах).

Хрип розуміють як сиплий нечистого тону звук, який видається при утрудненому диханні, нездоровому чи пересохлому горлі; сипле звучання [СУМ, т. 11, с. 144]. Напр.: *Бер визвірився і голосом, повним ненависті, хрипить:* — *К чор-р-рту!* (П. Колесник); *Він хрипів, зціпивши зуби* (А. Головка); — *Припиніть, – прохрипів Нестор* (В. Даниленко); *Гандзюк з хрипом, закричав* (Григорій Косинка).

Судорожні, напружені видихи з хрипінням і шумом називаються *кашлем* [СУМ, т. 4, с. 125], напр.: *Залусківський кашлянув* (Люко Дашвар); — *Еге, розігнався, – він забухикав і, проматюкавшись, прокашлявся* (Б. Жолдак). Хоча приклади кашлю були зафіксовані в ілюстративній базі, вважаємо, що він притаманний будь-якому типу дискурсу, не обов'язково конфліктному.

Мовці в діалозі можуть *цитькати* – «закликати до мовчання, тиші, забороняти кричати, вимовляючи слово *цить*» [СУМ, т. 11, с. 222]: — *Лежи вже! – цитьнула стара* (М. Ілленко); — *Тс... цитьте... – нетерпляче перебила вона розмову* (М. Коцюбинський); — *Цить, дурна, – процідив Залусківський* (Люко Дашвар).

До неканонічних звукових знаків конфліктного дискурсу належать вигуки «гм», «хм», «мг». Гмикнути (лише док.) – вимовити «гм», висловивши в такий спосіб сумнів, роздумування, іронію, роздратування [СУМ, т. 2, с. 91]: *[Хлопці] гмикають незадоволено* (О. Ірванець). Мугикати – стиха, невиразно наспівувати чи говорити; вимовляти «гм», «мг» [СУМ, т. 4, с. 818]. Напр.: — *Старенька пісня на новий мотив, – промугикав Мирон* (Р. Іваничук); *Копистка мугикнув:* — *На бабські пересуди я не зважаю, своїм розумом перебиваюсь* (Я. Гримайло). Хмикати – вимовляти «хм», виражаючи іронію, здивування, глузування, досаду, сумнів [СУМ, т. 11, с. 96]: — *Поклич [його]. – Так і покличу! Завтра з мішечком, – презирливо хмикає Никанор;* — *Хм! Куди загнув! – сердито чмихнув Свирид* (М. Стельмах).

Досить типовою для конфліктно налаштованого мовця є уривчаста і невиразна/нерозбірлива манера говоріння: *буркати, бурчати, бурмотати* (*мурмотіти, мурмотати*), *бубоніти* в зн. «докучливо висловлювати невдоволення, дорікати» [СУМ, т. 1, с. 245, 258, 260, 262; СУМ, т. 4, с. 829]: — *О, починається! – хмуро пробурчав Дмитро* (В. Підмогильний); — *Вибач, – пробурмотів я* (О. Сайко); *Бубоніння Таранця дратувало його* (Д. Ткач); *Гнат провинливо мурмотів, топтався коло жінки, не знав, як вгамувати її* (К. Гордієнко).

Пирхання – це дія за зн. *пирхати* «видавати глухі уривчасті звуки, шумно випускаючи повітря з ніздрів, рота; видавати шум, що нагадує такі звуки; судорожно кашляти; сміятися, видавати стримані, приглушені звуки; *перен., розм.* сердитим голосом, звуками виявляти незадоволення» [СУМ, т. 6, с. 358]. Напр.: *Йшов Іван Антонович повагом, невдоволено буркочучи й пирхаючи собі в бороду* (Ю. Смолич).

Сопіння – звук із присвистом, що його мовець, важко дихаючи, видає носом [СУМ, т. 9, с. 462], напр.: *Матіс засопів, він помітно закіпав* (І. Багрянний).

Схожим на звуки пирхання й сопіння є *фукання* – «дія за зн. *фукати/фукнути*» – «*діал.* пирхати; з шумом випускати з ніздрів повітря, сопіти; кричати, галасувати, дорікати, сваритися» [СУМ, т. 10, с. 650]. У розмовному мовленні позначається вигуками «фу», «фу ти» («фу-ти»), «ху», «хху» зі значенням презирства, досади, відрази, роздратування, докору [СУМ, т. 10, с. 648; СУМ, т. 11, с. 166, 179]: — *Фу, як гупо! – дратувався Павло* (А. Головка); — *Ху, як недобре вийшло* (Г. Тютюнник).

Писк – це високий неголосний звук, який видає жива істота як вияв певних почуттів (незадоволення, збентеження, болю і т. ін.) [СУМ, т. 6, с. 363], напр.: — *А я претензій не маю, – пискнула Ореста* (Р. Іваничук).

Ряд неканонічних звукових знаків у конфліктно зорієнтованому спілкуванні утворюється за допомогою зубів, насамперед *рипіння* та *скрип*. Під рипом і скрипом розуміють різкий, неприємний голос чи звук у голосі людини [СУМ, т. 7, с. 537, 538; СУМ, т. 9, с. 319]. Напр.: — *Добре, бля, хоч бомаги врятував! – рипнув зубами Залусківський* (Люко Дашвар). Якщо мовець скрегоче/скрипить зубами, в такий спосіб він виявляє свою лють, роздратування, досаду [СУМ, т. 3, с. 724]. Напр.: — *Ух! – заскреготала зубами Божена* (А. Хижняк); — *Ах ти ж сучка! – Залусківський*

зубами скрипнув (Люко Дашвар).

Отже, артикуляційні жести перебувають за межами звукової системи мови і позначаються дієсловами (*свистіти, сичати, фиркати, хрипіти* тощо) та вигуками (*гм, хм, мг, фу, ху, тс, шш/ша, тьфу/тьху, тю* тощо). У семантиці лексем на позначення більшості неканонічних фонетичних знаків закладено конфліктний потенціал: буркати, бурчати, бурмотати (мурмотіти, мурмотати), бубоніти; пирхати; фукати; пицати; свистіти; хмикати, гмикати; фиркати; плювати; тюкати; сичати; шипіти. Ускладнює процес інтеракції уривчаста і нерозбірлива манера говоріння. Сопіння, рип, скрип, мугикання, кашель, хрип, зітхання/позіхання, прицмокування, чмокання й плямкання – артикуляційні жести, деструктивний потенціал яких визначається контекстуально.

7.9.3. Мовчання як комунікативно значущий елемент дискурсу

Ознакою сучасного світу є надмір словесного мовлення у всіх його сферах: *parole, parole, parole* – як у відомій французькій пісні [245]. Проте успішність комунікації не визначається лише досконалим володінням вербальними засобами, вона потребує дослідження мовчання, що диференціюється на комунікативно незначуще та комунікативно значуще.

Комунікативно незначуще мовчання (силенціальний ефект) обумовлюється певними фізичними чи фізіологічними факторами, що не пов'язані з комунікативними інтенціями мовців (мовчання під час їжі, сну, прогулянки). Воно, відповідно, не виконує жодної знакової функції й не передає інформацію.

Комунікативно значуще мовчання має певне емоційне забарвлення та є засобом спілкування, передає велику кількість «найрізноманітніших комунікативних смислів семантико-прагматичного характеру» [18, с. 209; 31, с. 174–175]. У лінгвістиці комунікативно значуще мовчання піддається класифікації на: 1) мовчання адресата/слухача; 2) мовчання мовця чи мовчання замість говоріння; 3) мовчання за зміни комунікативних ролей; 4) еліптичне мовчання, що зумовлюється синтаксичною побудовою тексту та виражене еліпсисом; 5) мовчання, спричинене певним (зазвичай, нетиповим) станом каналів комунікації (несправність каналу, фізичні

шуми); б) медитативне мовчання, що дає мовцеві час обміркувати наступну репліку й засоби її вираження; 7) вичікувальне мовчання (очікування відповіді співрозмовника) [18, с. 210–211; 31, с. 202].

Особливу роль у діалозі відіграє мовчання, що виступає невербальною реакцією на попереднє висловлення та спрямовує стосунки мовців у два можливих напрямки: кооперативний або конфліктний.

Конфліктно зорієнтовна комунікація поєднує в собі два, на перший погляд, діаметрально протилежні компоненти – мовлення та мовчання. Однак, якщо відступити від традиційного сприйняття обох понять як антонімів – «мовчати = не говорити», між ними можна виявити багато спільного. І мовчання, і мовлення передають певну інформацію (у різний спосіб, звичайно: «парадокс проявляється в тому, що людина мовчить, а інформація слухачам надходить» [323]). З огляду на це вони можуть бути взаємозамінними, адже можна «говорити» мовчки, так само як і «мовчати», ведучи розмову. Мовчання виникає на місці очікуваного мовлення, тому його розуміють як «нульовий замісник вербальної реакції» [31, с. 202], «мовчання про щось» [18, с. 210]. Воно інтерпретується як прояв нерішучості, схвалення чи несхвалення [203, с. 211], згоди чи незгоди, байдужості, докору, страху чи ніяковіння. Мовчанням можна проігнорувати, або, навпаки, показати духовну близькість; воно може бути риторичним або маніпулятивним прийомом [18, с. 212] тощо. Інакше кажучи, мовчання є «однією з форм мовних ігор, в яких можна переходити від однієї гри до іншої, творити безліч варіантів» [203, с. 210].

Мовчання виконує в дискурсі функції діалогування, встановлення, підтримування і роз'єднання контакту.

Здатність мовчання утворювати діалог пояснюється універсальним законом комунікації, адже «людина не може спілкуватись без мовчання» [323]: *коли говорить мій партнер, я мовчу, я слухаю його*. Як зазначає В. В. Богданов, у момент слухання адресат «сприймає і переробляє повідомлювану інформацію з тим, щоб у наступний період, коли він поступиться правом на мовчання співрозмовнику, він міг побудувати своє висловлення в такий спосіб, щоб воно утворило зв'язну послідовність із раніше вимовленим висловленням партнера» [31, с. 7].

Контактновстановлювальна та контактнопідтримувальна функції мовчання знаходять свою реалізацію насамперед у кооперативному діалозі. Тут мовчання виступає маркером згоди вступити у взаємодію («*я мовчу = я не проти почати з тобою спілкуватись саме тут і саме на цю тему*»; контактновстановлювальна функція; початковий етап діалогу), або ж є маркером бажання продовжити/підтримати розмову («*я мовчу, бо я згоден із тобою; я мовчу, бо мені цікаво те, що ти розповідаєш*» тощо; контактнопідтримувальна функція; проміжний і заключний етапи діалогу). Не випадково, народна мудрість семантизує мовчання як маркер повного взаєморозуміння, згоди чи підтвердження, що виступає субститутом лексеми *так* (**Мовчання – знак згоди; Хто живе в згоді, тому й слів не потрібно** [18, с. 211]), напр.: *Лана промовчала – це мало означати згоду* (Н. Шевченко); *Артур мовчав, бо не мав заперечень* (Ю. Андрухович).

Значення формальної згоди, коли мовець має інший погляд на обговорюване, але приховує його з метою уникнути конфлікту, виражається в дискурсі замовчуванням. Підтвердження цього знаходимо в лексикографічних працях: *мовчати* «не давати про себе знати; не виявлятися (про почуття, переживання)», «не висловлювати відкрито своєї думки, не діяти, не втручатися в що-небудь», «покійно терпіти, зносити що-небудь» [СУМ, т. 4, с. 772]; *змовчати* «не говорити, не заперечувати, мовчати», «не розповідати про щось, замовчувати, приховувати що-небудь» [СУМ, т. 3, с. 630]. Як бачимо, мовчання та замовчування, по-перше, мають єдину природу (*нічого не говорити та про щось не говорити*). По-друге, замовчування визначається не як порушення комунікативної норми, а як мотивована дія. З погляду синтаксичної структури діалогічного тексту, таке мовчання слід розглядати як еліпс, за допомогою якого опускаються певні, легко відновлювані з контексту елементи мовлення. Тобто мовчання – знак чогось невисловленого, пропуск синтагматично надлишкового компонента.

Мовець використовує своє мовчання як своєрідну зброю, що позбавляє партнера можливості конфліктувати, нападати, докоряти (принаймні, «тут і зараз», проте не гарантує цього в подальшому). Таким чином, мовчання не розв'язує конфліктів, хоча воно – дуже дієвий елемент у кризовій ситуації. У суперечці

«мовчазний протест бажаніший, ніж вербальний, оскільки він позбавлений грубих, неприйнятних слів» [227, с. 92]. За допомогою мовчання мовці мають змогу уникнути та завуалювати «грубі чи різкі слова, роблячи їх м'якшими, сугестивними, надаючи їм менш негативного забарвлення» [322, с. 64]: *Ліпше мовчати, ніж сварку почати; Мовчанка гнів гасить* тощо. Напр.: *Мені кортіло сказати, що нікому він не потрібен, крім батьків, але я мовчки взяла двоє яблук і пішла до себе* (Г. Пагутяк).

Разом із тим замовчування/мовчання – це не лише «засіб, що знижує ризики конфліктного спілкування» [18, с. 211], але й засіб, що його зумовлює. Умовчування, недоказування має місце, якщо мовець оминає мовчанкою певний відомий йому факт: «не хоче чи не може висловити з огляду на внутрішні мотиви» [322, с. 64]. Для адресата це свідчить про відсутність факту та призводить до дезінформації. Таке замовчування може спричинити в подальшому конфронтаційний розвиток взаєностосунків.

Мовчання є знаком ігнорування, тобто небажанням вступати чи продовжувати розмову саме з цим партнером, саме тут і саме на цю тему, або якщо розмова змінила вектор у небажаний для одного з мовців. Крім того, мовчання трактується як навмисна комунікативна неузгодженість, пов'язана з невиконанням очікуваного кроку-реакції. На думку дослідників, цей механізм лежить в основі навмисного порушення норм спілкування. Як наслідок, розмова стає неприємною чи припиняється (контактороз'єднувальна, чи, в іншій термінології, дисконтактна функція мовчання), напр.: — *Ти постійно мовчиш, Коля, – каже Капітоліна. / Коля справді мовчить. / — Тобі неприємно говорити зі мною? Чи просто не маєш що сказати? / Коля складає шматки розрубаного лосося... / — Та мені й не треба, щоб ти зі мною говорив! – злиться Капітоліна. – Великий пан* (Т. Малярчук). Як бачимо, йдеться зовсім не про ситуацію цілковитого порозуміння, «коли слів просто немає або вони зовсім не потрібні» [203, с. 211]. Паузи, недомовки, відверте ігнорування партнера спричиняють напругу в діалозі, псують взаєностосунки чи зовсім припиняють їх. У цьому випадку мовчання призводить до непорозуміння і протиріч, оскільки нестача чи відсутність інформації завжди сприймається негативно.

Конфліктним може стати і діалог із т. зв. пролонгованою, «відтермінованою»

згодою, оскільки мовчання в такому дискурсі зумовлене невпевненістю, сильними емоціями адресата, через які він просто фізично не здатний говорити, напр.: — *Я вас люблю, будьте моєю жінкою!* — сказав він. / *Вона не змогла уст одтворити.* / — *Відповідьте!* / *Вона мовчала.* / — *Чи ви втратили мову? О, скажіть лише одне слівце. Ви не любите мене? Не хочете бути моєю жінкою?* / *Минула хвилина, в часі котрої чути було лише її важкий віддых.* / — *Коли так, то простіть!* / — *Я хочу, Фельс! О, боже, я хочу, хочу...* — вирвалося з її уст (О. Кобилянська).

Традиційно говорять про зв'язок мовчання з негативними емоціями й станами, рідше – з позитивними (захоплення, обожнювання, любов, радість тощо) чи нейтральними (здивування, подив тощо). Емоції-причини мовчання утворюють групи за ознакою зростання інтенсивності: 1) сум → зневіра/відчай → печаль → розчарування; 2) здивування → подив → приголомшення; 3) докір → несхвалення → невдоволення → образа → обурення → гнів → сказ; 4) нерішучість → сором'язливість → тривога → переляк → острах → страх → жах [252, с. 126–128]. Зумовлене емоціями, психічним станом або комунікативною поведінкою співрозмовника мовчання може бути реакцією на образу, зауваження, нав'язування своєї думки, нетолерантне висловлення діалогічного партнера, його тон чи манеру говоріння, авторитарний стиль поведінки тощо [72; 73].

Отже, комунікативно значуще мовчання виступає осмисленим засобом передачі інформації й виконує в дискурсі прагматичні функції діалоготворення, встановлення, підтримки чи припинення контакту. Пов'язаний із емоційним станом мовця, цей невербальний знак замінює мовлення, дублює чи видозмінює його зміст. Як лінія комунікативної поведінки силенціальний ефект може мати подвійний сенс: бути засобом гармонізації діалогу чи засобом його дегармонізації, конфліктності.

7.9.4. Плач і сміх як невербальні коди людської комунікації

Плач – це психологічна реакція емоційного стану, «явище тієї самої суті, що вираження гніву, страху, радості, здивування» [164, с. 120]. Не випадково цей психофізіологічний процес у лексикографічних працях розуміють як дію за зн. *плакати* та звуки, утворювані цією дією [СУМ, т. 6, с. 572]; *плакати* – 1. Лити

сльози (з горя, від болю, зворушення). // Побиватися, тужити за ким-небудь, проливаючи сльози. // *перен.* Жалкувати за ким-небудь; журитися. // Наповнюватися сльозами (про очі). 3. *перен.* Нарікати, скаржитися; плакатися [СУМ, т. 6, с. 558].

З дефініції очевидно: плач маркує суб'єктивний психічний стан учасника дискурсу, що «у вигляді безпосередніх переживань ... неприємного відображає ставлення людини до навколишнього світу, інших людей і самої себе» [272, с. 11]. Він виникає як реакція організму, коли людина за кимось побивається, на щось нарікає чи скаржиться. Оскільки плач передає широку палітру емоцій: печаль, страх, гнів, жаль, радість, захоплення тощо, – О. Г. Козинцев називає його трансемоціональним. Однак, за всім цим у слізній реакції, на думку вченого-антрополога й етнолога, «вгадується «спільний знаменник» – безпорадність людини перед тим, із чим вона впоратися не може» [164, с. 120]. Усі причини-емоції плачу відбуваються заради біологічної його мети: емоційні сльози знімають стрес і виводять із організму токсини, «приносять душевне заспокоєння, полегшення» [289]. Плач, таким чином, – це психологічна розрядка, «символ очищення від негативу, переживань, безсилля та лиха» [23, с. 137].

Еволюція плачу – від негативних емоцій як причини-подразника до вивільнення їх (катарсис) – має типові характеристики, оскільки емоції, на думку З. Кевечеса, – це «мінірозповіді» з певним сценарієм розвитку, що включає в себе саму емоцію, причину її виникнення та наслідки (прояв). Як зазначалося вище, плач зумовлюються негативними емоціями, насамперед печаллю (горем, тугою, жалем, смутком, гризотою та ін.). Печаль, за З. Кевечесом, – це дещо, що людина відчуває, коли помирає той, кого вона любила, і людина виражає це почуття через плач [359, с. 88]. Зв'язок між плачем, горем і смертю зафіксовано в українських висловах *голосити, ніби по мертвому, обмивати сльозами (покійника)*, приповідці «*Треба йти на похорон – поможу людям плакати*» [СУС, с. 262–263]. Не випадково, одне зі значень лексеми «плач» – «старовинна обрядова жалібна пісня на похороні, поминках або весіллі» [СУМ, т. 6, с. 572]. На спорідненість плачу та смерті вказує О. М. Моціяка, яка виділяє в семантиці категорії «плачу» такі дві його особливості: по-перше, плач – це міфологічне амбівалентно-синкретичне ціле, що розмежовує

сакральний і профанний простір, «той» і «цей» світ; по-друге, плач – це жанр народної творчості (голосіння), пов'язаний із поховальними обрядами й архаїчними уявленнями про космос і смерть як найбільш закорінений архетип у колективних уявленнях [215, с. 24].

Прототиповий сценарій печалі, що зумовлює плач, має, за А. Вежбицькою, вигляд: а) Х дещо відчуває; б) іноді людина думає щось на кшталт цього; в) трапилося щось погане; г) якби я знав, що трапиться, я би сказав: «Я цього не хочу»; г) зараз я не говорю цього; д) тому що я нічого не можу зробити; е) через це ця людина відчуває щось; є) Х відчуває щось на кшталт цього [375, с. 180].

В основі жалю (печалі, горя, туги) лежать не лише фізичні, але насамперед душевні страждання комуніканта. За П. О. Селігеєм, псл. **žalь* «жаль», яке зводиться до іє. **g^hēl-* «колоти, жалити, тортурити», первісно означало лише фізичне ушкодження, болісний вплив на тіло – тобто те, що може викликати неприємні відчуття. Потім відбулася ситуативна або часова метонімія, і **žalь* стало позначати вже страждання від цього ушкодження. Невдовзі значення розширилося далі, і словом *жаль* стали називати смуток та страждання взагалі, не обов'язково від фізичного болю [272, с. 9].

Плач здебільшого супроводжується слізьми (безбарвною прозорою солонуватою рідиною, яку виділяють розміщені в очній ямці залози при деяких фізіологічних або психічних станах (при подразненні, болю чи сильних душевних переживаннях) [СУМ, т. 9, с. 386]) і проходить кілька етапів: 1) момент перед появою сліз (*підступили до горла, тиснули груди, душили, кипіли в горлі, задзвеніли в голосі*); 2) поява сліз (*блищали, стояли в очах, проступили на очі, застеляють очі, навернулися на очі, закипали на очах, пекли, щипали очі*); 3) власне плач (*сльози потекли, бризнули, побігли, лилися (текли) рікою, котилися струмками (градом)*) [207, с. 87]. Намір приховати емоційний стан і, відповідно, сльози визначається небажанням людини постати перед вороже налаштованим співбесідником у вразливому стані й стати жертвою насмішки, цькування чи агресії. Як наслідок, мовець намагається усамітнитися, щоби дати волю сльозам або приховати їх: *витирати непрохані сльози; ковтати сльози; не виставляти сльози напоказ*

(плакати тайкома); *плакати безслізно* (без сліз) [СУС, с. 262–263]. Напр.: [усамітнення:] *Дружина побігла до ванни ридати* (В. Діброва); *Сховавшись у гардеробній, дала волю сльозам*; *Леся помічала насмішуваті погляди. Вона часто нишком плакала* (О. Сайко); [приховування сліз:] *Вона сльози рукавом витирає* (М. Малюк); *Жінка витерла долонями сльози* (М. Кідрук); *Люда злизала сльозу і взяла себе в руки* (В. Діброва); *Мамка сльозу змахнула* (Люко Дашвар).

Сльози, що супроводжують плач, бувають різної інтенсивності: це дозволяє співрозмовникові розпізнати ступінь емоційного переживання – слабкий (*схлипувати, просльозитися*), середній (*плакати, ронити, точити*), сильний (*ревіти, ридати, розпускати, заливатися, заходитися, умиватися*) і максимальний (*захлинатися, обливатися, давитися, сходити*). Наведемо приклади: *Енне заплакала і, схлипуючи, прошепотіла* (А. Марковська); *[Вчителька] плаче-заливається* (О. Ірванець); *Вона давиться сльозами* (М. Стельмах); *Вона плакала, ридала вголос, виливаючи зовні те, що труїло їй серце* (Дарина Гнатко). Не випадково, «виплакатись – це те саме, що розповісти про своє горе» [289]. Рідко мовці виражають емоцію горя без сліз (*нити, скиглити, стогнати*): *Вона скиглила, коли вже не стало сліз* (З. Казанжи).

Окрім сліз, вивільнення негативних емоцій через плач супроводжується відповідним голосом та іншими характеристиками. Це можливо завдяки здатності невербальних знаків до взаємодії; як наслідок утворюється інтегративна зона «погляд/очі + голос = плач» [276, с. 87]. Супроводжуваний голосом плач має різну інтенсивність: слабкий ступінь (*схлипувати, нити, скиглити*), середній ступінь (*плакати, стогнати*), сильний ступінь (*(голосно) ридати, заходитися, захлинатися, волати, кричати, голосити*) і максимальний ступінь (*(дуже голосно) надриватися*): *Раїса схлинула – і як заголосить* (Люко Дашвар). Різна інтенсивність плачу свідчить про «висхідну градацію невербальних компонентів відповідно до психоемоційних станів *плач – ридання – голосіння*» [23, с. 137].

Разом із психічною складовою, плач трактують як біологічну реакцію людини (активацію секретії слізної залози без фізичного подразнення органу зору), що супроводжується фізіологічними змінами в організмі людини: диханням,

серцебиттям, пітливостю тощо. Скажімо, «респіраторними» маркерами плачу є вислови на кшталт *давтися плачем (риданням, сльозами, хлипаннями)* [СУС, с. 262–263]) у зн. «задихатися від приступу плачу; ридати, захлинаючись», *душитися слізьми, задихатися від сліз*, напр.: *Параска, давлячись слізьми, кусала подушку* (Ю. Яновський); *Харитя почула, що сльози душать її* (М. Коцюбинський); *Юлька задихався від сліз, розпачливо рюмсає* (Н. Лапіна і С. Горбань).

Розповсюдженим ефектом від плачу є т. зв. клубок у горлі (*клубком ставати (застрагати) в горлі; клубком підступати (підкочуватися) до горла* в зн. «стискати горло, душити (про біль, образу)»; *клубок в горлі стоїть (застрає); клубок підступив (підкотився) до горла* – про відчуття спазму, болісного стиснення в горлі внаслідок хвилювання, переживань [СУМ, т. 4, с. 190]: *Віра намагалася щось сказати, але зробити це не давав клубок гірких сліз в горлі* (О. Лозиков). Причина появи клубка пов'язана з діяльністю нервової системи людини. Просто суть цього явища можна описати так: коли людина відчуває загрозу чи переживає негативні емоції, нервова система запускає декілька механізмів, спрямованих на допомогу в боротьбі чи втечі. Оскільки для цього необхідне збільшення притоку крові з киснем до м'язів, деякі не потрібні на момент небезпеки функції (напр., травлення) «відключаються». Разом зі збільшенням притоку крові, активізується дихання: відкривається горло, розширюються голосові зв'язки, і велика кількість повітря проходить крізь них. Знижуючи стрес, нервова система розгальмовує травлення і, зокрема, процес ковтання, коли голосова щілина закрита, щоб у гортань не потрапила їжа. Однак, через плач голосова щілина відкрита: такі перешкоди створюють ефект «клубка».

Ще одна цікава характеристика сліз у цьому прикладі – це ознака «гіркі». Згідно з етимологічними розвідками Т. О. Черниш, *гіркі сльози* виступають синонімом до *сліз гарячих (горючих, пекучих)* насамперед через генетичні корені, що сягають ще праіндоєвропейської доби загалом і праслов'янського дієслова *gorěti* зокрема. Сучасний корінь *gor-*, основний структурний елемент слов'янських континуантів колишнього *gorěti*, що абстрактно виражає ідею фізичного горіння, зводиться до індоєвропейського кореня **gwher-/gwhor* «горіти, палати». У

словниках слов'янських мов досі укр. *гіркий*, рос. *горький*, білор. *горкі*, пол. *gorzki*, чеськ. *hořký* тлумачаться як «такий, що пече, обпалює язик». Первинна мотивованість назви за дією на органи чуття з часом набула більш узагальненої оцінки, розвинула вторинні значення «дошкульний, вразливий, прикрий, неприємний», що пов'язуються з психічною діяльністю людини. Тотожність прикметників *гарячий* і *гіркий* спостерігається в поширеному в багатьох слов'янських мовах фразеологізмі: укр. *плакати гіркими (гарячими, горючими) сльозами*, рос. *плакать горькими (горячими горючими) слезами*; пол. *plakać gorzkiemi (gora, cymi) łzami*; чеськ. *hořce (horce) plakatí*; сербохорв. вислову *литити горьке сузе*; словацьк. *ronit' horké slzu* [316]. Разом із тим, значеннева відмінність між гіркими і гарячими слізьми, що їх проливає комунікант у дискурсі, все-таки існує: *гіркі (горючі) сльози* – болісний, нестримний плач, ридання [СУМ, т. 9, с. 387; СУМ, т. 2, с. 139]; *гарячі і палкі (палючі) сльози* – сльози, викликані дуже сильними переживаннями чи почуттями [СУМ, т. 2, с. 37; СУМ, т. 6, с. 31, 32].

Оскільки «ведучою семою прикметників (*гіркий* і *гарячий* – Н. В.) є дія сильного вогню, а звідси – фізичні відчуття, що нею викликаються» [316], нерідко можемо почути вислів «сльози, що висушують, випікають очі». За Л. О. Ставицькою, «сльози сохнуть – це найболючіше людське страждання, ще трагічніше від того, що воно невивпакане і невимовлене», натомість *сльози висушли* – «припинилось страждання» [289]. Вислів *висушувати (обсушувати) сльози (сльозу)* означає «втішати, заспокоювати того, хто плаче» [СУМ, т. 1, с. 506; СУМ, т. 5, с. 588] і свідчить про здатність людини до соціальної регуляції та самокорекції, про її вміння відновити гармонію взаєностосунків, напр.: *Поцілунками він висушував її сльози, і вона заспокоювалась* (А. Шиян).

Апеляції до співчуття, втішання й співпереживання, стримування агресії і, відтак, зміцнення соціально-комунікативних стосунків учасників діалогу пов'язані з гендерним аспектом плачу. Загалом, надмірна плаксивість і гранична вразливість, на думку більшості психологів та психіатрів, є домінантною для осіб з емотивною акцентуацією характеру [235, с. 351]. Вони чутливі і вразливі, вирізняються глибиною переживань, чуйністю, сльозливістю; будь-яку життєву драму відчують

глибше, ніж інші [192, с. 135]. Нерідко з надмірно емоційними людьми трапляється істерика – напад істерії, під якою розуміють нервово-психічне захворювання, що виявляється в підвищеній дратівливості й емоційній збудженості, судорожному сміхові, сльозах, риданнях тощо, напр.: *Коляда забився в істериці* (М. Зарудний).

Плач, або «сльози жалості», в конфліктній ситуації – це типово жіноча⁵⁶ реакція у стані пригніченості, депресії, бажанні пояснити власні негаразди радше невезінням, невдачею, злим роком, аніж відсутністю знань і здібностей.

Як засвідчує ілюстративний матеріал, найчастіше втішання й співчуття в конфліктному дискурсі проявляє чоловік, при цьому причина жіночих слів може бути як в самому чоловікові, так і в сторонній людині/предметі/ситуації: *Ольга починає плакати. Валерій, помітивши це, підходить до Ольги: — Я вас образив? Ну... тоді... вибачте...* (Анна Багряна); *[Він] обтер сльози з її лиця, а потім поцілував у солоні від сліз губи: — Пробач мені* (Дарина Гнатко); *[Інна] годину плакала. Костик витирав їй сльози з підборіддя і шиї* (Т. Малярчук). Із наведених прикладів зробимо кілька висновків. По-перше, процес утішання супроводжується такесичними й проксемічними знаками: витиранням сліз із обличчя, поцілунками, скороченням дистанції – і свідчить про взаємодію невербальних засобів комунікації. По-друге, жіночий плач, хоч і спрямований на досягнення комунікативної мети, після нього, як правило, спілкування припиняється («обривається»), оскільки сльози викликають у чоловіків або сум'яття, або роздратування. Інакше кажучи, «плач ігнорується, мінімізується, стає банальним і розуміється дуже спрощено. Його швидше терплять, аніж поважають» [366, с. 81]: *Ірюся заридала так голосно й істерично, що Олесь розгубивсь: — Не плач, все буде добре* (Є. Кононенко); [сторож упіймав молоду жінку, яка крала в садку яблука й тепер благає її відпустити:] — *Я ще маленька, – хотіла заплакати вона, так він не дав: — Малінька? А срака в*

⁵⁶ Скупість емоційного прояву й сліз у чоловіків засвідчено лише 6 прикладами, при цьому 3 з них – про дітей: *Його очі наповнилися сльозами* (І. Роздобудько); *Він чекав, що дружина повернеться додому, ковтаючи сльози* (Є. Кононенко); *[Богдан] приголомшений, тихо плаче* (Анна Багряна); *Від болю я присів, на очі самі собою навернулися сльози; Він жалібно, ледь не плачучи, промовив: — Я його боюся!* (Л. Дереш); *Семен розплакався, як тільки я на нього натиснув* (М. Кідрук). Бачимо, що чоловічі/хлопчачі сльози «скупі» (*тихо плаче; ковтаючи сльози; ледь не плачучи*) та ненавмисні (*самі собою навернулися непрохані сльози*); вони виникають як реакція на сильне потрясіння (*приголомшений*); душевний біль (*він чекав, що дружина повернеться додому*) чи біль фізичний (*від болю на очі навернулися сльози*), погрозу (*розплакався, як тільки я на нього натиснув*), страх (*я його боюся*).

тебе почімусь не така! (Б. Жолдак).

Рідше заспокоює жінку співрозмовниця: *Щось змінилося між ними за ті півгодини, коли одна плакала, а друга її заспокоювала* (Г. Вдовиченко). Жіноча солідарність також проявляється в обопільній сльозливій реакції: *Світлана – в плач, я також. Жіноча солідарність!* (Л. Когут); *[Катерина] ридма ридає. Мамка – і собі плакати* (Люко Дашвар). Прояви співчуття до плакуна пояснюються сильним інтерактивним ефектом плачу: «коли комунікант бачить сльози іншої людини, він теж може заплакати» [207, с. 87].

Прагнучи співчуття, мовець ніби «тисне» на комунікативного партнера, тому плач і сльози спричиняють, окрім співчуття, ще й обурення, одночасно виступаючи і причиною, і наслідком конфлікту. Свідомо-намірений плач, або маніпулятивні сльози, є свого роду шантажем, тактичним прийомом і відрізняється від неусвідомлюваного плачу, який майже не контролюється людиною й виступає природною її реакцією. Напр.: — *Отак завжди – робиш людям добро, і жодної подяки... Не шануйте мене, не любите... (дістає хусточку. Усі кидаються її втішати)* (О. Танюк); *Яніна намагається вичавити з себе сльози. Ляшковський її заспокоює* (Н. Уварова). Плач і сльози в цих прикладах не є щирою психофізіологічною реакцією на стрес чи неприємні емоції (*намагається вичавити з себе сльози*), мають демонстративний характер (*дістає хусточку*). Натомість вони є дієвим способом домогтися комунікативної мети без зайвих зусиль, особливо, якщо жіночі сльози адресовані чоловікові: *[Катерина] стоїть й ув очах сльози бринять. — Добре, – змилювався Микола* (Люко Дашвар). Такі випадки підтверджують, що слізна реакція виконує комунікативну функцію. Згадаймо: немовлята «розмовляють» за допомогою плачу, однак із віком і розвитком мовлення кількість випадків плачу зменшується [376, с. 47]. По мірі дорослішання людини ставлення соціуму до сліз і мовця, що проявляє їх, стає негативнішим: плач трактується як слабкість, що пробачається лише дітям⁵⁷. Звідси – порівняння «плакати, як дитина»

⁵⁷ Діти плачуть у ситуації страху чи стресу, задля маніпуляції й задоволення власної комунікативної/некомунікативної мети: *Налякані діти плакали, хлипаючи все голосніше* (М. Коцюбинський); *Вони так захопились з'ясуванням стосунків, що не помічали тиші в дитячій, де мала Амалія готова була розревітися; — Не хочу футболку з покемонами! – зарюмсає малий. — Припини видурюватися. Яка різниця? — Велика різниця, я їх не хочу! –*

[СУС, с. 263]: — *Ти хочеш мене покинути... – плакала як дитя* (Н. Доляк); *Вона наплакалася вволю, хлипаючи, як маленька* (О. Гончар).

Емоційна розрядка від сліз може бути двоякою: по-перше, це один і той самий мовець; по-друге, суб'єкт і об'єкт плачу – різні учасники дискурсу. У другому випадку йдеться про те, що, довівши до сліз свого співрозмовника, мовець отримує задоволення: *угнати в сльози* «доводити до плачу»; *виточити сльози (з очей)* «вчинками, діями примушувати плакати»; *доводити до сліз* «призводити до плачу»; *розпикати до сліз* «насміхаючись, виводити з рівноваги, доводити до плачу»; *пити сльози* «мучити, кривдити, знущатися». Напр.: *Коли Анна перебувала в поганому настрої, вона скидала роздратування на людей поруч, натомість чулася у доброму гуморі недовго, хіба довівши потенційну жертву до сліз* (Г. Вдовиченко).

Окрім плачу, зняття напруги сприяє сміх; більше того, слізна і сміхова реакції можуть накладатися одна на одну: *Вона зареготала, але щоки сіпалися плачем* (Л. Пономаренко); *Вона розреготалась. Аж сльози виступили* (Г. Вдовиченко).

Зв'язок між сміхом і плачем простежується на причинно-наслідковому рівні, коли глузливий сміх стає образою й провокує сльозливу реакцію, і навпаки: Напр.: *Дівчинка заплакала. — Заплач, Матвійку, дам копійку, – перекривив її Сергійко* (Г. Тютюнник) – тут сльози викликають насмішку: копіюючи дівчину, Сергій піддражнює її, показує негативне, глумливе ставлення. У другому прикладі, протилежно, глумлива реакція провокує сльозливу: *Дівчата зареготали: — То ж треба – такий крутий хлопець, а знайшов собі замухришку, сіру мишку! Зустрічатися з таким хлопцем і так вдягатися... Мені було б соромно! Леся швидко вибігла, нічого не бачачи перед собою крізь сльози* (О. Сайко).

Схожість сміху й плачу спостерігаємо в зовнішньому вияві. І. І. Серякова зараховує їх до неоднозначних невербальних одиниць, адже сміх як «озвучена посмішка» є кінетично-паралінгвістичною дією, а плач об'єднує в собі дії очей і обличчя (кінетика), голосу (паралінгвістика) та рук, що торкаються обличчя (такесика) [276, с. 86]. Однак, слід уточнити: хоча учасник дискурсу, що плаче і

вже у голос плакав малий. Сльози горошком покотилися по щоках малого. Тато посунув до кімнати: — Йди сюди, яку футболку, кажи швидко. — Ось ця, – малий стер сльози (Г. Вдовиченко).

сміється, має схожі вирази обличчя, діяльність м'язів обличчя та вокалізація різняться. Так, ознакою плачу вважаються опущені куточки губ. При сміхові один чи обидва куточки «тягнуться» догори. Тимчасове асиметричне викривлення одного куточка маркує іронічну посмішку, внутрішнє напруження, бажання приховати істинне ставлення за удаваною дружелюбністю. Скривлений на один бік рот свідчить про презирство та схильність до знуцання. До посмішок «на замовлення» зараховують неорганічну і вимучену посмішку при вираженні співчуття. Зімкнені, напружені губи означають усмішку – «особливий порух м'язами обличчя (губ, очей) як вираз глузування, кепкування» [СУМ, т. 10, с. 491], бажання панувати в діалозі. М'язи обличчя при щирій посмішці вільні й ненапружені, губи щільно прилягають до зубів, їхні кутки злегка відвинуті назад.

Як і плач, сміх може бути вокалізованим і беззвучним, означати психофізіологічну реакцію або комунікативну тактику, а також мати в дискурсі позитивну чи негативну конотації. Вираженням емоцій за допомогою міміки губ у супроводі голосу чи шуму є дієслова *пирхати, пирскати, хихотіти, сміятися, реготати, іржати*; без звука емоції виражаються лише мімікою губ у дієслові *посміхатися* [254]. Сміх як психофізіологічна реакція – неконтрольована й позбавлена будь-якої інтенції з боку її автора (мовця); сміх як комунікативна тактика – це інтенційна, осмислена «комунікативна зброя», «мішенню» якої виступає співрозмовник, т. зв. об'єкт насмішки, висміювання чи глуму.

Позитивну емоційну оцінку сміху передають дієслова *сміятися* «видавати сміх від веселощів, радості, нервового збудження»; *посміхатися* «посмішкою виявляти свою приязнь або співчуття»; *усміхатися* «усмішкою виявляти почуття (перев. радість, задоволення)»; *пирскати* «раптово вибухати приглушеним, стриманим сміхом»; *пирхати* «сміятися, видавати стримані, приглушені звуки»; *жартувати, підсміюватися, посміюватися* «без зла, не в образливій формі». А втім, навіть доброзичливий сміх може спровокувати напруження, напр., коли він недоречний: *Емма діставала дівчат до живого. Вони дражнили її. Емма лютувала, захищаючи співвітчизників: — Ніякі вони не фашисти! Не бачили нічого, то й мовчіть! Мене один гер... — Хер, — пирскали дівчата* (Є. Кононенко) – глумлива реакція

виражається каламбуром (грою слів *гер* – *хер*⁵⁸) і відсилає нас до «тілесного низу».

Насмішкувато-глузливе ставлення та негативна, з погляду адресата, емоційна оцінка сміху міститься в лексемах *посміюватися* «підсміюватися»; *насміхатися* «робити когось об'єктом насмішок, образливих зауважень»; *реготати* «насміхатися, глузувати»; *глузувати*, *кепкувати*, *кпити*, *висміювати*, *осміювати*, *обсміювати* (усі в зн. «виставляти в смішному вигляді, викриваючи, критикуючи»); *іронізувати* «ставитися з іронією, висміювати, насміхатися, кепкувати»; *перекривляти* «копіювати чийсь міміку, рухи, манеру говорити; піддражнювати, підсміюватись, показуючи своє негативне, насмішкувате ставлення»; *зубоскалити*, *скалитися*, *гигикати*, *хихикати* (*хихікати*) (всі в зн. «насміхатися, звичайно сміючись, посміхаючись при цьому»); *глумитися*, *знущатися*, *єхидствувати* «злісно, в'їдливо іронізувати»; *потішатися* «насміхатися, розважаючись чиеюсь поведінкою, виглядом». Напр.: *Петрик посміювався*: — *Ну й лікар! Людей лікує, а коня не може* (Ю. Збанацький); — *У нашу футбольну команду? Його? – Сашко зареготав*. — *Що ти! Справжній нікчема він і дрантюх!* (О. Сайко); — *Щелепи вивернеш! Чим тоді хліб жуватимеш? – кепкує Уляна* (М. Стельмах); — *Тобі вже одинадцять років, а ти від горшка – два вершка, – продовжував знущатися Маслюк* (І. Багмут); *Я витяг з кишені букет. Олечка зневажливо розсміялася*. — *Ну й кавалер! Квіти у кишені носиш! – Я ніс сумки, не було куди їх подіти... – Ніс сумки... – перекривила Олечка*. — *Оце так квіти! – продовжувала глузувати Олечка*. — *А на троянди що, грошей не вистачило?* (О. Сайко).

Негативне враження справляє на співрозмовника сміх, виражений у художньому дискурсі словами *іржати* «гучно, нестримно сміятися»; *фиркати* «сміятися, видаючи уривчасті звуки носом, ротом»; *шкіритися* «сміятися, розсуваючи губи, показуючи зуби». Як правило, мовець повідомляє (словесно чи фізично) про безпідставність такої реакції, напр.: — *Ти як зі старшими розмовляєш? – Старший знайшовся, – презирливо фиркнула вона*. — *Зараз усцюся від сміху. Він рвонує її на себе й заліпив ляпаса* (Сергій Батурин); — *Чомусь ти дуже шкіришся*.

⁵⁸ *Хер* – зруб, обц., вульг.-просторозм. чоловічий статевий орган [УЖ, с. 354; УМБТ, с. 384]. *Гер* (нім. *Herr*) – звертання «пан» до чоловіка.

Мав би трохи совісті (М. Тарновський); — *Ну чого іржете?!* (І. Волошин).

Оскільки «людина звучить, жестикулює та посміхається майже одночасно, невербально визначаючи свої емоції та комунікативні наміри» [276, с. 86], сміх як мімічно-звукова реакція може супроводжуватися рухами тіла: *присісти від сміху, лягти зо сміху, покотитися від реготу, зігнути від сміху, хитатись від сміху* (взаємодія з позою); *братись за боки від сміху, обніматися від сміху схопитися від сміху за живіт* (взаємодія з жестами, дотиками). Напр.: *Хлопці лягли зо сміху* (В. Винниченко); *Всі аж покотилися від реготу* (Г. Тарасюк); *Від сміху його зігнуло до підлоги* (В. Єшкілев); *Хлопці аж за боки брались, аж обнімали одне одного з реготу* (В. Винниченко); *Міха аж за черво схопився від сміху* (О. Гаврош). Сміючись, мовці знизують плечима, тупають ногами (жестова реакція) чи зсувають брови (мімічна реакція): *У відповідь [на насмішки] вона всміхалася й знизувала плечима* (О. Сайко); *Дівчина заливається сміхом і аж тупотить ногами* (М. Стельмах); *Ольга зсунула брови й засміялась* (І. Багрянний).

Окрім цього, на сприйняття сміху впливають особливості голосу, зокрема тон, манера. Сміх/посмішка в конфліктному дискурсі бувають *крижаними, холодними* (температурні асоціації); *тихими, дрібними, ледь помітними* (за акустичним враженням і формою); *злостивими, злорадними, лиховісними, лукавими* (асоціації нетолерантного наміру співрозмовника чи самого мовця); *невеселими, наляканими, гіркими* (маркер внутрішнього стану); *скептичними, недовірливими, здивованими* (ознака ставлення до слів співрозмовника) тощо. Напр.: *Боровадянка оббризула його крижаним реготом* (В. Діброва); *Максим розсміявся тихенько* (А. Дімаров); *Міліціонер зайшовся злостивим сміхом* (Г. Тарасюк); *Дарина всміхнулася гірко* (Люко Дашвар); *Варвара скептично посміхалася* (В. Собко).

Посмішка є дешифратором комунікативно-соціального статусу, взаємин: *На обличчі Лисовицького грала усмішка знаючого собі ціну чоловіка* (О. Лозиков); *Посміхнулася вона несміливо, бо малася перед гостем незручно. Вона почувала в ньому людину іншого кола, чужого їй і, мабуть, вищого від неї* (В. Підмогильний).

Сміх як статусно залежний невербальний знак означає, що, якщо сміється мовець вищого рангу, то має сміятися і мовець нижчого статусу: *Я теж разом з*

усіма сміялася з її невдалих відповідей, з її недоречних вигадок (О. Сайко).

Сміхова реакція, крім того, регулює міжособистісні стосунки. Щира чи удавана усмішка має силу перетворити конфлікт на порозуміння. Вона виникає як маркер підтримати тональність розмови, уникнути протиріч, зберегти своє лице: — *Канешно, – Борик дипломатично посміхнувся* (В. Даниленко); *Я недовірливо усміхався: звідки хлопчині знати, якою вчителькою була Оксана, але помовчував, щоб не звести нанівець благородні зусилля співрозмовника* (О. Лозиков). У наведених прикладах формальна усмішка чи в поєднанні із замовчуванням робить мовця толерантним співрозмовником. Так само цінується вміння нейтралізувати конфлікт сміхом, використовуючи прийом «глухого вуха», ніби не чуючи образливих слів або змінюючи їхню негативну конотацію на позитивну/нейтральну: «— *Йди ти, – кажу я йому, – отуди*». *І от що цікаво – цей, месьє, почувши такі слова, не образився ні грами. Навіть усміхається* (Б. Жолдак); — *Ви живете без ідей? – спитала Марта й злякалась, чи не буде такий висновок глузливий. Проте Безпалько не образився. — Атож, – відповів він, посміхаючись* (В. Підмогильний).

Регуляційна функція усмішки полягає також у тому, що вона має контактостановлювальну і контактопідтримувальну ознаки, сприяє душевній розмові, напр.: *Сашко обійняв Катерину. — Можна? — Та хай... – Катерина всміхнулася, і Сашко враз став хоробрішим* (Люко Дашвар).

Отже, сльози і сміх – це психофізіологічні реакції і комунікативні тактики, що, незважаючи на певний причинно-наслідковий зв'язок і соціально-гендерну зумовленість, різняться зовнішнім виявом, функціями та психофізіологічною природою. Вони допомагають учасникам конфлікту реалізувати власну інтенцію, висловити почуття й переживання, маркувати міру їхньої інтенсивності. Пов'язаний із зняттям психоемоційного напруження плач є своєрідною мовою, що позначає каприз, протест, прохання, вимогу, скаргу, образу. Сміхова реакція виконує в конфліктному дискурсі тактику приниження й образи співрозмовника у формі насмішки чи глуму, а також виражає внутрішній стан суб'єкта негативної оцінки. Встановлено взаємодію не лише сміху й плачу, а й невербальних знаків інших рівнів – міміки, проксеміки, такесики, жестів і рухів тіла.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 7

Невербальні знаки мають потенційну можливість впливати на дискурс: вони дублюють, доповнюють або заперечують зміст висловлювання, підкреслюють окремі його компоненти, а також заміщують мовлення, допомагаючи підтримувати комунікативний контакт чи припинити інтеракцію. На всіх етапах діалогу «мова тіла» створює фон та атмосферу спілкування, формує імідж співрозмовника і невербальний паспорт мовця (невербальний ідіостиль). Активно, помірно чи пасивно використовуючи невербальні знаки – навмисні чи неусвідомлювані, наступально-агресивні або захисні, – партнери користуються засобами фізіогноміки, кінесики, такесики, проксеміки, а також паралінгвальними (фонаційними) засобами й надвербальними знаками. Різні негативні емоції, що їх переживають мовці, позначаються на фізіологічному рівні: температурі, потовиділенні, зміні кольору шкіри, діяльності дихальної, серцево-судинної і травної систем.

Під фізіогномікою розуміють невербальні знаки, пов'язані з поглядом, мімікою (виразом обличчя) та пантомімікою (рухом м'язів обличчя). У конфліктному дискурсі тривалість і напрямок погляду не відповідає ситуації мовлення, а тому провокує напруження між діалогічними партнерами. Зоровий контакт (із співрозмовником або повз нього) змінюється в процесі спілкування і на стадії ескалації порівнюється з поглядом звіра, природними стихіями, збройним протистоянням. Кінемами на позначення ворожості виступають збільшення/зменшення зіниць (очей); рух очима та віями; почервоніння очей; погляд зверху вниз; прискіпливий тривалий зоровий контакт та ін. Мімічна складова невербальної поведінки суб'єкта конфлікту включає рухи м'язів обличчя, що виражають психічний стан, почуття та настрої людини: кінеми очей, губ, носа, лоба, а також вираз обличчя в цілому. Негативно налаштований учасник дискурсу розмовляє без контролю слиновиділення (бризкає чи ковтає слину), кусає губи; стискає, стуляє чи щільно з'єднує зуби, губи й щелепи. Серед кінем носа переважають зморщування та збільшення крил носа, що супроводжують усі емоції тріади ворожості: гнів, презирство чи відразу. Мають місце зморшки на лобі, «зморщені» й зсунуті на переніссі брови. Широке розкривання рота, підняття/згинання брів свідчать про

здивування; підняття чи опускання догори однієї брови виражає скепсис. Сильні емоції призводять до різкого руху обличчя (судорога, пересмикування), тремтіння чи «оніміння» його частин (губ, щелеп, носа, очей); має місце деформація/асиметрія частини обличчя (як правило, лівої).

Кінесика представлена жестами і виражальними рухами тіла – голови та кінцівок. У дискурсі функціонують жести-замінники мовлення; жести-ілюстратори, що супроводжують мовлення; жести-регулятори, що встановлюють, підтримують і регулюють діалог; модальні жести. Конфліктно забарвленими жестами є жести-наміри атаки; агресивні «вакуумні» жести, що імітують фізичну агресію, переорієнтовані жести; жести явної фізичної агресії – всі вони виокремлюються залежно від об'єкта агресії й міри завершеності насилля. Комунікативні жести-емблеми передають погрозу й образу, а тому включають т. зв. «нецензурні» жести, що за прагматичною значущістю прирівнюються до лайки, лихослів'я. Симптоматичні жести-емблеми виражають емоційний стан мовця: осуд, презирство, сором, обурення, байдужість, зневагу, насмішку, страх, невпевненість тощо. Інші семіотичні класи жестів маркують домінування над партнером, відторгнення, знуцання та агресивний наказ. У цілому виражальні рухи голови та кінцівок мають різні прагматичні функції, використовуються з метою агресії, маніпулятивного впливу, самозахисту чи емоційної розрядки.

Невербальна поведінка на рівні такесики – дотики, обійми, поцілунки та рукостискання – представлена в комунікативній ситуації «конфлікт» жестами володіння, захоплення й маркування чужого тіла як свого, жестами присвоєння чужої власності; жестами, що утверджують право на володіння/освоєння певного простору; агресивними жестами, пов'язаними з фізичним насиллям над партнером. Усі ці деструктивні маркери виконуються одним із учасників сварки, тоді як обопільні обійми, поцілунки, рукостискання позначають злагоджену взаємодію.

У конфлікті норми й особливості просторової організації спілкування (проксемики) пов'язані з недотриманням етично прийнятної території, на якій відбувається розмова, дистанції між учасниками дискурсу, способу їхнього розташування й переміщення, а також локалізації сторонніх осіб, предметів тощо.

Порушення відстані для комфортного діалогу – інтимної, особистої, соціальної та публічної – пов'язане з поняттям дискурсивного оточення мовця, що складається з трьох зон: ядерної, маргінальної та периферійної. Традиційно, наближення до співрозмовника свідчить про агресивні наміри, віддалення – про намір захиститися від насилля, вийти із зони конфлікту.

Діяльність вегетативної нервової системи людини в ситуації конфлікту проявляється на рівні шкірної реакції (почервоніння, блідість, рідше – посиніння, почорніння, пожовтіння чи позеленіння шкірних покривів, т. зв. «гусяча шкіра», або «мурашки»); термічної реакції (збільшення чи зменшення температури тіла); а також хімічної реакції (емоційне потовиділення).

Просодичні компоненти діалогу – тон і тональність, інтонація і темп, акцент і манера мовлення тощо – виражають різні емоційні відтінки, ставлення до об'єкта мовлення, настрої мовця, виступають важливими характеристиками не тільки голосу комуніканта, а і його інтенції в дискурсі. У діалозі з інтенцією на конфлікт посилюються фізіологічні реакції організму: пришвидшується темп мовлення, змінюється артикуляція, голос мовців змінюється й втрачає ознаки нормального, уподібнюється звукам, що їх видають звірі (як правило, собака) чи кипляча рідина. Швидкість, з якою учасники суперечки вимовляють звуки, нерідко супроводжується підвищенням тону аж до крику, значно рідше слова у висловлюванні навмисно розтягуються, на них робляться смислові акценти (*цідити словами*). Задля комунікативного впливу й досягнення мети мовець свідомо змінює характеристики власного голосу (одягає т. зв. «маску»), «підлаштовується» під партнера, імітуючи й наслідуючи його голос і манеру говоріння, мавпує, передражнює, перекривлює.

Артикуляційними жестами агресії виступають не належні звуковій системі мови знаки: свист, тюкання, шикання, сичання, фиркання, цитькання, пирхання, фукання, писк, а також уривчаста і нерозбірлива манера говоріння. Вони виражають у дискурсі широку палітру негативних емоцій, а також маркують зневажливе ставлення до співрозмовника. На периферії перебувають сопіння, рип, скрип, мугикання, кашель, хрип, зітхання/позіхання, прицмокування, чмокання й плямкання, що належать різним типам дискурсу, а їхній деструктивний потенціал

визначається за контекстом. Відрижка і плювок перебувають за нормами етикету, тому потенційно можуть спровокувати конфлікт.

Важливе значення в дискурсі має мовчання, сміх і плач. Комунікативно значуще мовчання передає широку палітру емоцій, прагматичних функцій, а тому є інтенційним засобом спілкування. Воно виконує функцію діалогутворення, встановлення, підтримування та роз'єднання контакту, напр., позначаючи незгоду, відмову спілкуватися «тут і тепер». Сльозлива і сміхова реакція – це психофізіологічні реакції та комунікативні тактики, що виражають у конфліктному дискурсі негативні, неприємні переживання різного ступеня інтенсивності, насмішкувато-глузливе ставлення до співрозмовника, а також внутрішній стан самого мовця. Попри деякий причинно-наслідковий зв'язок і соціально-гендерну зумовленість, плач та сміх мають різний зовнішній вияв, психофізіологічну природу й соціальну функцію.

До надвербальних знаків належать артефакти (зовнішній вигляд співрозмовників), а також предмети, що використовуються в конфліктній ситуації. Жести з одягом і прикрасами, предметами (зокрема зброєю) можуть посилювати напруження між суб'єктами сварки (коли використовуються як засоби нанесення тілесних пошкоджень) або послаблювати його (коли вживаються задля зміщеної агресивної розрядки). Маркерами внутрішнього конфлікту є невербальна поведінка з цигарками (постукування, прокручування, помахування цигаркою; розглядання пачки цигарок; манера палити й напрямок видихуваного диму; куріння великої кількості цигарок поспіль; постійне скидання попелу; гасіння недопалка різкими рухами); маніпуляції під час розмови з власним одягом або предметами, що є «під рукою» (застібання чи обтрушування одягу, поправлення запонок, крутіння в руках краватки; розкручування-закручування авторучки, гра із запальничкою чи ключами, закушування борідки, крутіння вусів, знімання й одягання каблучки з пальця та ін.).

Встановлено не лише взаємодію невербальних знаків різних рівнів, але й зв'язок словесних і несловесних засобів вираження ворожого ставлення й агресії.

РОЗДІЛ 8

КОНФЛІКТ ЯК ЗРЕЖИСОВАНА КОМУНІКАТИВНА ГРА

8.1. Роль «маски» в мовленнєвій поведінці

Уміння учасників конфліктного дискурсу взаємодіяти в різних обставинах і умовах спілкування, здатність контролювати вербальні й невербальні аспекти власної поведінки заради досягнення мети пов'язується з поняттям маски.

Маскування досліджується соціологією, політологією, психологією, антропологією і власне театральним мистецтвом, а також не позбавлене лінгвістичного складника. Як справедливо зазначає Л. Ю. Сваричевська, словесний код і «мова сама по собі маскує думку» [263, с. 41], і «маскує так, що з зовнішньої форми маски не можна скласти уявлення про форму замаскованої думки, бо форму маски утворено зовсім не для того, щоб із неї можна було впізнати форму тіла» [50, с. 36]. Навмисне спотворення «форми тіла» думки ускладнює взаєморозуміння й «відбувається квазікомунікація – комунікація з метою створення хибної смислової картини (неправдивої, утопічної, сфальсифікованої тощо)» [253, с. 41].

Феномен «маски» багатовекторний і багатозначний. Це і засіб перетворення ритора та його ототожнення в мові, що характеризує соціокультурний тип; і властиві міфологічним образам сюжети архетипів на телебаченні; і вербальний спосіб представлення рекламного дискурсу, метою якого є прямий або прихований вплив на адресата [126, с. 75–76], і форма репрезентації образу автора [167, с. 81]. Крім того, під «маскою» розуміють комунікативну стратегію, що передбачає опозицію власного ідіостилю та стилю, притаманного обраній мовленнєвій масці [314; 331]. У цій праці «маскою» називаємо здатність людини висловлюватися згідно з ситуацією мовлення й фактором адресата, підбираючи в кожному конкретному випадку лексико-семантичні, граматичні, стилістичні засоби й інтонаційні моделі задля свідомого наміру приховати від співрозмовника свої інтенцію, внутрішній стан, задля наміру виглядати в очах діалогічного партнера іншим, ніж насправді, задля відволікання його уваги й маніпулювання ним. Таким чином, одягання певної «маски», так само, як і програвання певної «ролі» пов'язане з брехнею та

приховуванням – тактиками маніпулятивної стратегії.

Таке тлумачення комунікативної маски і зрежисованої гри впливає з лексикографічних даних: **МАСКА**, *перен.* Зовнішній вигляд, що приховує справжню сутність когось, чогось. ♦ *Зривати (зірвати) маску* – викривати когось, показуючи його справжню сутність. *Носити маску* – приховувати свою справжню сутність. *Скидати [з себе] маску* – виявляти свою справжню сутність [СУМ, т. 4, с. 637]. Як бачимо, мовленнєва поведінка «маска» в конфліктному дискурсі пов'язується з умінням мовця приховувати (ховати, затаювати, замовчувати, не показувати, не виявляти, маскувати, прикривати, тримати в секреті) істинну/справжню суть: **ПРИХОВУВАТИ**, *недок.*, **ПРИХОВАТИ**, *док.*, *перех.* Тримати у таємниці, не розголошувати чогось; таїти, затаювати; замовчувати, не розповідати про щось з певною метою; не показувати, не виявляти кого-, чого-небудь із певною метою; стримувати, маскувати, прикривати певним чином свій справжній душевний стан, свої почуття, ество; не виявляти, не показувати свого справжнього фізичного стану; робити що-небудь менш помітним, не зовсім виразним; скрадати; маскувати, прикривати щось чим-небудь [СУМ, т. 8, с. 84].

Маскування пов'язане насамперед із бажанням мовця приховати душевний стан, почуття, переживання, замовчати щось у діалозі. В умовах ескалації конфлікту «комунікативна маска» дозволяє бути співрозмовником, що хоче видаватися рівноправно сильним чи сильнішим за опонента: — *Спасибі, що хоч цінуєш мене вище за свого коня, – намагалася говорити глузливо, аби замаскувати тривожне сум'яття* (В. Чемерис); *Славка намагалася надати своєму голосові більше суворості, хоч помітно було, що вона теж збентежена* (О. Сайко); *[Естер] усміхнулася. Було видно, що їй хотілося бути радісною* (М. Матіос); *Вітя робив очі, страшніші, аніж у нього були* (Б. Жолдак).

Таким чином, під маскою криється, по-перше, особлива модель комунікативної поведінки, включена в контекст мови і в контекст життя, що відображає не характеристики особистості як такої, а її дискурсивні прояви, певні аксіологічні й етичні аспекти; по-друге, поведінку мовця, яка не відображає, а зображає його внутрішній стан або стан речей, допомагаючи приховати справжнє «Я» заради

певної комунікативної мети чи з огляду на обставини комунікації (статус, комунікативну роль, рівень освіти й освіченості, стать, вік, ступінь знайомства, характер взаємин, умови та місце розмови). Напр.: *Обом свербіли руки повилицувати супротивнику жовтяві зуби, і кожен боявся втратити пропуску. Тому вони, замість пускати кров, лише кваццали сусіда словами* (В. Діброва); *Я поцілувала Інну в руку, а Костика в чоло. Зробила це для того, щоб жодна душа не запідозрила мене у ненависті до людей* (Т. Малярчук); *Його побоювались у класі, бо був непередбаченим. Хлопці, щоб вгодити йому, захихотіли* (О. Сайко).

Маска як комунікативна роль, в якій застигла людина, є засобом «перетворення на іншу мовну особистість за допомогою імітації її мовленнєвої поведінки» [126, с. 76] та реалізується вербальними та паравербальними засобами. Напр.: *У Марти настрої був кепський. Несподіваний візит Безпалька й розмова з ним дівчину дуже стурбувала. Адже він прийшов до неї під владою чуття, на яке вона не могла відповісти. Їй хотілось зробити йому щось гарне, щоб «замиритися». Марта мусила другого дня з'явитись на посаду й бачити його. Який він до неї буде? До махортресту вона ввійшла як провинна школярка. Але вигляд Безпалька збадьорив її: завідувач був той самий; ні в мові, ні в поводженні він ніяк не змінився до неї, ні до когось іншого. Жодного натяку на вчорашню візиту вона не постерегла, так ніби приходив хтось інший, зовні до Безпалька подібний. Це її здивувало, але вона подумала, заспокоївшись: «Мабуть, і він сам викинув вчорашнє з голови. Воно йому й не личило»* (В. Підмогильний).

Комунікативна «театралізована» поведінка виражається в дискурсі дієсловами *інсценізувати, вдавати, фальшивити, приховувати, імітувати, не виказувати*; прислівниками *удавано, навмисно, награно, фальшиво*; сполучниками *нібито, наче* тощо: *Чому ти не зателефонувала?! – інсценує обурення він* (Є. Кононенко); *Бараболя чує в голосі Веремія приховані ноти переможця і вдавано зітхає* (М. Стельмах); *ЄВА (ображено, вдаючи дівчинку, інфантильно). А що я мала робити?* (О. Танюк); *Треба було протриматися вечір і ніч, нічим не виказувати свого жаху і болю, бути такою, як завжди* (І. Роздобудько); *...увійшов Долметчер... Ольга з досадою, враз опанувавши над собою, зумисно голосно: — А-а-а. Герр*

долметчер! Будь ласка! Заходьте! (І. Багрянний); *Всі почали сміятися. ЛЯЛЯ (фальшиво). Панове, що сталося?* (Н. Уварова); *А що таке? – самовпевнено цікавиться мажор, ніби нічого не сталося* (О. Ушкалов).

Закладений у комунікації ігровий момент дає мовцеві можливість осмислювати й «програвати ролі», які зазвичай людиною приховуються від інших, а інколи і від самої себе: *Тепер, коли вони лишилися самі, без людей, та намагались скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась круг них, немов газ* (М. Коцюбинський). Функція маски-ролі полягає в приховуванні сильного почуття, яке виявляється настільки сильним, щоб його стримувати: *Очі його налиті злобою. Та коли він побачив Турбая, одразу ж натягнув на обличчя маску улесливої доброзичливості* (М. Руденко); *Професор Карташов почував себе знищеним. Він через силу приховував розгубленість, відчуваючи на собі погляди юрби* (О. Довженко); *Він був спокійний, розсудливий і по змозі приховував свої почуття* (Ю. Смолич); *Хлопець всівся до хуричика спиною, не в силі приховати своєї неприязні до нього* (О. Гончар); — *Знатиму ваші думки. — Мої думки? – кинувся [Безбородько], наче вколений, але миттю приховав своє збентеження сміхом* (Ірина Вільде); *Гольштейн високо звів брови, нібито від несподіваного здивування* (М. Матіос). Як бачимо з прикладів, «маска-роль» є ефективною комунікативною тактикою, що дозволяє мовцям приховувати негативні емоції (злість, неприязнь, розгубленість, неприємне збентеження, здивування), рідше позитивні (радість). Задля цього мовець опускає очі додолу, сміється, слідкує за мімікою обличчя та експресивністю рухів (стає удавано спокійним), або, навпаки, не в змозі приховати неприязнь до співрозмовника відвертається від нього (уникає зорового контакту, збільшує комунікативну дистанцію).

Рідше ефект «маски» виникає в комунікативній грі, коли мовці імітують конфлікт, протистояння, напр., як у грі в шахи: *Ольга розтулила пальці, але Матіс не взяв зразу пішака, а затримав руку, вибираючи пішака з пальців: — Бачите, щастя по моєму боці... – потяг до себе руку й хотів поцілувати. Ольга жартівливо одібрала руку: — Ні, ні!... Ми зараз з Вами вороги – (і «удавано» грізно насупилась) – ми зараз будемо воювати...* (І. Багрянний).

Майстерність «подати» себе в діалозі та приховати справжнє «Я» можлива завдяки психологічному настрою й акторським здібностям. У цьому випадку маска пов'язується з театральним началом: «існуюче в масовій свідомості уявлення про маску як засіб перевтілення в персонаж, про роль, що закономірно містить вербальний вкладник» [126, с. 75–76] дозволяє мовцям змінювати власний образ. При цьому, зазначає О. Г. Козинцев, людина «завжди грає роль, що приписується культурою», а «свої вроджені якості вона розглядає як матеріал для гри – так само, як актор розглядає костюм, грим, бутафорію, декорації» [164, с. 120].

Ідеї «театральної метафори» та «соціальної драматургії», де індивідам надаються ознаки акторів, які грають на сцені певні ролі в присутності аудиторії, розвиваються в роботі американського соціолога українського походження Е. Гофмана «Про роботу обличчя». За дослідником, прикриваючись т. зв. «брехливим обличчям», і перебуваючи в потрібному образі, мовці-актори почуваються впевненіше, ніж поза такою «маскою» [101, с. 135].

Ефективність маскування залежить від рівня мовної, комунікативної і прагматичної компетенцій. «Замаскований» мовець повинен уміти змінювати код комунікації в змістовому та формальному відношеннях, обирати спрямовані на створення образу мовні і невербальні засоби, володіти мовленням (насамперед такими його якісними характеристиками, як правильність, доречність, доцільність, комунікативна культура). Задля досягнення власної інтенції він має нехтувати нормами етики й моралі, правилами соціальної регуляції, а також бути психологічно готовим «мігрувати» в межах різних соціальних прошарків, змінюючи свої соціальний статус і комунікативну роль.

Зазначені вище компетентності дозволяють мовцеві створювати «декілька зразків мовної свідомості та моделей мовленнєвої поведінки» [314], залежно від ситуації спілкування, фактора адресата й власної мети. Однак т. зв. «діалогічна мобільна ідентичність» (термін С. С. Дикарьової), коли мовець змінює комунікативні маски з кожним висловлюванням, може призвести до комунікативних невдач у динамічному сценарії діалогу [117, с. 53]. Крім того, неуспішним буде діалог, в якому через недостатню компетенцію мовця його «комунікативна маска» і

слова не збігаються: *...До мене причепилася бабушка. Їй хотілося запитати: невже дівчата зараз думають, що так на них швидше звернуть увагу? У неї були ці слова прямо витесані на лобі. Натомість вона сказала: «Ой, смотрите, как вы замьорзли. Нада одєваця теплеє»* (С. Пиркало). У прикладі показано реакцію бабусі на порушення кодексу соціальної поведінки. З її погляду, дівчина одягнена відверто (конфлікт поколінь і конфлікт смаків). Спроба ввічливо й завуальовано натякнути на неприйнятний зовнішній вигляд має зворотний ефект: дівчина обурюється (не представлено в наведеному фрагменті, однак наявне в тексті твору). Пояснення цього, за О. І. Морозовою, в тому, що найкращими брехунами є люди з розвиненими невербальними здібностями, а не майстерні оратори; а люди з акторськими здібностями брешуть більш успішно [212, с. 211], ніж ті, хто не вміє «маскуватися» в діалозі.

Типовою в плані розбіжностей невербального й вербального рівнів – «протиріч між тілесним кодом і словесним, коли їх смисли не збігаються до повної несумісності» [263, с. 40] – є сміхова реакція⁵⁹. Напр.: *Він шкірився, але обличчя його і особливо очі віяли холодом* (Г. Тютюнник); *Після сварки я почувався кепсько. Олечці було не краще, хоч вона ретельно це приховувала. Коли я опинявся поруч, вона вдавала байдужість та веселість. Тільки відчувалася у її сміхові якась несправжність* (О. Сайко); *Вона зареготала, але щоки сіпалися плачем* (Л. Пономаренко). Про удаваний сміх свідчать кінетичні маркери (т. зв. холодний погляд), плач і сльозлива реакція мовця, які створюють суперечливість інформації, що надходить різними каналами. Не випадково книжний вислів «сміх крізь сльози» означає стан, при якому під удаваною веселістю криються невдачі, переживання, біль і т. ін.

Окрім сміху, маскуванню справжнього внутрішнього стану комунікантів слугує мімічний компонент посмішки. Завдяки частому вживанню в дискурсі усмішка «втрачає щирість, стає професійною або соціальною ситуативно закріпленою ознакою, а отже, неінформативною» [287, с. 21]. Поряд із основним стереотипним

⁵⁹ Детальніше про сміх як невербальний маркер у конфліктному дискурсі див.: [67; 78].

значенням усмішки – вираження позитивного емоційного стану мовця «я почуваю зараз щось добре» – функціонує «я вдаю, що почуваю зараз щось добре, і хочу справити саме таке враження на партнера», тому що, по-перше, цього вимагають культурні канони, по-друге, в адресанта є підстави приховувати свої справжні комунікативні наміри [287, с. 20–21]. Напр.: *[Жінка на портреті] посміхалась. Але посмішка була сумною і не пасувала до очей. Оксана завжди задивлялась на цей портрет, він заворожував її цим своїм виразом – сумні очі і ніби примусово розтягнуті в посмішку вуста. — Гарна посмішка при поганій грі... А вам доводилось зберігати посмішку, коли життя програє? – запитала фрау Шульце [Оксану] (І. Роздобудько). Оскільки мімічна реакція губ (усмішка) більш керований невербальний компонент дискурсу порівняно з поглядом, істинну значущість інтенцій адресата слід ідентифікувати за виразом очей: *посмішка була сумною і не пасувала до... очей; сумні очі і ніби примусово розтягнуті в посмішку вуста*. Таким чином, маємо «протиріччя між знаками в тілесному коді, коли одні знаки за значенням несумісні з іншими» [263, с. 40]. Більше того, щира посмішка супроводжується розслабленим лицем, удавана – виникає на фоні м'язового напруження обличчя, а також визначається ситуативно (*гарна посмішка при поганій грі; зберігати посмішку, коли життя програє*).*

Окрім посмішки і сміху, невербальними маркерами маскування істинного стану мовця виступають нервовість, що передається рум'янцем, пришвидшеним серцебиттям, жестами-адапторами (термін О. І. Морозової), поспішною відповіддю; довгі паузи; заїкання; підвищення тону; незвичайний погляд (нерухомий, спрямований убік, або його напрямок швидко змінюється) [212, с. 218–219]. Характерний паралінгвальний знак маскування – відводити очі, тобто уникати візуального контакту зі співрозмовником, тим самим не давати йому можливості «подивитись в очі» і зрозуміти правду [263, с. 37].

Маскування з семіотичного погляду має характер «зловживання знаків», коли прагматичні цілі втручаються в семантичні та синтактичні правила чи коли одна прагматична ціль маскується під іншу [263, с. 42]. Виникає розбіжність між тим, що мовець думає і хоче сказати насправді, і тим, що він каже. Напр.: [Анна прийшла

вмовити Кароліну повернутися до роботи няньки:] «— *Працювати, як донедавна, я вже не зможу, – пояснює Кароліна. – Змінились обставини. Зранку я на телебаченні, ввечері – студентський театр. Залишається хіба години дві-три вдень...*» «— *Я розумію, – хитнула головою Анна. Кажіть одразу, скільки ви хочете отримувати?*» *Насправді Анна зовсім не розуміла цієї дівчини. Та скільки їй там платять, на тому телебаченні та в театрі? Прибирає, мабуть. Вправляється зі шваброю, нахапалась роботи, як сучка бліх. Чоловік безробітний, а за помешкання треба платити, а витрати на кожному кроці* (Г. Вдовиченко); — *Лариса те за кимось підгледіла? – виципнув її Нечуй. — Просто я се теоретично допускаю, – захихотіла. «Хоче, аж нищить», – подумав Нечуй, а вголос сказав: – Дуже радий був з вами познайомиця. — Я теж, – люб'язно посміхнулася [Лариса] і подумала: «Старий пеньок, а підципує, наче щось може»* (В. Даниленко); *Давид Семенович відчув потребу крикнути дівчині, що ти розпусниця! Він стояв і чекав своєї доконечної дії. Марта тим часом вже до кімнати рушила – тоді розчинив двері, коло яких стояв, і раптом голосно спитав: — А хто там? — Це я, Давиде Семеновичу, – відповіла Марта, зникаючи в своїй кімнаті* (В. Підмогильний).

8.2. Висловлення формальної та псевдозгоди

Спілкування виступає інтеракцією, спрямованою на регуляцію та координацію спільної діяльності мовців, що здійснюється згідно з певними правилами та домовленостями: максимами Г. Грайса [102, с. 217–237], постулатами щирості та мотивованості [100], ввічливості, збереження гідності [343; 344; 361], раціональності, пом'якшення [268, с. 73] тощо. Такий діалог стає своєрідним ритуалом, стандартним (стереотипним), соціально зумовленим обміном думками-висловленнями.

В інтеракції мовці змушені пристосовуватися один до одного та до правил соціально схвальної (прийнятної) мовленнєвої поведінки. При цьому комунікант не лише регулює власну діяльність і діяльність партнера, але одночасно виступає об'єктом, на який спрямована регуляція з боку співрозмовника, а також соціальна

регуляція. Тобто кожен мовець перебуває в центрі одразу кількох різновекторних процесів регуляції та координації.

Соціально схвальною виступає кооперативна форма взаємодії, оскільки на противагу незгоді/запереченню згода виступає найбільш бажаним результатом інтеракції. У розумінні комунікативного призначення унісону надзвичайно суттєвим є те, що дане поняття та засоби його вираження відіграють важливу роль у створенні мовної тканини еталонного гармонійного діалогу, спрямованого на взаєморозуміння мовців. Так спрацьовує установка співрозмовників на «антагоністичну кооперацію», тобто розуміння ними того, що досягти мети легше шляхом кооперації (згоди), нехай навіть у конфлікті [163, с. 168], напр.: *Сперечатися з Лисовицьким я не став, бо багато в чому був згоден з ним* (О. Лозиков).

У конфліктній ситуації норми регуляції й етикетні правила змушують комунікантів свідомо уникати суперечності та «зрізати» гострі кути, тамувати негативні емоції й до останнього приховувати агресію, вдаючи кооперативних співрозмовників. Напр.: *Чесно кажучи, мені не дуже сподобалася Наталчина ідея, але чомусь я не стала її відмовляти* (О. Сайко); — *Мы купим на рынке росток киви. Хорошо? — Хоть баобаб, – погодилася Тася, аби тільки чоловік не рвав серце* (Люко Дашвар).

Маскування заради гармонії спілкування означає, що комунікант «іде назустріч» адресанту, погоджуючись із висловленим, і така поведінка реципієнта зумовлюється не стільки припущенням можливості Р⁶⁰, скільки небажанням йти на конфлікт. Необхідність «грати роль» кооперативного співрозмовника, погоджуватися за умов незгоди з висловленим, ховати під «маскою» справжні інтенцію, внутрішній стан, ставлення до діалогічного партнера й того, про що він говорить, означає, що зацікавленість і згода лише імітуються адресатом; він виражає позитивне ставлення до висловлення співрозмовника формально, залишаючись по суті незгодним із ним, або необізнаним із суттю предмета розмови [60, с. 15]: *Він підсів за мій столик, і ми продовжили розмову про те, як останнім часом*

⁶⁰ Р – пропозиція і/або стан справ (станів, подій, дій) у світі, що описується пропозицією.

зіпсувалася їдальня. Я брала участь у розмові тим, що з усім погоджувалася, хоча не мала жодного уявлення, якою та їдальня була ще тиждень тому (С. Пиркало).

Обираючи стратегію позитивної відповіді, реагент демонструє, що він не хоче псувати стосунків, йти на конфлікт, не має бажання/можливості суперечити (1), чи хоче закінчити розмову (2). Крім того, формальна реакція згоди є метакомунікативним маркером (3), напр.: (1) — *Я гадаю, що їй зовсім не місце в нашій розмові. — В нашій розмові? От тобі й маєш! Чому це в нашій розмові? Ти переконаний? Ну що ж, добре! Я їй не буду чіпати* (Микола Хвильовий); (2) *По телефону в голосі Зої спочатку прохопилася нотка напруження, але вона заспокоїлась і далі розмовляла байдужим тоном. Кароліні вдалось, що вона терпляче чекає, аби чимшвидше натиснути на кнопку відбою, заздалегідь погоджуючись на все* (С. Пиркало); — *А можна познайомити вас... — Знайомте, — байдуже промовила дівчина. — Хай буде на знайомого більше. Ідіть, я читатиму* (В. Підмогильний); (3) — *Послухай, до мене з телебачення дзвонили... (Він кивнув, увесь був на сайті, що повністю поглинув його увагу). — Чуєш? — Умгу. (Він не слухав її)* (Г. Вдовиченко). У прикладах адресат підкоряється волі співрозмовника, тобто унісонна реакція є формальною та має характер підпорядкування. Така згода є вимушеною і виступає результатом обставин чи сильного впливу (наказу, вимоги, прохання) адресанта (1), або ж зумовлена небажанням адресата розвивати запропоновану тему, наміром перейти на іншу (нову або попередню) тему обговорення чи навіть припинити розмову (2). Про удаваність згоди свідчить формальний зворотній зв'язок, що імітується адресатом (3).

«Маскуванням» можна уникнути небажаних і неприємних розмов, або, принаймні, відтермінувати їх, залишаючись зовні кооперативним учасником дискурсу (мовчазна згода): *Славенко не розумів музики і не почував великої потреби її слухати. Але в домі професора Маркевича він виявляв пошану до цього мистецтва з двох важливих міркувань: передусім, це тішило Ірен, по-друге, усувало йому потребу з нею на самоті говорити* (В. Підмогильний).

Соціальний вплив на комунікативний процес зумовлює функціонування в ньому свідомих реакцій згоди, що поділяються на добровільні та примусові.

Добровільні реакції згоди виникають тоді, коли партнери повністю розуміють один одного, мають спільні погляди та позиції стосовно об'єкта розмови. Вимушена ж згода як «маска» в діалозі досягається шляхом примусу різного характеру, застосуванням певної стратегії (що варіюються від винагороди та заохочення до застосування сили, погрози, санкцій або свідомого введення в оману). Така інтеракція має вигляд «примус – поступка», а її успішна реалізація зумовлюється високою позицією комунікативного партнера – ініціатора взаємодії, а також свідомим наміром реципієнта зберегти гармонію стосунків.

Псевдозгода – висловлення, що мають ознаки вираженої згоди, однак у дискурсі одержують протилежне прочитання. Псевдозгода, так само, як і псевдонезгода є проміжним явищем, що виникає через нечіткість (умовність) межі між категоріями згоди та незгоди, унісонним і дисонансним значеннями. Причини «асиміляції» полягають у тому, що згода та незгода – взаємопов'язані два полюси одного цілого: перший передбачає наявність другого, як і навпаки. Вони не можуть усвідомлюватись самі по собі, цілком індиферентно один від одного, бо якби у свідомості людини не витворилося поняття про ствердження як різновид і елемент мислення, то не сформувався б у ній і поняття заперечення [186, с. 19], пор.: — *Хіба ви одружені? — Аякже! Сьогодні дружина і син приїздять* (Микола Хвильовий) – форма згоди; — *Помисли потім. — Аякже! Розумний який! «Потім». А бити кого будуть?* (В. Винниченко) – форма незгоди.

Засобом розмежування згоди чи незгоди в таких випадках виступає інтонація, що «може підкреслити, посилити творчий задум автора або видозмінити, спотворити його» [12, с. 198]. Інтонація створює прагматичну рамку, відповідно до якої «прочитується» значення висловлювання. Як правило, чим емоційнішою є згода, тим частіше вона інтерпретується як крок до опозиції [259, с. 13], пор.: — *Встигнути б на той час, коли німець уже навдъори пуститься. — Ага! Хтось ополонку рубатиме, а ти воду питимеш?* (Г. Тютюнник) – форма незгоди; — *Просили конфіденційно. Розумієте? — Ага* (М. Куліш) – форма підтвердження.

Окрім інтонації, істинний зміст відповіді прочитується завдяки контексту та ситуації спілкування, напр.: — *Чого ти прилипла до нього, Наталко? Як буде*

ходити до школи, то й питатимеш. — Авжеж. Атож! Ви, мамунько, будь ласка, не втручайтеся до нашої справи! (Микола Хвильовий). Висловлення респондента з формальними показниками згоди (*авжеж, атож*) виражає незгоду, обурення втручанням сторонньої особи (адресанта) у свої справи. З контексту видно, що комунікант не бажає виконувати прохання ініціатора розмови, тому його реакція спрямована не на кооперативне спілкування, а на його припинення.

Додаткову роль у дешифруванні значення репліки-реакції відіграє пояснення, напр.: — *Далєбі, сер, Піт Браун – дуже чесний хлопець. У нього благородні пориви. — Звичайно, звичайно. Черноокий бунтівник і знахабнілий неврастенік...* (Л. Дмитерко). Роз'яснення (*Черноокий бунтівник і знахабнілий неврастенік*) вступає в опозицію з маркерами згоди (*Звичайно, звичайно*) і, як наслідок, нівелює взаєморозуміння комунікативних партнерів.

Цікавим мовним явищем виступає вираження згоди за допомогою заперечення. Щоб передавати значення підтвердження/ствердження, такі діалоги обов'язково повинні містити маркери заперечення і в ініціативному, і в реактивному висловлюваннях, напр.: — *Ти не поїдеш зі мною? — Не поїду* (Микола Хвильовий) — форма згоди/підтвердження. Наявність заперечення або тільки в репліці-акції, або тільки в репліці-реакції нівелює значення згоди, напр.: — *Одержали преміальні? — Преміальних не буде* (Л. Дмитерко) — форма незгоди/заперечення.

Часто в діалогічному дискурсі трапляються вислови, в яких значення ствердження і заперечення «балансують, своєрідно поєднуючись». Такі висловлювання позначають відношення часткової згоди (що наближається до незгоди) чи відношення часткової незгоди (що тяжіє до унісону) [228, с. 5]. «Асимільовані» мовленнєві акти цього типу виражають, перш за все, сумнів комуніканта і цим послаблюють значення ствердження або значення заперечення. Неможливість цілковитої заміни таких висловлювань реченнями, сформованими з членів ініціальної репліки, свідчить про їх проміжний характер у синтаксичній будові мови [186, с. 6–7]: — *Лізо, благаю, скажи: за інших обставин, знаючи все, що я сказав тобі, ти змогла б... якщо не покохати, то хоча б спробувати покохати мене? — Можливо. Мабуть. Не знаю* (*Так. Ні) (І. Роздобудько).

Балансуючи між підтвердженням і запереченням чогось, мовець намагається уникнути конфлікту, хоча така комунікативна поведінка (уникання прямої відповіді, стратегія ухильності) не позбавлена конфліктогенного характеру вже сама по собі: *МАТИ. Ти хочеш сказати – ні? ОЛЕГ. Я не хочу сказати – так! МАТИ. Але ж не сказати «так» – це означає сказати «ні». ОЛЕГ. Не завжди. МАТИ. Не мороч мені голову. Просто ти не маєш мужності сказати «ні», ось ти й намагаєшся не сказати «так»* (О. Погребінська).

8.3. Поняття ввічливої брехні

Ввічливість – це категорія комунікативної свідомості та відображення національного менталітету [211], пов'язана з вирішенням раціональних і соціальних завдань (максимальне збільшення користі для себе й інших, зменшення впливу соціальної дії на особистість, демонстрація достатніх умінь у прийнятих стандартах соціального етикету, уникання конфліктів тощо) [373, с. 4]. Як стрижень, що регулює комунікативну поведінку людей [211] і правила дотримання пристойності, вияв уважності, люб'язності, чемності [СУМ, т. 1, с. 304], ввічливість є сукупністю форм мовної структури та мовного використання, що дозволяють членам соціокультурної групи досягати поставлених цілей, не зазіхаючи при цьому на особистість адресата [373, с. 4], та допомагають не втратити/пошкодити «обличчя» (самоповагу) – як своє, так і співрозмовника [213; 343].

В умовах реального спілкування ввічливість може трактуватися як конвенціональна (ввічлива, етикетна, соціальна) брехня, обман, омана:

БРЕХНЯ. Те, що не відповідає правді; неправда [СУМ, т. 1, с. 233].

ОБМАН. 1. Неправдиві слова, вчинки, дії. // Невідповідність істині; те, чого немає насправді; брехня. 2. Хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами чуття; омана [СУМ, т. 5, с. 533].

ОМАНА. 1. Хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами чуття; уявний образ чого-небудь, що помилково сприймається як дійсний. // Марні надії, сподівання; ілюзії. 2. Стан людини, коли вона помилково сприймає що-небудь уявне за дійсне. 3. Те саме, що

обман [СУМ, т. 5, с. 691]. *Вводити (ввести) в оману (обман)* – навмисно неправильно інформувати; обдурювати [СУМ, т. 1, с. 305].

З комунікативно-прагматичного погляду, брехня пов'язана зі свідомим спотворенням мовцем дійсного стану справ і виступає: 1) висловленням, інтенцією якого виступає обман (С. Бок); 2) твердженням, спрямованим на те, щоб ввести слухача в оману відносно істинного стану справ, включно з інтенцією та ставленням брехуна (Дж. Барнс); 3) висловленням, породженим індивідом, який знає, що його зміст неправдивий, але має намір переконати іншого в його істинності (Р. Чізем); 4) інтенціональним актом, серією тверджень, які, як знає брехун, хибні (стосовно адресата), а метою цього інтенціонального акту є обман (Ж. Дерріда); 5) вимовленим реченням, за яким стоїть невимовлене речення, що відрізняється від першого асертивною морфемою (Г. Вайнріх); 6) психологічним словесним актом переконування, за допомогою якого намагаються навмисно посіяти в умі іншого певне позитивне чи негативне вірування, яке сам переконувач вважає протилежним істині (Ж. Дюпра); 7) усім, що може бути використане комунікантами для засмічення каналу комунікації і не бути при цьому результатом випадковості (Д. Болінджер); 8) поміщеною в повідомлення неправдою, що вводить когось в оману (К. Ясперс) [212, с. 16–17].

Брехня в мовленні учасників дискурсу виникає, «коли вони вірять в одні цінності, мають одні переконання, а вживають інші за первинним змістом слова, чи коли позначення понять відомі серед певного кола як неправдиві» [263, с. 34]. Мовець-брехун (М) повідомляє дещо (Р) слухачеві (С), при цьому (а) Р неправдиве, (б) М упевнений, що Р неправдиве, (в) вимовляючи Р, М має намір обманути С [350, с. 28]. Як бачимо, брехня відрізняється від не-брехні такими характеристиками, як: (а) невідповідність змісту висловлення дійсності; (б) знання мовця про цю невідповідність; (в) намір мовця ввести слухача в оману за допомогою свого висловлювання [212, с. 73].

На відміну від прототипової брехні, де «мета ввести адресата в оману підпорядкована меті збереження його «соціального обличчя» [212, с. 185], етикетна брехня – це «ввічливість, основною метою якої є не введення слухача в оману, а

дотримання соціальних конвенцій» [212, с. 73]. Соціально прийнятною/схвальною, як відомо, виступає позитивна оцінка. Висловлювати її – не просто етикетно: існують випадки, коли похвала є обов'язковою (наречена завжди гарна, новонароджений дуже милий). У подібних комунікативних ситуаціях не висловити похвалу – грубість, що впадатиме в око.

Важливо розмежовувати похвалу та лестощі, тобто позитивну і псевдопозитивну оцінку фрагмента дійсності. На відміну від похвали як щирого та об'єктивного оцінного висловлення щодо особистості адресата, його якостей і/або діяльності, а також об'єктів, що входять у «світ адресата» [161, с. 3], лестощі – це удаваний, особливий спосіб маніпулювання правдою [160, с. 53], що розглядається як негативне явище повсякденного спілкування, без якого це спілкування не існувало б [242, с. 80]. Лестощі як підкреслена згода у всьому та з усім може набувати форм простої згоди, імітації поведінки (іншого), прояву перебільшеного інтересу до співрозмовника (та членів його родини), підлабузництва перед вищими за статусом осіб [160, с. 53].

Оскільки ввічливість – це завжди коректність, але не обов'язково доброзичливість, зумовлене етикетом порозуміння між учасниками діалогу буває примусове і щире. Тому поруч із універсальним принципом ввічливості в прагматиці прийнято виділяти позитивний і негативний його різновиди.

Перший є стратегією зближення, коли мовець демонструє симпатію, розуміння, увагу та зацікавленість учасником, темою і ситуацією розмови, виявляє солідарність із партнером. Позитивна ввічливість передбачає зарахування співрозмовника й інших осіб в одну групу з адресантом і виражається особливими засобами мовлення зі «своїми» і про «своїх», відмінними від мовлення з «чужими» і про «чужих» [211].

Негативна ввічливість, як стратегія віддалення, спрямована на уникання конфліктів, виражає стриманість і самообмеження співрозмовників, що її можна потрактувати як «Запитуй, будь ухильним» [211; 213]. Формальна за своєю суттю негативна ввічливість зумовлює функціонування в різних соціумах і культурах стандартних етикетних формул, які дозволяють адресанту не образити співрозмовника.

Стратегії негативної та позитивної ввічливості залежать від ситуації та контексту розмови, реєстру спілкування та соціальних ролей мовців, при цьому негативна ввічливість – це «стратегія тих, хто має менше влади, ніж адресат, позитивна – ознака соціальної рівності» [352, с. 113]. Напр., як у розмові двох матросів: — *Федю, я вже сказав боцманові, що сьогодні за тебе піду на берег. Ти – не проти?* – *Цього разу Федя – проти. Йому хочеться сказати самозакоханому красеню щось їдке, образливе, щоб він нарешті зрозумів, що не можна так безцеремонно користуватися з його, Фединої, доброти!.. Але Федя Карпенко, як і багато разів до цього, тихо говорить: — Гаразд. Я залишусь* (Д. Ткач). Далі з тексту стає зрозуміло причину такої поведінки адресата: *«Так уже повелося здавна, що Борис Усик поводить з Федею, як із залежним»*.

Відомо, що ввічливість зумовлюється характером ситуації (приватна, професійна, офіційна) та її соціальними параметрами: статусом співрозмовників (симетричним/несиметричним) і ступенем знайомства (добре знайомі чи незнайомі співрозмовники). Правила комунікації визначають норми поведінки та соціальні ролі для кожного члена соціуму, а їхнє порушення призводить до небажаних наслідків, навіть до повного припинення спілкування. Так, стосовно вищих за статусом комунікативних партнерів спостерігаються більш увічливі мовленнєві акти, ніж стосовно рівних, а стосовно рівних – більш увічливі, ніж стосовно нижчих.

За несиметричного спілкування (у комунікативних парах «дорослий – дитина», «керівник – підлеглий» тощо, побудованих на віковій, освітній, соціальній та іншій різниці мовців) можливе виникнення т. зв. нещирої ввічливості як «маски ввічливості, якою прикриваються, побоюючись конфронтації» [307, с. 79], тим паче, що обман сам по собі є ознакою несиметричного спілкування [212, с. 157]. Чим офіційніші стосунки, чим менш знайомі комуніканти, тим більшою є необхідність ввічливості, підкорення волі комунікатора, згоди з ним, напр.: — *Здається, ви починали свою кар'єру з того, що навели в своєму домі новий порядок?* — **Так.** — *В нашому це теж потрібно.* — **Буде зроблено.** — *Методи ті ж самі.* — **Розумію** (О. Коломієць). Адресат мовлення – підлеглий, що діє у відповідності з ситуацією спілкування та вимогами етикету: людина нижчої соціальної ролі не повинна

суперечити керівнику, а виконувати всі доручення без заперечень і відмов. Наведемо інший приклад: — *Неля скоро буде? — Так... Але вам доведеться трошки побути зі мною. Це досить нудно для молодого чоловіка, та що вдієш... Чим вас пригостити? Може, коньячку вип'єте?* (О. Коломієць). Адресант — молода, незнайома реципієнту мовлення людина. Тому співрозмовники керуються соціальними приписами для даної ситуації: господар (адресат) не повинен поводитися некоректно з гостем (адресант), а тому він намагається розважити прибулого на час очікування.

Якщо говорити про гендерні особливості обману, то, попри «стереотипне уявлення про те, що жінки більш брехливі за своєю природою» [212, с. 205], введення в оману насправді позбавлене статевої ознаки. Представники обох статей обманюють однаковою мірою, однак, у різних комунікативних ситуаціях, за різних причин і обставин. Жінки вводять в оману задля встановлення чи припинення стосунків, обманюють на користь співрозмовника та задля збереження його гідності й комунікативного обличчя [348, с. 430], лише у чверті випадків вони брешуть заради власної корисної інтенції [212, с. 205]. Сильна стать спотворює дійсність для збереження власної гідності й комунікативного обличчя, створення чи підтримування певного іміджу (маски-ролі), особливо в діалогах із жінками [349; 364]. Їхня брехня краще спланована, вони применшують/перебільшують факти (жінки – почуття) [237; 370, с. 1–2]. Наведемо приклад: *СВІТЛАНА. У мене є інший. НИКОЛАЙ. У нас за два дні весілля! Хто він? СВІТЛАНА. Він не з нашого села. НИКОЛАЙ. Я тебе люблю. СВІТЛАНА. Ти цього ніколи не казав. (Мовчання. Николай виходить. Світлана виходить за ним). СВІТЛАНА. Николаю! (Він іде і не озирається). Тупенький, ти що повірив? НИКОЛАЙ. Тупенький!!! Я тобі зараз по голові дам! Ти хоч розумієш, що ти робиш?* (В. Маковій). Цей діалог підтверджує дані дослідників, що жінкам властиво обманом «перевіряти» кохану людину, тоді, як «справжні чоловіки уникають говорити про почуття» [212, с. 207], а тим паче, обманювати щодо них.

В основі брехні – як жіночої, так і чоловічої – перебувають обидва види конфлікту: зовнішній та внутрішній, що не лише протиставляються за ознакою вияву, але й взаємозумовлюються один одним.

Внутрішній конфлікт пов'язаний із соціальною регуляцією, коли «людина бреше тому, що вона є істота соціальна («homo societas»))» [15, с. 193]. Ситуація брехні, з цього погляду, містить суперечність між соціально обумовленими комунікативними нормами, що «нав'язують» суб'єкту кооперативну мовленнєву поведінку, та його цілями, що не можуть бути реалізованими цим шляхом [212, с. 155]. Людина постійно перебуває в ситуації вибору між дотриманням норм мовленнєвого етикету й кооперативної поведінки та їхнім порушенням, і навіть якщо їй вдається уникнути зовнішніх негативних наслідків, то внутрішній конфлікт неминучий. У ситуації «вибору між «милосердною брехнею» та «гіркою правдою», коли сказати правду означає засмутити адресата, з яким адресант пов'язаний певними стосунками, а, відповідно, непрямом може завдати болю й собі» [212, с. 156] внутрішній конфлікт переростає, хоч і не за всіх умов, у конфлікт зовнішній.

Зовнішній конфліктний прояв брехні й обману проявляється в тому, що неприємна правда може призвести до погіршення взаємин, а спілкування, в якому зміст висловлювань відповідає фактам дійсності, нерідко зумовлює спалах негативних емоцій. У випадку, коли адресант починає все з'ясовувати, «лити чисту воду» і «відкривати очі», правдива інформація не збігається з надіями та сподіваннями адресата й стає йому неприємною. І навпаки, приховування правди, дозволяє комунікантам зберегти «хисткий мир». Наведемо приклад: — *Коли ти врешті припиниш мені брехати? – це, радше риторичне, запитання доводиться чути від мами кожного разу, коли вона дізнається про якусь мою чергову витівку. І як вона не розуміє, що ця брехня задля добра? Ну уявіть собі лише, що було б, якби я їй сказала правду? Приміром, що прогуляла школу, вештаючись містом, чи що втекла з алгебри і просиділа півдня з Віткою у кав'ярні? Або якби сказала правду про нібито спортивні змагання, коли насправді я була з Максом на даху... Уявіть-но собі тільки ці нескінченні монологи, пригадування усіх моїх минулих прогрішень, дорікання... А так я дбаю про її спокій. Отже – брешу задля її спокою* (О. Сайко).

З ситуації, асиметричної за віковою ознакою учасників, видно, що брехню викрито (*Коли ти врешті припиниш мені брехати?*). Однак, незважаючи на перетворення внутрішнього конфлікту (брехати матері чи ні?) у зовнішній (брехня провокує обурення матері), сам обман є тим «меншим злом», коли «ціна правди занадто висока, ціна брехні невелика» [212, с. 156]. З погляду результативності, така брехня радше приносить вигоду, аніж завдає шкоди чи є безрезультатною.

Відтак уся спотворена інформація поділяється на дві групи: добродійну («білу») і зловмисну брехню. Ще давньогрецький філософ Епіхарм зауважив: «Брехня нешкідлива, якщо вона на користь тому, хто її каже, і не на шкоду тому, хто слухає»⁶¹, напр.: [Льова запрошує Славенка до Марти, однак у того були інші плани на вечір.] *«— Сьогодні день, коли я роблю візит шановному професорові Маркевичу! Але в мене нема жодного бажання пити в нього нуднячий чай...»* І він переказав телефоном професоровій покоївці, що нездужає, просить пробачити й прийти не може. *«— Бачиш, ти призвів мене до брехні, – сказав він Льові. – Але до брехні я ставлюсь цілком розумово: мені не хочеться йти, я називаюсь хворим, тобто добираю достатнє й просте пояснення, яке дальших пояснень не потребує. Брехня, коли нею розумно користуватися, позиточна й для тебе, й для ближнього»* (В. Підмогильний).

Спрямована на користь мовця брехня дозволяє говорити про захисну роль обману, що виділяється з-поміж інших функцій. Передбачаючи або ж відчуваючи загрозу своїм інтересам, комунікант повідомляє діалогічному партнерові спотворену, дозовану, неповну, а то й зовсім недостовірну інформацію [15, с. 31–32]: *Через два дні Приходька викликав декан і запитав: «Навіщо ж ти її валив?»* А річ у тім, що Бурдига була медалісткою. Вона одержала п'ятірку з фаху й поїхала додому святкувати свій вступ до університету. Жила вона в Криму, і її батько був головою радгоспу. За місяць до того він приїхав у Київ, привіз дари землі й тоді ж

⁶¹ Саме життя дає приклади використання добродійної брехні: лікарі утаємничують діагноз чи повідомляють пацієнту, що операція йде до успішного завершення, насправді лиш розпочавши її, аби пацієнт спокійніше переніс найважчий етап, який ще попереду. Використанням брехні на благо є т. зв. плацеботерапія — метод лікування, коли хворому дають начебто надзвичайно ефективні ліки, які призводять до одуження, бо мобілізуються його віру в дію медичних препаратів. Зорієнтованою на користь є брехня батьків, що підхваляють малюків у перших спробах ходити, читати, рахувати, робити будь-що корисне. Завищення успіхів учня є методом стимуляції з боку педагога.

познайомився з деканом. «Кого її?» – сказав доцент Приходько, а сам подумав, що йдеться про Бурдига, бо пам'ятав його відповідь. «Бурдига – ректорський резерв!» – **збрехав декан**. Він уже розкатав губу через кілька тижнів їхати до Криму з усією родиною. «Це ж не вона, а він! Бурдига!» – пояснив Приходько. «Про що ти кажеш? – не зрозумів декан. – Бурдига – це вона! Ти, мабуть, переплутав її з Бур'яном або з Бурдиком». «Нікого я ні з ким не переплутав! – сказав доцент, який одразу розчовпав, де він схибив. – Вони утрюх малювали. Перемовлялися! Списували! Особливо Бурдик!» «До чого тут Бурдик? – сказав декан. – Я йому про Бурдигу, а він мені...» «Вона – ще гірша за нього! – сказав доцент. – Я їй, звичайно поставив п'ятірку, але ж вона і на трійку не тягне! Ще й сторінку із підручника собі в спідницю запхала». «В яку таку спідницю? Ти її бачив?» «Я хотів сказати – у штани, – **імпровізував Приходько**. – Ніякого сорому! Зайшла в джинсах, розмальована, тютюном смердить...» «Хто? Бурдига? – не міг повірити декан. – Та вона тоді була вдома!» «У мене теж діти хворіють, – **як міг викручувався доцент**. – Але якби вони підійшли і пояснили по-людськи, то я б завжди натягнув вищий бал... – **з останніх сил ворохобився Приходько**. «Коротше, так, – сказав декан, – твої «тройки» вже пішли у протокол, а о дев'ятій списки повинні висіти при вході. Якщо батько Бурдиги здійснить скандал, то ти покладеш партквиток!» Але він знав: ніж чіпати Приходька, який усе звалить на нього, простіше було б надруковані списки гарно перетрусити й звільнити місце для Бурдиги (В. Діброва).

Окрім захисної функції, обману властивий маніпулятивний ефект. Причина безпосереднього чи опосередкованого маніпулювання схована в самій природі брехні: це навмисне введення в оману, неправдиві слова, вчинки, дії тощо, вжиті з корисливою метою, задля того, щоб «створити в нього (адресанта – Н. В.) хибну ментальну картину, яка дозволяє відсунути зворотний зв'язок на невизначений час» [263, с. 38].

За Т. О. Баришпольцем, обманна інформація структурно містить реальні і вигадані факти, подані в такому співвідношенні, щоб спровокувати комуніканта на помилкові висновки і хибні, але вигідні для комуніканта, вчинки. При цьому брехун навмисне утаює інші, важливі для розуміння обговорюваної проблеми факти. Обман

виникає, як правило, на стику протилежних інтересів чи моральних норм, коли обманщик не знаходить можливості досягти бажаного результату іншим шляхом. Він намагається прогнозувати поведінку комуніканта, передбачити, яким фактам той віддасть перевагу, і відповідно буде повідомлення, яке лише частково може бути правдивим [15, с. 314]. Наведемо приклад, де за допомогою дещо спотвореної інформації мовець коригує поведінку партнера в потрібному напрямку: — *Зовсім ні, – розсердився Славка, – просто в неї часто виникали непорозуміння з татом, в дорослих іноді так буває... Але вона завжди листи писала, надсилала пакунки і гроші... Обіцяла, що повернеться! Я думаю, все в нас буде добре і з татом в неї все налагодиться... — Звісно, налагодиться! Мій тато якось цілий місяць жив у бабусі, коли посварився з мамою, – чомусь збрехала Ксеня, – але згодом все налагодилося* (О. Сайко). Навмисне введення адресанта цього діалогу в оману передбачає підтримання добрих взаємин, підбадьорення хлопця, якого покинула матір, повернення його, розсердженого й ображеного, до нормального емоційного стану. У цьому випадку брехня – «це не стільки засіб навмисного перекручування дійсності, скільки спосіб налагодження взаємодії з людиною» [15, с. 32].

Свідоме спотворення фактів, поряд із іншими засобами психологічного впливу, допомагає мовцеві реалізувати мету: *Цей випадок підірвав в Олегові впевненість у своїх силах. Без її [жінчиного] втручання не отримав би заробленого. Він подумки прокручував репліки та жести тієї короткої розмови і доходив висновку, що аргументи жінки шеф прийняв, бо вона вдалася до зрозумілого йому арсеналу переконання: збрехати, деморалізувати, налякати* (Г. Вдовиченко).

Оскільки замість того, щоб послабити конфлікт, обман може провокувати спалахи ще більшої агресії, а «вдаючись до брехні, людина може ризикувати <...> своїм добрим ім'ям, колом спілкування, кар'єрою, свободою і навіть життям» [212, с. 156], у дискурсі недостовірні висловлення є не дуже частотними і функціонують у межах стратегії уникнення. Коли мовець обирає між правдою і брехнею, він оцінює альтернативні комунікативні дії: відмовитися від спілкування і не досягти бажаного (інтенції), дотримуватися комунікативних норм і також не реалізувати мету, порушити норми и отримати бажане, хоч існує високий ризик різкої негативної

реакції, якщо обман буде викрито. Керуючись власним баченням оптимального вирішення конфліктно небезпечної ситуації за даних умов спілкування, комунікант прогнозує не лише можливі сценарії розвитку комунікативної ситуації, але й дає їм етичну оцінку: — *Ми торкнулися багатьох питань, – сказав Славенко, – але говорив, власне, я сам, бо Дмитро не вважав за потрібне заперечувати моїх тверджень, хоч і не погоджувався з ними. — Бо ви казали не те, що думаєте, – похмуро сказав Дмитро. — Ви берете на себе невдячну роль читати в моїй душі, – зауважив Славенко* (В. Підмогильний). Як бачимо, Дмитро не вважає за потрібне відстоювати власну позицію в діалозі з мовцем-брехуном. Докір у порушенні максими щирості (*Ви казали не те, що думаєте*) зумовлює обурення Славенка (*Ви берете на себе невдячну роль читати в моїй душі*), через що виникає небезпека ескалації конфлікту.

Хоча «ідея «оманливого обличчя» як потрібного образу в певній ситуації близька <...> до використання «комунікативної маски» в стереотипних сценаріях часто повторюваних подій» [117, с. 49], занадто частотна брехня провокує конфлікт. Висловленнями обурення виступають фрази «Брехня!», «Це неправда», «Брехун!», «Сам (зробив/такий), а на інших наговорюєш», «Такого не може бути!», риторичні питання «Як ви сміли брехати?», напр.: — *Ти гарно вигадуєш, але неправдоподібно...* (Неда Неждана); — *Брехуха! Як ми тобі повірити могли?!* (Люко Дашвар); — *Це брехня! Усе це брехлива брехня!* (М. Матіос); — *Ето лож! Не може такого быть!* (Б. Жолдак); — *Це неправда* (Н. Уварова); — *Ти свою доньку згубила, а тепер на інших наговорюєш?!* (Люко Дашвар); — *Як Ви сміли брехати?!* (І. Багрянний).

Брехун, побоюючись викриття й соціального осуду, вдає здивування, коли його питають очевидне, він запевняє у своїй правоті, клянеться, імітує обурення. Напр.: — *Вся Тисова Рівня (назва села – Н. В.) може посвідчити, що так воно було. Що це свята правда! Аби я так до завтра дожив, якщо я брешу!* (М. Матіос); — *Та ви що! Подуріли? Я вам усю правду, а ви мені – в душу плювати?!* (Люко Дашвар).

Обман не лише не схвалюється соціумом, але й часто карається фізично: «*Це – не я*», – сказав Бурдик. «*Він! – накинулися жінки. – Ми самі бачили*». *Сержант дав команду, і четвірка [підозрюваних] потрусила до виходу, де гарчав «бобик*». Але

тут вибігли три дружинники. *«Це ті самі! – впізнали вони. – Ми їх попереджали! Бий жлободром!»* (В. Діброва). В інтеракції міститься вказівка на джерело інформації (*Ми самі бачили; Це ті самі!*), несхвалення того, що брехун імітує здивування від почутої правди (*Що очі вирячив?*), а також директивний заклик «Бий жлободром!», що маркує фізичне насилля як форму соціального покарання за обман. Брехня ніби провокує насилля: *Слідчий почав допитуватися, що за трава, звідки я її взяв. Я брешу, що знайшов пакетик просто на вулиці. Це злить його. Він перепитує ще раз. «— На вулиці», – знову брешу я. Одразу отримую удар по нирках, від якого ледь не падаю зі стільця* (А. Тужиков).

Обман, перебільшення/применшення інформації та перекручування фактів, таким чином, має деструктивну роль у канві розвитку соціально регульованого діалогу. Мовець не лише провокує суб'єкта обману на агресію (вербальну чи фізичну), але й змушує страждати себе. При цьому негативні наслідки омани можуть пролонгуватися в часі, змушуючи мовця переживати внутрішній конфлікт. Відтак, маємо розрізняти брехню зовнішню та внутрішню (самообман). У самообмані «суміщені в одному обличчі ролі того, хто вводить в оману, і введеного в оману» [212, с. 128], однак суб'єкт самобрехні не має на меті обдурити себе, а тому самообманювання позбавлене ознак інтенціональності: *Іван дотепер не знає, чи не набрехав тоді йому Андрій про Петруню із Дмитриком. Він, може, би й не повірив. Але нечувана сміливість його [жінки] Петруні, неприхований виклик, що кинула вона йому не проханням-наказом: «А ти розпечатай мене, то й будеш знати, чи була я тобі вірною!», розбудив у Йванові таку лют: міг тоді би вбити хоч рідного батька, якби він у нього був. І коли в Дмитрикові хруснуло останнє ребро – Іван ухопився за голову: а що, як набрехав молодий Чев'ючок? Як бити треба було Андрія, а не його молодшого брата?!* (М. Матіос). Як бачимо, Андрій оббріхує брата й Петруню (звинувачує в перелюбі) з почуття злоби, корисних спонукань, заздрості, ревнощів із метою знеславити жінку, яка відмовилася стати його коханкою, й помсти привабливому в очах Петруні брату. Обмова, посилена насмішкою Петруні в чоловічій нездатності Івана, провокує в ньому агресію; коли ж

емоції вщухають, Іван розуміє необґрунтованість власної люті щодо жінки та молодого хлопця.

Навмисне обдурювання самого себе, за повного знання й розуміння реалій, допомагає учасникам дискурсу справлятися з психічними травмами й підтримувати впевненість у можливості вирішення складних життєвих/комунікативних ситуацій. «Придумуючи, фантазуючи, обманюючи саму себе, людина рятується від реальних і мнених страждань, не вміючи керувати ними» [15, с. 32]. У такий спосіб мовець перебільшує власні здібності, переключається з реальностей на ілюзії і навпаки, дотримуючись балансу міркувань і вчинків. При цьому ілюзія не сприймається як така: мовець щиро вірить в неї, напр.: — *Елі, золотко. Це слід розуміти так, що... — Що ти був правий. Але це не означає, що я обманювала тебе. Швидше я дурила сама себе і щиро вірила, що почувваю до тебе лише дружбу* (О. Авраменко). Маємо ситуацію, коли «люди можуть обманюватися стосовно власних достоїнств і почуттів» [212, с. 128], щиро вірячи в істинність такого обману.

Внутрішня/внутрішньособистісна брехня, або самообман, виступає найбільшим порушенням обов'язків людини перед самою собою, приниженням і знищенням людської гідності в собі: *АЛЛА. Мені набридло бути коханкою. Хочу бути законною дружиною. БОГДАН. А раніше казала, що не хочеш. АЛЛА. Обманювала... саму себе обманювала... Намагалася виправдати свою роль коханки... Знала, що ти ніколи не кинеши своєї сім'ї... тому і обманювала... саму себе обманювала...* (Анна Багряна). Як бачимо, самообман Алли зумовлювалося потребою в самовиправданні власних вчинків і ролі коханки одруженого чоловіка, хоча й принижував її гідність (і це стає зрештою зрозумілим дівчині).

Окрім мети самовиправдовування, «свідоме або підсвідоме хибне трактування смислу знаків, ознак, прикмет» [263, с. 38] виникає через потребу самозвеличення чи самовтіхи, бажання уникнути небезпеку, зображувану рішучість, якою прикривається мінімальне бажання щось змінити, лінь/нездатність досягти результату, коли людина сама себе переконує, що краще так, як є, або звинувачує всіх і все [15, с. 322–323]. Крім того, самообман виконує захисну функцію, коли людина не справляється з розмаїтістю й надлишками емоційних станів, отримуваних

від зовнішнього світу. Напр., як у Марка, що довгий час кохає Марійку: *МАРК. Я все ще кохаю тебе. МАРІЙКА. Це неправда, ти не можеш кохати мене. Ти кохаєш ту дівчину, яку пам'ятаєш, а її вже давно немає. Я змінилася, Марку, змінився світ навкруги, ти теж змінився і я не бачу того юнака, з яким заручилася* (Н. Уварова). Однак, якщо Марк досі вважає, що кохає Марійку, то дівчина позбулася подібних ілюзій.

Поряд із зовнішньою та внутрішньою брехнею, у дискурсі функціонують висловлення зі значенням псевдобрехні. Цей термін О. Т. Баришпольця означає «правду і брехню разом узяті»: як повідомлення воно єдине, як дія – нерозривне, одномоментне, як явище – неподільне [15, с. 331]. Удаючись до псевдобрехні, мовець оббріхує співрозмовника «з такою силою віри в істинність сказаного, з такими наборами аргументів, епітетів, натуралістичних зображень тощо» [15, с. 331], що у правдивість його повідомлення вірить не лише адресат, а й сам брехун. На відміну від псевдобрехні як «стовідсоткової брехні виданої за стовідсоткову правду» [15, с. 332], напівправда містить лише елемент правди з акцентуацією на ньому. Акцент брехуна на елементі правди створює в реципієнта враження, що все висловлення відповідає стану речей, а, відтак, напівправдиве висловлення є засобом маніпуляції та «найпідступнішим засобом обдурювання» [15, с. 330].

8.4. Брехня vs. правда

Оскільки зрозуміти погляд іншої людини – не означає погодитися з нею [305, с. 40], порозумінню та єдності думок у діалозі сприяє лише взаємне переконування в однаковості бачення ситуації розмови, в її істинності/правдивості для обох учасників дискурсу. Не випадково «правді властива комунікативна функція: люди, що дотримуються однакових норм, із перших слів тягнуться одне до одного, однодумці об'єднуються у взаємнім пориві підтримки» [15, с. 30].

Існує зв'язок у системі понять «правда – істина – брехня». Ці категорії не існують самі по собі, і кожен можливо зрозуміти лише в триєдності, бо, за образним висловом О. Т. Баришпольця, всі три голови вирости на одному тулубі [15, с. 22].

Правда – 1) те, що відповідає дійсності; істина; у повсякденності маємо справу з *життєвою правдою*; при цьому погоджуємо наші слова з нашою думкою й поведінкою (звідси *правдомовність*), а також наші уявлення з твердженнями про стан речей докільля; згідність нашого розуму з науковим досвідом – це *наукова правда*; твердження, які сприймаємо на віру, – це *релігійна правда*; пошуки істини – т. зв. *правда філософська* [ЖЗ, с. 476–477].

Хоча деякі дослідники припускають, що лексема «правда» близька, але не тотожна за змістом «істині» [133, с. 222], у цій праці, слідом за лексикографами, правда й істина виступають синонімами «з досить щільним асоціативно-смісловим зв'язком» [202, с. 158]: істина – те саме, що правда [СУМ, т. 4, с. 50]); правда – істина; (*очевидна*) тавтологізм; (*життя*) реальність; справедливість, чесність; (*Ваши*) правота [ПССУМ, с. 322].

Згідно з епістемічним, екзистенціальним і комунікативним поглядами істина трактується як: 1) відповідність між мовленнєвими одиницями, передусім висловленнями, і тими фрагментами реальності, з якими вони співвідносяться, тобто як результат епістемічної діяльності суб'єкта, що пізнає [181, с. 5]; 2) дійсність, що існує незалежно від свідомості людини; 3) ствердження, судження, перевірене практикою, досвідом, тобто мовленнєвий акт, вплетений у комунікативну діяльність суб'єкта мовлення [11, с. 55; 319, с. 122; МФЕ]. Епістемічну істину знають, встановлюють, перевіряють, розуміють, про неї здогадуються, з неї роблять висновки, в неї вірять. Істина в екзистенціальному розумінні є, існує, схована в глибинах світу; вона вічна, незмінна й єдина [11, с. 549–550]. Істину з погляду комунікації кажуть, повідомляють, стверджують та підтверджують, про неї сперечаються, її відстоюють і доводять; в істинності судження запевняють (завіряють), а також переконуються на власному досвіді.

Інші підходи до розуміння істини – гносеологічний і онтологічний. Гносеологічне розуміння істини кваліфікує її як особливу властивість знання; відповідність між знаннями і дійсністю; інтенціональне погодження інтелекту з реальною річчю або відповідність їй. В онтології істина – це незалежна від суб'єкта реальність, як саме буття, суще [133, с. 218–219].

Таке бачення поняття істини закодоване вже в етимології слова. Укр. «істина», як і її відповідники в інших слов'янських мовах (напр., р. болг. м. *истина*), – це запозичення з церковнослов'янської мови (цсл. **ИСТИНА**), походить від старослов'янського **истъ** «той самий; справжній, істинний», **истовъ** – «справжній, суший»; псл. *istъ* (**istъnъ*) «справжній; щирий; цей; той; сам», очевидно, утвореного з основ займенників *is- (<*jъs-) «той» і *тъ «тс.» [ЕСУМ, т. 2, с. 319]. Звертають увагу, що в основі слова «істина» лежить давній санскритський корінь es-, що буквально перекладається як «бути», «існувати» [133, с. 219; ЕСУМ, т. 2, с. 320]. Грецькою «істина» є ἀλήθεια, що означає «непотаємне, відкрите» [133, с. 219].

«Тлумачний словник української мови» дає такі визначення істини: 1. Те, саме, що правда. 2. Моральний ідеал, справедливість. 3. *філос.* Достовірне знання, що правильно відображає реальну дійсність у свідомості людей. 4. Положення, твердження, судження, перевірене практикою, досвідом [СУМ, т. 4, с. 50]. Інакше кажучи, істина є адекватним відображенням реалій, вона відтворює дійсність такою, якою та є сама по собі, поза нашою свідомістю і незалежно від неї.

Хоча «правда може бути тільки одна» [263, с. 36], у лінгвістиці істинність добре градуйована і містить значення: близькі до істини (очевидність, вірогідність, упевненість), частково істинні та частково хибні (можливість, припущення, неповна впевненість) та значення, близькі до хибі (сумнів, мала вірогідність, ілюзорність) [181, с. 8].

«Різновид» істини залежить від емоційних чинників і особливостей сприйняття й ставлення до того, про що/кого йдеться в діалозі, а істина/правда є суб'єктивною. Аберация (*відхилення від істини – Н. В.*) починається там, де починається спілкування, а «в мовленнєвих актах (діалогах) завжди існує опозиція *«твоя правда vs. моя правда»* [263, с. 38], адже «інформація суперечлива: ні людина, ні її діяльність не є винятково білими чи однозначно чорними» [15, с. 209].

Сприйняття й бачення мовцем А особи Б може відбуватися за різними підходами, залежно від взаємин, від настроїв, а головне – від комплексу тих настанов, які сформувалися в А щодо Б:

1. А **закоханий** у Б, ідеалізує його. Чиїсь повідомлення про вчинки Б

ображають А, бо позитивні відгуки про друга він бачить навмисне применшеними, а негативні взагалі вигаданими.

2. А **симпатизує** Б і сприймає позитивні повідомлення як деяке применшення заслуг Б, а негативні – як певне перебільшення вад Б, отже, погоджується з реальністю, хоча й не дуже охоче.

3. А **адекватно сприймає** Б, радіє за його позитивні діяння, сумує з приводу негативних. Так він поставиться до будь-кого, маючи неупереджене сприйняття і таке саме тлумачення плюсів і мінусів об'єкта обговорення.

4. А **байдуже ставиться** до Б та його вчинків, що він і виражає чи демонструє в спілкуванні.

5. У А **домінує негативне ставлення** до Б над позитивним. Повідомлення про плюси діяльності Б сприймає як завищення супроти істини, а про мінуси – як заниження, тому в діалозі прагне «виправити ситуацію».

6. А **ненавидить** Б. Повідомлення про його позитивні вчинки сприймає як безпідставні вихваляння; а негативну інформацію вважає не просто применшеною, а зовсім не повною порівняно зі справжнім, на його погляд, станом речей.

Отже, в чотирьох випадках із шести виникає неадекватне сприйняття людини людиною, що й стає основою спотворення сутності. А якщо врахувати, що шестибальна шкала досить умовна і в реальних взаєминах кількість варіацій дорівнює $x+N$ до безкінечності, існує така сама кількість можливостей мимовільного та навмисного спотворення суті справи (істини) [15, с. 209–210].

Проілюструємо цю думку прикладом сварки односельчанок: *Ничипориха крикнула: «— Катерино, курво! Радієш, що хлопця згубила? Ото й сиди у чотирьох стінах довіку! А вийдеш – пошкодуєш». Мамка надвір вийшла, до Ничипорихи кинулася: «— Іди геть! Своєї дочки не встерегла! Народила вона двох байстрюків бозна від кого, стилася та вдавилася! А ти, стара потворо, сиріт до себе не забрала! У дитбудинок здала! А в мене дочка не така! Злого не робила...»* (Люко Дашвар).

Основа конфлікту полягає в розбіжності ставлення до Катерини: матір любить свою дочку, тому відмовляється вірити в обвинувачення Ничипорихи, тоді як у

Ничипорихи відсутні позитивні емоції до молодої дівчини (і материнське начало взагалі), тому Катерина постає для неї в образі звабниці, що загубила життя хлопця.

Суб'єктивність оцінок, повна або часткова обізнаність із предметом розмови, різне уявлення про норму, що ґрунтуються на принципі «вважає / не вважає», «це правда / це неправда» [291], стає причиною розбіжностей в інтерпретації співрозмовниками людей та ін. реалій світу, напр.: — *Диригентові не обов'язково грати на флейті чи барабані. — Це правильно. Але диригент повинен відчувати, коли флейта чи барабан бере не ту ноту* (О. Коломієць). У прикладі спостерігаємо як елементи збігу, так і елементи розбіжностей. Хоча висловлення партнерів не були і не припускались істинними, акт взаємодії в цілому не можна вважати комунікативним провалом: він відбувся і доволі успішно (у формі пошуку істини).

За умов розбіжностей в інтерпретації комунікантами об'єктів реального світу напрямок діалогу на кооперацію чи конфлікт залежить від настанов і загальної стратегічної мети.

У першому випадку неоднаковість бачення реальності співрозмовниками призводить до суперечностей, але не зумовлює виникнення конфлікту. Мовець може мати протилежну думку, але приховувати її, формально погоджуючись із думкою комунікативного партнера чи заперечуючи її, або ж йому буде байдуже, відповідає чи ні Р дійсності. Для прикладу наведемо контекст: — *Німеччина!* – кричала дівчина у вікно вагона. — *Остання українська станція!* – сказав хтось у прочинені вікна (О. Довженко). Діалогічну взаємодію дівчат, що потрапили до полону та потягом вивозяться на роботу до Німеччини, можна розглядати як помилкову інтерпретацію однією зі співрозмовниць дійсності, на основі чого в неї сформувалось конкретне твердження. Утворення помилкової думки не є передумовою для конфлікту, тому що інший учасник діалогу може також помилятися, або йому буде байдуже, яку станцію минув потяг.

У випадку зорієнтованості на конфлікт існування двох істин вважається грубим порушенням механізму ведення розмови й провокує суперечність. Напр.: — *Пам'ятаєш, кілька років тому ти дав мені почитати книгу?* – спитав Йєбучок у

Йіжолопа. — Звісно, пам'ятаю. А у чому, так би мовити, проблема?! — А проблема у тому, що у першій частині, сказав ти мені, коли дав книгу, — ще агресивніше насідав Йєбучок, — герой пізнає буддизм; у другій частині, сказав ти мені, монахиня стає проституткою, а у третій частині, сказав ти мені, терорист підриває себе на бомбі. — Ну-бо все так і було! Хіба у тій довбаній книжці щось помінялось з тієї пори? — Дуже дотепний жарт. Практично нічого, Йє. За виключенням того, що у першій частині герой подорожує ісламськими країнами і ніяким буддизмом там і не пахне, у другій частині проститутки немає, лише монахиня, а у третій терорист підриває не себе, а купу людей на стадіоні. — Знаєш, Йєбучок, розповідаючи про книжку, я не збрехав тобі ні на йоту. По-перше, Бог єдиний, і немає ніякої різниці, про яке з його імен йдеться у тексті. По-друге, усі вони бляді, і щоб довести це, чорниці зовсім не обов'язково ставати проституткою. Нарешті, ми всі помremo, тому немає ніякої різниці, під чиєю дупою вибухнула бомба та скільки людей у результаті загинуло. Тому, про що б ми не читали, ми, однак, читаємо про одне й те саме. — А хто такий ти, щоб казати, що ми весь час читаємо про одне те й саме?! Це неправда, бо, коли уявити, що це правда і ми дійсно весь час читаємо про одне те й саме, то це означає, що ми й живемо весь час про одне те й саме! — Уся справа — лише у точності визначень... Знаєш, певне, я таки вже піду (Є. Положіть).

Як бачимо, різне трактування того самого явища (сюжету роману), посилене конфліктністю адресата, призводить до напруження і врешті до конфлікту, із якого адресант намагається самоусунутися (піти), так і не з'ясувавши, де була істина.

У процесі спілкування мовці співвідносять власні судження на основі «узгодження досвіду» та «фактів або істинності відносно фактів» [109, с. 154–155], тому істинність судження «видається прийнятною за певних умов» [291]. Одна з умов полягає в спільному сприйманні Р як істинної, такої, що відповідає дійсності або тому уявленню про неї, яке є прийнятним для мовців у певний момент мовлення (що комуніканти вважають істинним «тут і тепер») і яке базується на вірі, знанні, думці⁶² (я вірю, що Р істинне; я знаю, що Р істинне; я думаю, що Р істинне).

⁶² Попри суттєві відмінності інколи межі знання, думки та віри нечіткі. Така розмитість може використовуватися мовцем для того, щоб надавати судженням зі статусом думки статус знання з метою переконання в істинності Р. Це

Віра розглядається швидше як психологічний, а не епістемічний стан мовця, що супроводжує думку-оцінку, нашаровується на неї, переплітається з нею. Слово «вірити» означає довіряти, тобто містить у собі вказівку на моральний зв'язок того, хто вірить, із тим, кому він вірить. Інакше кажучи, довіра до співрозмовника як надійного джерела знань, зумовлює віру в істинність його суджень (= Якщо я довіряю комунікативному партнеру, я довіряю його висловленню, і навпаки): **Як собі, вірять йому товариші** (О. Гончар); **Я чогось ні на крихту не вірю йому, коли він що каже** (М. Коцюбинський). Як бачимо, «неможливо зрозуміти сутність мовного вживання, якщо обмежуватись вивченням відношення висловлювання до дійсності. Необхідно враховувати відношення висловлювань до мовця і адресата» [263, с. 35].

Відсутність довіри до співрозмовника автоматично змушує сумніватися в істинності його слів, тому за надійне джерело інформації беруться власні судження чи судження інших учасників дискурсу: — **Ти, Ничипорихо, курва! Бо віриш побрехенькам!** — **Це я курва? Ей! Ви чули? Хто правду говорить – той курвице!** (Люко Дашвар). Як бачимо, взявши за основу інформацію з іншого джерела, Ничипориха провокує конфлікт. На її адресу лунають обвинувачення у вірі побрехенькам і словесна образа (*курва*). Натомість адресат продовжує дотримуватися «своїї» правди й посилює протистояння. Різна інтерпретація подій зумовлюють виникнення т. зв. брехеньки, під якою розуміють «вигадку, щоденне незначне відхилення від істини з метою викрутитися» [15, с. 326]. І дійсно, плітки, з метою самовиправдання, розпускає «надійний» інформатор Ничипорихи.

Оскільки будь-яка розмова є актом віри, відсутність довіри до слів комуніканта автоматично робить спілкування напружено-конфліктним: **ЕВА. Ти знаєш, як я до цього ставлюсь. ПЕТРО (роздратовано): Авжеж, знаю! Ти ніколи мене не розуміла! Не віриш... ЕВА. Вірю, просто... ПЕТРО. Не віриш і не поділяєш моїх поглядів. Ти не схвалюєш того, що я роблю! ЕВА. Це не так...** (О. Танюк). Причина

стосується неперифікованих суджень, що видаються мовцем за істинні. Контексти з експліцитною вказівкою на те, що повідомлювана мовцем інформація отримана ним не внаслідок верифікації, а з чуток або розмов інших осіб, характеризуються тим, що знання зближається з вірою (довіра до мовця як джерела інформації) [40, с. 105].

комунікативного й емоційного напруження у сварці – це, по суті, порушення негласної домовленості. Вона «притаманна людям з дитинства, коли вони починають усвідомлювати, що погана думка про них є небажаною, і заздалегідь домовляються не вірити ганебним словам про себе, і в такий спосіб окреслюють коло своїх приятелів за принципом: якщо ти віриш мені, а не поганим словам про мене – ти мій друг, а той, хто каже щось погане – той перебуває по інший бік нашої спілки» [263, с. 42]. Іншими словами, виникає ефект мовної гри, «де співрозмовнику пропонуються свої правила: якщо зустрінуться знаки X, Y, Z, то вважати їх недійсними або фальшивими» [263, с. 42].

Тлумачення явищ об'єктивного світу, як говорилося вище, зумовлюється не лише вірою комуніканта в їхню істинність, але й знанням і думці (припущенні) про їхню правдоподібність.

Знання і думка пов'язуються з еволюційним розвитком людини і розглядаються як процеси розумової діяльності мовців – суб'єктивної та індивідуальної.

Знання – це спільне досягнення людства, тобто верифікована мовцем або іншими особами інформація, що співвідноситься з істинною оцінкою в одному з можливих світів, що збігається з реальним, унеможливорює вираження невпевненості та можливості альтернативного стану справ. Обізнаність в істинності предмета розмови виникає, якщо одним із каналів формування виступає життєвий досвід (= Я знаю, бачив, чув тощо, що Р істинне). Дозволимо собі уточнити, що життєвий досвід має суб'єктивний характер, оскільки «світ постає для людини таким, яким вона в міру свого розвитку пізнає його і освоює» [130, с. 51]. Напр., людина може ні разу не бачити моря, але точно знати, яким воно має бути (інше питання полягає в тому, чи відповідає уявлення мовця дійсності).

Знання – це те, що відоме мовцю за знайомством або за описом («Я знаю, що...» та «Мені достовірно відомо, що...»), тому в таких висловленнях він повідомляє про «конкретну подію, про клас подій, про певні постійні відношення, властивості» [40, с. 105], що співвідносяться з реальними. Знання стосується повідомленої інформації, проте не тотожне істині, оскільки інформація може бути оманливою, недостовірною, не може інтуїтивно пізнаватися або логічно виводитися з попередніх

висловлень, завжди піддається реальній верифікації, є конкретним, емпіричним знанням, знанням фактів. Судження й оцінки, засновані на знанні про інших людей, завжди сприймаються негативно (краще за мовця його не може знати ніхто). Напр.: *Фрау Шульце захотіла потеревенити. «— А вам доводилось зберігати посмішку, коли життя програє? — запитала вона». «— Так, — сказала Оксана. — І дуже часто. Але звідки ви знаєте, що так буває?» «— Знаю. А ще знаю, що вам ще зарано почуватися у програві». Оксана здивовано подивилась на фразу — що вона може про неї знати? (І. Роздобудько); ОЛЕГ. Мамо, я абсолютно здоровий! МАТИ. Облиш, твої нирки потребують постійного догляду. ОЛЕГ (вибухаючи). Мамо, відчетися. **Я краще знаю, чого я потребую** (О. Погребінська).*

Знання пов'язується з переконанням в істинності чогось/когось, але не синонімічне йому. З епістемічного погляду, запевнення в цілковитій переконаності є слабшим, ніж ствердження, яке вказує на знання. Тобто сказати «Я переконаний, що Р істинне» можна лише тоді, коли не можна сказати, що знаєш це. Таким чином, знання й думка (припущення) — це взаємозамінні поняття: *АЛЬФОНСО. Я — спокійний, ніби все вже знаю наперед. Хоча наперед я нічого не знаю. Навіть не знаю, що буде за п'ять хвилин. Тільки здогадуюся* (О. Миколайчук-Низовець).

Думка — належність окремого індивіда, що зберігає за собою право змінити її, а тому співвідноситься з вірогідною оцінкою, легко поєднується з вираженням впевненості/невпевненості та з вказівкою на можливість альтернативного стану справ. Верифікована/неверифікована думка можлива в одному з можливих світів, не обов'язково реальному. Вона виступає критерієм істинності в разі часткової обізнаності (знання), наявності сумнівів в істинності Р, коли мовець припускає (думає), що Р істинне. Залежно від того, чи мовець «припускає ймовірність відомої йому інформації, чи буде власні припущення, не володіючи необхідною вихідною інформацією» [118], в епістемології виділяються два типи думки: думка-припущення («Думаю, що Р», «Мені здається, що Р», «Припускаю, що Р») та думка-оцінка («Вважаю, що Р», «Не сумніваюся, що Р»). Доведено, що думка-припущення належить до верифікованих висловлень, а думка-оцінка — до неверифікованих [319, с. 258]. Думка-припущення виражає вірогідну оцінку, оскільки на момент її

висловлювання істина не відома мовцеві; думка-оцінка має статус суб'єктивних істин, іноді названих суб'єктивними знаннями. Наведемо приклад конфлікту, обвинувачення в якому базуються виключно на думці-припущенні: *Ничипориха верещить: «— Як ми тобі, Тамарка, повірити могли?! **Всі знають, що ти свого Тарасика від Залусківського нагуляла, а брешеш, ніби від Федьки**».* Алка Залусківська в бабу Ничипориху як учепиться з одного боку! А Федір Тамарчин – із іншого: *«— Ти, стара паскудо, свою доньку згубила, а тепер на інших наговорюєш?!»* Ничипориха пручається: *«— Не тягайтеся по куцах, то й не будуть на вас наговорювати!»* *«— А ти бачила?! – Алка кричить. – **Ти свічку тримала?**»* (Люко Дашвар). Припускаючи, що батьком Тарасика є Залусківський (чоловік Алли), Ничипориха провокує конфлікт, в який втягнена не лише вона з Тамарою (об'єкт обвинувачення), але й чоловік Тамари Федір і жінка Залусківського: осуджуючи Тамару за перелюб, Ничипориха автоматично покаладає вину і на них. Оскільки в основі обвинувачення лежить суб'єктивна думка (*Не тягайтеся по куцах, то й не будуть на вас наговорювати!*), природно виникає риторичне питання (заперечення) (*А ти бачила?! Ти свічку тримала?*), бо звинувачувати можна в тому, що бачив на власні очі чи про що маєш докази.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 8

Таким чином, дискурс, як і будь-який інший різновид міжособистісної взаємодії, підпорядкований правилам мовленнєвого етикету й соціальним конвенціям, згідно з якими безконфліктне спілкування та взаєморозуміння є вищими за необхідність шукати істину і ворогувати.

Здатність мовців, обізнаних у соціально схвальних зразках мовленнєвої поведінки, взаємодіяти в конфлікті, вправність контролювати вербальні й невербальні прояви власної поведінки пов'язується з поняттям комунікативної маски та зрежисованої комунікативної гри. В їх основі лежать ідеї т. зв. «театральної метафори» і «соціальної драматургії», згідно з якими співрозмовники виступають акторами, які грають у конфліктному дискурсі певні комунікативні ролі. Прикриваючись «брехливим обличчям» та перебуваючи в потрібному образі, мовці-

актори приховують почуття, емоції, переживання, імітують, фальшивлять і підмінюють невербальні рухи й слова заради досягнення своєї мети, залишаючись зовні кооперативними комунікантами.

Уміння висловлюватися, враховуючи обставини інтеракції і фактор адресата, підбираючи релевантні для певної комунікативної ситуації засоби комунікативного впливу, залежить від рівня мовної, комунікативної та прагматичної компетенцій суб'єктів дискурсу.

Маскування власної інтенції зумовлює функціонування в дискурсі висловлень псевдозгоди (формальної удаваної згоди), псевдонезгоди, псевдобрехні і псевдоправди, які вживаються в межах стратегій манупілювання й ухильності, допомагаючи зберегти як своє комунікативне лице, так і обличчя співрозмовника.

Під обманом розуміємо навмисне спотворення дійсного стану справ і невідповідність змісту висловлення дійсності. Введення в оману виконує в дискурсі захисну чи маніпулятивну функції, допомагаючи мовцю-обманщику реалізувати комунікативну мету. Крім того, брехня є формою ввічливого регулювання комунікативної поведінки (т. зв. конвенціональна, етикетна, соціальна брехня). Ввічливість («ввічлива» брехня) як спосіб дотримання соціальних конвенцій буває примусовою чи щирою, «позитивною» чи «негативною». В основі позитивної ввічливості лежить стратегія зближення й соціальна рівність діалогічних партнерів, в основі негативної – віддалення нерівних за соціально-комунікативним статусом мовців. Брехня – зовнішня, самообман, псевдообман, добродійна та зловмисна – може призводити до внутрішнього чи міжособистісного конфлікту.

З гендерного погляду, основними статевими розбіжностями виступають комунікативні ситуації причини й обставини введення в оману.

В основі відношень правди/істини та брехні перебувають знання чи думки (припущення) мовців про предмет розмови, або ж інформація сприймається суб'єктами конфлікту на віру: я знаю, що Р істинне; я думаю, що Р істинне; я вірю, що Р істинне.

Комунікативна «театралізована» поведінка виражається в дискурсі дієсловами, прислівниками та сполучниками.

ВИСНОВКИ

Конфліктний дискурс – це форма взаємодії, учасниками якої виступають конкретні особи, що мають несумісні комунікативні цілі чи способи досягнення цих цілей, унаслідок чого виникає емоційно забарвлене граничне загострення суперечності, втілюване в різноманітних формах мовленнєвої боротьби за свої інтереси.

В основі конфлікту як мовленнєвого протиборства комунікантів лежить:

1) різниця в системі знань, досвіду, попередніх відомостей про тему розмови, через що доцільність та успішність висловлювань стають неможливими (лінгвокогнітивний аспект);

2) несумісність інтенцій співрозмовників і незбіг обраних ними стратегій, тактик та прийомів мовленнєвої взаємодії на різних її етапах (лінгвопрагматичний аспект);

3) зумовлений соціальними позиціями та комунікативними ролями вибір мовцями вербальних і невербальних засобів вираження власної – протилежної діалогічному партнеру – позиції в конфлікті (соціолінгвістичний аспект);

4) типовий сценарій спілкування, побудований на порушенні мовленнєвих норм, що відображають культурно-національну ментальність носіїв української мови (лінгвокультурологічний аспект);

5) суперечливі позиції мовців із якогось приводу; спірні цілі та засоби їхнього досягнення за даних обставин комунікації; незбіг інтересів і бажань суб'єктів конфлікту, що виявляються на рівні внутрішнього психологічного стану й зовнішніх дій (лінгвоконфліктологічний аспект);

6) комунікативна гра з маскуванням (приховуванням) власних цілей та інтересів заради їхнього втілення поряд із нехтуванням інтенціями діалогічного партнера (з погляду теорії мовних ігор).

У буденній свідомості конфлікт співвідноситься з проявами міжособистісної (рідше внутрішньої) ворожнечі на ґрунті гострих протиріч і несумісності цілей:

війною, (збройним) протиборством, сутичкою, боротьбою, сваркою, суперечкою, конфронтацією, незгодою тощо.

Як соціально-психологічний стан свідомості й поведінки, конфлікт виявляється у сфері діалогічного спілкування, має свої функції й ознаки та розглядається мовознавством в аспекті порушення комунікативних норм.

У лінгвістиці прояви конфліктності пов'язуються з комунікативним дискомфортом і прагматичними анормативами (порушеннями): комунікативним шумом, комунікативними похибками, помилками, дефектами, девіаціями та збоями, комунікативним провалом і комунікативним «самогубством», комунікативними «саботажем» та невдачею. Вони ґрунтуються на порушенні процесу отримання й інтерпретації інформації, зумовленого недостатньою комунікативною компетенцією мовців, незбігом мовного коду, чи виникають, коли зміст висловлювання діалогічного партнера розуміють навмисно неправильно чи спотворено.

Основу конфліктного дискурсу становить нагромадження і загострення суперечностей у системі міжособистісних стосунків через розбіжності інтересів, цінностей та установок суб'єктів конфліктної взаємодії, а також специфічно викривлене сприйняття й оцінка подій, через що порозуміння мовців стає ускладненим чи взагалі неможливим. Підпорядкований меті досягнення власної інтенції діалог спрямовується на пряме чи побічне блокування комунікативної цілі співрозмовника, характеризується високим ступенем внутрішньої напруги мовців, агресивними мовленнєвими діями, а також переходом від упередженості до ворожості, що психологічно закріплюється в «образі ворога».

Конфліктний дискурс пов'язаний із порушенням узвичаєних принципів комунікації та соціальної регуляції й контролю, а також недотриманням його учасниками психосоціальних, психологічних та когнітивних (мовних і позамовних) умов. Серед них можна назвати неврахування фактора адресата та ситуації комунікації, нетотожність мовного коду, невербальних засобів спілкування та різного роду вподобань, недостатній для певного акту взаємодії рівень комунікативної компетентності і мовної свідомості, негативні емоції та почуття до співрозмовника, бажання завдати шкоди його «обличчю» та ін.

Співрозмовники – це учасники комунікативної ситуації конфлікту, що взаємодіють у ній залежно від своїх соціальних, інституційних і психологічних властивостей, а також із позицій гендеру. Позиційні, ситуативні та статусні ролі комунікантів впливають на вибір моделі діалогу з погляду ініціативи, а також стратегій впливу на партнера. Конфліктно спрямованою є комунікація, в якій існує значний розрив соціальної дистанції, влади та ступеня втручання мовця в права діалогічного партнера, коли один комунікант захоплює мовленнєву ініціативу й діє з позиції вищого за комунікативно-соціальним статусом (т. зв. вертикальні, чи асиметричні, конфліктні ситуації). Менший ступінь ворожості мають горизонтальні (симетричні) конфліктні ситуації, учасники яких приблизно однакові за соціально-комунікативним статусом і мають рівні права щодо домінування та психічного/фізичного самозахисту.

Залежно від комунікативних цілей, які мовці прагнуть досягти в результаті розмови, дискурс отримує настанову на порозуміння/співдію, непорозуміння/протидію чи невтручання/самоусунення з конфлікту. У першому випадку співбесідники виступають конструктивними (кооперативними) типами мовної особистості, які розв'язують конфлікт шляхом співробітництва, компромісу, односторонньої поступки. У другому випадку вони – деструктивні мовні особистості, через що конфлікт залишається невирішеним або перетворюється у більш чи менш інтенсивний за ступенем конфронтації. Стратегія на невтручання характерна для центрованого типу мовців, який схильний до самовтечі від спілкування зі співрозмовником, втрачає мотив чи змінює комунікативну мету, а конфлікт, таким чином, загасає. Завершення конфлікту у формі врегулювання чи усунення відбувається за допомогою другорядних учасників дискурсу, які втягнені в конфлікт і впливають на його перебіг, а їхні ролі та функції в комунікативному протистоянні основних учасників чітко розподілені.

Підґрунтям комунікативної поведінки – наступальної чи оборонної, активної чи пасивної – є емоційний складник конфліктного дискурсу. Негативні емоції (насамперед гнів, відраза і зневага/презирство), які переживають мовці на пікові комунікативного протистояння у фазі втрати контролю й раціональності, роблять

конфлікт некерованим і збільшують ризик переростання вербальної агресії у фізичну. За допомогою теорії когнітивної, чи концептуальної, метафори встановлено, що в уявленні українців конфлікт і негативні емоції, що його супроводжують, уподібнюється явищам вогню (спеки), небезпечної тварини та гарячої рідини (у вмістилищі). Як показало дослідження, в основі всіх метафор лежить дуальна природа конфлікту: після вивільнення негативних емоцій і катарсису деструктивне саме по собі явище конфлікту набуває ознак позитивного, адже призводить до відновлення нормальних взаємостосунків його учасників.

Конфліктна мовленнєва взаємодія – це невід’ємний елемент соціального життя, що розуміють як соціально-психологічний феномен із певною площиною розвитку та глибиною прояву, має певні ознаки й умови появи.

Структура конфліктного дискурсу містить внутрішні та зовнішні складники, взаємодія й комбінації яких зумовлюють різний ступінь конфронтації. У структурі суперечки виділяються комунікативна ситуація, що характеризує обставини в цілому, а також учасники спілкування, які використовують певні комунікативні ресурси (стратегії й тактики), вербальні й невербальні коди для досягнення власних інтенцій, що, не збігаючись у мовців, становлять об’єкт конфлікту.

Комунікативне протиборство розвивається за сценарієм, який містить доконфліктний, власне конфліктний і постконфліктний етапи, що виникають при усвідомленні мовцями непримиренних суперечностей і бажанні їх відстоювати деструктивним способом.

З погляду прагматики й теорії мовленнєвих актів, відхилення від ідеальної схеми комунікації пов’язане з порушенням хоча б однієї з умов: умови пропозитивного змісту (відповідності мовних засобів і змісту інформації); підготовчої/попередньої умови (об’єктивних і суб’єктивних передумов, сумісних із висловлюваною ілюктивною метою); умови щирості та серйозності (впливу психічного стану мовця на сформульований мовленнєвий акт); умови суттєвості (зобов’язання за допомогою конкретного висловлення виконати конкретну дію), а також низкою комунікативних бар’єрів. Останні розуміють як суб’єктивні чи об’єктивні перешкоди на шляху адекватної передачі інформації від комуніканта до

реципієнта, що слугують причиною чи які сприяють конфліктам. Йдеться про бар'єри розуміння, соціально-культурного розходження, стосунків, авторитету й розбіжностей у життєвих цілях і потребах, а також фізичні, культурні, соціально-рольові, психологічні, логічні, когнітивні та власне комунікативні бар'єри. Серед мовних бар'єрів на деструктивний перебіг діалогу впливають міжмовний, стилістичний, семантичний різновиди, помилки в граматичній будові речень, а також різноманітні зовнішні перепони, що ускладнюють сприймання фізичних характеристик мовлення та спотворюють зміст висловлень.

Ознаками конфліктно спрямованого дискурсу виступають інтерактивність; емоційність; порушення механізмів соціальної та діалогічної регуляції й координації; неправильна подача та дешифрування мовних знаків; неоднаковість в інтерпретаціях світу суб'єктами спілкування, а також незбіг у когнітивній сфері співрозмовників і суперечність щодо предмета розмови; недотримання принципів та перебігу інтеракції; невідповідність комунікативних і практичних цілей; індивідуально-психологічні особливості учасників протистояння, розбалансованість їхньої рольової взаємодії та психологічна несумісність; конкурентний характер у взаєминах і прагнення до комунікативної ініціативи тощо.

У конфлікті мовець оцінює характер, поведінку, вчинки і висловлювання співрозмовника як такі, що не відповідають його власній системі цінностей та ідеалів. Неверифіковані оцінні висловлення в конфліктному дискурсі вербалізуються у формі відрази, гніву, зневаги, осуду, антипатії, ненависті, презирства та інших деструктивних емоцій і виражаються спеціалізованими лексико-семантичними, фразеологічними, словотвірними й граматичними засобами. Типовими маркерами ворожості виступають інвективна лексика (пейоративи, зооніми, іронічні вислови, назви-ярлики, катойконіми й етніоніми, найменування хвороб і недуг, демонологічна лексика, обценізми, вульгарні й жаргонні лексеми, слова в образливому значенні); пейоративно-аугментативні іменникові чи прикметникові форманти; звертання у формі особових займенників 2-ї і 3-ї особи; модальні частки й вигуки на позначення емоцій і волевияву; дієслова наказового способу (імперативи), дієслова-перформативи, модальні та фазові дієслова зі

значенням припинення дії; дієслова мовлення, процесу, психічного стану, руху й переміщення в (комунікативному) просторі; прості і складні речення різних типів; фразеологізми та фразеологізовані (синтаксично нечленовані) речення.

Поряд із експліцитними маркерами негативної оцінки й емоцій у конфліктному дискурсі існують імпліцитні засоби, що позбавлені «прозорої» семантики і мають значення, протилежне зовнішній формі вияву. Це удавана згода, висловлювання з конотацією згоди-виклику, псевдонезгода, псевдобрехня/псевдоправда, що вживаються в межах стратегій мануїлювання й ухильності, допомагаючи зберегти як своє комунікативне лице, так і обличчя співрозмовника. В їх основі лежить механізм маскуванню власної інтенції, навички зрежисованої комунікативної гри й т. зв. «театральні» стратегії, застосовуючи які в конфліктному дискурсі, мовець швидше досягає комунікативної мети, аніж без них.

Невербальні маркери вираження агресії представлені засобами фізіогноміки, кінесики, такесики, проксеміки, а також паралінгвальними (фонаційними) засобами й надвербальними знаками. У конфлікті мовці зазнають змін на фізіологічному рівні: температурі, потовиділенні, кольорі шкіри, діяльності дихальної, серцево-судинної і травної систем.

Вибір засобів вираження агресії зумовлюється комунікативною компетенцією мовця, особливостями сприйняття ним явищ світу, уподобаннями, манерою кодування та декодування почутого, ситуацією спілкування, правилами мовленнєвої некооперативної поведінки, характером і тривалістю взаємин, негативними емоціями та внутрішнім станом, а також метою, яку комунікант намагається реалізувати в конфлікті.

Результати проведеного дослідження дають змогу окреслити ефективні шляхи гармонізації комунікативного процесу, згідно з якими безконфліктне спілкування та згода є вищими за потребу дошукуватися істини і сперечатися. Перспективним вбачаються подальші дослідження конфліктного дискурсу в етнокультурному й гендерному аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Мовленнєва комунікація. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 472 с.
2. Алефіренко М. Ф. Фразеологізація. *Українська мова* : енциклопедія / за ред.: В. М. Русанівського, О. О. Тараненка та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 770.
3. Андрієвська Е. М. Інтонаційне вираження категорії згоди/незгоди у французькому діалогічному мовленні (експериментально-фонетичне дослідження) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05. Київ. 2001. 20 с.
4. Анисимова А. Т. Лингвистические проекции конфликта : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19. Краснодар. 2004. 212 с.
5. Антипенко Л. А. Опыт концептуального анализа имен негативных эмоций в русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Харьков. 1995. 19 с.
6. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. Москва : Юнити, 1999. 551 с.
7. Апресян В. Ю. Почему «искать» иногда значит «находить», а «находить» иногда значит «искать»? *ЕВРика!* : сборник статей о поисках и находках к юбилею Е. В. Рахилиной / под ред.: Д. А. Рыжовой, Н. Р. Добрушиной, А. А. Бонч-Осмоловской, А. С. Выренковой, М. В. Кюсевой, Б. В. Орехова, Т. И. Резниковой. Москва : Лабиринт, 2018. С. 38–71.
8. Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и в словаре. *Известия АН СССР*. 1986. Т. 45, № 3. С. 208–223.
9. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Москва : Языки русской культуры, 1995. Т. 1 (Лексическая семантика). 472 с.
10. Артеменко Т. М. Прагматика и семантика инициального константивно-ответного микродиалога в современном английском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Киев. 1991. 24 с.
11. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва : Языки русской культуры,

1998. 896 с.

12. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Львів : Світ, 1990. 232 с.

13. Баган М. П. Взаємодія категорій ствердження/заперечення та оцінки в сучасній українській мові. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2009. № 11. С. 191–195.

14. Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви : монографія. Київ : ВД Д. Бураго, 2012. 373 с.

15. Баришполець О. Т. Брехня в інформаційному просторі та міжособовій комунікації : монографія. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 648 с.

16. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : ВЦ «Академія», 2004 (а). 344 с.

17. Бацевич Ф. С. Смысл : сутність і сфери вияву в мові. *Вісник Львівського університету*. 2004 (б). № 34, Ч. 1. С. 346–353.

18. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики. Київ : ВЦ «Академія», 2011. 304 с.

19. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва : Едиториал УРСС, 2002. 448 с.

20. Березина Т. Н. Возникновение позитивных и негативных базовых эмоций под влиянием базовых запахов. *Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. А. Шолохова*. 2011. № 3. С. 59–69.

21. Берлач А. І., Кондрюкова В. В. Конфліктологія. Київ : Університет «Україна», 2007. 203 с.

22. Білак А. Особливості вживання вигуків у жіночому дискурсі на основі роману Агати Крісті «Загадка Сіттафорда» : тези доп. наукової студентської конференції Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, присвячені дню науки (м. Чернівці, 17–19 квітня 2013 р.). Чернівці, 2013. С. 27–28.

23. Білевич Н. В. Мовний вияв невербального елемента «сльози» в поетичних текстах Лесі Українки. *Молодий вчений*. 2015. № 10 (25), Ч. 1. С. 135–138.

24. Білоконенко Л. А. Мова міжособистісних конфліктів персонажів повісті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Украинские дипломаты». *Філологічні студії*. 2008. № 2.

С. 64–69.

25. Білоконенко Л. А. Синтаксичний простір мовного конфлікту як фактор його перебігу на різних стадіях. *Філологічні студії*. 2012 (а). № 8. С. 5–15.

26. Білоконенко Л. А. Пейоративна й інвективна лексика в міжособистісному конфлікті. *Філологічні студії*. 2012 (б). № 7. С. 119–127.

27. Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). Київ : КДПІ, 1993. 214 с.

28. Білоусенко П. І., Меркулова О. В. Лексико-словотвірні типи іменників із суфіксом -ище в давній руськоукраїнській мові. *Філологічні студії*. 2011. № 6. С. 55–64.

29. Білоусенко П. І., Іншакова І. О. Суфікс -ота (-ета) в українській мові XI–XIII ст. *Філологічні студії*. 2016. № 15. С. 16–25.

30. Богачева М. В. Специфика гендерной дифференциации языковых средств. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2008. Т. 16, № 14. С. 43–49.

31. Богданов В. В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. Санкт-Петербург, 1990. 87 с.

32. Болохонцева Н. М. Скрытый коммуникативный дискомфорт как явление диалога : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01, 10.02.19. Орёл. 2011. 21 с.

33. Бондаренко В. В. Риторика. Харків : Вид-во ХНАДУ, 2008. 121 с.

34. Бондаренко О. В. Суб'єктивно-оцінні значення пейоративних суфіксів для інфраструктури простого речення. *Мова і культура*. 2014. Т. 2, № 17. С. 206–209.

35. Бондаренко Т. Г. Типологія мовних помилок та їх усунення під час редагування журналістських матеріалів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08. Київ. 2003. 18 с.

36. Бородкин Ф. М., Коряк Н. М. Внимание: конфликт!: [о межличностных и межгрупповых конфликтных взаимодействиях в коллективах]. Новосибирск : Наука, 1989. 190 с.

37. Ботвинко-Ботюк Е. Н. Аксиологические предпосылки изучения высказываний презрения. *Наука и современность – 2013* : материалы XXIII

Международной научно-практической конференции. Новосибирск : СИБПРИНТ, 2013. С. 155–159.

38. Ботвінко О. М. Прагматичні модифікації висловлень презирства в англomовному діалогічному дискурсі. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2012. № 23. С. 18–19.

39. Брицин В. М. Фразеологизированные двукомпонентные не подлежащно-сказуемые предложения схемы (Pron (neg.) Inf) – Vf быт. *Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке* / отв. ред.: Г. П. Ижакевич. Киев : Наукова думка, 1990. С. 182–200.

40. Брицин В. М. Модальна грамати́ка дискурсу як один із напрямів семантико-синтаксичних досліджень. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 101–111.

41. Буяр І. Є. Гендерна лінгвістика : здобутки та перспективи. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2007. № 4. С. 287–290.

42. Важеніна О., Куцева А. Фразеологізми з соматичним компонентом : семантичний та етнокультурологічний аспекти. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. 2010. №. 28. С. 23–33.

43. Варій М. Й. Загальна психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 968 с.

44. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Москва : Русские словари, 1996. 416 с.

45. Величко А. В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев. Москва, 1996. 96 с.

46. Венгринюк М. І. Адресат у художньому тексті (на матеріалі української прози ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ. 2006. 20 с.

47. Венедиктова Л. Н. Концепт «ВОЙНА» в языковой картине мира (сопоставительное исследование на материале английского и русского языков) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.20. Тюмень, 2004. 19 с.

48. Вихованець І. Р. Речення. *Українська мова* : енциклопедія / за ред.:

В. М. Русанівського, О. О. Тараненка та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 548.

49. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Слова-речення // *Теоретична морфологія української мови*. Київ, 2004. С. 374–390.

50. Вітгенштайн Л. *Tractatus Logico-Philosophicus* = Філософські дослідження. Київ : Основи, 1995. 311 с.

51. Віротченко С. А. Вплив проксемної поведінки на досягнення комунікативної мети в конфліктних ситуаціях. *Вісник Харківського національного університету*. 2003. № 586. С. 61–64.

52. Вірченко Т. І. Художній конфлікт в українській драматургії 1990–2010-х років : дискурс, еволюція, типологія : монографія. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2012. 336 с.

53. Войцехівська Н. К. Категорія згоди в українському літературному діалогічному дискурсі (на матеріалі художньої літератури ХХ – початку ХХІ ст.) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ. 2009. 288 с.

54. Войцеховская Н. К. Взаимопереход реакций согласия и несогласия в диалогической речи. *Езикът и културата в съвременния свят* : матеріали от международна научна конференция Университета «Проф. д-р Асен Златаров» (Велико Търново, 22–23 юни 2012 г.). Велико Търново, 2012 (а). С. 103–111.

55. Войцехівська Н. К. Вираження згоди та незгоди в монологічному мовленні. *Семантика мови і тексту* : матеріали ХІ Міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 26–28 вересня 2012 р.). Івано-Франківськ, 2012 (б). С. 85–86.

56. Войцехівська Н. К. Згода як результат залагодження конфліктної ситуації. *Полілог культур : освітній і культурологічний аспекти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Чернігів, 27 березня 2012 р.). Чернігів : ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2012 (в). С. 128–129.

57. Войцехівська Н. К. Моделі комунікативної поведінки в конфліктному дискурсі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2013 (а). № 18. С. 327–333.

58. Войцехівська Н. К. Типологія конфліктної особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013 (б). № 18. С. 161–167.

59. Войцехівська Н. К. Від любові до ненависті – один крок, а від порозуміння до конфлікту – одне слово. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2013 (в). Ч. 4, № 28. С. 266–274.

60. Войцехівська Н. К. Роль соціальної регламентації та регуляції в структурі конфліктного діалогу. *Наукові праці [Чорноморського державного університету ім. П. Могили]*. 2013 (г). Т. 216, № 204. С. 14–19.

61. Войцехівська Н. К. Сучасне молодіжне мовлення (на матеріалі конфліктного дискурсу). *Вісник Дніпропетровського університету*. 2013 (г). Т. 2, № 19. С. 14–21.

62. Войцехівська Н. К. Функції компліменту в конфліктному дискурсі. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2013 (д). № 35. С. 56–59.

63. Войцехівська Н. К. Примирення як спосіб подолання конфліктної мовленнєвої взаємодії. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2013 (е). № 2 (68). С. 55–58.

64. Войцехівська Н. К. Лексичні засоби приниження співрозмовника в конфліктному дискурсі : тези доп. Міжнародної наукової конференції Національного авіаційного університету (м. Київ, 27–28 лютого 2014 р.). Київ, 2014 (а). С. 15–18.

65. Войцехівська Н. К. Інвективи в конфліктному діалогічному дискурсі. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2014 (б). № 29. С. 322–332.

66. Войцехівська Н. К. Прокльони та злопобажання в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014 (в). № 13. С. 4–8.

67. Войцехівська Н. К. Сміх у конфліктному діалогічному дискурсі. *Українське мовознавство*. 2014 (г). № 44/1. С. 61–67.

68. Войцехівська Н. К. Конфлікт чи взаєморозуміння? *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014 (г). № 4. С. 32–35.

69. Войцехівська Н. К. Гендерні особливості агресивної комунікативної поведінки (на матеріалі українського діалогічного дискурсу). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014 (д). № 9. С. 7–10.

70. Войцехівська Н. К. Характеристика комунікантів у конфліктному діалогічному дискурсі. *Studia Linguistica*. 2014 (е). № 8. С. 308–312.

71. Войцехівська Н. К. Сімейний гендерний конфлікт очима лінгвіста. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя*. 2014 (є). № 2. С. 34–39.

72. Войцехівська Н. К. Функції мовчання в конфліктному дискурсі. *Сучасні лінгвістичні парадигми* : матеріали Міжнародної наукової конференції (Горлівка, 19 березня 2014 р.). Горлівка, 2014 (ж). С. 68–71.

73. Войцехівська Н. К. Мовчання як комунікативно значущий знак у конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014 (з). № 8., Т. 2. С. 4–7.

74. Войцехівська Н. К. Внутрішньоособистісний гендерний конфлікт. *Актуальні проблеми прикладної лінгвістики*. Одеса, 2014 (и). № 1. С. 150–155.

75. Войцехівська Н. К. Зміна теми як тактика конфліктного діалогічного дискурсу. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2014 (і). № 48. С. 165–168.

76. Войцехівська Н. К. Засоби вираження погрози в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2014 (ї). № 30. С. 17–30.

77. Войцеховская Н. К. Семантико-прагматические характеристики высказываний-злопожеланий. *Семантика и прагматика языковых единиц* : тезисы докл. Международной научной конференции (г. Минск, 11–12 мая 2015 г.). Минск, 2015 (а). С. 189–190.

78. Войцеховская Н. К. Юмор и сатира в координатах диалогического дискурса

XXI века. *Юмор и сатира в координатах XXI века* : материалы I Международной научно-практической конференции (Варна, 1 апреля 2015 г.). Варна, 2015 (б). С. 19–25.

79. Войцехівська Н. К. Терміни на позначення комунікативно-дискомфортного спілкування. *Україністика : минуле, сучасне, майбутнє III* : колективна монографія, присвячена 20-річчю україністики на Філософському факультеті Університету ім. Масарика в Брно. Брно, 2015 (в). С. 125–132.

80. Войцехівська Н. К. Роль комунікативних бар'єрів у виникненні конфліктного дискурсу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. 2015 (г). № 38. С. 103–108.

81. Войцехівська Н. К. Розвиток семантичного значення лексеми «конфлікт». *Славистиката и българистиката днес : въпроси, идеи, посоки* : доклади от Международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност славянска филология Университета «Неофит Рилски» (Благоевград, 16–18 октомври 2014 г.). Благоевград, 2015 (г). С. 268–275.

82. Войцехівська Н. К. Термін «конфлікт» серед інших понять негармонійного ускладненого спілкування. *Studia ucrainica varsoviensia*. 2016. № 4. С. 53–63.

83. Войцехівська Н. К. Провокативні питання в конфліктному діалогічному дискурсі. *Південний архів*. 2017 (а). № 68. С. 12–17.

84. Войцехівська Н. К. Ворожість як складова конфліктного дискурсу. *III Таврійські філологічні читання* : тези доп. Міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 19–20 травня 2017 р.). Херсон : ВД «Гельветика», 2017 (б). С. 92–95.

85. Войцехівська Н. К. Зовнішні характеристики мовців у конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. 2017 (в). № 7. С. 32–35.

86. Войцехівська Н. К. Конфліктний дискурс : структурно-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти : монографія. К. : ВД Д. Бураго, 2018. 404 с.

87. Волкова О. С. Прагмалингвистические особенности межличностного

общения в коммуникативной ситуации «бытовой конфликт» (на материале английского языка) : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Волгоград. 2009. 188 с.

88. Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата. Киев : Высшая школа, 1993. 200 с.

89. Воронцова Н. Г. Функціональна парадигма комунікативних стратегій реципієнта-аусайдера. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2004. № 10. С. 67–76.

90. Гагина Н. В. Диалог как основа конструктивного взаимодействия менеджера в ситуации конфликта. *Вісник Житомирського державного університету*. 2010. № 52. С. 139–142.

91. Гадамер Г.-Г. Семантика и герменевтика. *Актуальность прекрасного*. Москва : Искусство, 1991. С. 60–71.

92. Гірник А. М., Резаненко В. Ф. Концепт КОНФЛІКТ у західній культурі та в культурі традиційних суспільств Далекого Сходу. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. № 136. С. 37–42.

93. Голикова Т. И. Взаимодействие просодических средств с языковыми средствами других уровней в реализации отрицания в современном английском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Минск. 1986. 20 с.

94. Головенченко Ф. М. Введение в литературоведение. Москва : Высшая школа, 1964. 319 с.

95. Гоменюк Г. А. Метафора в структурі образного складника концепту ГНІВ. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. Т. 1, № 110. С. 136–138.

96. Горбач С. С. Заперечення як основоположна установка мовця при здійсненні мовленнєвого акту відмови. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2007. № 4. С. 224–229.

97. Горбачева Е. Н. Спор как лингвокультурный концепт : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19. Волгоград. 2006. 20 с.

98. Городенська К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника). *Мовознавство*. 1994. № 6. С. 26–28.

99. Городецкий Б. Ю., Кобозева И. М., Сабурова И. Г. К типологии

коммуникативных неудач. *Диалоговое взаимодействие и представление знаний*. Новосибирск, 1985. С. 64–78.

100. Гордон Д., Лакофф Дж. Постулаты речевого общения. *Новое в зарубежной лингвистике*. 1985. № 16. С. 276–302.

101. Гоффман И. О «работе лицом». *Межличностное общение* : хрестоматия / общ. ред. Н. В. Казариновой, В. М. Погольши. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 132–170.

102. Грайс Г. Логика и речевое общение. *Новое в зарубежной лингвистике*. 1985. № 16. С. 217–237.

103. Григоренко Г. С. Особливості вербалізації негативних емоцій у сучасному англomовному художньому дискурсі (на прикладі роману Ніколаса Спаркса «Остання пісня»). *Сучасні філологічні дослідження та навчання іноземної мови в контексті міжкультурної комунікації*. 2014. № 1. С. 223–229.

104. Грищенко А. П. Питальне речення. *Українська мова* : енциклопедія / за ред.: В. М. Русанівського, О. О. Тараненка та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 479–480.

105. Грищенко Ф. Лукавий і нечистий. *Людина і світ*. 1973. № 9. С. 53–60.

106. Гуз О. П. Поняття інвективи в сучасній лінгвістиці (на матеріалі французького масмедійного політичного дискурсу). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2013. № 37. С. 94–97.

107. Гулакова И. И. Коммуникативные стратегии и тактики речевого поведения в конфликтной ситуации общения : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.19. Орёл. 2004. 152 с.

108. Данилевська Л. М. Логіко-філософські передумови навчання аргументування як феномену в спілкуванні. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2006. № 3 (18). С. 153–161.

109. Дэвидсон Д. Об идее концептуальной схемы. *Аналитическая философия* : избранные тексты. Москва : Изд-во МГУ, 1993. С. 144–159.

110. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация : сборник работ. Москва : Прогресс, 1989. 312 с.
111. Демський М. Т. Бити чолом... Нашого полку прибуло. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine18-9.pdf> (дата звернення: 02.02. 2017).
112. Дем'янова Ю. О. Злобобажання як ціннісний компонент етномовної свідомості. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2011. Ч. 2, № 24. С. 457–468.
113. Дем'янова Ю. О. Національно-комунікативні особливості паремійних формул прокльонів та злобобажань. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*. 2012. № 12. URL: <http://ukrmova.com.ua/zmist-zhurnalu/vipusk-12/>
114. Дерпак О. В. Конфронтативні мовленнєві жанри : комунікативно-прагматичний та мовний аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Київ. 2005. 20 с.
115. Дерягина М. А., Бутовская М. Л. Об этологическом подходе в изучении агрессивного поведения обезьян. *Биологические науки*. 1983. № 7. С. 54–57.
116. Джунусалієва Г. Д., Ковальська Н. А. Комунікативні девіації в контексті теорії мовної комунікації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. 2011. № 6. С. 68–71.
117. Дикарева С. С. Коммуникативная маска как трансформация идентичности в динамике диалога. *Ученые записки Крымского федерального университета им. В. И. Вернадского*. 2016. Т. 2 (68), № 1. С. 48–53.
118. Доценко О. Л. Модальність у вираженні об'єктно-з'ясувальних відношень : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ. 2001. 22 с.
119. Дубчак О. П. Концептуальна опозиція «свій» – «чужий» в українській мовній картині світу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ. 2009. 24 с.
120. Дубцова О. В. Комунікативна невдача як об'єкт лінгвістичного дослідження. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2011. № 67. С. 57–62.
121. Дудик П. С. Синтаксично нерозкладні речення, що виражають емоції. *Українська мова і література в школі*. 1972. № 11. С. 32–38.

122. Дудик П. С. Стилiстика української мови. Київ : Академія, 2005. 368 с.
123. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 384 с.
124. Емірiл'ясова С. С. Про необхідність руйнування стереотипів : гендерний аспект. *Вісник Запорізького національного університету*. 2009. № 2. С. 21–24.
125. Ермолаева Е. Н. Концепт CONFLICT и его объективация в лексико-семантическом пространстве современного английского языка : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Кемерово. 2005. 212 с.
126. Євдокімова І. О. Класифікація мовленнєвих масок в англomовному усному рекламному дискурсі. *Записки з романо-германської філології*. 2013. № 1 (30). С. 74–80.
127. Єгорова О. Б. Особливості прояву ворожості у хлопців і дівчат підліткового віку. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. КПНУ ім. І. Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2013. № 22. С. 133–146.
128. Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць : монографія. Київ : ВД Д. Бураго, 2006. 386 с.
129. Єрмоленко С. Я. Дискурс. *Українська мова* : енциклопедія / за ред.: В. М. Русанівського, О. О. Тараненка та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 142–143.
130. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 32. С. 51–53.
131. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси. Київ : Довіра, 2007. 264 с.
132. Жарковская И. В. Когнитивно-дискурсивный подход к определению семантических синонимов. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. Т. 1, № 82. С. 143–145.
133. Жванія Л. Істина як філософська категорія у творчому доробку Тараса Шевченка і Лесі Українки. *Шевченковедчі студії*. 2014. № 7. С. 218–232.
134. Жигадло О. Ю. Парадоксальні висловлення в англomовному художньому

дискурсі : лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ. 2006. 19 с.

135. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української мови. Київ : Радянська школа, 1965. Ч. I., 3-тє вид. 424 с.

136. Жовтобрюх М. А. Історична граматики української мови : посіб. / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ : Вища школа, 1980. 319 с.

137. Загальна психологія : хрестоматія / О. В. Скрипченко та ін. Київ : Каравела, 2015. 640 с. URL: <http://uk.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/uk/PDF/emocii.pdf>

138. Загнітко А. П. Синтаксис і фразеологія : особливості взаємодії і взаємопроникнення. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. 2007. Т. 20, № 6. С. 15–25.

139. Зализняк А. А., Микаэлян И. Л. К вопросу об аспектуальном статусе конативных пар в русском языке: почему искать не может означать «найти»? *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии : материалы ежегодной международной конференции «Диалог» (Москва, 1–4 июля 2016 г.)*. Москва, 2016. № 15 (22). С. 867–876.

140. Заньковська Г. Д. Лінгвокультурний понятійний складник терміна концепт (на матеріалі концепту CONFLICT). *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2010. № 7. С. 187–191.

141. Заньковська Г. Д. Компонентна структура концепту КОНФЛІКТ (на матеріалі лексикографічних джерел). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2012. № 24. С. 82–86.

142. Захарченко Н. В. Стилiстичні функції риторичного питання в полемічних трактах Мартіна Лютера. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. 2009. № 16. С. 191–201.

143. Зевахина Н. А. Конструкция *НАШЕЛ ЧЕМ УДИВИТЬ! ЕВРика!* : сборник статей о поисках и находках к юбилею Е. В. Рахилиной / под ред.: Д. А. Рыжовой, Н. Р. Добрушиной, А. А. Бонч-Осмоловской, А. С. Выренковой, М. В. Кюсевой,

Б. В. Орехова, Т. И. Резниковой. Москва : Лабиринт, 2018. С. 290–301.

144. Иванова И. П., Чахоян Л. П., Беляева Т. М. История английского языка. Санкт-Петербург : Лань, 1999. 510 с.

145. Изард К. Е. Эмоции человека. Москва : Издательство Московского университета, 1980. 440 с.

146. Изард К. Е. Психология эмоций. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 464 с.

147. Ильенко С. Г. К поискам ориентиров речевой конфликтологии. *Аспекты речевой конфликтологии* : сб. ст. Санкт-Петербург : Рос. гос. пед. ун-т, 1996. С. 3–12.

148. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург, 2008. 672 с.

149. Іванишин Н. Я. Лексичні засоби формування імпліцитності в драматургійному тексті (на матеріалі української драми початку ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ. 2006. 20 с.

150. Иванов В. М., Иванова О. В. Юридична конфліктологія. Київ : МАУП, 2004. 224 с.

151. Ікалюк Л. М. Вигуки-пейоративи у середньоанглійській мові. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2014. № 4. С. 116–123.

152. Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода : основи когнітивної теорії конфліктів. Київ : Наукова думка, 1996. 190 с.

153. Казаков В. С. Всеобщие причины социальных конфликтов. *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2009. № 15. С. 171–176.

154. Карасик В. И. Язык социального статуса : монография. Москва, 1992. 330 с.

155. Кардаш Л. Проблема заперечення : універсальність та визначенні категорійного статусу. *Теоретична і дидактична філологія*. 2015. № 19. С. 209–218.

156. Карпенко М. Ю., Карпенко О. Ю. Инвективные сайтоніми. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету*

ім. К. Д. Ушинського. 2011. № 13. С. 145–151.

157. Кириленко Т. С. Психологія : емоційна сфера особистості. Київ : Либідь, 2007. 256 с.

158. Кларк Г. Г., Карлсон Т. В. Слушающий и речевой акт. *Новое в зарубежной лингвистике*. 1986. № 17. С. 270–321.

159. Клобуков П. Е. Метафора как концептуальная модель формирования языка эмоций. *Язык, сознание, коммуникация*. 1997. № 2. С. 41–47.

160. Ключко Л. И. Похвала в ряду родственных речевых актов в английском языке. *Вісник Харківського національного університету*. 2001. № 537. С. 47–56.

161. Ключко Л. І. Висловлювання похвали в комунікативно-діяльнісній парадигмі спілкування : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Харків. 2003. 20 с.

162. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Львів, 1958. 153 с.

163. Козер Л. Функции социального конфликта. Москва : Идея-Пресс : Дом интеллектуальной книги, 2000. 208 с.

164. Козинцев А. Феномен «смех-плач»: о различии сходного. *Антропологический форум*. 2010. № 13. С. 117–124. URL: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/013online/13_online_kozintsev.pdf

165. Козляковський П. А. Загальна психологія : в 2 т. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. Т. 1. 240 с.

166. Колегаева И. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации. Одесса : Изд-во ОГУ, 1991. 121 с.

167. Кондратенко Н. В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу : монографія. Київ : ВД Д. Бураго, 2012. 328 с.

168. Конфліктологія / за заг. ред. В. М. Петюха, Л. В. Торгової. Київ : КНЕУ, 2003. 315 с.

169. Корогода Т. М. Комунікативний збій як інтерактивне явище. *Науковий*

вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. 2011. № 4. С. 44–47.

170. Корольов І. Р. Маркери розмовності в комунікативній ситуації «виправдання» в українському, російському та англійському художніх дискурсах. *Studia Linguistica*. 2008. № 1. С. 54–61.

171. Корольова В. В. Суфіксація як репрезентант негативної оцінки в назвах осіб української мови. *Дослідження з лексикології і граматики української мови* : зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2012. С. 130–137.

172. Кость І. Я. Вербалізація погляду як зовнішнього прояву емоцій одиницями фразеосистеми української мови. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2009. № 11. С. 239–247.

173. Коцюба З. Г. Своє – чуже vs. добро – зло : взаємозв'язки опозицій у побутовій свіжості носіїв слов'янських, германських і романських мов (на матеріалі паремій). *Наукові праці [Чорноморського державного університету ім. П. Могили]*. 2009. Т. 98, № 85. С. 44–49.

174. Красных В. В. «Свой» среди «чужих» : миф или реальность. Москва : Гнозис, 2003. 375 с.

175. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика : Язык тела и естественный язык. Москва : Новое литературное обозрение, 2002. 592 с.

176. Крейдлин Г. Е. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации. Москва : Языки славянской культуры, 2005. 224 с.

177. Крижко О. А. Образно-номінативна та оцінна характеристика фольклорних зоосемізмів української мови. *Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 1. С. 114–120.

178. Крисанова Т. А. Висловлювання негативної оцінки адресата в сучасній англійській мові (комунікативно-прагматичний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ. 1999. 17 с.

179. Кудрявцева Н. С. Концептуальна метафора як підґрунтя наукової теорії. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. 2015. № 30. С. 37–41.

180. Кузик О. А. Особливості лінгвістичного моделювання ідеологеми зовнішнього ворога у сучасній англomовній пресі. *Studia Linguistica*. 2011. № 5. С. 488–495.

181. Кулешова Л. М. Функціонально-семантична категорія модальності істинності в російській мові (на матеріалі науково-гуманітарного дискурсу) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. Київ. 2003. 20 с.

182. Кулікова О. А. Актуалізація експресивно-модальних значень у реченнях фразеологізованої структури (на прикладі висловлювань, побудованих за схемою «ЩОБ + VFINIT»). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 10, Т. 1. С. 49–51.

183. Курс сучасної української літературної мови : посіб. : в 2 т. / за ред. Л. А. Булаховського. Київ : Рад. школа, 1951. Т. 1 : Вступ. Лексика. Фонетика. Морфологія. Наголос. 520 с.

184. Курьянович А. В. Инвективные речевые жанры в пространстве современной межличностной коммуникации. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2005. № 3. С. 106–112.

185. Куц О. П. Нечленовані речення як особливий різновид простих речень. *Студії з лексикології, граматики і лінгводидактики* : зб. наук. ст. Вінниця, 1996. С. 121–125.

186. Куц О. П. Категорія ствердження і заперечення в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ. 2002. 16 с.

187. Лаврентьева Е. В. Речевые жанры обвинения и оправдания в диалогическом единстве : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Новосибирск. 2006. 264 с.

188. Лавриненко И. Ю. Специфика вербальной экспликации эмоционального концепта ПРЕЗРЕНИЕ в философском дискурсе Ф. Бэкона (на материале произведений Ф. Бэкона «Опыты и наставления нравственные и политические»). *Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований* : материалы III международной научно-практической конференции (Прага, 25–26 марта 2013 г.).

Прага : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2013. С. 45–52.

189. Лаврова Н. А. Когнитивная метафора как способ представления знания в языке и как основополагающий принцип человеческого мышления. *Преподаватель XXI век*. 2015. Ч. 2, № 1. С. 294–307.

190. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. *Теория метафоры* / за ред.: Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. Москва : Прогресс, 1990. С. 387–415.

191. Ларченко І. В. Дискурсивні відмови з настановою на гармонізацію стосунків. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2012. № 14 (249). С. 35–43.

192. Леонгард К. Акцентуированные личности. Киев : Высшая школа, 1981. 390 с.

193. Леута О. І. Нечленовані конструкції (слова-речення). *Сучасна українська літературна мова* / за ред.: М. Я. Плющ. Київ : Вища школа, 1994. С. 333–335.

194. Липчанко О. В. Засоби вираження емоційного концепту ГНІВ/ANGER в англійських та українських пареміях. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2011. № 9. С. 283–289.

195. Литвинов О. О. Зорова поведінка мовця як функціональний компонент невербальної комунікації. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2010. № 16. С. 168–176.

196. Личук М. І., Шинкарук В. Д. Ступені фразеологізації речень. Чернівці : Рута, 2001. 136 с.

197. Личук М. І. Фразеологізовані схеми нечленованих речень: нерозкладнокомплексна специфіка, узагальненозначеннева диференціація // *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2016. № 245. С. 80–88.

198. Лівінська Я. П. Гендерні інтонаційні особливості англомовного монологічного дискурсу. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2007. № 4. С. 296–299.

199. Ложкин Г. В., Повякель Н. И. Практическая психология конфликта. Киев : МАУП, 2002. 256 с.
200. Лозко Г. С. Українське народознавство. Київ : Зодіак-ЕКО, 1995. 368 с.
201. Максименко С. Д. Психологічне здоров'я та його порушення. *Збірник наукових праць КПНУ ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2012. № 18. С. 3–13.
202. Маленко О. О. Тарас Шевченко : пророк у пошуках правди (концепт ПРАВДА). *Культура слова*. 2014. № 80. С. 158–166.
203. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація. Київ : ВЦ «Академія», 2012. 284 с.
204. Мандер С. М. Емоції та їх вербальна репрезентація в українській та американській лінгвокультурах. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. № 50 (2). С. 42–48.
205. Маркова Д. С. Колороніми у фразеологізмах на позначення почуттів в українській та німецькій мовах. *МАГІСТЕРІУМ*. 2016. № 62. С. 61–64.
206. Мартынова Е. М. Типология явлений коммуникативного дискомфорта в ситуациях диалога : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.19. Орёл. 2000. 229 с.
207. Мартынова Е. М. Плач и его описание в рамках аномальной коммуникации. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2014. № 1 (31), Ч. 1. С. 86–89.
208. Мартынова Е. М. Невербальный аспект аномальной коммуникации : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.19. Белгород. 2016. 38 с.
209. Меликян В. Ю. Очерки по синтаксису нечлененого предложения. Ростов-на-Дону, 2001. 136 с.
210. Мілютіна О. Категорія заперечення в англ. мові : лінгводидактичний аспект. *Актуальні проблеми лінгводидактики*. 2015. № 1. URL: <http://www.didling.org.ua/ojs/index.php/ling/issue/view/3>
211. Моїсєєва Ф. А. Принцип ввічливості у вербальній комунікації як умова

успішного спілкування. *Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі*. URL: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdnuet/gum/2009.../6.pdf - (дата звернення: 02.12.2016).

212. Морозова Е. И. Ложь как дискурсивное образование : лингвокогнитивный аспект : монография. Харьков : Экограф, 2005. 300 с.

213. Морозова І. І. Комунікативні стратегії ввічливості у стереотипній мовленнєвій поведінці вікторіанської жінки : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Харків. 2004. 20 с.

214. Мохненко О. П. Конфлікт як об'єкт фонетичних досліджень. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2012. № 29. С. 334–337.

215. Моціяка О. М. Поезія Тараса Шевченка як плач. *Література та культура Полісся* : зб. наук. праць. Ніжин, 2012. Вип. 71. С. 24–32.

216. Мулькеева В. О. Речевые стратегии конфликта и факторы, влияющие на их выбор : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Санкт-Петербург. 2005. 190 с.

217. Муравьева Н. В. Речевые механизмы коммуникативных конфликтов (на материале текстов массовой информации) : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.01. Москва. 2002. 451 с.

218. Муратова І. С. Мовна інвектива як одиниця вербальної агресії. *Вісник Житомирського державного університету*. 2009. № 48. С. 198–201.

219. Муромцева О. Г., Скачкова В. В. Українсько-німецькі мовні контакти. *Українська мова* : енциклопедія / за ред.: В. М. Русанівського, О. О. Тараненка та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 742–743.

220. Налчаджян А. А. Агрессивность человека : монография. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 736 с.

221. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко та ін. Запоріжжя ; Кривий Ріг : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. 480 с.

222. Нечаєва Н.О. Паралінгвістичні знаки в міжкультурному спілкуванні. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2011. Т. 9 (220),

Ч. 2. С. 63–69.

223. Николаева Ю. В. Значение и функции жестов-иллюстраторов в устной речи. URL: <http://www.dialog-21.ru/Archive/2005/Nikolaeva/Nikolaeva.htm> (дата звернення: 01.06.2013).

224. Нікітченко О. Фразеологізми української й англійської мов на позначення температурних відчуттів людини : спільне та відмінне. *Волинська філологічна : текст і контекст*. 2013. № 15. С. 221–231.

225. Нікітюк Т. В. Лексико-семантичні та прагматичні особливості вираження конфронтативного мовленнєвого жанру прокльону у турецькому художньому дискурсі. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2013. Ч. 3, № 43. С. 144–149.

226. Носенко Э. Л. Эмоциональное состояние и речь. Киев : Вища школа, 1981. 195 с.

227. Носова Е. О. Стратегические ресурсы молчания. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 31. С. 89–95.

228. Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. Киев : Наукова думка, 1978. 118 с.

229. Озерова Н. Г. Заперечення. *Українська мова : енциклопедія* / за ред.: В. М. Русанівського, О. О. Тараненка та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 193.

230. Опришко А. Я. Синтаксически связанные конструкции, соотносительные с местоименными вопросительными предложениями в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Харьков, 1970. 20 с.

231. Орлянський В. С. Конфліктологія. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 160 с.

232. Осовська І. Фреймова модель ситуації «суперечка». *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2009. № 431. С. 73–80.

233. Остин Дж. Слово как действие. *Новое в зарубежной лингвистике*. 1986. № 17. С. 22–129.

234. Павловська Л. О. Опозиційна семантика у прагматиці благо- / злопобажань

в англійській та українській мовах. *Волинські наукові студії*. 2011. № 2. URL: http://www.univerua.rv.ua/VNS2-2011/Pavlovska_L_O.pdf

235. Папіш В. Вербалізація емотивної та афективно-екзальтованої акцентуації у поетичному дискурсі Т. Шевченка. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2014. № 1 (31). С. 350–354.

236. Пеливан О. К. Роль временного параметра интонации в реализации вежливости/ невежливости в устных конфликтных диалогах. *Записки з романо-германської філології*. 2011. № 27. С. 167–169.

237. Пироженко О. Г. Когнитивные и коммуникативные аспекты вербализации концепта лжи в диалогическом дискурсе : на материале современного английского языка : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Харьков. 2001. 209 с.

238. Пірен М. І. Конфліктологія. Київ : МАУП, 2003. 360 с.

239. Покровская Я. А. Отражение в языке агрессивных состояний человека (на материале англо- и русскоязычной художественной прозы) : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.20. Волгоград, 1998. 183 с.

240. Пономаренко В. П. Еволюція системи іменних засобів звертання в сучасних слов'янських та інших індоєвропейських мовах. *Мовознавство*. 2006. № 6. С. 27–32.

241. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. Москва, 1979. 232 с.

242. Почепцов Г. Г. Комунікативні аспекти семантики. Київ : Наукова думка, 1987. 131 с.

243. Почепцов О. Г. Основы прагматического описания предложения. Киев : Высшая школа, 1986. 116 с.

244. Почепцов О. Г. Комунікативний статус як параметр мовленнєвої взаємодії. *Мовознавство*. 1989. № 4. С. 40–44.

245. Пригода Т. М. Про Мовчання... *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2011. № 24. С. 50–54.

246. Прилипко Ф. Є. Комунікеми-фразеосхеми в українськомовній мультиплікації. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. 2017.

Т. 20, № 2. С. 110–115.

247. Примуш М. В. Конфліктологія. Київ : Професіонал, 2006. 288 с.

248. Прокопенко Л. І. Мовленнєва тактика відмови в педагогічному спілкуванні : лінгводидактичний аспект. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2011. № 2 (12). С. 377–384.

249. Проценко О. В. Прагматична самокорекція комунікантів у спонтанному мовленні : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ. 2006. 21 с.

250. Психологія / за наук. ред. О. В. Винославської. Київ : ІНКОС, 2005. 352 с.
URL: <http://ukrlibrary.com.ua/books/28/1/index.html>

251. Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування. Київ : Знання, 2006. 291 с.

252. Радионова Е. С. Семантика и прагматика молчания. URL: <http://library.krasu.ru/ft/ft/articles/0088621.pdf> (дата звернення: 02.12.2016).

253. Романов А. А. Вербальный конфликт в диалогической игре. *Мир лингвистики и коммуникации* : электронный научный журнал. Тверь : Тверская гос. сельскохозяйственная академия, 2006. Т. 1, № 5. С. 7–20. URL: http://tverlingua.ru/archive/005/5_1_1.htm

254. Ротова М. С. Лексико-фразеологические поля обозначений смеха и плача в современном русском языке : дисс. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Воронеж. 1984. 146 с.

255. Русанівський В. М. Спосіб. *Українська мова* : енциклопедія / за ред.: В. М. Русанівського, О. О. Тараненка та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 636.

256. Русская грамматика : в 2-х т. Москва : Наука, 1980. Т. 2. 709 с.

257. Руда О. Г. Комунікативні девіації в умовах українсько-російського білінгвізму : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ. 2007. 20 с.

258. Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі : монографія. Київ, 2012. 232 с.

259. Рудик І. М. Комунікативно-прагматичні типи висловлювань зі значенням

згоди / незгоди в сучасній англійській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Харків. 2000. 20 с.

260. Рябкіна О. К. Вплив гендерних стереотипів на розвиток конфліктної компетентності в юнацькому віці. *Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2001. № 5. С. 135–144.

261. Саидова М. С. Коммуникативная функция вопросительного предложения в современном английском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.03.04. Одесса. 1988. 16 с.

262. Сафонова Н. М. Суб'єктивна модальність у діалозі та полілозі сучасної української драми (семантика та прагматика) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2006. 20 с.

263. Сваричевська Л. Лінгвосеміотика брехні : пошук істини. *Вісник Львівського університету*. 2011. № 52. С. 33–45.

264. Седов К. Ф. Портреты языковых личностей в аспекте их становления (принципы классификации и условия формирования). *Вопросы стилистики*. 1996. № 28. С. 3–29.

265. Седов К. Ф. Языковая личность в аспекте психолингвистической конфликтологии. *Диалог – 2002* : материалы Международной Интернет-конференции. Москва, 2002. URL: <http://www.dialog-21.ru/digest/archive>.

266. Седов К. Ф. К основаниям индивидуальных различий (о принципах ролевого портретирования). *Проблемы речевой коммуникации*. 2007. № 7. С. 6–29.

267. Седова Н. А. Соотношение образов частичного (частей) и целостного человека в языковой картине мира : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Барнаул. 2000. 21 с.

268. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монографическое учеб. пособ. Киев : Брама, 2004. 336 с.

269. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.

270. Селіванова О. О. Основи теорії мовної комунікації. Черкаси : Видавництво

Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.

271. Селіванова О. О. Методологічні проблеми дослідження діалогу. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2013. № 1. С. 144–158.

272. Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ. 2001. 20 с.

273. Семененко Л. П. Аспекты лингвистической теории монолога. Москва : МГЛУ, 1996. 324 с.

274. Семенюк О. А., Паращук В. Ю. Основи теорії мовної комунікації. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 240 с.

275. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики) : монографія. Київ, 2002. 392 с.

276. Серякова И. И. Типология невербальных знаков коммуникации. *Science and Education a New Dimension*. 2014. № 28. P. 84–88.

277. Ситар Г. В. Структурні й семантичні типи синтаксичних фразеологізмів в українській мові. *Мовознавчий вісник* : зб. наук. пр. Черкаси, 2011. С. 178–181.

278. Ситар Г. В. Синтаксичні фразеологізми з оцінним значенням в українській мові (на матеріалі моделі ЩО ЗА N1 Corp). *Наукові записки НаУКМА*. 2012. № 137. С. 110–113.

279. Ситар Г. В. Синтаксичні фразеологізми і прецедентні феномени : зони перетину. *Лінгвістичні студії*. 2016. № 31. С. 20–25.

280. Сітко А. В. Прагматична інтерпретація вторинних функцій англійських інтерогативних конструкцій як проблема перекладу. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. 2008. № 75 (5). С. 193–197.

281. Скаб М. С. Прагматика апеляції в українській мові. Чернівці : Рута, 2003. 80 с.

282. Скалянчук О. С. Засоби реалізації ввічливості в сучасній англійській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ. 1995. 20 с.

283. Скібіцька Л. І. Конфліктологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2007. 384 с.
284. Славова Л. Л. Типологія комунікативних відмов (на матеріалі сучасної англійської мови) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ. 2000. 18 с.
285. Сліпецька В. Д. Вербалізація негативних емоцій : тенденції формування нового мовленнєвого стандарту. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. 2015. № 3. С. 250–255.
286. Смирнова Н. И. Невербальные аспекты коммуникации (на материале русского и английского языков) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Москва. 1973. 32 с.
287. Солощук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англомовному дискурсі : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04. Київ. 2009. 37 с.
288. Спіжавка Н. В. Конвенціональні метафори емоційного концепту ГНІВ (на матеріалі сучасного англомовного художнього дискурсу). *Філологічні трактати*. 2010. Т. 2, № 2. С. 140–152.
289. Ставицька Л. О. Про один поетичний образ Тараса Шевченка. *Культура слова*. 1989. № 37. URL: kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine37-8.pdf
290. Степикіна Т. В. Про способи попередження комунікативних невдач у процесі формування міжкультурної компетенції. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2012. Ч. 2, № 4 (239). С. 47–53.
291. Твердохліб Ю. Г. Семантичні параметри функціонування перформативних речень у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ. 2004. 20 с.
292. Тихомирова Є. Б., Постоловський С. Р. Конфліктологія та теорія переговорів. Рівне : Перспектива, 2007. 389 с.
293. Ткаченко А. О. Мистецтво слова : вступ до літературознавства. Київ : Правда Ярославичів, 1998. 448 с.
294. Товстенко В. Р. Функціонально-стильова диференціація іменникових

суфіксів із значенням збільшеності-експресивності. *Українська мова*. 2003. № 1. С. 61–65.

295. Топчій Л. М. Прийоми використання риторичних питань у монологічному мовленні Дмитра Павличка. *Південний архів*. 2015. № 67. С. 48–51.

296. Третьякова В. С. Конфликт глазами лингвиста. *Юрислингвистика – 2 : русский язык в его естественном и юридическом бытии*. Барнаул, 2000. С. 127–140.

297. Третьякова В. С. Речевой конфликт и гармонизация общение : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.01. Екатеринбург, 2003. 301 с.

298. Трофимова Ж. В. Субъект эмоционального состояния как компонент фреймовой структуры высказывания об эмоциях (по произведениям английской писательницы К. Мэнсфилд). *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2009. № 5 (39). С. 46–49.

299. Ужченко В. Горобцю по коліна... *Культура слова*. 2003. № 63. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine63-24.pdf>

300. Фадеева О. В. Стратегії й тактики конфліктного дискурсу (на матеріалі англійської мови) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ. 2000. 192 с.

301. Файчук Т. Г. Суфікси для творення іменників із новим значенням та з новим відтінком у значенні (на матеріалі словника української мови П. Білецького-Носенка). *Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика*. 2012. № 25. С. 186–193.

302. Федоровська А. В. Суфіксація як засіб вираження експресивності лексичних одиниць. URL: http://www.rusnauka.com/18_ADEN_2013/Philologia/7_142087.doc.htm (дата звернення: 15.02.2017).

303. Феоктистова Н. В. Формирование семантической структуры отвлеченного имени (на материале древнеанглийского языка) : монография. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1984. 188 с.

304. Філоненко М. М. Психологія спілкування. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 224 с.

305. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражений.

Москва : Наука, 1990. 158 с.

306. Франко З. Т. Риторичне питання. *Українська мова* : енциклопедія / за ред.: В. М. Русанівського, О. О. Тараненка та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 551.

307. Фролова І. Є. Вербалізований конфлікт в контексті культури. *Вісник Сумського державного університету*. 2006. Т. 2, № 11 (95). С. 77–82.

308. Фролова І. Є., Жарковська І. В. Термінологізовані значення іменника CONFLICT в сучасній англійській мові. *Вісник Сумського державного університету*. 2008. № 1. С. 111–117.

309. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва : Республика, 1994. 447 с.

310. Хмара В. Назви тварин (зоосемізми) у фразеологічних одиницях сучасної англійської мови : лінгвокультурологічний аспект. *Сучасні напрямки досліджень міжкультурної комунікації та методики викладання іноземних мов* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конф. студентів та молодих науковців (Житомир, 25 лютого 2011 р.). Житомир, 2011. С. 378–380.

311. Чайка Л. В. Питальні висловлювання у комунікативному аспекті (на матеріалі англійської мови) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ. 1998. 20 с.

312. Чайка Л. В. Гендерні аспекти аналізу вербальних конфліктів. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2012. № 23. С. 192–194.

313. Чайка Л. В. Вербальні конфлікти : комплексний лінгвістичний аналіз (на матеріалі англійської мови) : монографія. Ірпінь : Видавництво НУДПСУ, 2014. 272 с.

314. Чеботникова Т. А. Речевая роль-маска и ее исполнители. *Понимание в коммуникации : Человек в информационном пространстве* : сб. науч. трудов : в 3 т. / под общ. ред. Е. Г. Борисовой, Н. В. Аниськиной. Ярославль, 2012. Т. 2. С. 360–367. URL: http://ягпу.рф/conferences/the_person_in_information_field_2012/9/Chebotnikova.pdf

315. Чепок Д. С. Деякі особливості функціонування фразеологізмів на позначення почуттів. *Філологічні науки*. 2013. № 4. С. 109–112.

316. Черниш Т. О. Чому сльози гіркі? *Культура слова*. 1981. № 20. С. 80–84.
URL: kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine20-19.pdf

317. Чорненький М. І. Частотність вживання зоосемізмів в українській літературі. *Записки з українського мовознавства*. 2009. № 18. С. 231–237.

318. Шайхисламова З. Ф. Невербальные формы выражения эмоций в башкирском языке. *Вестник Башкирского университета*. 2011. Т. 16, № 3 (I). С. 1016–1019.

319. Шатуновский И. Б. Семантика предложения и нереферентные слова : значение, коммуникативная перспектива, прагматика. Москва : Языки русской культуры, 1996. 400 с.

320. Шахновська І. Емотивні висловлювання як основний засіб реалізації комунікативної тактики образи (на матеріалі американської драматургії ХХ ст.). *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. 2007. № 11. С. 402–406.

321. Шаховский В. И. Некоторые механизмы эмоционального резонирования в межкультурной коммуникации. *Мир лингвистики и коммуникации*. 2007. № 1 (6).
URL: http://tverlingua.ru/archive/006/content_6.htm

322. Швачко С. О. Стилiстичнi засоби позначення комунікативного мовчання (на матеріалі англomовного та українomовного художнiх дискурсiв). *Філологічні трактати*. 2011. № 3. С. 61–67.

323. Швачко С. О. Мовчання як силенціальний ефект. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2012. № 15. С. 225–230.

324. Шведова Н. Ю. О некоторых типах фразеологизированных конструкций в современном русском языке. *Исследования по грамматике русского литературного языка*. Москва : Изд-во АН СССР, 1955. С. 247–341.

325. Шевчук О. О. Конфронтативна стратегія в мовленні персонажів сучасної

англомовної прози : гендерний аспект. *Вісник Житомирського державного університету*. 2009. № 46. С. 187–190.

326. Шендельс Е. И. Имплицитность в грамматике. *Сборник научных трудов Московского государственного педагогического института иностранных языков им. Мориса Тореза*. 1977. № 112. С. 109–120.

327. Щербинина Ю. В. Вербальная агрессия в школьной речевой среде : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Москва. 2001. 304 с.

328. Шитик Л. Частково фразеологізовані складні речення підрядно-сурядного типу в українській мові. *Українська мова*. 2013. № 2. С. 13–28.

329. Шкіцька І. Ю. Маніпулятивні тактики позитиву : лінгвістичний аспект : монографія. Київ : ВД Д. Бураго, 2012. 440 с.

330. Шостром Э. Анти-Карнеги или человек-манипулятор. Минск : ТПЦ «Полифакт», 1992. 128 с.

331. Шпильман М. В. Коммуникативная стратегия «речевая маска» : на материале произведений А. и Б. Стругацких : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Новосибирск, 2006. 229 с.

332. Шрагина Л. И. Анатомия конфликта. URL: <http://www.i-u.ru/biblio/catalog.asp> (дата звернення: 15.08.2017).

333. Шубина Н. Л. Об адаптивных процессах в современной спонтанной речи. *Аспект речевой конфликтологии*. Санкт-Петербург, 1996. С. 13–24.

334. Шупта І. М. Конфлікт як предмет міждисциплінарних досліджень. *Наука і освіта : науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України*. 2009. № 7. С. 233–238.

335. Шутак Л. Б. Словотворна категоризація суб'єктивної оцінки в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ. 2002. 20 с.

336. Юркова К. Риторичні питання в американському поетичному мовленні : семантико-синтаксичний і комунікативно-прагматичний аспекти. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. № 22. С. 182–190.

337. Юськів Б. Н. Образ-концепт правопорушника (злодія) в мовній свідомості

українців. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. 2011. Т. 24 (63), № 2. С. 507–515.

338. Якимович-Чапран Д. Лінгвокультурні конотації українських демономенів (на матеріалі лексеми *чорт*). *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2009. № 4. С. 118–131.

339. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика. *Структурализм : «за» и «против»*. Москва : Прогресс, 1975. С. 193–230.

340. Яхно Т. П., Куревіна І. О. Конфліктологія та теорія переговорів. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 176 с.

341. Яшенкова О. В. Основи теорії мовної комунікації. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 312 с.

342. Apeltauer E. Elemente und Verlaufsformen von Streitgesprächen. Eine Analyse von Texten und Tonbandprotokollen unter sprechhandlungstheoretischen Gesichtspunkten. Münster, 1977. 246 s.

343. Brown P., Levinson S. Universals in language usage : politeness phenomena. *Questions and politeness. Strategies in social interactions*. Cambridge : Cambridge University Press, 1978. P. 56–289.

344. Brown P., Levinson S. Politeness : some universals in language usage. Cambridge : Cambridge University Press, 1987. 275 p.

345. Brown P., Levinson S. Politeness : some universals in language usage. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. 345 p.

346. Brugmann K. Die Demonstrativpronomina der indogermanischen. Leipzig, 1904. 144 s.

347. Bühler K. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena, 1934.

348. Burgoon J., Buller D., Woodall W. G. Nonverbal communication : The unspoken dialogue. New York, etc. : McGraw-Hill, 1996. 535 p.

349. Camden C., Motley M. T., Wilson A. White lies in interpersonal communication : A taxonomy and preliminary investigation of social motivations. *Western Journal of Speech Communication*. 1984. № 48. P. 309–325.

350. Coleman L., Kay P. Prototype semantics : The English word «lie». *Language*. 1981. Vol. 57, No 1. P. 26–44.
351. Darwin Ch. The Expression of the Emotions in Man and Animals. New York : Philosophical Library, 1872 (3rd edition – 1965). 367 p.
352. De Kadt E. Politeness phenomena in South African Black English. *Pragmatics and language learning*. 1992. № 3. P. 103–116.
353. Hall E. T. The Hidden Dimension. New York, 1969. 217 p.
354. Henne H., Rehbock H. Einführung in die Gesprächsanalyse. Berlin, New York, 1982. 274 s.
355. Hundsnurscher F. Dialoganalyse. Referate der 1. Arbeitstagung. Münster, 1986. 176 s.
356. Kasper G. Linguistic politeness : current research issues. *Journal of pragmatics*. 1990. № 14. P. 193–218.
357. Kövecses Z. Emotion concepts. New York : Springer-Verlag, 1990. 230 p.
358. Kövecses Z. Metaphor. Oxford : Oxford University Press, 2002. 286 p.
359. Kövecses Z. Language, Mind and Culture. A Practical Introduction. Oxford : Oxford University Press, 2006. 397 p.
360. Lakoff R. The language war. California : University of California Press, 2001. 322 p.
361. Leech G. N. Principles of pragmatics. New York, 1983. 50 p.
362. Linkevičiūtė V. Oppositions and their member nominations in the conflict communication discourse of Rolandas Paksas (2003–2004). *Respectus Philologicus*. 2013. № 23 (28). P. 118–130.
363. McNeill D., Levy E. Conceptual representation in language and gesture. *Speech, Place and Action* / R. J. Jarvella, W. Klein (eds.). New York : John Wiley & Sons Ltd., 1982. P. 271–295.
364. Metts S. An exploratory investigation of relational deception. *Journal of social personal relationships*. 1989. № 6. P. 159–179.
365. Morris D. Manwatching : a Field Guide to Human Behavior. New York : Harry

N. Abrams, Inc., 1977. 320 p.

366. Nelson J. K. *Seeing Through Tears : Crying and Attachment*. London : Routledge, 2005. 241 p.

367. Nosowicz J. F. Учение о нечленимых предложениях в русском синтаксисе. *Acta Univ. N. Copernici*. Toruń, 2001. *Studia Slavica*, № 6. P.153–159.

368. Ortony A., Turner T. What's basic about basic emotions? *Psychological review*. 1990. № 74. P. 315–331.

369. Poyatos F. Nonverbal Communication across Disciplines. *Paralanguage, kinesics, silence, personal and environmental interaction*. 2002. № 2. P. 330–331.

370. Rich A. *Woman and honour. Some notes on lying*. Pittsburg : University of Pittsburg Press, 1977. P. 1–2.

371. Schank G., Schwitalla J. Linguistische Konfliktanalyse. *Konflikte in Gesprächen*. Tübingen 1987. P. 25.

372. Spiegel C. *Streit. Eine linguistische Untersuchung verbaler Interaktionen in alltägliches Zusammenhängen*. Tübingen : Günter Narr Verlag, 1995. 289 s.

373. Watzlawik P., Beavin J. H., Jackson D. D. *Menschliche Kommunikation*. Bern : Huber, 1990. 271 s.

374. Wierzbicka A. Boys will be boys : «radical semantics» vs. «radical pragmatics». *Language*. 1987. Vol. 63, № 1. P. 95–114.

375. Wierzbicka A. *Semantics. Primes and Universals*. New York : Oxford University Press, 1996. 512 p.

376. Zeifman D. M. *Development Aspects of Crying : Infancy, and Beyond Childhood. Adult Crying : a Biopsychological Approach* / A. J. J. M. Vingerhoets, R. R. Cornelius (eds.). London : Brunner-Routledge, 2001. P. 37–53.

СЛОВНИКИ І ДОВІДНИКИ

ВТССУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

ЭССРЯ: Этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. / сост.

А. К. Шапошников. Москва : Флинта : Наука, 2010. Т. 1. 584 с.

ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков : праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. Москва : Наука, 1975. Т. 2. 238 с.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1. 632 с. 1985. Т. 2. 572 с. 2004. Т. 4. 652 с. 2006. Т. 5. 702 с. 2012. Т. 6. 565 с.

ЖЗ: Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.

ІС: Івченко А. Тлумачний словник української мови. Харків, 2002. 540 с.

КС: Тлумачний словник української мови / за ред. В. С. Калашника. Харків : Прапор, 2005. 992 с.

КССУМ: Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови. Київ : Рад. шк., 1960. 188 с.

ЛЭС: Литературный энциклопедический словарь / под ред. В. М. Кожевникова и П. А. Николаева. Москва : Сов. Энциклопедия, 1987. 752 с.

МНС: Малоруско-німецкий словарь = Ruthenisch-Deutsches Wörterbuch : у 2 т. / уложили : Є. Желеховский та С. Недільский. Львів, 1886. Т. 1. 590+10 с.

МФЕ: Мала філологічна енциклопедія / уклад. О. І. Скопненко та ін. Київ : Довіра, 2007. 478 с.

ПССУМ: Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ : Українська книга, 2000. 480 с.

РЭС: Аникин А. Е. Русский этимологический словарь. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. Т. 3. 343 с.

РУС: Російсько-український словник / за ред. В. В. Жайворонка. Київ : Абрис, 2003. 1424 с.

САС: Славянский ассоциативный словарь : рус., белорус., болг., укр. / сост. Н. В. Уфимцева и др. Москва : Моск. гос. лингвист. ун-т и др., 2004. 790, [1] с.

СД: Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / отв. ред. Н. И. Толстой. Москва, 1995. Т. 1 (А–Г). 584 с.

СЕ: Селігей П. О. Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові. Київ : Академперіодика, 2014. 324 с.

СІС 2000: Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов та ін. Київ : Наукова думка, 2000. 682 с.

СІС 2006: Словник іншомовних слів : тлумачення, словотворенні та слововживання / уклад. С. П. Бибики, Г. М. Сюта ; за ред. С. Я. Єрмоленко. Харків : Фоліо, 2006. 623 с.

СлГрінч: Словарь української мови : в 4 т. / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1909. Т. 3. 506 с. Т. 4. 563 с.

СМЯ: Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка = Словник української мови / уклад. П. П. Білецький-Носенко ; підгот. до вид., передм. В. В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1966. 422 с.

СлРудн: Етимологічний словник української мови : у 2 т. / уклад. Я. Рудницький. Оттава : Українська могилянська-мазепинська академія наук, 1982. Т. 2. 1128 с.

ССМ: Словник староукраїнської мови 14—15 ст. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 2. 591 с.

ССУС: Словник сучасного українського сленгу / упоряд. Т. М. Кондратюк. Харків : Фоліо, 2006. 350 с.

СТМК: Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ : Довіра, 2007. 207 с.

СУМ: Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1. 799 с. 1971. Т. 2. 550 с. 1972. Т. 3. 744 с. 1973. Т. 4. 840 с. 1974. Т. 5. 840 с. 1975. Т. 6. 832 с. 1976. Т. 7. 723 с. 1977. Т. 8. 927 с. 1978. Т. 9. 916 с. 1979. Т. 10. 658 с. 1980. Т. 11. 699 с.

ССУМ: Полюга Л. М. Словник синонімів української мови. Київ : Довіра, 2006. 477 с.

СУС: Вусик О. С. Словник українських синонімів / за ред. А. М. Поповського. Дніпропетровськ : Січ, 2000. 424 с.

СЧС: Словник чужомовних слів / уклад. І. Бойків та ін. Київ : Музей І. Гончара; вид. фірма «Родовід», 1996. 535 с.

СФС: Словник фразеологічних синонімів / за ред.: В. О. Винника. Київ : Радянська школа, 1988, 198 с.

СФУМ: Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 1097 с.

СЯРЖ: Григорьева С. А., Григорьев Н. В., Крейдлин Г. Е. Словарь языка русских жестов. Москва–Вена : Языки русской культуры ; Венский славистический альманах, 2001. 256 с.

УЖ: Ставицька Л. О. Український жаргон : словник. Київ : Критика, 2005. 496 с.

УМБТ: Ставицька Л. О. Українська мова без табу : словник нецензурної лексики та її відповідників : обценізми, евфемізми, сексуалізми. Київ : Критика, 2008. 455 с.

УП: Українські приказки, прислів'я і таке інше : збірники О. В. Марковича та ін. / уклад. М. Номис. Київ : Либідь, 1993. 768 с.

УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / гол. ред. академік НАНУ М. Попович. Львів : ТЕКА, 2006. 1432 с.

ФрГ: Франко І. Галицько руські народні приповідки. Львів : Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1901. Т. 1. Вип. 1. 200 с. ; 1901. Т. 1. Вип. 2. 195 с. ; 1910. Т. 3. Вип. 1. 300 с. ; 1910. Т. 3. Вип. 2. С. 301—541.

ФСУМ 1993: Фразеологічний словник української мови : у 2 т. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 1993. Т. 1. 528 с. Т. 2. 529 с.

ФСУМ 1998: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.

CODEE: The Concise Oxford Dictionary of English Etymology / edited by T. F. Hoad. Oxford ; New York : Oxford University Press, 1996. 552 p.

LDCE: Longman Dictionary of Contemporary English. Pearson Education Limited, 2001. 1668 p.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. Син Сутінків і Світла. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=hoKrBQAAQBAJ&pg=PP1&lpg=PP1&dq=Авраменко+О.+Син+Сутінків+і+Світла>
2. Авраменко О. Реальна загроза. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Avramenko/Oleh/Realna_zahroza/
3. Авраменко О., Авраменко В. Принц Галлії. Київ : Зелений пес, 2005. 512 с.
4. Автомонов П. Ф. Недописана анкета. Київ : Дніпро, 1976. 343 с.
5. Андрієвська Е. Герострати. Мюнхен : Сучасність, 1971. 500 с.
6. Андріяшик Р. Додому нема вороття ; Люди зі страху. Київ : Дніпро, 1983. 535 с.
7. Андрусів В. Притулок. Дніпро : Ліра. 2010. 366 с.
8. Андрухович С. Death is sexу. Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років : збірка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. С. 5–32.
9. Андрухович Ю. Дванадцять обручів. Київ : Критика, 2004. 333 с.
10. Андрухович Ю. Рекреації. Харків : Ранок ; Фабула, 2017. 240 с.
11. Антоненко-Давидович Б. Слово матері. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4>
12. Бабляк В. Вишневий сад. Київ : Молодь, 1960. 409 с.
13. Багмут І. Щасливий день суворовця Криничного. Київ : Молодь, 1951. 163 с.
14. Багряна Анна. Рододендрон. *Потойбіч паузи : альм. Молодих письменників столиці : поезія, драматургія, проза.* Київ : Фенікс, 2005. С.119–153.
15. Багряна Анна. Пригости мене горіхами. *Сучасна українська драматургія : альманах.* Київ : Укр. письменник, 2006. Вип. 3. С. 7–18.
16. Багряна Анна. Над часом. Київ : НЦТМ ім. Леся Курбаса. URL: kurbas.org.ua/dramlab/bagryana/nad_chasom.pdf

17. Багряна Анна. Є в ангелів – від лукавого. Київ : НЦТМ ім. Леся Курбаса. URL: kurbas.org.ua/dramlab/bagryana/angely.pdf
18. Багрянний І. Розгром. Б.м. : Прометей, 1948. 125 с.
19. Барка В. Поезія. Повість «Жовтий князь». Київ : Наукова думка, 1999. 304 с.
20. Барліг О. Дерева спізнаються на автобус. *Драма.ua*. Львів, 2013. С. 115–145.
21. Батурин Сергій. Операція «Вишиванка». Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2017. URL: <https://www.yakaboo.ua/operacija-vishivanka.html#tab-attributes>
22. Бедзик Ю. Полки ідуть на переправу. Київ : Рад. письменник, 1959. 332 с.
23. Безверхній В., Безверхня Л. Вірус. Б. в., 2016. 168 с.
24. Бережна Т. Любов іншого виміру. Дніпро : Ліра ЛТД, 2005. 464 с.
25. Бережний В. Легенда про щастя. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10319>
26. Бережний В. Дем'яно Дерев'яно, або Пригоди електронного хлопчика. Київ : Веселка, 1975. 104 с.
27. Беляков Генік. Фантазія. *Гонак : літературна антологія*. Брустурів : Дискурсус, 2013. С. 82–88.
28. Бічуя Н. Стигли яблука на Спаса. *З непокритою головою : українська «жіноча» проза*. Київ : Комора, 2013. С. 193–197.
29. Бічуя Н. Спогад про Грузію. *Незнайома : антологія української «жіночої» прози та есеїстики другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 72–84.
30. Блехман М. Час збирати метафори. Канада, Монреаль : Порт-Фоліо ; Київ : Міжнародна літературно-мистецька Академія України, ГО «Чернігівський інтелектуальний центр», 2017. 130 с.
31. Бойченко О. Молодість. Київ : Дніпро, 1970. 480 с.
32. Бойчук Б. Добрані п'єси. Львів : Піраміда, 2013. 280 с.
33. Большак В. Образа ; Геліос – бог сонця. Київ : Дніпро, 1980. 509 с.
34. Брукс Т. Ожеледиця. URL: <https://www.litres.ru/tetyana-bruks/ozheledicya/>

35. Варич М. Сьоме пророцтво Семіраміди. Київ : Поліграфсервіс, 2015. 358 с.
36. Васильченко В. «Gaudeamus», виконаний смертю. Луцьк : Твердиня, 2014. 304 с.
37. Васильченко В. ФакіR. Луцьк : Твердиня, 2014. 396 с.
38. Вдовиченко Г. Брат. *20 письменників сучасної України*. Харків : Фоліо, 2011. С. 5–20.
39. Вдовиченко Г. Купальниця. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2012. 240 с.
40. Верещак Я. Душа моя зі шрамом на коліні. *Страйк ілюзій : антологія сучасної української драматургії*. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. С. 15–49.
41. Винниченко В. К. Біля машини. Федько-халамидник. Раб краси. Студент. Суд. Терень. Зіна : збірка творів. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 118 с.
42. Винничук Ю. Роза Кнукельбаум. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 12–26.
43. Вишня Остап. Твори : в 5 т. Київ : Дніпро, 1974–1975. Т. 1 : Усмішки. Фейлетони. Гуморески. 1974. 456 с.
44. Вівчарик Н. Ті, що живуть під землею. URL: <https://knigogo.com.ua/knigi/ti-shho-zhyvut-pid-zemleyu/>
45. Вівчарик Н. Незнані береги. *Das ist fantastisch! Fairy : альманах україномовної фантастики*. 2017. Т. 3. С. 222–228.
46. Вільде Ірина. На порозі. Київ : Держлітвидав, 1955. 344 с.
47. Вільде Ірина. Сестри Річинські. Львів : Львів. кн.-журн. вид-во, 1958. 588 с.
48. Вільде Ірина. Повнолітні діти. Київ : Молодь, 1960. 413 с.
49. Владко В. Аргонавти всесвіту. Нащадки скіфів. Київ : Рад. письменник, 1952. 500 с.
50. Власюк А. Втікачі. URL: <https://knigogo.com.ua/knigi/vtikachi/>
51. Власюк А. Дівчина в рожевих трусиках. URL: <https://www.litres.ru/anatoliiy-ylasuk/divchina-v-rozhevih-trusikah/>

52. Волошин І. І. Дні художника. Київ : Рад. письменник, 1958. 220 с.
53. Врублевський В. Пригода лейтенанта Соловейчика. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 27–34.
54. Гаврош О. Неймовірні пригоди Івана Сили, найдужчої людини світу. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 176 с.
55. Галівер М. Дивний сон білогвардійця Міні. URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/микола-галівер/83111/Жахливий-сон-білогвардійця-Міні>
56. Гамада Р. Бахтіяр-наме. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. 128 с.
57. Гата Ева. Сюрпризи долі, або змагання між Аполлоном і Паном. Львів : БаК, 2009. 212 с.
58. Гжицький В. Чорне озеро. Львів, 1961. 420 с.
59. Гжицький В. Великі надії. Київ : Рад. письменник, 1963. 337 с.
60. Гнатко Дарина. Проклята краса. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 240 с.
61. Гнатко Дарина. Катерина. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 256 с.
62. Гнатко Дарина. Душа окаянна. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 288 с.
63. Головка А. Твори : в 2 т. Київ : Держлітвидав, 1957. Т. 1–2.
64. Головченко І., Мусієнко О. Золоті ворота. Чорне сонце : романи. Київ : Дніпро, 1986. Кн. 1. 557 с.
65. Гончар О. Твори : в 4 т. Київ : Держлітвидав, 1959–1960. Т. 1–4.
66. Гончар О. Вибрані твори. Тронка. Собор. Київ : Сакцент-плюс, 2005. 544 с.
67. Гончар О. Людина і зброя. Київ : Сакцент-плюс, 2005. 320 с.
68. Гончар О. Бригантина. Київ : Рад. письменник, 1973. 296 с.
69. Гончар О. Таврія. Перекоп. Київ : Рад. письменник, 1957. 726 с.
70. Гордієнко К. Твори : в 2 т. Київ : Держлітвидав, 1959. Т. 2. 366 с.
71. Горлач Леонід. Руїна. Київ : Бібліотека українця, 2004. 256 с.

72. Горлач Л. Неперебутне. Невигадані історії з часів і доріг. Київ : АВІАЗ, 2018. 304 с.
73. Гридін С. Федько у пошуках чупакабри. Львів : Вид-во Старого Лева, 2012. 176 с.
74. Гримайло Я. Незакінчений роман. Київ : Держлітвидав, 1962. 344 с.
75. Гук Ю. Німа. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 240 с.
76. Гуменюк Н. Вересові меди. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. 320 с.
77. Гуреїв О. Новели. Київ : Рад. письменник, 1951. 230 с.
78. Гуріненко П. Днів твоїх небагато. Київ : Дніпро, 1984. 447 с.
79. Гурницька Н. Мелодія кави у тональності кардамону. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 400 с.
80. Гуцало Є. Шкільний хліб. Київ : Рад. письменник, 1981. 408 с.
81. Даниленко В. Далекий голос саксофона. *Кур'єр Кривбасу*. 2004. травень, ч. 174. С. 37–44.
82. Даниленко В. Слід у лататті. *Сон із дзьоба стрижа : збірка оповідань*. Львів : Піраміда, 2007. 384 с.
83. Даниленко В. Дзеньки-бреньки. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 35–89.
84. Данько Л. Уживана труна, або дорожня лінгвістика. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Danko_Liudmyla/Uzhyvana_truna/
85. Дашвар Люко. Село не люди. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2007. 270 с.
86. Дегтяренко Я. Ярино, вогнику мій. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2018. 400 с.
87. Демчук К. На виступцях. *Страйк ілюзій : антологія сучасної української драматургії*. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. С. 347–370.
88. Дем'ян Л. В. Крутогори Верховини. Ужгород : Карпати, 1984, 396 с.

89. Денисенко Л. Забави з плоті та крові. Львів : Кальварія, 2006. 192 с.

90. Денисенко О. Травень-вересень. URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Олександр-Денисенко/51410/Травень-вересень>

91. Дереш Любко. 3D для Європи. *20 письменників сучасної України*. Харків : Фоліо, 2011. С. 47–58.

92. Дереш Любко. Клуб молодих вдів. *Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років : збірка*. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. С. 33–53.

93. Дереш Любко. Поклоніння ящірці. Харків : Фоліо, 2008. 189 с.

94. Дерманський О. Чудове Чудовисько і Погане Поганисько. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014. 288 с.

95. Десняк Олекса. Твори : у 2 т. Київ : Держлітвидав, 1955. Т. 2. 538 с.

96. Діброва В. Бурдик. *Березіль*. 1997. № 1–2. С. 33–139.

97. Дімаров А. А. Містечкові історії. Київ : Дніпро, 1987. 559 с.

98. Дмитерко Л. Грані доби. Київ : Рад. письменник, 1975. 211 с.

99. Дмитерко Л. Наречена. Київ : Молодь, 1959. 252 с.

100. Дністровий Анатолій. Біла дівчинка. *Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років : збірка*. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. С. 54–82.

101. Добровольський С. Тече річка невеличка. Київ : Рад. письменник, 1961. 811 с.

102. Добровольський С. Очаківський розмір. Київ : Рад. письменник, 1965. 429 с.

103. Довженко О. Твори : в 3 т. Київ : Держлітвидав, 1958–1960. Т. 1–3.

104. Доляк Н. Гастарбайтерки. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2012. 256 с.

105. Домонтович В. Без ґрунту. Київ : Гелікон, 2000. 518 с.

106. Донченко О. В. Твори : в 6 т. Київ : Молодь, 1956. Т. 1–6.

107. Дубинянська Яна. Сходовий майданчик. Київ : Факт, 2004. 288 с.

108. Дубинянська Яна. Гаугразький бранець. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Dubynianska_Yana/Hauhrazkyi_branets_Chastyny_1-2/
109. Дурунда Н. До ніг твоїх я небо простелю... URL: <https://andronum.com/product/durunda-nataliya-do-nig-tvoh-ya-nebo-prostelyu/>
110. Єрмоленко В. Ловець океану. Львів : Вид-во Старого Лева, 2017. 216 с.
111. Єшкілев В. Таємні джерела сімейного порозуміння. *20 письменників сучасної України*. Харків : Фоліо, 2011. С. 59–68.
112. Жадан С. Вона знає всі шлягери цього року. *Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років : збірка*. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. С. 83–120.
113. Жадан С. В. Біг Мак та інші історії. Харків : Фоліо, 2011. 314 с.
114. Жолдак Б. Зачарований запорожець. *Страйк ілюзій : антологія сучасної української драматургії*. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. С. 15–49.
115. Жолдак Б. На небі. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 247–253.
116. Жолдак Б. Шше коле бульо красте грігх. Заручник імперіалізму. Яблука з райського саду. Анатолій Марчук. Відблиски. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 254–300.
117. Журахович С. Вечір над Орількою. Київ : Молодь, 1958. 411 с.
118. Забужко О. «Оце!!!» *20 письменників сучасної України*. Харків : Фоліо, 2011. С. 82–124.
119. Загребельний П. Син рибалки. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Zahrebelnyi/Syn_rybalky/
120. Зайченко В. Відьомські війни. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2016. 320 с. URL: <https://www.litres.ru/v-ta-zaychenko/v-domsk-v-yni/>
121. Зарівна Т. Дівчинка з черешні. *Незнайома: антологія української «жіночої» прози та есеїстки другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 156–185.
122. Зарудний М. Я. Гілея. Київ : Дніпро, 1979. 368 с.

123. Зарудний М. Я. Антеї. Київ : Держлітвидав УРСР, 1962. 469 с.
124. Зарудний М. Я. На білому світі. Київ : Рад. письменник, 1967. 422 с.
125. Збанацький Ю. О. Між добрими людьми. Київ : Молодь, 1955. 208 с.
126. Збанацький Ю. О. Пригоди Івана Коструба. Київ : Веселка, 1984. 278 с.
127. Збанацький Ю. О. Переджнив'я. Київ : Рад. письменник, 1960. 445 с.
128. Збанацький Ю. О. Курилові острови. Київ : Держлітвидав, 1963. 264 с.
129. Збанацький Ю. О. Твори : у 2 т. Т. 1. Малиновий дзвін ; Єдина. Київ : Дніпро, 1974. 671 с.
130. Зборовська Н. Дзвінка. *Незнайома: антологія української «жіночої» прози та есеїстики другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 189–204.
131. Земляк В. С. Гнівний Стратіон. Київ : Рад. письменник, 1960. 483 с.
132. Іваненко О. Д. Тарасові шляхи. Київ : Молодь, 1954. 507 с.
133. Іваненко О. Д. Таємниця. Київ : Дитвидав, 1959. 224 с.
134. Іваничук Р. Домороси. *Кур'єр Кривбасу*. 2010. № 1–2. С. 4–115.
135. Іванченко Р. Гнів Перуна. Київ : Рад. письменник, 1982. 503 с.
136. Іздрик Ю. Трактат про мудаків. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 300–306.
137. Ілленко М. Біном. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 307–308.
138. Ілленко М. Остання вечеря. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 308–311.
139. Ільченко О. Є. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця. Київ : Рад. письменник, 1958. 588 с.
140. Ірванець О. Прямий ефір : п'єса на 1 дію з роллю для режисера. *Лускунчик – 2004 : п'єси, вірші*. Київ : Факт, 2005. С. 37–56.
141. Ірванець О. В. Електричка на Великдень. *Лускунчик – 2004 : п'єси, вірші*. Київ : Факт, 2005. С. 87–116.
142. Казанжи З. Якби я була. Львів : Вид-во Старого Лева, 2014. 242 с.
143. Калитко К. Вода. URL: <https://kkateryna.wordpress.com/2014/04/29/>

[катерина-калитко-вода/](#)

144. Карпа Ірена. Цукерки, фрукти і ковбаса. *Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років : збірка*. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. С. 121–144.

145. Карпик В. Палак. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2017. 110 с. URL: <https://www.litres.ru/vadim-karp-k/palak/>

146. Карп'юк В. Гоп-стоп, алілуя! *Гопак : літературна антологія*. Брустурів : Дискурсус, 2013. С. 104–117.

147. Качура Я. Вибрані твори : в 2 т. Київ : Держлітвидав, 1958. Т. 2. 515 с.

148. Кашин В. День народження. URL: <https://www.rulit.me/books/den-narodzhennya-na-ukrainskom-yazyke-read-107982-1.html>

149. Кириленко І. У. Вибрані твори. Київ : Держлітвидав, 1960. 438 с.

150. Киценко Т. Бал бетменів. *Драма.иа*. Львів, 2013. С. 53–113.

151. Кичка М. Вона. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2018. URL: <https://andronum.com/product/kichka-marina-vona/>

152. Кідрук М. Навіжені. *20 письменників сучасної України*. Харків : Фоліо, 2011. С. 158–206.

153. Кільченський В. Вітри сподівань. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. 480 с.

154. Кобилянська О. Людина. Київ : Знання. 2014. 208 с.

155. Ковалів С. Твори. Київ : Держлітвидав, 1958. 722 с.

156. Ковальчук А. Мовчання Метатрона. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2016. 320 с. URL: <https://www.litres.ru/andr-y-kovalchuk/movchannya-metatrona/>

157. Когут Л. Мудрі жінки. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2016. URL: <https://andronum.com/product/kogut-lyudmila-mudri-zhinki/>

158. Козаченко В. Серце матері. Київ : Рад. письменник, 1947. 145 с.

159. Козиренко М. Оксамит. URL: <http://www.gak.com.ua/creatives/1/2533>

160. Козланюк П. Сонце над Верховиною. Львів : Кн.-журн. вид-во, 1957. 156 с.

161. Кокотюха А. Не спізнюйся, тату! *Гопак : літературна антологія*. Брустурів : Дискурсус, 2013. С. 89–103.
162. Кокотюха А. Весілля. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 312–315.
163. Колесник П. На фронті сталися зміни. Київ : Держлітвидав, 1959. 216 с.
164. Коломієць О. Ф. Драматичні твори : у 2 т. Київ : Дніпро, 1979. Т. 1. 350 с. Т. 2. 315 с.
165. Коломійчук Б. Людвисар. Ігри вельмож. Харків : Фоліо, 2013. 347 с.
166. Кононенко Є. Повії теж виходять заміж. Львів : Кальварія, 2004. 160 с.
167. Кононенко Є. Перший. *З непокритою головою : українська «жіноча» проза*. Київ : Комора, 2013. С. 247–265.
168. Кононенко Є. Елегія про старість. Поцілунок у сідницю. Драні колготи. Нові колготи. Віра, Надя, Яна. *Незнайома: антологія української «жіночої» прози та есеїстки другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 235–259.
169. Копиленко О. Лейтенанти. Київ : Рад. письменник, 1947. 233 с.
170. Корній Дара. Зворотний бік світла. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 320 с.
171. Корній Дара. Гонимарник. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. 336 с.
172. Косинка Г. М. Новели. Київ : Рад. письменник, 1962. 221 с.
173. Коцюба Гордій. Нові береги. Київ : Держлітвидав, 1959. 468 с.
174. Коцюбинський М. Коні не винні : збірник. Харків : Фоліо, 2014. 380 с.
175. Коцюбинський М. Харитя : збірка творів. Харків : Прапор, 2008. С. 65–69.
176. Кочерга І. А. Ярослав Мудрий. Свіччине весілля. Майстри часу. Київ : Дніпро, 1987. 326 с.
177. Кравченко Є. Квіти і колючки. Київ : Рад. письменник, 1959. 188 с.
178. Крамер Борис. Пастка на полоза. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2018. URL: <https://andronum.com/product/kramer-boris-pastka-na-poloza/>

179. Криштальський А. Десять гріхів. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 272 с.
180. Куліш М. Маклена Граса. Харків : Фоліо, 2007. 576 с.
181. Кучер В. Трудна любов. Київ : Радянський письменник, 1960. 611 с.
182. Кучер В. Голод. Київ : Молодь, 1961. 465 с.
183. Кучер В. С. Чорноморці. Сімферополь, 1975. 552 с.
184. Лановенко П. К. Первоцвіт. Київ : Рад. письменник, 1974. 231 с.
185. Лапікура В., Лапікура Н. Вовкулаки не пройдуть. Київ, 2009. 263 с.
186. Лапіна Н., Горбань С. Якщо полюбиш прокляття. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2017. URL: <https://andronum.com/product/gorban-svitlana-lapina-natalya-yakshcho-polyubish-proklyattya/>
187. Лаюк М. Б. *Гопак : літературна антологія*. Брустурів : Дискурсус, 2013. С. 60–68.
188. Ле Іван. Роман міжгір'я. Київ : Рад. письменник, 1953. 556 с.
189. Ле Іван. Наливайко. Київ : Держлітвидав, 1957. 476 с.
190. Левицька В. Дмитрик у чарівній країні. URL: <http://kazka-rozmalovka-dmitrik-u-charivnij-kra%D1%97ni-chastina-1/>
191. Лис В. Країна гіркої ніжності. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. 368 с.
192. Лис В. Щоденники Ієрихар. Ваза. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. 160 с.
193. Лисенко С. Чайлдфрі. URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Сергій-Лисенко/82383/Чайлдфрі>
194. Лисенко В. Наказ лейтенанта Вершини. Київ : Веселка, 1984. 252 с.
195. Лисивець А. Спомини. Київ : «К.І.С.», 2008. 128 с.
196. Логвин Ю. Золоті копита. *Київ*. 2002. № 3. С. 23–77.
197. Логвин Ю. Далеким шляхом. Київ : Веселка, 1969. 76 с.
198. Лозиков О. О. Роман завдовжки з життя, або Шляхами Івана Багряного : роман-дослід. Хабаровськ, 2008. 367 с.

199. Лозінський А. І назва йому Рагнарбок. *Das ist fantastisch! Fairy : альманах україномовної фантастики*. 2017. Т. 3. С. 210–221.
200. Лукін О. Співробітник ЧК. «Тиха» Одеса. Київ : Молодь, 1964. 120 с.
201. Луцишина О. Дитя омріяне. *Незнайома: антологія української «жіночої» прози та есеїстики другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 274–275.
202. Ляшенко Л. Блискавиця темної ночі. Київ : Веселка, 1972. 152 с.
203. Маковій В. Дівка на віддане. *Драма.иа.* Львів, 2013. С. 9–51.
204. Малик В. К. Твори : у 2 т. Київ : Дніпро, 2986. Т. 1 : Таємний посол. Кн. 1, 2. 440 с. Т. 2 : Таємний посол. Кн. 3, 4. 492 с.
205. Малик В. Горить свіча. Київ : Укр. письменник, 1992. 431 с.
206. Малюк М. Галіфе з єврейського базару. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття.* Київ : Генеза, 1997. С. 316–330.
207. Малярчук Т. Aurelia aurita (медуза). 20 письменників сучасної України. Харків : Фоліо, 2011. С. 237–267.
208. Малярчук Т. Ендшпіль для Лізи. *Незнайома: антологія української «жіночої» прози та есеїстики другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 314–356.
209. Марковська А. Сніг. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2017. URL: <https://andronum.com/product/markovska-alla-snig/>
210. Марковська А. Вогонь. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2016. 90 с. URL: <https://andronum.com/product/markovska-alla-vogon/>
211. Мастерова В. На тому боці. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 224 с.
212. Матіос М. Апокаліпсис. *З непокритою головою : українська «жіноча» проза.* Київ : Комора, 2013. С. 223–245.
213. Матіос М. Вибране. Львів : Піраміда, 2010. 424 с.
214. Миколайчук-Низовець О. Зніміть з небес офіціанта. *Страйк ілюзій : антологія сучасної української драматургії.* Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. С.139–152.

215. Мисько С. Мигіївський метеорит. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2016. URL: <https://andronum.com/product/misko-sergiy-migivskiy-meteorit/>
216. Мисько С. Її. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2017. URL: <https://andronum.com/product/misko-sergiy/>
217. Міщенко Ю. Кіт. *Незнайома: антологія української «жіночої» прози та есеїстики другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 384–387.
218. Мокрієв Ю. Таке близьке. Київ : Рад. письменник, 1974. 191 с.
219. Мориквас Н. Корнелія. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. 208 с.
220. Мушкетик Ю. М. Яса. Київ : Дніпро, 1990. 831 с.
221. Мушкетик Ю. Біла тінь. Київ : Український письменник, 2015. 640 с.
222. Мушкетик Ю. Останній гетьман. Погоня. Харків : Фоліо, 2011. 373 с.
223. Неждана Неда. Самогубство самоти. *Страйк ілюзій : антологія сучасної української драматургії.* Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. С.197–248.
224. Неждана Неда. Той, що відчиняє двері. Київ : НЦТМ ім. Леся Курбаса. URL: kurbas.org.ua/dramlab/neda/toischovidchyniaie.pdf
225. Неждана Неда. Коли повертається дощ. Київ : НЦТМ ім. Леся Курбаса. URL: kurbas.org.ua/dramlab/neda/kolypovertaietsiadosch.pdf
226. Неждана Неда. Мільйон парашутиків. Київ : НЦТМ ім. Леся Курбаса. URL: kurbas.org.ua/dramlab/neda/a_parashutes.pdf
227. Нестайко В. Тореадори з Васюківки : трилогія про пригоди двох друзів. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2010. 544 с.
228. Пагутяк Г. Книга снів і пробуджень. *Незнайома: антологія української «жіночої» прози та есеїстики другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 430–478.
229. Палійчук О. Поцілунок долі. *На дорогах Всесвіту : наук.-фантаст. оповідання, повість.* Київ : Борівітер, 2008. С. 15–28.
230. Панч П. Й. Твори : в 3 т. Київ : Держлітвидав, 1956. Т. 3. 563 с.

231. Панч П. Без козиря : збірник. Харків : Фоліо, 2009. 480 с.
232. Панч П. На калиновім мості. Київ : Рад. письменник, 1965. 319 с.
233. Пастушенко А. Ю. Тавріка. Київ : Дніпро, 1974. 128 с.
234. Пиркало С. Життя. Цілувати. Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років : збірка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. С. 145–211.
235. Пиркало С. Не думай про червоне. Київ : Факт, 2006. 360 с.
236. Пиркало С. Зелена Маргарита. Київ : Джерела М, 2002. 288 с.
237. Підмогильний В. Невеличка драма. Київ : Знання, 2014. 294 с.
238. Поваляєва С. Атракціон. *Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років : збірка.* Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. С. 212–248.
239. Погребінська О. Дев'ятий місячний день. *Страйк ілюзій : антологія сучасної української драматургії.* Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. С.153–196.
240. Подерв'янський Лесь. Восток. URL: <https://pesni.club/text/лесь-подерв-янський-восток>
241. Покальчук Ю. Подорож довкола себе. *20 письменників сучасної України.* Харків : Фоліо, 2011. С. 291–307.
242. Положій Є. Там, де чисто і тихо. *20 письменників сучасної України.* Харків : Фоліо, 2011. С. 308–331.
243. Пономаренко Л. Голуби на дзвіниці. *Незнайома: антологія української «жіночої» прози та есеїстки другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 524–528.
244. Речмедін В. О. Весняні грози. Київ : Рад. письменник, 1961. 479 с.
245. Речмедін В. О. Вогонь батькових ран. Київ : Рад. письменник, 1971. 252 с.
246. Рибак Н. Помилка Оноре де Бальзака. Київ : Держлітвидав, 1956. 339 с.
247. Рибак Н. С. Час сподівань і звершень. Київ : Рад. письменник, 1960. 873 с.
248. Рибалко М. Марічка і Червоний Король. Подорож туди, де сніг. Львів :

Вид-во Старого Лева, 2016. 272 с.

249. Рогашко А. Кризь безодню до світла. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 208 с.

250. Роздобудько І. Гуцулка Ксеня. *20 письменників сучасної України*. Харків : Фоліо, 2011. С. 341–358.

251. Романчук Л. Чотири дороги назустріч. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 288 с.

252. Романчук Л. Гравітація : коктейль-казка : в 4 кн. Кн. 3. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. 216 с. Кн. 3. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. 224 с.

253. Росіцький Р. Коли прокидається сила. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2017. URL: <https://andronum.com/product/rositskiy-roman-koli-prokidatsya-sila/>

254. Руденко М. Д. Остання шабля. Київ : Дніпро, 1967. 541 с.

255. Рутківський В. Джури-характерники. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2009. 448 с.

256. Рябокляч І. Жайворонки. Київ : Рад. письменник, 1957. 238 с.

257. Рябчук М. До Чаплі на уродини. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 331–337.

258. Савченко В. Народжений під знаком Скорпіона. Дніпропетровськ : Січ, 1997. 108 с.

259. Сайко О. Новенька та інші історії. Львів : Вид-во Старого Лева, 2012. 192 с.

260. Самбук Р. Ф. Марафон завдовжки з тиждень. Київ : Дніпро, 1985. 223 с.

261. Самчук У. О. Марія : Хроніка одного життя. Львів : Оріяна-Нова, 2004. 175 с.

262. Сергієнко А. Вендета по-українськи. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2016. URL: <https://andronum.com/product/serginko-anatoliy-vendeta-po-ukranski/>

263. Сердюк В. Сестра милосердна. *Страйк ілюзій : антологія сучасної української драматургії*. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. С. 279–316.
264. Ситник В. Лист до Миколая, або Ще один шанс. *Теплі історії у стилі Блюз : зб. оповідань*. 2016. С. 111–116.
265. Скляренко С. Д. Володимир. Київ : Веселка, 1991. 539 с.
266. Скрипник І. Коректор почуттів. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2017. URL: <https://andronum.com/product/skripnik-igor-korektor-pochuttiv/>
267. Слутий Б. Місто Дивина. URL: <http://h.ua/story/238160/>
268. Смолич Ю. К. Реве та стогне Дніпр широкий. Київ : Рад. письменник, 1960. 830 с.
269. Смолич Ю. К. Мир хатам, війна палацам. Київ : Рад. письменник, 1958. 568 с.
270. Смолич Ю. К. Твори : в 6 т. Київ : Держлітвидав, 1958–1959. Т. 2. 1958. 240 с.
271. Собко В. М. П'єси. Київ : Держлітвидав, 1958. 448 с.
272. Собко В. М. Срібний корабель. Київ : Держлітвидав, 1961. 288 с.
273. Собко В. М. Матвіївська затока. Київ : Рад. письменник, 1962. 381 с.
274. Собко В. М. Справа прокурора Малахова. Київ : Рад. письменник, 1959. 320 с.
275. Соколян М. Діалоги богів'21 : п'єса з життя модерних уособлень Абсолюту. URL: <https://ukrlit.net/lib/socolyan/1.html>
276. Сологуб В. П. Чесність. Полинове причастя. Київ : Дніпро, 1975. 431 с.
277. Солодзько П. В. Четверта революція : капреалістичне фентазі. Київ : Факт, 2005. 252 с.
278. Стельмах М. П. Вибрані твори. Київ : Сакцент Плюс, 2005. 736 с.
279. Стельмах М. П. Твори: В 7 т. Київ : Дніпро, 1982–1983. Т. 1–7. Т. 1. 1982. 656 с. Т. 2. 1982. 592 с. Т. 3. 1983. 672 с. Т. 5. 1983. 383 с. Т. 7. 1984. 647 с.

280. Талан С. Купеля. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 240 с.
281. Талан С. Помилка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. 336 с.
282. Талан С. Спокута. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 304 с.
283. Талан С. Розколоте небо : роман. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. 352 с.
284. Танюк О. Мадам і Єва. Київ : НЦТМ ім. Леся Курбаса. URL: www.kurbas.org.ua/dramlab/tanyuk/madamieva.pdf
285. Танюк О. Авва і Смерть. Київ : НЦТМ ім. Леся Курбаса. URL: www.kurbas.org.ua/dramlab/tanyuk/avva.pdf
286. Таран Л. Сонет про себе, розлучену і розчулену. Кремовий період. *Незнайома: антологія української «жіночої» прози та есеїстики другої пол. XX – поч. XXI ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 549–567.
287. Тарасюк Г. Тікаймо, Адаме, втікаймо... *Незнайома: антологія української «жіночої» прози та есеїстики другої пол. XX – поч. XXI ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 571–583.
288. Тарновський М. Ю. Незримий горизонт. Львів, 1962. 371 с.
289. Тибель В. Примари Пустомитського болота. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2016. URL: <https://andronum.com/product/tibel-vasil-primari-pustomitskogo-bolota/>
290. Ткач Д. В. Крута хвиля. Київ : Держлітвидав, 1956. 346 с.
291. Ткач Д. В. Племя дужих. Київ : Держлітвидав, 1961. 371 с.
292. Ткач Д. Жди, люба дівчино. *Голос життя : збірник оповідань та нарисів.* Київ, 1960. С. 69–82.
293. Ткачук О. С. Назустріч волі. Київ : Дніпро, 1984. 356 с.
294. Трублаїні М. Глибинний шлях. Київ : Веселка, 1966. 500 с.
295. Тужиков А. Над прірвою в канабісі. *Голак : літературна антологія.*

Брустурів : Дискурсус, 2013. С. 52–53.

296. Тулуб З. П. Людолови : в 2 т. Київ : Держлітвидав, 1957. Т. 1. 494 с.

297. Тютюнник А. Намисто з шипшини. *Незнайома: антологія української «жіночої» прози та есеїстки другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.* Львів : Піраміда, 2005. С. 586–592.

298. Тютюнник Г. М. Вир. Київ : Рад. шк., 1990. 512 с.

299. Тютюнник Гр. Облога. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=607>

300. Тютюнник Гр. Климко : оповідання, повісті. Київ : Рад. шк., 1984. 271 с.

301. Уварова Н. Незбагненне серце. URL: <http://www.gak.com.ua/creatives/1/15588>

302. Уварова Н. Коли настане весна... URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Наталя-Уварова/26154/Коли-настане-весна>

303. Ушкалов О. Панда. *Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років : збірка.* Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. С. 293–311.

304. Фурса В. У сутінках часу. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2016. URL: <https://andronum.com/product/fursa-valeriy-u-sutinkah-chasu/>

305. Хвильовий Микола. Сентиментальна історія : вибрані твори. Київ : Знання, 2018. 238 с.

306. Хижняк А. Ф. Данило Галицький. Київ : Держлітвидав, 1958. 613 с.

307. Хижняк А. Ф. Тамара. Київ : Рад. письменник, 1959. 296 с.

308. Хижняк А. Ф. Невгамовна. Київ : Молодь, 1961. 342 с.

309. Хіміч М. Байстручка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 224 с.

310. Худенко В. Газават. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2016. URL: <https://andronum.com/product/hudenko-volodimir-gazavat/>

311. Цюпа І. А. Три явори. Київ : Рад. письменник, 1958. 127 с.

312. Цюпа І. А. Вічний вогонь. Київ : Молодь, 1960. 295 с.

313. Цюриць С. Конфіденційна зустріч. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 341–343.
314. Чабанівський М. І. Стоїть явір над водою. Київ : Молодь, 1959. 320 с.
315. Чабанівський М. І. Катюша : повість, оповідання, нариси. Київ : Молодь, 1960. 317 с.
316. Чемерис В. Ольвія. Харків : Фоліо, 2013. 416 с.
317. Чорнобривець С. А. Визволена земля. Київ : Держлітвидав, 1959. 559 с.
318. Чос В. Роман і Діана. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2016. URL: <https://andronum.com/product/chos-volodimir-roman-i-diana/>
319. Чумак Р. Три шляхи. Київ : Рад. письменник, 1984. 327 с.
320. Чупіс Л. Танці гончарного кола. Київ : НЦТМ ім. Леся Курбаса, 2007. 230 с.
321. Шевченко (Очкур) Н. Містичний вальс. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Shevchenko_Natalka/Mistychnyi_vals/
322. Шевчук В. Птахи з невидимого острова. *Антологія модерної української драми*. Київ ; Едмонтон ; Торонто : Вид-во Канадського Інс-ту Укр. Студій ; Вид-во ТАКСОН, 1998. С. 479–517.
323. Шевчук В. Око прірви. На полі смиренному. *Чотири романи*. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 768 с.
324. Шевчук В. О. Срібне молоко. Київ : Книжник, 2002. 192 с.
325. Шевчук В. Дім на горі. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. 560 с.
326. Шейко-Медведєва Н. Сліпучі катастрофи. Пентадрама жінки. Київ : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2016. URL: <https://andronum.com/product/sheyko-medvedva-nelya-slipuchi-katastrofi-pentadrama-zhinki/>
327. Шиян А. І. Гроза. Мар'яна. Київ : Держлітвидав, 1956. 756 с.
328. Шиян А. І. Баланда. Київ : Молодь, 1957. 271 с.
329. Шкляр В. Троща. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 416 с.
330. Шкляр В. Чорний ворон. Залишенець. Харків : Книжковий Клуб «Клуб

сімейного дозвілля», 2014. 432 с.

331. Шкляр В. Тінь сови. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. 304 с.

332. Шнайдер В. Записки сільського єврея. *Опудало : укр. проз. сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття*. Київ : Генеза, 1997. С. 344–381.

333. Шовкопляс Ю. Ю. Інженери. Київ : Держлітвидав, 1956. 496 с.

334. Шовкопляс Ю. Ю. Людина живе двічі. Київ : Рад. письменник, 1962. 436 с.

335. Шулаков В. Гріх мій?!. Київ : Пульсари, 2002. 296 с.

336. Щученко С. Шляхетний дон. *Страйк ілюзій : антологія сучасної української драматургії*. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. С. 317–346.

337. Яновський Ю. І. Твори : в 5 т. Київ : Держлітвидав, 1958–1959. Т. 1. 1958. 643 с. Т. 2. 1958. 592 с.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ТА АПРОБАЦІЙ ЗДОБУВАЧА**Список публікацій*****Монографія:***

1. Войцехівська Н. К. Конфліктний дискурс : структурно-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти : монографія. Київ : ВД Д. Бураго, 2018. 404 с.

Рецензія: *Коваль Л. М.* Войцехівська Н. К. Конфліктний дискурс : структурно-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти : монографія. Київ : ВД Д. Бураго, 2018. 404 с. *Мовознавство*. 2018. № 6. С. 70–73.

Колективна монографія:

2. Войцехівська Н. К. Терміни на позначення комунікативно-дискомфортного спілкування. *Україністика : минуле, сучасне, майбутнє III* : колективна монографія, присвячена 20-річчю україністики на Філософському факультеті Університету ім. Масарика в Брно. Брно, 2015. С. 125–132.

Статті у фахових наукових виданнях України:

3. Войцехівська Н. К. Примирення як спосіб подолання конфліктної мовленнєвої взаємодії. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2013. № 2 (68). С. 55–58.

4. Войцехівська Н. К. Моделі комунікативної поведінки в конфліктному дискурсі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2013. № 18. С. 327–333.

5. Войцехівська Н. К. Типологія конфліктної особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. № 18. С. 161–167.

6. Войцехівська Н. К. Від любові до ненависті – один крок, а від порозуміння до конфлікту – одне слово. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2013. Ч. 4, № 28. С. 266–274.

7. Войцехівська Н. К. Роль соціальної регламентації та регуляції в структурі конфліктного діалогу. *Наукові праці [Чорноморського державного університету ім. П. Могили]*. 2013. Т. 216, № 204. С. 14–19.
8. Войцехівська Н. К. Функції компліменту в конфліктному дискурсі. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2013. № 35. С. 56–59.
9. Войцехівська Н. К. Сучасне молодіжне мовлення (на матеріалі конфліктного дискурсу). *Вісник Дніпропетровського університету*. 2013. Т. 2, № 19. С. 14–21.
10. Войцехівська Н. К. Сімейний гендерний конфлікт очима лінгвіста. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя*. 2014. № 2. С. 34–39.
11. Войцехівська Н. К. Інвективи в конфліктному діалогічному дискурсі. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2014. № 29. С. 322–332.
12. Войцехівська Н. К. Зміна теми як тактика конфліктного діалогічного дискурсу. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2014. № 48. С. 165–168.
13. Войцехівська Н. К. Конфлікт чи взаєморозуміння? *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. № 4. С. 32–35.
14. Войцехівська Н. К. Характеристика комунікантів у конфліктному діалогічному дискурсі. *Studia Linguistica*. 2014. № 8. С. 308–312.
15. Войцехівська Н. К. Засоби вираження погрози в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2014. № 30. С. 17–30.
16. Войцехівська Н. К. Сміх у конфліктному діалогічному дискурсі. *Українське мовознавство*. 2014. № 44/1. С. 61–67.
17. Войцехівська Н. К. Провокативні питання в конфліктному діалогічному дискурсі. *Південний архів*. 2017. № 68. С. 12–17.

Статті в закордонних наукових виданнях:

18. Войцеховская Н. К. Взаимопереход реакций согласия и несогласия в диалогической речи. *Езикът и културата в съвременния свят* : материалы от

международна научна конференция Университета «Проф. д-р Асен Златаров» (Велико Търново, 22–23 юни 2012 г.). Велико Търново, 2012. С. 103–111.

19. Войцехівська Н. К. Розвиток семантичного значення лексеми «конфлікт». *Славистиката и българистиката днес : въпроси, идеи, посоки* : доклади от Международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност славянска филология Университета «Неофит Рилски» (Благоевград, 16–18 октомври 2014 г.). Благоевград, 2015. С. 268–275.

20. Войцеховская Н. К. Семантико-прагматические характеристики высказываний-злопожеланий. *Семантика и прагматика языковых единиц* : тезисы докл. Международной научной конференции (г. Минск, 11–12 мая 2015 г.). Минск, 2015. С. 189–190.

21. Войцеховская Н. К. Юмор и сатира в координатах диалогического дискурса XXI века. *Юмор и сатира в координатах XXI века* : материалы I Международной научно-практической конференции (Варна, 1 апреля 2015 г.). Варна, 2015. С. 19–25.

22. Войцехівська Н. К. Термін «конфлікт» серед інших понять негармонійного ускладненого спілкування. *Studia ucrainica varsoviensia*. 2016. № 4. С. 53–63.

Статті у наукових виданнях, що входять

до міжнародних наукометричних баз:

23. Войцехівська Н. К. Мовчання як комунікативно значущий знак у конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 8., Т. 2. С. 4–7.

24. Войцехівська Н. К. Гендерні особливості агресивної комунікативної поведінки (на матеріалі українського діалогічного дискурсу). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 9. С. 7–10.

25. Войцехівська Н. К. Прокльони та злопобажання в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 13. С. 4–8.

26. Войцехівська Н. К. Роль комунікативних бар'єрів у виникненні

конфліктного дискурсу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. 2015. № 38. С. 103–108.

27. Войцехівська Н. К. Зовнішні характеристики мовців у конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. 2017. № 7. С. 32–35.

28. Войцехівська Н. К. Негативні емоції як перешкода для взаєморозуміння мовців у діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. 2018. № 9. С. 40–43.

Статті в інших наукових виданнях:

29. Войцехівська Н. К. Згода як результат залагодження конфліктної ситуації. *Полілог культур : освітній і культурологічний аспекти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Чернігів, 27 березня 2012 р.). Чернігів : ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2012. С. 128–129.

30. Войцехівська Н. К. Функції мовчання в конфліктному дискурсі. *Сучасні лінгвістичні парадигми* : матеріали Міжнародної наукової конференції (Горлівка, 19 березня 2014 р.). Горлівка, 2014. С. 68–71.

31. Войцехівська Н. К. Лексичні засоби приниження співрозмовника в конфліктному дискурсі : тези доп. Міжнародної наукової конференції Національного авіаційного університету (м. Київ, 27–28 лютого 2014 р.). Київ, 2014. С. 15–18.

32. Войцехівська Н. К. Внутрішньоособистісний гендерний конфлікт. *Актуальні проблеми прикладної лінгвістики*. Одеса, 2014. № 1. С. 150–155.

33. Войцехівська Н. К. Ворожість як складова конфліктного дискурсу. *III Таврійські філологічні читання* : тези доп. Міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 19–20 травня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 92–95.

34. Войцехівська Н. К. Емоціогенність конфліктного дискурсу. *IV Таврійські філологічні читання* : тези доп. Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Херсон, 28–29 вересня 2018 р.). Херсон, 2018. С. 43–48.

Список апробацій

Дисертацію обговорено на засіданні відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 7 від 27 листопада 2018 р.).

Основні теоретичні положення та одержані результати дослідження були викладені на засіданнях Вченої ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (31 березня 2016 р., 26 жовтня 2017 р.).

Міжнародні наукові та науково-практичні конференції:

1. «ІІІ Таврійські філологічні читання» (Херсон, 19–20 травня 2017 р.); заочна участь.

2. «Семантика и прагматика языковых единиц» (Мінськ, Білорусь, 11–12 травня 2015 р.); особиста участь, усна доповідь.

3. «Гумор і сатира в координатах ХХІ століття» (Варна, Болгарія, 1 квітня 2015 р.); заочна участь.

4. «Україністика – минуле, сучасне, майбутнє» (Брно, Чеська Республіка, 26–27 травня 2015 р.); заочна участь.

5. «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 24–25 квітня 2015 р.); особиста участь, усна доповідь.

6. «Українська мова і культура у загальнослов'янському контексті: здобутки та перспективи» (Київ, 27–28 лютого 2014 р.); особиста участь, усна доповідь.

7. «Сучасні лінгвістичні парадигми» (Горлівка, 19 березня 2014 р.); заочна участь.

8. «Міжособистісна комунікація. Лексика. Семантика. Прагматика» (Щецин, Польща, 10–12 квітня 2014 р.); заочна участь.

9. «Лінгвокогнітивні та соціокультурні аспекти комунікації» (Острог, 17 жовтня 2014 р.); заочна участь.

10. «Славистиката и българистиката днес : въпроси, идеи, посоки»

(Благоевград, Болгарія, 16–18 жовтня 2014 р.); заочна участь.

11. «Нова лінгвістична парадигма: теоретичні і прикладні аспекти» (Одеса, 23–24 жовтня 2014 р.); особиста участь, усна доповідь.

12. «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (Дніпро, 18–19 квітня 2013 р.); особиста участь, усна доповідь.

13. «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог, 18–19 квітня 2013 р.); заочна участь.

14. «Русистика сьогодні: інтра- і екстралінгвальні проблеми» (Херсон, 12–15 вересня 2013 р.); особиста участь, усна доповідь.

15. «Езикът и културата в съвременния свят» (Бургас, Болгарія, 22–23 червня 2012 р.); особиста участь, усна доповідь.

16. «Що водить сонце й зорні стелі: поетика любові в художній літературі» (Бердянськ, 20–21 вересня 2012 р.); особиста участь, усна доповідь.

Всеукраїнські наукові та науково-практичні конференції, читання тощо:

17. «IV Таврійські філологічні читання» (Херсон, 28–29 вересня 2018 р.); заочна участь.

18. «Фундаментальна і прикладна лінгвістика в Україні: теорія і практика» (Вінниця, 29–30 вересня 2016 р.); особиста участь, усна доповідь.

19. «Мова як засіб міжкультурної комунікації» (Херсон, 16–17 травня 2014 р.); особиста участь, усна доповідь.

20. «Античний світ і сучасність» (Київ, 10 квітня 2014 р.); особиста участь, усна доповідь.

21. «Сучасний стан і перспективи лінгвістичних досліджень та проблеми перекладу» (Житомир, 17 травня 2013 р.); заочна участь.

22. «Тенденції розвитку та функціонування слов'янських та германських мов» (Миколаїв, 17–18 травня 2013 р.); особиста участь, усна доповідь.

23. «Полілог культур: освітній і культурологічний аспекти» (Чернігів, 27 березня 2012 р.); особиста участь, усна доповідь.